

Urška Lampe

DEPORTACIJE IZ
JULIJSKE KRAJINE V
JUGOSLAVIJO, 1945-1954:
DIPLOMATSKI IN
SOCIALNI VIDIKI

URŠKA LAMPE

**DEPORTACIJE IZ JULIJSKE KRAJINE V
JUGOSLAVIJO, 1945–1954**

DIPLOMATSKI IN SOCIALNI VIDIKI

ZALOŽBA ANNALES

KOPER 2023

URŠKA LAMPE: Deportacije iz Julijske krajine v Jugoslavijo, 1945–1954:
diplomatski in socialni vidiki

Zbirka: Knjižnica Annales Majora

Odgovorni urednik zbirke: Darko Darovec

Recenzenta: Gorazd Bajc, Aleš Maver

Oblikovanje: Manca Švara, Studio Alef

Slika na naslovnici: Petra Zahar

Založnika: Založba Annales, Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper[©] (www.zdjp.si), Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja[©], Čentur (www.iris.eu)

Finančna podpora: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

Elektronska izdaja

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID 154481923

ISBN 978-961-6732-60-4 (Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, PDF)

This work was supported by the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement [grant number 839474].

KAZALO

PREDGOVOR	2
UVOD	5
Uvod v problem deportacij in »deportacij« iz Julijske krajine	5
Vojna, mir in čas vmes	7
Oris raziskovalnega problema	7
Metode raziskovanja	8
PRAVNO-ZGODOVINSKI ORIS RAVNANJA Z VOJNIMI UJETNIKI	11
Ujetništvo pred <i>Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki</i> , 1929	12
Prva svetovna vojna	15
Dediščina prve svetovne vojne	16
<i>Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki</i> , 1929	18
Ravnanje z vojnimi ujetniki v času druge svetovne vojne	19
»Brezpogojna kapitulacija« ter izgon, aretacije in deportacije nemškega prebivalstva .	23
Mednarodni odbor Rdečega križa v drugi svetovni vojni	25
Konec vojne – novi izzivi	29
<i>Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki</i> , 1949	29
ARETACIJE IN DEPORTACIJE IZ JULIJSKE KRAJINE V 42-IH DNEH	
JUGOSLOVANSKE ZASEDBE	31
Načrti jugoslovanske vlade ob osvoboditvi Julijske krajine	31
» <i>Hostniška mentaliteta</i> «: kdo je aretiral?	32
Koga so aretirali?	35
Deportacije in pot v ujetništvo	37
Zapori	40
RAZMERE V TABORIŠČIH ZA DEPORTIRANCE	43
O virih	43
Odnos jugoslovanskih oblasti do (vojnih) ujetnikov in mednarodnih konvencij	47
Deportiranci in življenje v ujetništvu	52
Taborišče Borovnica – novi Dachau?	53
Bivanjske razmere in higiena	58
Prisilno delo	59
Lakota	62
Športne in druge aktivnosti ujetnikov ter verski obredi	67
Nasilje nad ujetniki in kaznovanje	67
Odnos stražarjev in usmrčitve	71
Bolezen in smrt	73
Pokopavanje ujetnikov	76
Prihodi svojcev v Borovnico	77
(Dolgoročne) posledice ujetništva v Borovnici	80
Taborišče za oficirje Vršac	81
»Bolnišnica smrti« v Škofji Loki	83

»DEPORTACIJE« IN JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKI (DIPLOMATSKI)	
ODNOSI OD KONCA VOJNE DO PODPISA MIROVNE POGODBE	87
Medijska vojna – »deportacije« ter prihodnost jugoslovansko-italijanskih odnosov ...	87
Tajna misija Josipa Smolake – neuspeli poskus bilateralnih dogovorov	92
Mirovna pogajanja in sporazum v Parizu, februar 1947	93
Vzpostavitev diplomatskih stikov med Jugoslavijo in Italijo	95
BEOGRAD PREISKUJE »DEPORTACIJE« IZ JULIJSKE KRAJINE	97
Težave pri zbiranju informacij	97
Mirko Vratović – jugoslovanski izvedenec o deportacijah in njegove preiskave	98
Deportiranci ali pogrešane osebe?	100
Komu pripisati odgovornost?	101
Izsledki preiskav jugoslovanskih oblasti	102
REPATRIACIJA ITALIJANSKIH VOJNIH UJETNIKOV IN DEPORTIRANCEV	105
Kategorije in število italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji po koncu	
druge svetovne vojne	105
Prve repatriacije in ocene o številu deportirancev	107
Zavlačevanje repatriacije s strani jugoslovanskih oblasti: razlogi	110
Repatriacija od začetka leta do novembra 1946	113
Tito, Togliatti in repatriacije od novembra 1946 do julija 1947	116
JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKI SPORAZUM O AMNESTIJI,	
7. APRIL 1948	123
Izmenjava pomiloščenih oseb	124
»ZOB ZA ZOB«: POSAMIČNE PROŠNJE ITALIJANSKE VLADE IN	
ODZIVI V BEOGRADU	129
»Kar se je zgodilo, se je zgodilo«: status quo na deportacije in	
fašistične internacije?	130
ANGLO-AMERIŠKI POSEGI GLEDE »DEPORTIRANIH«	135
Beograjski sporazum, 9. junij 1945	136
Pot do prve diplomatske note	137
Poročilo Preiskovalne komisije – Julijska krajina	140
Prva diplomatska nota, 23.–24. oktober 1945	141
Jugoslovanski odziv na prvo diplomatsko noto	143
»Slabi izgovori« iz Rima: odziv italijanske vlade na jugoslovanski odgovor	145
Druga diplomatska nota, 4.–5. oktober 1946	147
Tretja diplomatska nota, 9. julij 1947	149
Jugoslovanska gospodarska delegacija v Trstu	151
Sporazum o amnestiji: da ali ne?	152
Četrta diplomatska nota, 17. december 1948	153
Peta in šesta diplomatska nota, 1949	154
Ugotovitve anglo-ameriških oblasti	155

DELEGACIJA MEDNARODNEGA ODBORA RDEČEGA KRIŽA	
V JUGOSLAVIJI	157
Prvi pozivi italijanske vlade na Mednarodni odbor Rdečega križa	
glede »deportiranih«	161
Prvo poročilo delegata François Jaegyja, 6. november 1945	163
Memorandum delegata François Jaegyja, 8. februar 1946	168
Poročilo o aktivnostih delegacije Mednarodnega odbora Rdečega križa v	
Jugoslaviji, september 1945–april 1946	171
Vztrajnost italijanskih oblasti	172
Misija Georgesa Dunanda v Jugoslaviji, 19. junija do 7. julija 1946	175
Delegat Pierre Colombo v Beogradu	177
Misija Georgesa Dunanda na Svobodno tržaško ozemlje, februar 1948	179
Anglo-ameriški pozivi na Mednarodni odbor Rdečega križa glede	
»deportirancev« v Jugoslaviji	179
Pozivi <i>Društva sorodnikov deportiranih v Jugoslavijo</i> (ACDJ) na Mednarodni	
odbor Rdečega križa	183
Delegacija v Jugoslaviji – levo krilo Mednarodnega odbora Rdečega križa?	187
DRUŠTVO SVOJCEV DEPORTIRANIH V JUGOSLAVIJO – ACDJ	191
Društvo svojcev deportiranih v Jugoslavijo in incidenti v Gorici	195
Društvo svojcev deportiranih v Jugoslavijo in subvencije s strani	
Urada za obmejna območja (UZC)	199
VATIKAN: MISIJA SVETE STOLICE V JUGOSLAVIJO NI ODOBRENA	201
IZSLEDKI PREISKAV V ITALIJI: ŠTUDIJSKA KOMISIJA ZA PREISKAVO	
GLEDE DEPORTIRANIH V JUGOSLAVIJO	205
ZAKAJ SO ITALIJANSKE OBLASTI TAKO DOLGO VZTRAJALE PRI VPRAŠANJU	
»DEPORTIRANIH«?	209
ZAKAJ JUGOSLOVANSKA VLADA NI NIKDAR PREVZELA ODGOVORNOSTI	
ZA DEPORTACIJE?	213
SEZNAMI IN OCENE O ŠTEVILU DEPORTIRANIH IZ JULIJSKE KRAJINE ..	217
Številni sezname »deportiranih«	217
Ocene o številu deportiranih ter njihovi usodi	224
DEPORTIRANCI IZ JULIJSKE KRAJINE IN DRUŽINSKO ŽIVLJENJE	
PO POVRATKU	227
Konec ujetništva – začetek krize?	231
Osebna in družinska usoda	232
Vpliv ujetništva na ponovno adaptacijo na družinsko življenje	233
» <i>Mi smo fašisti!</i> « in razočaranje nad porazom med nekdanjimi ujetniki	237

Kaj pa tisti, ki se niso vrnili?	238
Med spominom, pozabo in razkritjem	241
KOLEKTIVNI SPOMIN NA »DEPORTACIJE« NA ITALIJANSKI STRANI MEJE	245
<i>»Deljeni spomini vsakemu služijo drugače«</i>	<i>246</i>
3. maj – dan spomina na »deportacije«	247
Od opomina do spomina	248
TABORIŠČE BOROVNICA: SPOMIN IN POZABA	255
Kolektivni spomin in kolektivna pozaba v Evropi po drugi svetovni vojni	255
Spomin, pozaba in (vsiljeni) molk v povojni Jugoslaviji	257
Taborišče za italijanske ujetnike Borovnica	259
Spomin in pozaba na taborišče v povojnih letih	259
<i>»Javna tajna«</i> : obdobje od druge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije ...	262
Prekinitev molka in (kolektivni) spomin po osamosvojitvi Slovenije	263
Prekinitev »kolektivne amnezije« v Borovnici	265
ZAKLJUČEK	267
Sklepne ugotovitve	267
Terminološki vozel – deportiranci ali pogrešane osebe?	271
KRONOLOGIJA	275
SEZNAM KRATIC	279
VIRI IN LITERATURA	281
IMENSKO KAZALO	299

PREDGOVOR

Zmaga na tekmovanju za Evropsko popevko leta (*Eurosong*) je leta 2016 pripadla Ukrajini. Susana Jamaladinova, pod umetniškim imenom Jamala, je pripadnica narodne skupnosti krimskih Tatarov, ki od aneksije Krima marca 2014 ponovno živijo pod rusko zastavo.¹ Zmagovalna skladba nosi naslov *1944* in je že pred pričetkom tekmovanja dvignila mnogo prahu. Pravila tekmovanja za pesem Evrovizije so namreč zelo stroga in prepovedujejo pesmi, ki nosijo politična sporočila – v preteklosti so namreč že več pesmi prepovedali oziroma pozvali k spremembi besedila. Žirija skladbe *1944* ni ocenila za sporno. Pesem govori o deportaciji krimskih Tatarov leta 1944, ki jih je takratno sovjetsko vodstvo obtožilo kolaboracije z nacistično Nemčijo. Velik del prebivalstva je bil deportiran kot kolektivna kazen, čeprav raziskave ugotavljajo, da so bile obtožbe neutemeljene (prim. Sasse, 2007). Tekom te deportacije in kot posledica razmer v ujetništvu je umrlo še ne povsem definirano število pregnanih, ocenjuje se nekje 50 % v prvih dveh letih (prim. Lynn Uehling, 2004, 80–81). Jamalina pesem je osebnoizpovedna in neposredno ne namiguje na krimsko aneksijo iz leta 2014, zato tudi ni bila prepovedana. Kljub temu pa je avtorica za *The Guardian* povedala, da »*je seveda jasno, da pesem govori tudi o letu 2014*« (Walker, 2016). Pevka se namreč vse od aneksije ni vrnila v svojo domovino. Tekom intervjuja je še povedala, da bi ob morebitni zmagi »*Evropejci pokazali, da niso indiferentni do trpljenja na Krimu*« (Walker, 2016).

Nacistične deportacije tekom druge svetovne vojne so monopolizirale diskurz o tej obliki nasilja iz tistega časa, kar velja predvsem za prvih nekaj desetletij po koncu vojne. Po drugi svetovni vojni se je, posledično, izraz »koncentracijsko taborišče« redko uporabljal, saj je praktično postal sinonim za nacistična uničevalna taborišča. Prav tako so se v javnosti izogibali rabi izraza »deportacije«, saj je ta tekom druge svetovne vojne pridobil zelo negativno konotacijo, predvsem zaradi deportacije judovskih skupnosti (Vance, 2006b, 94). To je delno tudi posledica »uradne« spominske naracije, ki se je oblikovala v prvih treh letih po koncu spopadov. Takrat je obveljal univerzalni konsenz po katerem je bila za vse zločine tekom vojne odgovorna Nemčija, nacizem pa definiran kot izključno nemški fenomen (Judt, 1992, 87).

V desetletjih po vojni pa se je ta podoba začela postopoma spreminjati, saj so v ospredje začeli prihajati drugi zločini, predvsem obračun s kolaboracionisti in vojnimi zločinci ter nemškim narodom nasploh, kot tudi s političnimi nasprotniki. Vse bolj je postajalo jasno, da nobena od v vojno vpletenih držav ni bila povsem neoporečna in vodila »čiste« vojne, kar je danes splošno znano, v desetletjih po vojni pa so se črne plati skušale zakriti. Kot pojasnjuje Tony Judt, je bilo leta 1945 v Evropi »*malo stvari, na katere bi lahko bili ponosni, in veliko stvari, zaradi katerih bi se lahko počutili v zadregi in več kot le malo krivi*« (Judt, 2005, 41). Po besedah Luise Passerini, ki povzema Liso Yoneyama, je v »*uradni kartografiji spomina [...] le redko prostor za smrt, jezo, žalost ali bolečino*« (Passerini, 2014, 19).

¹ Rusko-ukrajinski konflikt je februarja 2022 ekskaliral v rusko invazijo na Ukrajino, ki je povzročila številne žrtve, tudi med civilisti, ter predvsem milijone razseljenih oseb po celotni Evropi.

Zato je, kot ugotavlja Judt, po vojni vsaka evropska država razvila svoj »*sindrom Vichy*«, ki ga je opredelil kot »*desetletja trajajoče težave pri priznavanju tega, kaj se je v resnici zgodilo med vojno, in neizmerna želja, da bi ta spomin zatrli ali pa ga preoblikovali v uporabno obliko, ki ne bi poškodovala krhke vezi, ki se je ustvarila v povojni družbi*« (Judt, 2005, 808). Brez te »*kolektivne amnezije*« povojna obnova in okrevanje ne bi bili možni. Cena za to obnovo pa je bila določena mera kolektivne pozabe (Judt, 2005, 61–62).

Leta 2016 je na Eurosongu zmagala skladba, ki govori o deportacijah tekom druge svetovne vojne. Te deportacije so samo eden izmed številnih obračunov z (domnevnimi) kolaboracionisti, ki so potekali v Sovjetski zvezi, pa tudi drugod po Evropi (predvsem v državah, kjer je bil delež kolaborantov visok). To nesporno priča o tem, kako dogodki, od katerih je minilo že skoraj osemdeset let, še vedno krojijo sedanost in se neprestano »vrinjajo« tako v kolektivni spomin in družbeni diskurz, kot zasebni spomin ljudi in njihovih potomcev, ki jih je ta izkušnja neposredno ali posredno prizadela. Povojni obračuni iz obdobja po drugi vojni še zdaleč niso stvar preteklosti, zelo aktualni so tudi v slovenskem prostoru, tako v družbeno-političnih razpravah kot v zgodovinoisju (prim. Jančar, 1998; Ferenc, 2005; Golob et al., 2005). Pri tem pa je problem obračuna na Primorskem in v Istri oziroma Julijski krajini (z izjemo izvensodnih likvidacij, takoimenovanih »fojbe«), pogosto zastavljen. Pričujoče delo se zato posveča ravno tistim obračunom, ki še niso bili deležni temeljite in celostne znanstvene raziskave – to so dogodki, ki jih danes najlažje prepoznamo pod pojmom »deportacije iz Julijske krajine«.

Monografija je rezultat večletnega študija in dela, arhivskih raziskav in zbiranja drugih (primarnih) virov, spominov in ustnih pričevanj. Prav tako pa je rezultat sodelovanja, pogovorov, druženj in nasvetov številnih ljudi, ki so mi na tej poti stali ob strani. V prvi vrsti se moram za vodenje in usmeritve zahvaliti svojemu mentorju in kolegu dr. Gorazdu Bajcu, ki mi je vse od mojih prvih raziskav v času dodiplomskega študija stal ob strani in z menoj delil ne samo svoj bogat arhiv dokumentov in knjižnico, temveč tudi neprecenljivo znanje, izkušnje in številne nasvete. Hvaležna sem mu za nešteta branja mojih besedil in za vse plodne diskusije, ki so za nama, ter za vse tiste, ki naju še čakajo. Prav tako se zahvaljujem somentorju dr. Borutu Klabjanu, ki mi je odprl vrata v prostor (kolektivnega) spomina in komemorativnih praks ter s tem utrl pot tistemu, kar je sledilo moji primarni raziskavi, ki je temeljila na arhivskih diplomatskih virih. Ta pot me je vodila vse do pridobitve individualne štipendije na Oddelku za humanistiko Univerze Ca' Foscari v Benetkah v sklopu ukrepov Marie Skłodowska-Curie, kjer je mentorsko mesto prevzel dr. Alessandro Casellato. V vseh pogledih mi je ta štipendija in sodelovanje z Alessandrom odprlo nov svet zgodovinoisnih raziskav, to je svet ustne zgodovine. Hvaležna sem mu za vse izkušnje in znanje, ki ga nesebično deli z menoj, ter vse napotke in nasvete, ki so bili ključnega pomena za uspešno zbiranje in razumevanje izpričanih družinskih zgodb in spominov. Prav tako sem mu hvaležna za to, da me je z odprtimi rokami sprejel ter predstavil italijanski skupnosti ustnih zgodovinarov in zgodovinarjev (AISO), ki zame predstavlja neverjetno pozitivno in spodbudno tako raziskovalno kot družabno okolje.

Brez dvoma je raziskovalno delo lahko res uspešno samo v prostoru, ki raziskovalce motivira in jim nudi pogoje za brezskrbno delo. Zato se, po kronološkem vrstnem redu, zahvaljujem Znanstveno-raziskovalnemu središču, ki je bilo od leta 2011, takrat še pod vodstvom dr. Darka Darovca, in Inštitutu za zgodovino-pisje, pod vodstvom dr. Egon Pelikona, moje prvo znanstveno-raziskovalno okolje in v katerem sem se vedno počutila prijetno in motivirano. Hvala vsem sodelavcem, ki so mi pomagali in me spodbujali na prvih korakih, predvsem (poleg že omenjenih) Urški Bratož in Vidi Rožac Darovec, ki še danes zame predstavljata pomembno referenčno točko. Posebna zahvala gre Inštitutu IRRIS, pod vodstvom dr. Darka Darovca, mojemu trenutnemu raziskovalnemu okolju, ki je nabito z motivacijo, pozitivno energijo, veliko delovno vneto ter prijetnim, sproščenim in kolegialnim vzdušjem. Kot rada rečem, se lahko samo v takem vzdušju porajajo res dobre ideje in raziskave, ki prinašajo znanstveno in družbeno relevantne rezultate.

Zahvaljujem se vsemu arhivskemu osebju arhivov, ki sem jih tekom raziskav obiskala in so mi pomagali pri iskanju dokumentov ter svetovali, kam lahko še pogledam. Hvala tudi, ker so mi še vedno na razpolago, tudi »na daljavo«, in mi svetujejo ter po potrebi posredujejo dodatno dokumentacijo.

Iz srca hvala vsem posameznikom in družinam, ki so mi odprli vrata in z menoj delili svoje zgodbe, spomine, mišljenje, svoje solze in svoj smeh. V mojih prvih učnih urah ustne zgodovine me je Alessandro naučil, da je vsako ustno pričevanje darilo, in za vsakega od teh sem neizmerno hvaležna. Vsak pogovor me je obogatil ne samo kot raziskovalko, temveč tudi kot osebo.

Zahvaljujem se še dolgemu seznamu tistih kolegov, ki sem jih tekom svoje dosedanje raziskovalne poti spoznala in s katerimi sem vodila neskončne pogovore o svojem delu, o odprtih vprašanjih in nejasnostih, ter so mi na kakršen koli način pomagali. Hvala!

Nenazadnje, hvala moji družini. Hvala Andreju, ker me vedno in brez pomislekov podpira, tako v najtežjih kot najlepših trenutkih raziskovalnega dela in življenja. Hvala Patriku in Emi, ker ohranjata moj raziskovalni, otroško-radovedni pogled na svet in ker me polnita z energijo, ko mislim, da je nimam dovolj. Hvala mami Vidi za vso pomoč in podporo in ker je vedno predstavljala vzor delavnosti in poštenosti ter mi s tem predala vrednote, ki v znanstveno-raziskovalnem okolju, kot v vsakem drugem, najbolj štejejo. Hvala sestri Kristini, ker je vedno ob meni, ko jo najbolj potrebujem. Hvala tudi tašči Branki za njeno nenehno razpoložljivost in hvala tudi vsem prijateljem, ki razumejo, da nisem vedno prisotna.

Monografija je preplet vsega tega. Je preplet temeljitega raziskovalnega dela ter nešteti pogovorov z vsemi mentorji, kolegi in sodelavci. Je preplet nešteti družinskih in prijateljskih pogovorov in večerov, za katere niti ne veste, da so me motivirali in mi dajali energijo. Hvala vsem!

Urška

UVOD

Uvod v problem deportacij in »deportacij« iz Julijske krajine

Konec vojne v Julijski krajini, osvoboditev Trsta in 42-dnevna jugoslovanska zasedba ter vzporedna maščevanja in nasilja, niso zgodba sama zase. Poznati in razumeti je potrebno dolgo zgodovinsko ozadje dogodkov, ki so se prepletali vsaj od italijanske zasedbe ob koncu prve svetovne vojne ter z nastopom fašizma v Italiji. O tem je bilo napisanih že mnogo del, zato temu v knjigi ne bo posvečene potrebne pozornosti, vsekakor pa želimo poudariti velik pomen poznavanja teh ozadij (prim. Kacin Wohinz & Pirjevec, 1998, prevod 2000; Pirjevec, 2007, 2009; Purini, 2010; Wörsdörfer, 2009; Tenca Montini, 2020; Klabjan & Bajc, 2021).

Druga svetovna vojna je v ta prostor, že tako prežet s kulturnimi in nacionalnimi spori oziroma spopadi ter predvsem fašistično raznarodovalno politiko, kateri se je poskusila postaviti po robu protifašistična organizacija (ki jo danes poznamo pod akronimom TIGR), posegla še z okupacijo, ki je terjala številne žrtve tako med vojno kot tudi po njej (prim. Duroselle, 1966; Novak, 1970; De Castro, 1981; Pirjevec, 1985; Valdevit, 1986, 1995, 1999; Pirjevec, Bajc & Klabjan, 2005). Osvoboditev Trsta maja 1945 je torej v takratnem evropskem teatru pomenila zmago Jugoslavije v »tekmi« s svojima zahodnima zaveznicama (Anglo-Američani), hkrati pa predvsem simbolno dejanje, ki ga je pospremlilo veselje in številne manifestacije projugoslovanskega, ter žalost in strah Italiji naklonjenega prebivalstva (Troha, 1999, 32–43). Kdor teh ozadij ne pozna, jih ne razume in se jih predvsem ne zaveda, bo težko pravilno umestil in razumel nasilja, ki so se v 42-ih dneh jugoslovanske prisotnosti v Trstu brez dvoma dogajala. Marc Bloch, zgodovinski teoretik in eden izmed utemeljiteljev primerjalne zgodovine, je v svojih zapiskih poudaril, da nepoznavanje preteklosti škodi razumevanju sedanosti (Bloch, 2006, 67) ter s tem izrazil nujnost umestitve vsakega zgodovinskega trenutka v daljši časovni okvir. Težko je namreč razumeti in pravilno umestiti dogodke ob koncu vojne v Julijski krajini, če ne poznamo dinamike in procesov, ki so do njih vodili.

Izhodiščni problem je vprašanje deportacij italijanskih ujetnikov, ki so bili v tem obdobju aretirani na območju Trsta, Gorice in nekaterih drugih predelov Julijske krajine, ter deportirani v jugoslovanska taborišča in zapore. Kot zmagovalka vojne si je Jugoslavija lastila določene »pravice« pri ravnanju s prebivalstvom na osvobojenem območju, kar pa v takratnem mednarodnem kontekstu ni bilo izjema (podobno se je dogajalo po vsej Evropi, predvsem v Nemčiji: prim. Bessel, 2009). Med drugimi tudi pravico do aretacij domnevnih fašistov, kolaboracionistov, vojnih zločincev ter tistih, ki so nasprotovali jugoslovanski zasedbi oziroma predvsem poznejši spremembi meje v korist Jugoslavije (Troha, 1999, 2004, 2012).

Že kmalu po izginotju teh oseb so se med protijugoslovanskim delom prebivalstva začele širiti govorice o nepravilnosti tovrstnega ravnanja (med deportiranimi, tako se je govorilo, naj bi bilo tudi mnogo civilistov in takih, ki so se med vojno izkazali za goreče protifašiste) ter o slabih pogojih, ki naj bi jih po jugoslovanskih taboriščih preživljali ti ujetniki. Te so se širile preko številnih objav v dnevnem časopisju, ki so bile navadno povezane predvsem s »fojbami«, vendar tudi z deportacijami (prim. Orecchia, 2008).

Ponovni obuditvi razprav o obmejnih vprašanjih in povojni zgodovini smo priča od devetdesetih let dalje, predvsem v italijanski publicistiki, kar je posledično pripeljalo do porasta v številu raziskav in zgodovinopisnih objav (o tem Pirjevec, 2012, 210–241). Monopol je prevzela problematika »fojb«, kateri je posvečen velik delež italijanskih del o obmejnih vprašanjih za povojno obdobje (npr. Spazzali, 1990; Pupo, 1992, 2010; Pupo & Spazzali, 2003; Valdevit, 1997; Cernigoi, 1997 in 2005). Poleg tega revizija, deloma to velja tudi za italijansko zgodovinopisje, svoj prostor posveča predvsem eni plati problematike in jo nekritično obravnava. Ob tem je bil 30. marca 2004 v Italiji sprejet državni praznik Dan spomina (*Giornata del ricordo*), ki so ga prvič praznovali 10. februarja 2005. Ta ukrep s strani italijanske vlade je imel negativen vpliv na razumevanje in zgodovinsko interpretacijo dogodkov ob koncu druge svetovne vojne, saj je privilegiral pogled žrtev dogodkov v odnosu do slike, ki jo odsevajo zgodovinopisne raziskave (Orlič, 2015, 476).

Pri tem pa se je vprašanje deportacij in deportiranih le redko omenjalo. Obuditvi razprav glede deportirancev smo priča v zadnjih letih, predvsem od leta 2015, ko je goriška občina financirala raziskavo skupine predstavnikov Nacionalne lige (*Lega Nazionale*) z namenom, da se dokončno doreče število deportiranih iz Gorice. To je sprožilo val razprav okrog lapidarija z imeni 665 deportiranih iz Gorice, ki stoji v goriškem Parku spomina – razprav, ki zaradi vprašanj, povezanih z deportiranimi, ponovno razdvajajo goriško in širšo skupnost (prim. Di Gianantonio, 2021).

V pričujočem besedilu uporabljamo dve obliki zapisa besede deportacije. In sicer:

- deportacije (*brez narekovajev*), ko se besedilo nanaša na tiste ljudi, ki so bili dejansko deportirani in internirani v jugoslovanska taborišča in zapore;
- »deportacije« (*v narekovajih*), ko se besedilo nanaša na sam problem, ki je bil veliko bolj kompleksen. V obdobju po deportacijah so namreč nastali številni sezname domnevno deportiranih, čeprav ni bilo znano, ali so to tudi dejansko bili. Posledično se pojem *deportacije* in *deportirani* pogosto (včasih tudi tendenciozno, predvsem v publicistiki) zamenjuje s pojmom *izginuli* ali *pogrešane osebe*. To velja za celotno obdobje, od prvih aretacij maja 1945, pa vse do interpretacij danes.

V knjigi obravnavani problem se umešča v široko paleto znanstvenih študij, ki se nanašajo na italijanske vojne ujetnike v času druge svetovne vojne in po njej. Zgodovinopisje (predvsem italijansko, ne pa izključno) se je tem ujetnikom v preteklih desetletjih že poglobljeno posvečalo (prim. Conti, 1986 in 2012; Rainero, 1985; RoCHAT, 1988). Nekaj študij je bilo posvečenih ujetnikom v rokah Sovjetske zveze (Rossi, 1995 in 1996; Giusti, 2003), pa tudi Britancev in Američanov (Ke-efer, 1992; Fedorowich & Moore, 1996 in 2002; Leone, 2012). Veliko del je bilo posvečenih italijanskim vojaškim internirancem v Nemčiji (ti. IMI, prim. Toldo, 1993; Schreiber, 1992; Dragoni, 1996; Natta, 1997; Hammermann, 2004). Kar se tiče Balkana pa je teh študij veliko manj (prim. Aga Rossi & Giusti, 2011). Posledično se le nekaj del posveča italijanskim vojnim ujetnikom v Jugoslaviji (prim. Fogar, 1985; Di Sante, 2007; Troha, 2000, 2012 in 2014). Tudi s tega vidika je torej pričujoča monografija znanstveno relevantna in pomembna, saj odstira usodo ne samo deportirancev iz Julijske krajine, temveč italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji na sploh.

Vojna, mir in čas vmes

Opus raziskav o koncu druge svetovne vojne ter mesecih, letih, celo desetletjih, ki so morala preteči, da se je življenje ljudi vrnilo v normalne ritme, je nepregleden. Vmesno obdobje, med vojno in mirom, je namreč težko določljivo. Ne premirje, ne podpis mirovnega sporazuma ne zarežeta v realnost do te mere, da se razmere vrnejo v predvojno stanje. Za to so potrebna leta in desetletja, ko se skupnosti posvečajo obnovi gospodarstva in ekonomije posameznih držav. Zgodovinopisje pa se je šele v zadnjih desetletjih začelo posvečati socialni obnovi ter tudi vprašanjem o tem, kakšen vpliv ima oziroma je imela druga svetovna vojna na družinsko življenje in celo na generacije, ki so se rodile po vojni (prim. Salvatici, 2008; Fishman, 2017; Turner & Rennell, 2014; Summers, 2009).² Prav ta vprašanja, poleg diplomatskih, naslavlja tudi pričujoče delo, ki je časovno umeščeno ravno v to vmesno obdobje. In ravno zaradi tega tudi ni mogoče z letnico povsem zamejiti časa, ki ga v delu obravnavamo (čeprav smo to v naslovu storili, nanašajoč se predvsem na diplomatske vidike). Številni potomci, sploh mlajše generacije, še danes iščejo odgovore in načine, kako bi osmislili tisto, kar se je zgodilo njihovim staršem ali stari staršem. Nekateri posamezniki in njihove družine namreč osebne in čustvene posledice deportacij iz Julijske krajine čutijo še danes, o čemer priča tudi želja po tem, da povedo svojo zgodbo in ji s tem dajo smisel.

Oris raziskovalnega problema

»Deportacije« po koncu druge svetovne vojne so bile v Julijski krajini posledica kompleksne in večplastne zgodovine tega prostora, vendar so bile do sedaj le parcialno predstavljene, nikdar pa obravnavane v vseh razsežnostih. Do sedaj niso bila natančno proučena ozadja, razlogi, diplomatski spori in nesoglasja, ki so se pojavila kot posledica »deportacij«. V prvi vrsti denimo še ni bila pojasnjena vloga, ki so jo jugoslovanske oblasti odigrale pri aretacijah in deportacijah iz Julijske krajine, predvsem pa vprašanje, ali so bile te posledice navodil s strani centralnih oblasti ali so bile pogojene z drugimi dejavniki (samovolja lokalnih odborov, ljudska vstaja, maščevanja idr.).

Do sedaj tudi ni bila povsem pojasnjena številčna struktura – torej koliko oseb je bilo dejansko deportiranih, koliko jih je umrlo že pred tem, koliko v času ujetništva v Jugoslaviji ter, ne nazadnje, koliko oseb je bilo repatriiranih. Poleg razmer, v katerih so ujetniki preživljali svoj čas do osvoboditve, je seveda pomembno razumeti, ali so bile te razmere v takratnem evropskem kontekstu izjema ter s čim (s katerimi okoliščinami) so bile pogojene. Ne nazadnje nas je zanimalo, koliko je bila v jugoslovanskih taboriščih za vojne ujetnike spoštovana ženevska *Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki* (1929) ter ali je bilo (ne)spoštovanje le-te posledica navodil centralnih oblasti ali drugih (objektivnih) okoliščin ter samovolje lokalnih oblasti in stražarjev. Ne-

² K temu velja dodati še raziskave o vojnih travmah in medgeneracijskem prenosu travme, med katerimi prednjačijo študije, ki se nanašajo na družine preživelih holokavsta in vietnamske vojne (prim. Wiseman & Barber, 2008; Schwab, 2010; Assmann & Shortt, 2012; Danieli, 1998; v slovenskem prostoru prim. Starman, 2006).

pojasnjeno je ostajalo tudi vprašanje, kakšno vlogo in vpliv so »deportacije« imele na povojne jugoslovansko-italijanske odnose ter kako se je to odražalo na mirovnih pogajanjih in kasneje.

Zaradi pomanjkanja raziskav o vlogi in aktivnostih Mednarodnega odbora Rdečega križa (*Comité international de la Croix-Rouge*, CICR) na ozemlju takratne Jugoslavije nas je zanimalo, ali je CICR v Jugoslaviji posegal glede deportiranih iz Julijske krajine in morebiti poslal (ali vsaj načrtoval) delegacijo za pregled stanja po taboriščih. Posledično so nas zanimale morebitne ugotovitve (poročila) ali, nasprotno, razlogi za morebitno zavračanje in nestrinjanje jugoslovanskih oblasti do prihoda tovrstnih delegacij.

Prav tako so v delu na podlagi primarnih virov, ustnih pričevanj in ego dokumentov prvič poglobljeno obravnavane in kontekstualizirane razmere v ujetništvu ter družinsko-socialne posledice deportacij, ter predvsem kako je ujetništvo dolgoročno vplivalo tako na deportirance kot na njihove družine in na družinsko življenje na sploh. Prav v tem je ta raziskava posebna, saj skuša zajeti spekter vidikov, ki presegajo diplomatsko zgodovino, ki je najpogostejše izpričana v arhivski dokumentaciji, ter jo nadgraditi s tistimi vidiki, o katerih pričajo ljudje in ego viri. Posamezniki torej, ki so vojno doživeli, ter njihovi svojci in potomci, ki so jo doživeli posredno, so pa pogosto nosili njene posledice.

Metode raziskovanja

Študija izhaja iz temeljnih znanstvenih in znanstveno-metodoloških del, ki se ukvarjajo z v knjigi obravnavano problematiko. Dosedanje vedenje in znanje je bilo nadgrajeno z analizo in interpretacijo še neobjavljenih arhivskih virov ter ustnih pričevanj, spominov in nekaterih egodokumentov. Osredotočali smo se tako na diplomatske vire različnih državnih ministrstev, ki so nam omogočili razumevanje tega, kako je vprašanje »deportacij« vplivalo na meddržavne odnose (predvsem jugoslovansko-italijanske, tudi v odnosu do britanske in ameriške vlade) ter kako so se države spopadale z reševanjem te krize. V ta namen je gotovo najbolj zanimiva zbirka dokumentov tista iz Diplomatskega arhiva Zunanjega ministrstva Italije (*Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri*), in sicer fonda Affari Politici 1931–1945 in 1946–1950, posebej za odnose z Jugoslavijo. Hkrati objavljene serije dokumentov tega istega arhiva – *I Documenti Diplomatici Italiani*, ki so sedaj dostopne tudi preko spleta (<http://www.farnesina.ipzs.it/series/>). Za vlogo Komunistične partije Italije (KPI) pri reševanju usode deportiranih in predvsem vojnih ujetnikov je nekaj zanimivega gradiva hranjenega v arhivu *Archivio Istituto Gramsci*. Poleg tega je za jugoslovanske vire pomembna dokumentacija, hranjena v Diplomatskem arhivu Ministrstva za zunanje zadeve Republike Srbije (*Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije*), in sicer fond *Politička arhiva* (PA) za obdobje od leta 1945 dalje. Za odnose in diplomatske posege v Veliki Britaniji in ZDA se pomembni viri hranijo v britanskem državnem arhivu (*The National Archives*, TNA), predvsem fond *Foreign Office* (FO) 371 – *Political Departments: General Correspondence from 1906–1966*. Poleg tega je za ameriško diplomacijo pomembna predvsem objavljena zbirka dokumentov *Foreign Relations of the United States* (FRUS).

Za vlogo in angažiranost Anglo-Američanov ter Zavezniške vojaške uprave (ZVU) pri preiskavah glede »deportacij« je najpomembnejše gradivo hranjeno v fondu TNA *War Office* (WO) 204 – *Allied Forces, Mediterranean Theatre: Military Headquarters Papers, Second World War*. Tukaj je namreč med drugim shranjen original obsežnega poročila (v dveh delih) o likvidacijah (»fojbah«), aretacijah, »deportacijah« in na splošno t. i. grozodejstvih jugoslovanskih oblasti v času okupacije Julijske krajine. Prav tako pomembne vire hrani ameriški državni arhiv *National Archives and Records Administration* (NARA), predvsem za obdobje Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) – *Allied Military Government, British United States Zone, Free Territory of Trieste* (dokumenti sicer časovno zajemajo dogodke od leta 1945 dalje), in sicer Record Group (RG) 331.

Zelo pomembni za našo raziskavo in zanimivi za slovensko stroko so viri, ki jih hrani arhiv Mednarodnega odbora Rdečega križa (*Archives du Comité international de la Croix-Rouge*, ACICR), saj so bili ti za to obdobje še povsem neraziskani. V zbirki splošnega arhiva (*Archives Generales 1918–1950*) so pomembni predvsem dokumenti glede delegacije CICR v Jugoslaviji (od B G 017-237 do 017-251), poleg tega pa tudi nekatera poročila o razmerah v taboriščih po Jugoslaviji (C SC Yougoslavie). Ta dokumentacija je pomembna za razumevanje položaja vojnih ujetnikov v Jugoslaviji ter aktivnosti CICR v njihovo korist; problemu, kateremu dosedanje zgodovinske raziskave niso posvečale veliko pozornosti. Nekaj tovrstnega gradiva hrani tudi Arhiv Rdečega križa Italije (*Archivio Storico Centrale della Croce Rossa Italiana*).

Poleg tega bi izpostavili pomembno zbirko gradiva italijanskega Obmejnega urada (*Ufficio per le Zone di Confine*, UZC). Tu je zbranega veliko predvsem diplomatskega gradiva in aktivnosti italijanskega zunanjega ministrstva v korist »deportirancem« (*FVG Jugoslavia e varie*), gradivo najpomembnejšega društva svojcev deportiranih v Jugoslavijo (*Associazione congiunti dei deportati in Jugoslavia*, ACDJ), pa tudi goriške prefekture in njene angažiranosti pri vprašanju »deportacij«. Gotovo pa je tako za slovensko kot italijansko stroko in javnost najbolj zanimiva v tem arhivu hranjena dokumentacija italijanskega Državnega statističnega urada, ki je v drugi polovici petdesetih let vodil preiskavo za oblikovanje seznama deportiranih. Nekaj posameznega gradiva in seznamov »deportirancev« je hranjenih tudi v tržaških inštitucijah, in sicer na Odseku za zgodovino in etnologijo Narodne in študijske knjižnice ter na Regionalnem inštitutu za zgodovino odporniškega gibanja Furlanije Julijske krajine (*Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia*).

Dokumentacija Arhiva Republike Slovenije je bila v pretežni meri že natančno obravnavana s strani nekaterih raziskovalcev (predvsem Nevenke Troha ter Nataše Nemec). Gradivo fonda SI AS 1487 – Centralni komite Komunistične partije Slovenije (CK KPS) služi k razumevanju odnosa, ki so ga jugoslovanske oblasti in partija vodili do osvoboditve Trsta in kakšen pomen je obnašanje vojakov pri tem imelo. Poleg tega se hrani tudi nekaj gradiva o aretacijah in sojenjih deportirancem, ki ga je Troha že temeljito preučila. Hkrati je bilo za nekatera vprašanja zanimivo tudi gradivo, ki ga hrani fond SI AS 1277 – Rodbinski fond Edvarda Kardelja, predvsem glede povojnih (diplomatskih) sporov glede »deportacij«.

Del raziskave je predstavljala tudi analiza medijskega diskurza okrog »deportacij«, in sicer tako sočasnih objav v takratnih tiskanih medijih kot aktualnih razprav. V ta namen so za povojno obdobje bili pregledani nekateri časopisi (npr. *Unità*,

Primorski dnevnik, Il Piccolo, Giornale alleato, La voce libera). Pogosto so nekatere številke in letniki časopisja težje dostopni, zato smo se, ko je šlo za vsebinsko pomembne prispevke, poslužili bodisi prevodov ali povzetkov, ki so nastali zaradi interne diplomatske potrebe katere izmed vpletenih držav. Za aktualne razprave pa je veliko časopisnih prispevkov dostopnih (in objavljenih) tudi na spletu.

Pomemben del raziskave, predvsem tisti, ki se nanaša na socialne vidike, pa je temeljil na objavljenih spominih in ustnih pričevanjih. Ta so bila zbrana leta 2010 (glede taborišča Borovnica) ter nato med leti 2019–2022, ko so se v okviru podoktorskega projekta zbirali družinski spomini nekdanjih deportirancev ter z njihovimi usodami povezanimi egodokumenti (objavljeni spomini, pisma, fotografije, ipd.). Ti viri so, ob trdnem historiografskem okviru, služili za poglobitev razsežnosti obravnavanega problema in predvsem razumevanje tega, kako so ujetništvo doživljali ujetniki sami, kot tudi njihovi svojci ter kako ga doživljajo in osmišljajo njihovi potomci. Zaradi varstva osebnih podatkov in iz spoštovanja do družin, s katerimi so bili opravljeni pogovori, so v besedilu uporabljeni psevdonimi. Kljub temu, da so bila tekom pogovorov pridobljena vsa dovoljenja za uporabo in objavo zbranih podatkov, je bila to odločitev sprejeta, ker poznavanje ali nepoznavanje družinskih imen ne vpliva na obravnavano vsebino. Vse diktafonske zapise, posnetke in transkripcije hrani avtorica.

PRAVNO-ZGODOVINSKI ORIS RAVNANJA Z VOJNIMI UJETNIKI

Zaščita pravic vojnih ujetnikov ali žrtev vojn nasploh, kot te obravnava *Mednarodno humanitarno pravo*, ki se uporablja v oboroženih spopadih,³ je posledica stoletij izkušenj in hitro spreminjajočega se načina vojskovanja predvsem od 19. stoletja dalje. Kljub temu da lahko o zaščiti pravic žrtev vojn⁴ in nastanku mednarodnega humanitarnega prava govorimo šele od druge polovice 19. stoletja dalje, je to nastalo na podlagi izkušenj vojne in posameznikov, ki so tragično usodo doživeli že desetletja in stoletja pred tem. Zato ni naključje, da so se premiki v smeri sprejetja mednarodnih zakonov, ki bi urejali status žrtev vojn, pojavili ravno v 19. stoletju. Eden izmed najpomembnejših dosežkov francoske revolucije je bilo namreč sprejetje *Deklaracije o pravicah človeka in državljana* (1789), ko so človekove pravice prvič stopile v sfero pozitivnega prava. Pravnik in filozof Rok Svetlič argumentira, da je bil s tem izpolnjen ključni pogoj, da so lahko človekove pravice vstopile v politično realnost, čeravno ne tudi v prakso (Svetlič, 2009, 17). Francoska revolucija je pretresla Evropo in svet na številnih nivojih, njene korenite spremembe pa so bile prevelike, da bi jih družba sploh lahko hitro dojela. Kaže, da so si dogodki v naslednjih dveh stoletjih tako hitro sledili, njihova narava pa tako pospešeno spreminjala, da jih človeštvo preprosto ni moglo dohajati. Tako ni naključje, da so se ključni premiki v mednarodnem humanitarnem pravu zgodili po dveh svetovnih vojnah, predvsem po drugi, ko so se človekove pravice družbi zdele nekam povsem tujega in odtujenega (kar je bržkone posledica nazadovanja človekovih pravic kot takih od francoske revolucije dalje, prim. Svetlič, 2009) in je bilo zato sprejetje določenih pravno-humanitarnih norm nujno.

Mednarodno humanitarno pravo je pomembno predvsem zato, ker služi zaščiti posameznikov v času, ko se zdi humanost nekaj povsem tujega. Ob vstopu v vojno se namreč njeni akterji nekaterim od svojih (človekovih) pravic (prostovoljno ali ne) odrečejo ter jih ponovno pridobijo v trenutku, ko se niso več sposobni braniti – ob poškodbi na bojišču, invalidnosti ali ob vojnem ujetništvu. V tem poglavju si bomo zato ogledali razvoj mednarodnega humanitarnega prava od 19. stoletja dalje ter ga umestili v zgodovinski kontekst, pri čemer se bomo posvetili predvsem zaščiti vojnih ujetnikov. Analizirali bomo, kako se je zaščita pravic vojnih ujetnikov spreminjala ter kako in koliko so nanjo vplivali vojaški spopadi, predvsem prva in druga svetovna vojna. Na nekaterih mestih bomo opozorili tudi na pomen sočasnega političnega in družbenega dojemanja človekovih pravic, ki je na tovrstno pravo brez dvoma vplival. Namen poglavja je razumeti, kakšno zaščito so vojni ujetniki imeli tekom druge svetovne vojne ter koliko je bilo razumevanje te zaščite splošno poznano tako med ujetniki kot med vojaki, štabi taborišč in njihovimi nadrejenimi. Na ta način bomo tudi lažje razumeli in kontekstualizirali diplomatsko »bitko« glede deportirancev iz Julijske krajine in njihovo življenje v ujetništvu.

³ Izraz mednarodno humanitarno pravo (*International Humanitarian Law*) je nadomestil nekdanj prevladujoč termin mednarodno vojno pravo, ki je po pomenu ožji, vendar ga nekateri še vedno uporabljajo (npr. Jogan, 1997). Včasih se za to pravo uporabljajo tudi izrazi vojno pravo, pravo oboroženih sil ali mednarodno pravo oboroženih spopadov (Jogan, 1997, 19).

⁴ Ženevsko pravo tako danes ščiti civiliste, vojne ujetnike in druge internirance ter bolne, poškodovane in žrtve brodolomov, ki niso več neposredno udeleženi v spopadih.

Ujetništvo pred *Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki*, 1929

Prelomno obdobje v razvoju modernega mednarodnega humanitarnega prava, kot ga poznamo danes, je bilo 19. stoletje. Pred tem je sistem vojnega ujetništva deloval po principu prerazporeditve, in sicer v treh oblikah: prestop vojnih ujetnikov na sovražno stran, izmenjava vojnih ujetnikov med dvema državama ali izpustitev na »dano besedo«. Osnovni namen torej ni bil zadrževanje in internacija ujetnikov, temveč izpustitev oziroma prerazporeditev ujetnikov drugam (Neff, 2010, 57–58). Tak način dojemanja vojnih ujetnikov je bil opuščen po francoski revoluciji, ko je prišlo do t. i. nacionalizacije vojne (Scheipers, 2011). Francoske oblasti so v času revolucije prepovedale prehajanje ujetnikov z ene strani na drugo ter izpustitev na dano besedo. Prav tako je bila vse bolj redka izmenjava vojnih ujetnikov, saj so oblasti to dopuščale le po principu enakovrednosti (denimo oficir za oficirja), ne pa tudi odkupovanja ujetnikov, kot se je pred tem pogosto dogajalo. Kljub poskusom po letu 1815, da bi ponovno vzpostavili nekdanji sistem, je postalo zadrževanje vojnih ujetnikov za obdobje celotnega trajanja konflikta stalnica v vseh naslednjih vojnah. Nova realnost je predstavljala velik izziv za države, ki so ujetnike zadrževale (potrebna je bila organizacija taborišč, oskrba s prehrano, vzdrževanje higienskih in zdravstvenih standardov itd.). Hkrati se je s pojavom nacionalnih držav in naborniškega sistema pojavil problem nerednih vojsk oziroma tistih, ki niso bili del rednih državnih armad (banditi, uporniki, partizani, obveščevalci idr.), ter kako z njimi ravnati ob morebitnem zajetju (Scheipers, 2011).

Kljub temu da ideje o humanem ravnanju z vojnimi ujetniki v 19. stoletju niso bile novost, se je mednarodnopravna zaščita vojnih ujetnikov (oziroma žrtev vojn nasploh) prvič pojavila prav tedaj. Mednarodno humanitarno pravo je tako nastalo kot posledica številnih sprememb na področju vojskovanja v 19. stoletju, vendar je utemeljeno na navadah in izkušnjah, ki so nastale že mnogo pred tem. »Zasluge« za sprejetje prvih mednarodnih sporazumov glede vodenja spopadov gre tako pripisati *Deklaraciji o pravicah človeka in državljana*, hkrati pa porastu »humanitarnih načel«, ki so se pojavila kot reakcija na vedno večje vojne grozote.

Začetki razvoja mednarodnega humanitarnega prava tako segajo v leto 1859, ko se je mlad Ženevčan iz premožne in ugledne družine, Henry Dunant (slika 1),⁵ po naključju znašel pri Solferinu (naselje v regiji Lombardija v Italiji) ravno v času, ko je tam potekala bitka med italijansko in avstrijsko vojsko (slika 2). V enem dnevu je bilo ranjenih ali je življenje izgubilo več kot 20.000 vojakov in število se je v naslednjih dveh mesecih podvojilo. Dunant, ki je tudi sicer veliko svojega časa posvetil humanitarnemu delu, je po bitki organiziral medicinsko pomoč in oskrbo za poškodovane. Ob povratku v domovino ga je spomin na grozljive posledice bitke prisilil k zapisu in objavi svojih spominov v knjigi *Spomin na Solferino*.⁶ Slednja je ob svojem izidu leta 1862 doživela nepričakovan uspeh in bila v hipu razprodana.

Svojo prepoznavnost je Dunant uspešno izkoristil v promocijske aktivnosti svoje ideje o razvoju nacionalnih odborov in društev, ki bi se organizirala v času miru ter v času vojne skrbela za oskrbo ranjencev in invalidov. Tako je zbral štiri prepoznavne in

⁵ Jean Henri Dunant, rojen 8. maja 1828, je kasneje uporabljal angleško različico svojega imena, Henry Dunant. Leta 1901 je bil skupaj s Frédéricom Passyjem prvi dobitnik Nobelove nagrade za mir.

⁶ V izvirniku *Un Souvenir de Solferino*, prevedena v številne svetovne jezike, tudi v slovenščino (Dunant, 2006).

*Slika 1: Jean Henri Dunant / Henry Dunant
(1828–1910) (Wikimedia Commons).*

ugledne može, ki so mu pomagali pri uresničitvi ideje (slika 3).⁷ Februarja 1863 so se zbrali na sestanku, kjer so prvič razpravljali o bodočem delu danes največje svetovne humanitarne organizacije – Rdeči križ. V naslednjem letu so svojo idejo uspešno promovirali po vsej Evropi in 23. oktobra 1863 se je na konferenci v Ženevi zbralo 31 delegatov iz 16 držav, ki so ustanovili Rdeči križ (Brown, 1993, 14–29). Naslednje leto, 8. avgusta, so se delegati zbrali na prvi diplomatski konferenci in 22. avgusta je 12 držav podpisalo Ženevsko konvencijo za izboljšanje položaja ranjenih v armadah na bojnem polju⁸ (Vance, 2006a, 195). S tem je bila sprejeta prva mednarodna humanitarna pogodba, ki je določala osnovna načela, ki še danes predstavljajo temelje organizacije in delovanja Rdečega križa; oskrba poškodovanih ne glede na nacionalnost, nevtralnost njenega osebja ter simbol rdečega križa na beli podlagi.

Mednarodno humanitarno pravo je tako najstarejša veja mednarodnega javnega prava, ki ga danes delimo na haaško pravo, ki se nanaša na zakone in običaje vojne, ženevsko pravo, ki se nanaša na varstvo zaščitene osebe in žrtev vojne

⁷ Tako imenovani »Odbor petih« so sestavljali še Gustave Moynier, takratni predsednik Socialnega združenja Ženeve, dr. Louis Appia, mednarodno priznani kirurg za vojne poškodbe, dr. Théodore Maunoir, prav tako kirurg, in Guillaume Henri Dufour, priljubljen general, ki je med vojaki užival veliko spoštovanja (Brown, 1993, 24–25).

⁸ Imenovana tudi konvencija o Rdečem križu (Jogan, 1997, 91).

Slika 2: Henry Dunant v Solferinu, 1859 (neznani avtor, Wikimedia Commons).

(ranjencev, bolnikov, brodolomcev, vojnih ujetnikov in civilistov), in newyorško pravo, ki se nanaša na omejevanje oboroževanja in poskuse razorožitve ter rešuje vprašanja odgovornosti in sankcioniranja kršitev mednarodnega humanitarnega prava (Jogan, 1997, 20).

Po podpisu konvencije leta 1864 je Dunantov ugled začel strmo padati, saj sta ga bankrot in neuspeh na poslovnem področju spravila v sramoto in revščino. Tako med francosko-prusko vojno (1870–1871), ko je spremljal trpljenje številnih vojnih ujetnikov, za katere ni bilo poskrbljeno, ni več imel zadostnega družbenega vpliva, da bi se lahko zavzel za njihovo pravico in zaščito (Brown, 1993, 38). Angažiranje na področju pravnih norm, ki bi urejale status vojnih ujetnikov, je tako za skoraj 20 let zastalo. Prva tovrstna konvencija, haaška *Konvencija o zakonih in običajih vojne na kopnem*, je namreč bila sprejeta leta 1864 (dopolnjena leta 1907). Že iz prve različice konvencije leta 1864 je bilo mogoče razbrati, da je namen med drugim tudi zaščita človekovih pravic, čeprav te niso bile dobesedno izpostavljene. Ne smemo namreč pozabiti, da govorimo o času, ko človekove pravice niso bile del splošno sprejetega in razširjenega političnega ali pravnega diskurza, kot so to postale po letu 1945. Zato so se z ratifikacijo konvencije države v uvodu obvezale, da bodo v primerih, ki jih pravilnik posebej ne predvideva, prebivalstvo in pripadniki vojsk ostali pod zaščito in oblastjo principov mednarodnega prava, ki so plod uveljavljenih običajev med civiliziranimi narodi, zakonov človečnosti in zahtev obče vesti (Haaška konvencija, 1864).⁹

⁹ V izvirniku »[...] populations and belligerents remain under the protection and empire of the principles of international law, as they result from the usages established between civilized nations, from the laws of humanity, and the requirements of the public conscience. [...]« (Haaška konvencija, 1864).

Slika 3: Odbor petih, ki je ustanovil Rdeči križ: Louis Appia, Guillaume-Henri Dufour, Henry Dunant, Théodore Maunoir, Gustave Moynier, 1863 (Vir: CICR archives (ARR), V-P-HIST-00113).

Posebej se na vojne ujetnike nanaša drugo poglavje Haaške konvencije (1907), ki zajema 17 členov. Med drugim določa, da se mora z ujetniki postopati humano ter da ti spadajo pod nadzor državnih oblasti sile, ki jih zadržuje, in ne posameznikov (čl. 4). Pravilnik regulira tudi delo vojnih ujetnikov, pri čemer prepoveduje delo, povezano z vojnimi operacijami (čl. 6), ter vелеva, naj bo ujetnikom omogočena verska svoboda (čl. 18). Predvideva izpustitev na dano besedo (čl. 10) ter čim hitrejšo repatriacijo po prenehanju spopadov (čl. 20). Konvencijo je pred prvo svetovno vojno ratificirala večina v vojni udeleženih držav. Ratificirala pa je ni denimo Italija, ki je bila sicer zavezana do tiste iz leta 1899. Konvenciji iz leta 1899 in 1907 se, glede odnosa do vojnih ujetnikov, bistveno ne razlikujeta.

Prva svetovna vojna

V času prve svetovne vojne so bili vojni ujetniki tako vsaj minimalno zaščiteni. Vendar se je vojna izkazala vse prej kot kratka in majhnega obsega, kot so države pričakovale, zato sta dolgotrajnost in obsežna mobilizacija večine razpoložljivih sil povzročili pred tem nepredstavljivo število vojnih ujetnikov. Kljub pravni podlagi za njihovo zaščito, so se pojavljale težave pri aplikaciji norm. Hkrati se je v prvi svetovni vojni prvič v tako velikem obsegu pojavil problem ločevanja med rednimi in nerednimi bojnimi formacijami, pri čemer slednje niso imele pravice do pridobitve statusa vojnega ujetnika. Pripadniki nerednih formacij tako niso bili deležni zaščite s strani mednarodnih konvencij, razen v primerih, ko je pravilnik to posebej predvideval.

Dosedanje študije ugotavljajo, da je bilo ravnanje z vojnimi ujetniki v času prve svetovne vojne, v primerjavi z drugo svetovno vojno, boljše. Vendar so se kršitve pojavljale tudi v tem konfliktu, predvsem ko je postalo jasno, da vojne ne bo še kmalu konec. Zaradi porasta števila vojnih ujetnikov in pomanjkanja sredstev za njihovo oskrbo, so države skušale med seboj skleniti bilateralne sporazume o njihovem ravnanju. Ti sporazumi so predvidevali izmenjavo seznamov ujetnikov, inšpekcije taborišč, repatriacijo poškodovanih ujetnikov ter splošne določbe glede ravnanja z ujetniki (Durand, 1984, 75–76).

Vojnih ujetnikov naj bi v času prve svetovne vojne bilo med 6,6 in 8,4 milijonov (Kramer, 2010, 76), od tega naj bi jih v ujetništvu umrlo najmanj 750.000 (Stibbe, 2006, 5). Pri tem je potrebno poudariti, da so se, tako kot v času druge svetovne vojne, pojavljale velike razlike v odnosu do vojnih ujetnikov. Ujetniki na zahodni fronti so tako (načeloma) živeli v boljših pogojih kot tisti na vzhodni. Posledično je bila denimo smrtnost nemških ujetnikov v Veliki Britaniji 3 %, medtem ko je bila smrtnost romunskih v Nemčiji 29 %, če izpostavimo dve skrajnosti (Kramer, 2010, 77). Večino vojnih ujetnikov so v času ujetništva uporabili za delo predvsem na kmetijah, v industriji in rudnikih. Ponekod so jih uporabljali tudi kot delovno silo v zaledju front, kar je bilo sicer prepovedano, zato so večino vojnih operacij s svojim delom podpirali civilni interniranci – predvsem tisti internirani v Nemčiji, Avstro-Ogrski in Rusiji (Stibbe, 2006, 9).

Ob koncu vojne se je kot velik problem pojavilo vprašanje repatriacij, saj konec vojne še ni nujno pomenil konec ujetništva. Problem, ki je še večje razsežnosti dobil po drugi svetovni vojni, se je takrat prvič pojavil v masovni obliki. Države so vojne ujetnike namenoma zadrževale in jih uporabile kot delovno silo za obnovo uničenih regij. Tako so denimo Francozi in Britanci zadrževali nemške vojne ujetnike (Kramer, 2010, 86). Na tem mestu velja posebej omeniti bivše avstro-ogrske ujetnike, po večini so to bili Slovenci in Hrvatje, ki so jih italijanske oblasti dolgo zadrževale v taboriščih, predvsem iz političnih razlogov.¹⁰ Medtem ko so torej pod pogoji premirja centralne sile morale takoj repatriirati vse zavezniške vojne ujetnike (kar se je zgodilo v treh mesecih po vojni), so si zmagovalke pridržale pravico, da ujetnike centralnih sil repatriirajo šele po podpisu mirovnega sporazuma. Nazadnje so bili nekateri ujetniki repatriirani šele 4 leta po prenehanju spopadov (Durand, 1984, 109–110).

Dediščina prve svetovne vojne

Poleg milijonov mrtvih, uničenja, revščine in pomanjkanja, je prva svetovna vojna za seboj pustila pečat in izkušnjo, ki je med drugim dala jasno vedeti, da so potrebne korenite spremembe v sistemu mednarodnega humanitarnega prava. Ob začetku vojne Mednarodni odbor Rdečega križa ni bil pripravljen na številne vojne ujetnike, ki bodo v času vojne potrebovali pomoč. Poleg pomanjkanja pravne podlage za posege, je odboru primanjkovalo osebja, delovnih prostorov in

¹⁰ Glede aretiranih in interniranih slovenskih in hrvaških civilistih iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni ter primerjavo z »deportiranci« po koncu druge svetovne vojne je pred nekaj leti opravil Bajc (2012b). Glede posledic, ki jih je vojno ujetništvo in zakasnela repatriacija imela na družine avstro-ogrskih, predvsem slovenskih in hrvaških vojakov, prim. Lampe (2019a).

Slika 4: Szczecin, Poljska – prihod nemških vojnih ujetnikov iz Narve (danes Estonija, na meji z Rusijo) na ladji Ruegen, maj 1920 (Foto: CICR archives (ARR), V-P-HIST-03054-22).

zadostnih sredstev. Struktura CICR se namreč od njegove ustanovitve do začetka prve svetovne vojne skoraj ni spremenila. Tako je bila šele 21. avgusta 1914 ustanovljena Mednarodna pisarna za vojne ujetnike (*International Prisoner-of-War Agency*; Durand, 1984, 31–35). V času vojne, ko se je pojavila potreba po številnih bilateralnih sporazumih glede ravnanja z vojnimi ujetniki, je nato postalo jasno, da so potrebne velike spremembe v sistemu zaščite vojnih ujetnikov, predvsem pa tudi civilistov.

Prva svetovna vojna je predstavljala pomemben preobrat v načinu delovanja CICR, ki je do tedaj deloval po principu »humanizacije vojne«. Po izkušnji prvega svetovnega spopada je postalo jasno, da je vojna moderne dobe presegla vse predstavljljive meje ter se razširila tudi na ozemlja nevtralnih držav in med civilno prebivalstvo. Kulturne norme o vodenju vojaških operacij in ravnanju z vojnimi ujetniki ter civilnim prebivalstvom so bile v prvi svetovni vojni sistematsko kršene. Zato je CICR 19. julija 1921 objavil poziv za mir (*L'appel pour la paix*), s katerim je bila tudi uradno nakazana sprememba njegovega poslanstva. Vloga Rdečega križa po novem ni več bila samo sprejetje vojne kot fakt in lajšanje njenih posledic, temveč prizadevanje za mir. Slednje ni pomenilo, da se je CICR vpletal v odnose med državami ali zavzemal politična stališča, saj je še vedno ohranjal svojo nevtralnost. Vendar je hkrati postalo njegovo temeljno poslanstvo opominjanje javnosti na nevarnosti ogrožanja svetovnega miru (Durand, 1984, 195–197).

Že pred premirjem je CICR februarja 1918 predlagal diplomatsko konferenco, na kateri bi razpravljali o nejasnostih ter pomanjkljivostih obstoječih konvencij glede zaščite vojnih ujetnikov in ostalih vprašanj, ki so se v času vojne izkazala kot velik problem. Na konferenci leta 1921 je zato CICR predstavil osnutek konvencije, ki bo nadomestila *Konvencijo za izboljšanje položaja ranjencev in bolnikov v armadah na bojnem polju* iz leta 1906, in izpostavil principe, na podlagi katerih naj bi se oblikovala nova konvencija glede ravnanja z vojnimi ujetniki. Pri tem je odbor dobil vso podporo delegatov na konferenci in oblikovani sta bili dve komisiji za nadaljevanje z delom. Osnutka sta komisiji predstavili na konferenci leta 1923. Avgusta dve leti pozneje je CICR predlagal novo diplomatsko konferenco, katere namen je bil razprava o novih osnutkih (Durand, 1984, 251).

Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki, 1929

Predlagana konferenca je potekala od 1. do 27. julija 1929 (slika 5) in je bila razdeljena na dve sekciji; prva je skrbela za revizijo *Konvencije za izboljšanje položaja ranjencev in bolnikov v armadah na bojnem polju* (1906), druga pa za oblikovanje podobne konvencije za vojne ujetnike. CICR je delegatom predlagal zelo izčrpen osnutek *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*.¹¹ Pri tem so člani komisij uporabili izkušnjo iz prve svetovne vojne ter se zgledovali tudi po številnih bilateralnih sporazumih, ki so bili sklenjeni v času vojne. Po razpravi o tem, ali mora konvencija vsebovati ohlapna splošna načela (kar je zagovarjala predvsem delegacija ZDA) oziroma mora biti podrobna in natančna (kakršen je bil predlog CICR), je bilo 97 členov *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki* podpisanih 27. julija 1929 (Ženevska konvencija, 1929).¹² Nazadnje je bil sprejet predlog podoben osnutku, ki ga je pripravil CICR. Konvencija se je osredotočala tako na materialne pogoje, v katerih naj bi ujetniki živeli (hrana, oblačila, higiena, disciplina, delo), kot tudi na odnos med ujetniki in oblastmi. Tako naj bi ujetniki imeli pravico do svojega predstavnika, do pritožbe, hkrati pa tudi do repatriacije in hospitalizacije v nevtralni državi. Posebej so se posvetili temu, da bi nova konvencija preprečila povračilne ukrepe nad ujetniki, kar se je v prvi svetovni vojni pogosto dogajalo. Veliko pozornosti so posvetili razpravi o dolžnostih države zaščitnice (*protecting power*), ki naj bi skrbela, da se z ujetniki ravna humano in v skladu z določili konvencije. Poleg teh je bilo sprejetih še mnogo sprememb in členov, ki jih tu posebej ne bomo naštevali (Durand, 1984, 251–256; za podrobnosti o vplivu prve svetovne vojne na nastanek *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki* ter kako se je to odražalo v njeni vsebini, prim. Lampe, 2015).

¹¹ Na tem mestu je potrebno poudariti, da CICR ni pravna oseba, ki bi lahko uzakonila akte ali osnutke. Pravza-prav sam ne more niti sklicati diplomatske konference. Njegova temeljna naloga je predlaganje novih konvencij in priprava osnutkov. Ko so ti pripravljeni, jih posreduje švicarskemu zveznemu svetu (*Conseil fédéral*), ki se nato posvetuje z ostalimi vladami ter zbira njihove predloge in nazadnje skliče diplomatsko konferenco. CICR se konference ne udeleži neposredno, temveč mora biti povabljen kot svetovalni odbor. Posledično CICR tudi ni podpisnik konvencije (Durand, 1984, 250–251).

¹² Dinamika podpisovanja in ratificiranja konvencij je v zgodovini nastajanja le-teh, predvsem pa po letu 1929, zelo zanimiva. Konvencije so ob koncu konferenc podpisane s strani delegatov, vendar morajo biti za pravno-močno zavezanost tudi ratificirane s strani vlad držav podpisnic. Po drugi strani lahko h konvenciji pristopijo in jo ratificirajo tudi države, ki niso imele svojega predstavnika na konferenci in niso njene podpisnice. Japonska delegacija se je, denimo, konference leta 1929 udeležila in podpisala obe konvenciji, ratificirala pa le *Konven-cijo za izboljšanje položaja ranjencev in bolnikov v armadah na bojnem polju* (Vance, 2006d, 149).

Slika 5: Diplomatska konferenca, ki je potekala od 1. do 27. julija 1929 v Ženevi (Foto: Julien F. H., CICR archives (ARR), V-P-HIST-02540-01A).

Do začetka druge svetovne vojne je konvencijo ratificiralo več kot 40 držav. Zgovorno je dejstvo, da je bilo največ žrtev in kršitev pri ravnanju z vojnimi ujetniki v drugi svetovni vojni zaznati ravno na strani držav, ki konvencije niso ratificirale; med njimi sta posebej izstopali Sovjetska zveza in Japonska. Sovjetska zveza se konference leta 1929, kljub povabilu, ni udeležila. Ta je bila namreč v tem obdobju v globokem političnem sporu s Švico, saj so bili diplomatski odnosi med državama povsem prekinjeni že od leta 1923. Ta spor sicer ni prekinil odnosov med CICR in sovjetskim nacionalnim odborom Rdečega križa, ki je sodeloval pri oblikovanju osnutka konvencij. Sovjetske oblasti so po povabilu na konferenco odgovorile, da so sicer pripravljene sodelovati, vendar se bodo njeni delegati konference udeležili le v primeru, da ta ne bo potekala v Švici. Avgusta 1931 je nato Sovjetska zveza sicer ratificirala *Konvencijo za izboljšanje položaja ranjencev in bolnikov v armadah na bojnem polju*, ne pa tudi *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki* (Durand, 1984, 258–259). To, da Sovjetska zveza ni bila zavezana do te konvencije, je tekom druge svetovne vojne prispevalo ne samo k slabemu položaju ujetnikov v sovjetskih rokah, temveč tudi slabemu ravnanju s sovjetskimi ujetniki s strani sovražnikov, predvsem Nemčije.

Ravnanje z vojnimi ujetniki v času druge svetovne vojne

Drugo svetovno vojno je CICR pričakal bolj pripravljen, pripadniki armad pa so bili zaščiteni bolje, kot tisti 25 let pred tem. Kljub temu so nove razmere, način bojevanja, izpopolnjeno orožje ter tudi ideološka narava vojne, poskrbeli za mnoga

presenečenja, na katera ni bil nihče pripravljen. Kar je najbolj prispevalo k neurejenosti položaja vojnih ujetnikov, je bila, ponovno, njihova nadpovprečna številčnost. Približno 8,5 milijonov zavezniških vojakov v Evropi in Severni Afriki je bilo zajetih s strani sil osi (od tega okoli 6 milijonov sovjetskih), medtem ko je bilo s strani zaveznikov zajetih približno 8,25 milijonov nemških in italijanskih ujetnikov (od tega se jih je več kot 3 milijone predalo po koncu vojne; Vourkoutiotis, 2006, 470). Ideološki boj med nemško in sovjetsko armado je povzročil veliko smrtnih žrtev tudi med vojnimi ujetniki, pri čemer naj bi bila umrljivost nemških in avstrijskih vojnih ujetnikov v rokah Sovjetske zveze več kot 32 %, sovjetskih ujetnikov v rokah tretjega rajha pa kar 57 % (MacKenzie, 1994, 510–511).¹³ Skupno naj bi bilo med leti 1939 in 1945 interniranih 35 milijonov vojnih ujetnikov (MacKenzie, 1994, 487). Na tem mestu ni možno v celoti povzeti in pojasniti problematike vojnega ujetništva v drugi svetovni vojni, saj gre za kompleksen in obsežen problem. Izpostavljeni bodo le nekateri ključni dejavniki, ki so vplivali na odnos do vojnih ujetnikov tako na Zahodu kot Vzhodu, da bomo lažje razumeli, kako so ti dejavniki vplivali na spoštovanje tedanjega humanitarnega prava.

Da bi razumeli ravnanje z vojnimi ujetniki v času druge svetovne vojne, moramo upoštevati tako materialne pogoje (razpoložljivost hrane, zmožnosti zdravniške oskrbe, razpoložljivost ustreznega prostora itd.) kot tudi ideološki kontekst. Slednji je pogosto vplival na odnos do ujetnikov določenih narodnosti. Način, kako je nacistična Nemčija obravnavala vojne ujetnike s slovanskimi koreninami, je tako pomembno vplival na ravnanje s temi. Ker naj bi ti bili nižje rase, je bilo dovoljeno (včasih celo naročeno) streljanje sovjetskih ujetnikov neposredno po prijemu ter njihovo trpinčenje (MacKenzie, 1994, 504–505). Ideološka naravnost pa je vplivala tudi obratno, torej na odnos sovjetskih oblasti do nemških vojnih ujetnikov.¹⁴ Komisarji in generali Rdeče armade so svojim podrejenim Nemce opisovali kot nečloveške in surove sovražnike, goreče nasprotnike komunizma, ki želijo uničiti Sovjetsko zvezo in njene državljane. Tovrstna propaganda (ki je bila značilna tako za nemške kot sovjetske oblasti) je tako spodbudila slabo ravnanje z vojnimi ujetniki, kar je predvsem v prvih dveh letih vojne (1941–1942) povzročilo visoko število smrtnih žrtev med nemškimi ujetniki (nekateri ocenjujejo celo okoli 90 %, prim. MacKenzie, 1994, 511).

Kar je vsaj delno omililo odnos do vojnih ujetnikov na Vzhodu, je bila naraščajoča potreba po delovni sili na obeh straneh fronte. Kmalu so tako nemške kot sovjetske oblasti dognale, da bi jim ta sicer »inferiorna« delovna sila lahko veliko koristila v času, ko je bila vojna v polnem teku, delovne sile za vzdrževanje vojnih potreb pa vse manj. Po prvih dveh letih vojne, ko so bile razmere za vojne ujetnike na Vzhodu najslabše,¹⁵ so se te torej vsaj delno izboljšale, čeprav so bile še vedno daleč od predpisanih.

¹³ Pri beleženju števila vojnih ujetnikov in žrtev je potrebno opozoriti, da gre za ocene, ki so nastale na podlagi razpoložljivih podatkov. Velikokrat vojni ujetniki niso bili zabeleženi, pogosto pa so bili, predvsem na vzhodni nemško-sovjetski fronti, ubiti že ob prijemu ali na poti do taborišč.

¹⁴ Pomembno je spomniti, da Sovjetska zveza ni bila podpisnica Ženevske konvencije, vendar je bila zavezana do *Haaške konvencije* (1907), ki je vsaj delno urejal status vojnih ujetnikov. Čeprav so ob začetku vojne sovjetske oblasti zagotovile spoštovanje vsaj te konvencije, se v času vojne to ni izkazalo tako.

¹⁵ Pri tem je seveda potrebno poudariti, da so bile slabe razmere posledica tudi objektivnih okoliščin – pomanjkanja prostora, hrane in higiene, predvsem zato, ker praktično nihče ni bil pripravljen na sprejetje tako velikega števila vojnih ujetnikov.

Medtem pa je ravnanje z vojnimi ujetniki na Zahodu, kjer je bila večina vpletenih zavezana do Ženevske konvencije (1929), uravnaval »sistem« povračilnih ukrepov in represalij, ki so bile sicer po mednarodnih predpisih strogo prepovedane. Čeravno ideološka naravnost tu ni igrala pretirane vloge in so bila določila Ženevske konvencije v večji meri spoštovana, gre to pripisati predvsem skrbi za usodo svojih državljanov v rokah sovražnika in grožnji s povračilnimi ukrepi. Primer najboljše ilustrira poznana epizoda britansko-kanadskega vpada na francosko пристanišče Dieppe, avgusta 1942. Da bi preprečile pobeg zajetih nemških vojnih ujetnikov, so britansko-kanadske oblasti ukazale, naj se jim zaveže roke in prekrije oči. Navodilo so prestregle nemške obveščevalne službe. V odgovor so 2. septembra 1942 nemške oblasti javno oznanile, da bodo vsi britanski in kanadski ujetniki, zajeti ob vpadu, vklenjeni, če se britansko-kanadske oblasti ne bodo opravičile za ravnanje, ki naj ne bi bilo v skladu z Ženevsko konvencijo (čeprav konvencija glede tega ni dajala jasnih navodil). V naslednjih tednih in mesecih so se zvrstile številne podobne epizode, ki so povzročile medsebojna obtoževanja o ravnanju z ujetniki ter odprle vprašanje, kdo je prvi sprožil val povračilnih ukrepov (MacKenzie, 1995, 83). K spoštovanju konvencije (ali vsaj večine njenih predpisov) in k preprečitvi njenega kolapsa na Zahodu je tako verjetno še najbolj prispeval prav strah pred povračilnimi ukrepi in usodo svojih vojakov v sovražnikovih rokah.

Večje težave so se posledično pojavile v primerih, ko so bile posamezne države brezbrizne do usode svojih vojnih ujetnikov, pri čemer je posebej izstopala Japonska. Slednja se je sicer leta 1942 zavezala, da bo spoštovala Ženevsko konvencijo (1929), vendar le takrat, ko bodo okoliščine to dopuščale. Tako so bili vojni ujetniki izpostavljeni težkemu fizičnemu delu¹⁶ in slabim življenjskim pogojem. Smrtnost med britanskimi ujetniki na Japonskem je bila 24,8 %, med ameriški pa kar 41,6 %. Ko so novice o slabem ravnanju dosegle London in Washington, so ti skušali pogoje izboljšati tako, da so japonskim oblastem dali jasno vedeti, da sami z japonskimi ujetniki (čeprav teh ni bilo veliko) ravnajo v skladu z mednarodnimi konvencijami. Japonske oblasti so jim odgovorile, da jih usoda teh ne zanima in so pravzaprav negirale njihov obstoj (MacKenzie, 1994, 514–517).¹⁷

Temeljni problem pa je v času druge svetovne vojne predstavljala aplikacija konvencije oziroma interpretacija pravice do statusa vojnega ujetnika. Čeprav so bile že v *Haaški konvenciji* (1907), ki v tem smislu Ženevsko dopolnjuje, navedene kategorije oseb, ki imajo pravico do statusa vojnega ujetnika, je to državam udeleženkam, namerno ali nenamerno, povzročalo veliko težav. Nemške oblasti so z naraščajočim številom vojnih ujetnikov, ki jih niso zmogli vzdrževati, ter naraščajočo potrebo po delovni sili (vojni ujetniki po pravilih Ženevske konvencije (1929) niso smeli biti angažirani v vojni industriji ali na nevarnih delovnih mestih) tako začeli rešitev iskati zunaj okvirov konvencije. Prva tovrstna »kršitev« konvencije se je zgodila

¹⁶ Najbolj poznan primer je gradnja železnice Burma–Siam, kjer je življenje izgubilo približno 16.000 od 40.000 vojnih ujetnikov, ki so sodelovali pri gradnji (MacKenzie, 1994, 515).

¹⁷ Japonskim vojakom je bilo namreč že v času vojaškega usposabljanja rečeno, da bi morebitno vojno ujetništvo pomenilo sramoto tako zanje kot za njihove družine. Japonske oblasti so leta 1940 to celo kodificirale in vojne ujetnike označile za »neljudi«, ki bodo z nastopom vojnega ujetništva zanje nehali obstajati (MacKenzie, 1995, 517). Posledično je bilo japonskih vojnih ujetnikov v času druge svetovne vojne relativno malo, saj se jih je večina raje borila do smrti, kot da bi osramotili svojo družino. Za razumevanje japonske vojaške tradicije in odnosa do vojnega ujetništva prim. Hickman (2009).

že leta 1939, ko so bili številni poljski vojni ujetniki v Nemčiji »osvobojeni«, da bi bili pretvorjeni v delovno silo. Podobno se je zgodilo tudi dve leti kasneje, ko so tako »prekvalificirali« številne jugoslovanske vojne ujetnike. Nemške oblasti so to zagovarjale s tem, da sta bili Poljska in Jugoslavija integrirani v tretji rajh – nekdanji pripadniki njunih armad naj torej ne bi pravno-formalno imeli pravice do statusa vojnega ujetnika. Po drugi strani je bila težava v tem, da je bila večina nemških vojnih ujetnikov z Zahoda francoskih državljanov, ki je bila še vedno neodvisna država. Ko so nato nemške od francoskih oblasti, zaradi naraščajoče potrebe po delovni sili, zahtevale 250.000 civilnih delavcev, je takratni ministrski predsednik Vichyjske Francije, Pierre Laval, zagato rešil na svoj način. Predlagal je, da bi, v zameno za civiliste, spremenili status enakega števila francoskih vojnih ujetnikov, ki bi tako postali »svobodni« pogodbeni delavci, kar se je nato tudi zgodilo. Še bolj poznan je primer italijanskih ujetnikov, ki so bili ob kapitulaciji Italije septembra 1943 internirani v Nemčijo. Približno 500.000 pripadnikom nekdanje italijanske vojske je bil dodeljen status *italijanskih vojaških internirancev* (*Italienische Militärinternierte*, IMI), ki so nato živeli v slabih pogojih in bili izpostavljeni težkemu delu (MacKenzie, 1994, 500–501; za problem IMI prim. Natta, 1996; Dragoni, 1997; Hammermann, 2004; Rochat, 2005 idr.).

»Prekupčevanje« s statusom vojnih ujetnikov pa ni bilo značilno le za tretji rajh, temveč tudi za zahodne zaveznice. Ob kapitulaciji Italije je bil sklenjen dogovor, da bosta ZDA in Velika Britanija repatriirali vse italijanske vojne ujetnike, v zameno za repatriacijo zavezniških vojnih ujetnikov v Italiji. Ker pa italijanske oblasti niso uspele preprečiti deportacije slednjih v Nemčijo, sta zahodni zaveznici oznanili, da italijanski vojni ujetniki ne bodo repatriirani. Italijanska delovna sila na angleškem otoku in v ZDA je namreč postala nepogrešljiva (MacKenzie, 1994, 502).¹⁸ Še bolj sporen pa je bil odnos do nemških ujetnikov, ki so bili zajeti ob koncu vojne. Čeravno se status za tiste ujetnike, ki so bili zajeti že v času vojne, ni posebej spremenil, to ni veljalo za tiste, ki so bili prijeti po nemški kapitulaciji. Ob propadu Tretjega rajha so namreč zavezniške oblasti naznanile, da status vojnih ujetnikov ne bo dodeljen tistim, ki so bili prijeti po 5. maju 1945. Približno 6 milijonom oseb, ki so jih Britanci kategorizirali kot *Predane sovražne čete* (*Surrendered Enemy Personnel*, SEP), Američani pa kot *Razorožene sovražne čete* (*Disarmed Enemy Forces*, DEF), je tako bila odvzeta zaščita s strani Ženevske konvencije. Ti so živeli v zelo slabih razmerah, kar je bila pogosto predvsem posledica objektivnih okoliščin in nezmožnosti vzdrževanja tako velikega števila ujetnikov ob koncu vojne, ko je bilo pomanjkanje v Evropi na vrhuncu. Hkrati je bila večina teh ujetnikov vključenih v rekonstrukcijo Evrope, kar so smatrali kot kazen za tiste, ki so sodelovali pri uničenju. Želja po kaznovanju Nemčije in potreba po delovni sili sta tako pogosto obšli določila konvencije, ko grožnja po povračilnih ukrepih ni bila več prisotna (MacKenzie, 1994, 502–503).

Velik problem so po drugi svetovni vojni predstavljale tudi repatriacije. Paleta možnosti za vrnitev domov je segala od izpustitve takoj po prenehanju bojov (kar je lahko bilo tudi pred koncem vojne) do vrnitve sredi petdesetih let. Ta problem je deloma obstajal že v prvi svetovni vojni, a je v drugi dobil še dodatne razsežnosti. Ženevska konvencija iz leta 1929 je vprašanje repatriacije izpostavila v svojem 75. členu:

¹⁸ Za podrobnosti glede odnosa in ravnanja s temi ujetniki prim. Fedorowich & Moore (1996 in 2002).

Slika 6: Bolzano (Italija) pod ameriško okupacijo – prihod italijanskih vojnih ujetnikov iz Nemčije, 18. maj 1945 (Foto: René Liardon, CICR archives (ARR), V-P-HIST-03207-30).

Po dogovoru o premirju morata vojskujoči se državi vanj načeloma vključiti tudi dogovor glede repatriacij vojnih ujetnikov. Če tega v dogovor ni mogoče vključiti, morata državi čim prej skleniti sporazum glede repatriacij. Vsekakor mora biti repatriacija izvršena najkasneje po sklenitvi miru.

Čeprav je konvencija predvidevala in zahtevala čim hitrejšo repatriacijo, je bil člen tako nejasno oblikovan, da je državam dajal vse možnosti za zavlačevanje z repatriacijami vse do mirovnega sporazuma. Še večjo težavo je povzročalo dejstvo, da so repatriacije po sprejetju konvencije postale stvar bilateralnih dogovorov, ne pa enostranska obveza in dolžnost (Overmans, 2005, 11–14). Po drugi svetovni vojni torej repatriacije takoj po prenehanju spopadov niso bile samoumevne, temveč stvar dogovora in predvsem v skladu z interesi in potrebami posameznih držav.

»Brezpogojna kapitulacija« ter izgon, aretacije in deportacije nemškega prebivalstva

Ob koncu vojne se je Evropa znašla pred veliko dilemo, kako ponovno vzpostaviti mir. Ne samo mesta v razsulu in veliko pomanjkanje, temveč tudi socialna problematika in milijoni ljudi, ki so se znašli daleč od svojega doma, so krojili povojno realnost. »Grenka pot do svobode«, kot je napredovanje zavezniških čet proti Berlinu poimenoval William I. Hitchcock (2009), je za seboj pustila ruševine v mestih in negotovost med ljudmi. Občutek svobode se je v hipu razblinil, saj so se ljudje znašli v primežu novih

razmer, ki so trajale še leta po vojni. Naenkrat se je v Evropi znašlo na milijone ljudi, ki so bili iz vojnih razlogov odrezani od svojih domov, zmagovalne velesile pa so se morale s to situacijo soočiti. Kot razlaga italijanska zgodovinarica Silvia Salvatici, je bila za usodo teh ljudi pomembna predvsem nacionalna pripadnost, saj je bila prav ta temelj za dodelitev »kolektivne krivde« za vlogo, ki jo je določena država igrala v vojni. Zavezniki so vsem, ki so se znašli izven meja svoje države iz razlogov, povezanih z vojno, dodelili status *displaced person*,¹⁹ na podlagi katerega so jim bile priznane določene pravice. Ta pravica je bila odrečena vsem državljanom sil osi, vojnim zločincem in kolaboracionistom. Zaradi izjemne številčnosti so se samo postopki dodelitve tega statusa (potekal je na podlagi individualnih izpraševanj ujetnikov) zavlekli vse do konca leta 1946, repatriacije pa so trajale še mnogo dlje (Salvatici, 2008, 28–31).

V novonastalih razmerah se je najslabše pisalo nemškemu narodu. Njihovo usodo je zapečatila konferenca v Potsdamu, kjer so zavezniki dokončno sklenili, da se mora vse nemško prebivalstvo preseliti v nove meje Nemčije. Petina nekdanj nemškega teritorija, vzhodno od meje Odra–Nisa, je bila dodeljeno Poljski, tamkajšnje nemško govoreče prebivalstvo pa prisilno izgnano (Bessel, 2009, 211–212), prav tako iz Češkoslovaške in drugih držav. Načrtovana brezpogojna kapitulacija Nemčije je bila možna predvsem zato, ker mednarodno humanitarno pravo ni predvidevalo, kakšen odnos morajo zmagovalke voditi do poraženke. Tako je bila pravna podlaga za obračune s kolaboracionisti in okupatorjem v tem času zelo vprašljiva, pravzaprav te praktično ni bilo (o tem tudi Mlakar, 2013, 23). Kljub temu pa, kot ugotavlja eden najbolj priznanih sodobnih teoretikov teorije pravične vojne (*just war theory*), Michael Walzer (2006, 112–113), so zavezniki delovali po svoji moralni presoji. Brezpogojna kapitulacija torej ni bila popolna – pomenila je predvsem to, da se zavezniki z nobeno nemško vlado ne bodo pogajali o oblikovanju novih oblasti. To pa ni pomenilo, da se lahko znašajo nad nemškim prebivalstvom in se maščujejo. V času Potsdamske konference so torej določili, da mora preseljevanje Nemcev potekati v urejenih in humanih razmrah. Vendar sta eksodus in preselitve nemškega prebivalstva, predvsem tistega iz vzhodnih delov predvojne Nemčije (Češkoslovaške in Poljske, prim. slika 7), po zadnjih ocenah do leta 1950 (ko naj bi se preselilo več kot 11 milijonov nemško govorečih ljudi) terjala približno 500.000 žrtev (Bessel, 2009, 68–69, o tem tudi Mlakar, 2013, 21–22; Kosmač, 2017). V teoriji je torej sistem zdržal, v praksi pa je bilo to povsem drugače. Nemško prebivalstvo je v času osvobajanja Evrope in s tem zanje izgubljanja vojne, nosilo težko breme dediščine nacističnih zločinov. Ne samo na državni, temveč predvsem na lokalni ravni, so se dogajali številni ekscesi – osebna maščevanja, preganjanja, nasilje, posilstva, uničenje idr. Kljub temu da je očitno pri tem prednjačilo nasilje sovjetskih vojakov (ki je bila država z največ smrtnimi žrtvami in daleč najvišjim deležem nasilja do civilnega prebivalstva s strani nacistične Nemčije), so se nasilja dogajala tudi s strani francoskih, ameriških ter britanskih vojakov (Bessel, 2009, 148–168; na splošno o povojnem nasilju Lowe, 2014).

Osvoboditvi Nemčije je sledilo obdobje številnih aretacij nacističnega osebja, lokalnih predstavnikov oblasti, kolaboracionistov ter osumljenih vojnih zločinov. Kot ugotavlja Boris Mlakar, je ta obračun po celotni Evropi potekal v ozračju izrednih razmer, ko nove (demokratske) oblasti še niso bile vzpostavljene. Ti povojni obračuni so se izvajali na tri načine: spontano »ljudsko« maščevanje (delno pod okriljem odporiških gibanj);

¹⁹ Ustrezen prevod bi denimo bil »razseljene osebe«.

represija odporiških gibanj, ki so oblikovala vojaška (ljudska) sodišča ter posameznike zapirala v začasna taborišča ter represija državnih oblasti (po vzpostavitvi le-teh) z izvedbo sodnih procesov (Mlakar, 2013, 22–24). Največ aretacij se je v Nemčiji zgodilo v prvem letu po koncu vojne, dogajale pa so se tudi v letih kasneje. Aretirali so tako vodilne osebe Tretjega rajha kot tudi pomembne lokalne nacistične veljake in osumljene vojne zločince. Poleg tega so bili aretirani tudi številni politični osumljenci, ki bi lahko ogrozili zavezniško oblast (kot tudi pripadniki elitnih vojaških skupin, v okviru t. i. nacističnih *Stay Behind* enot, ki so imele nalogo izvajati sabotaže proti zaveznikom ob koncu vojne in po njej – podobne so načrtovale fašistične oblasti na severu Italije; prim. Bajc, 2006a, 180–182). V ameriški coni je tako bilo skupaj aretiranih približno 117.500 oseb, v britanski med 90 in 100 tisoč, francoski 21.500, v sovjetski coni pa 122.671 oseb (na podlagi gradiva, ki je postalo dostopno v devetdesetih letih; Bessel, 2009, 187). Kljub temu da so bile aretacije v večini primerov upravičene, v nekaterih primerih niso bile. Čeprav je bil nekdo aretiran po krivici, pa je na sojenje lahko čakal tudi več let. Čas do sojenja so aretiranci preživljali po taboriščih, najpogosteje so bili nameščeni v nekdanjih nemških taboriščih za vojne ujetnike, pa tudi koncentracijskih taboriščih (v Buchenwaldu, Dachauu idr.). Pogosto so bili podvrženi pomanjkanju hrane in oblačil ter slabi zdravstveni oskrbi (Bessel, 2009, 189). Ti pogoji niso bili posledica posebnih navodil, temveč predvsem objektivnih okoliščin in torej nezmožnosti vzdrževanja dobrih razmer po taboriščih. Opustošena Evropa in predvsem Nemčija nista nudili potrebnih materialnih pogojev (hrane, zdravil, primernih taborišč itd.), da bi se lahko vzdrževalo tako veliko število aretirancev, katerim moramo prišteti še vse ujetnike in begunce, ki so čakali na povratak v domovino.

Aretacije ob koncu vojne v Nemčiji in razmere po taboriščih za aretirance bi si gotovo zaslužili še več prostora, vendar za našo raziskavo niso ključnega pomena. Namen te ponazoritve je bil prikazati, da dogodki v Julijski krajini niso bili izjema. Nasilje in aretacije fašističnih zločincev, osumljenih kolaboracije in političnih nasprotnikov, so se

Slika 7: Taborišče Novaky (Češkoslovaška) – razdeljevanje pomoči Mednarodnega odbora Rdečega križa razseljenim Nemcem (Volksdeutsche) pred odhodom v Nemčijo. Bolna in poškodovana deklica je dobila nov plašč in šal, maj 1945 (Foto: CICR archives (ARR), V-P-HIST-01037-04).

dogajale tudi v Nemčiji, le da javnost o tem ni bila veliko obveščena, medtem ko so postale podobne problematike v Julijski krajini, predvsem t. i. fojbe, – kot bomo videli v nadaljevanju – eden izmed najpogostejših argumentov proitalijanske propagande – torej tiste, ki je bila naklonjena italijanskim ozemeljskim zahtevam.

Mednarodni odbor Rdečega križa v drugi svetovni vojni

CICR je imel v času druge svetovne vojne nehvaležno nalogo posrednika med državami, ki so druga drugo obtoževale o slabem ravnanju z vojnimi ujetniki, hkrati pa je moral skrbeti za lajšanje ujetništva z inšpekcijami taborišč, pošiljanjem paketov pomoči, posredovanjem korespondence ter obveščanjem svojcev. Kljub temu da je CICR imel pravico do inšpekcij taborišč, jim je bilo to večkrat onemogočeno (denimo s strani podpisnic *Ženevske konvencije*, npr. Japonske, ali v primerih, ko konvencija žrtev ni štela – npr. v nacističnih koncentracijskih taboriščih ali fašističnih taboriščih za Jugoslovane, predvsem Slovence in Hrvate, ki so bili deportirani tekom vojne). Kljub pravni podlagi pa CICR tudi ni imel moči, da bi države prisil v spoštovanje pravnih norm. Tako je v danih okoliščinah odbor storil, kar je lahko, kar je pogosto pomenilo, da raje ni posegal, kot da bi razmere še poslabšal. Zato je bilo odboru po koncu vojne večkrat očitano, da ni storil vsega, kar je bilo v njegovi moči, ter da so bile njegove akcije prepogosto preveč previdne in premalo pogumne (prim. Picciaredda, 2003).

Večino svoje energije je CICR posvetil reševanju vprašanj, povezanih z vojnimi ujetniki. Podatke o milijonih vojnih ujetnikov je zbirala Osrednja agencija za vojne ujetnike (*Central Prisoner of War Agency*) v Ženevi (slika 8). Ta je skrbela za organizacijo dela, prerazporejala delegate po državah, zbirala sezname ter posredovala korespondenco in pakete pomoči. V času druge svetovne vojne so delegati CICR opravili več kot 11.000 inšpekcij taborišč po vsem svetu in tako skušali izboljšati razmere ujetništva. Poleg tega je CICR sodeloval pri diplomatskih pogajanjih glede izmenjave ujetnikov, repatriacij in reguliranju problematike povračilnih ukrepov. Preko agencije je bilo posredovanih na milijone paketov pomoči za lajšanje življenja ujetnikov, ki so čakali na konec vojne in osvoboditev. Delo je bilo za delegate ne samo naporno, temveč večkrat tudi nevarno. Tako je denimo tekom vojne, samo zaradi napadov na ladje, ki so prevažale pakete pomoči za vojne ujetnike, življenje izgubilo 27 delegatov (Vance, 2006c, 197).

Dejavnosti CICR v korist vojnih ujetnikov so bile v času drug svetovne vojne tako obsežne, da tu ni mogoče vsega povzeti. Prav pa je, da orišemo njegovo delovanje, da bomo nato lažje razumeli okvire, znotraj katerih se je gibala in delovala delegacija CICR v Beogradu. Takoj po začetku vojne, 2. septembra 1939, je CICR pozval države k spoštovanju obstoječih mednarodnih konvencij, pri čemer je od podpisnic dobil pritrdilni odgovor. Poleg tega je pozval tudi k zaščiti civilistov in dosegel, vsaj deklarativno, zaščito interniranih civilistov v skladu s *Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki*. Kljub zaščiti internirancev pa so bila ogrožena tudi življenja milijonov civilistov na okupiranih teritorijih – torej tistih, ki so ostali na svojih domovih. Pogosto se ob bombardiranju mest vojaške oblasti niso ozirale na civilne žrtve, prav tako pa so bili ti tarča posameznih pripadnikov armad, ki so kraje zasedli. Ropanja, nasilje, posilstva in uboji niso bili nobena redkost. Največ težav pa je prav gotovo povzročal nejasni položaj civilnih ujetnikov, ki so bili internirani predvsem s strani nemških oblasti (npr. milijoni interniranih judov). Kljub veliki potrebi po zaščiti civilistov v času vojne, ki

*Slika 8: Osrednja agencija za vojne ujetnike, Palais du Conseil Général, Ženeva, 1941
(Foto: G. M. G., CICR archives (ARR), V-P-HIST-03573-02).*

se je pojavila že tekom prve svetovne vojne, države namreč do druge svetovne vojne niso uspele sprejeti konvencije, ki bi to urejala. *Haaška konvencija* je to vprašanje le deloma urejala (npr. z nekaterimi splošnimi uredbami o spoštovanju družinskih in verskih pravic, prepovedi ropanja itd., ki so se sicer že v času prve svetovne vojne izkazale za neustrezne in pomanjkljive), pa čeprav so se ideje o zaščiti civilistov pojavljale že prej. Tako je ob obravnavi *Haaške konvencije* (1907) japonska delegacija predlagala, da bi v obravnavo vključili tudi problem civilistov na okupiranem ozemlju. Ta predlog je bil zavrnjen zaradi prepričanja, da to vprašanje po svoji naravi ne more biti predmet diskusije (Jogan, 1997, 124).

Po prvi svetovni vojni pa je postalo jasno, da je potrebno celostno urediti tudi vprašanje zaščite civilistov. Na diplomatski konferenci leta 1929 so tako delegacije v sklepnih listinah predlagale, naj se v kratkem obravnava tudi vprašanje zaščite civilistov. Osnutek, ki je leta 1934 nastal v Tokyju (*Osnutek mednarodne konvencije o položaju in zaščiti civilistov sovražne narodnosti, živečih na teritoriju, ki pripada ali je okupiran s strani sovražne sile*), je ostal le osnutek. O njem bi se moralo odločati na konferenci leta 1940, kar je bilo že prepozno. Čeprav je CICR državam predlagal, da bi se te vseeno ravnale po osnutku, sprejetem v Tokyju, so te to zavrnile. Delno ga je bila pripravljena aplicirati Francija, vendar le, če bi se do njega obvezale tudi druge države, kar se ni zgodilo. Je pa zato eden izmed največjih dosežkov odbora bil v tem, da je uspel od večine držav pridobiti zagotovila, da bodo s civilisti ravnali v skladu s *Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki*. Kljub temu pa to še zdaleč ni uredilo te problematike, saj

so ob zagotovilih s strani nemških, francoskih, britanskih, italijanskih in egipčanskih oblasti lahko pomagali le majhnemu deležu vseh civilnih internirancev in drugih civilnih žrtev v času vojne (Picciaredda, 2003, 57).

Največ očitkov na CICR se je zato po drugi svetovni vojni nanašalo na domnevno premajhno angažiranost pri pomoči internirancem v koncentracijskih taboriščih. CICR se je večkrat zagovarjal z včasih bolj drugič manj prepričljivimi izgovori, ki so ne nazadnje samo odraz tega, kako težko je nevtravno delovanje v času vojne proti določenim rasnim, verskim ali nacionalnim skupinam. Ko so člani odbora 15. maja 1942 razpravljali o problemu koncentracijskih taborišč, je postalo jasno, da CICR zaradi svojega temeljnega poslanstva nima pravice ščititi samo določene verske skupine, saj mora problem žrtev vojn obravnavati brez razlik. Tudi če bi ta »dvom« zaobjeli, je bil problem mnogo razsežnejši. Večina judovskih internirancev je bila nemških državljani, nov oziroma prebivalcev držav, ki so bile priključene Tretjemu rajhu. Ti torej niso bili internirani s strani »sovražnika«, temveč s strani »svojih« (novih) oblasti (Picciaredda, 2003, 197). Seveda ni bilo pričakovati, da bodo nemške oblasti zahtevale inspekcijo svojih taborišč, v katerih so bili internirani njihovi državljani – brez tega dovoljenja pa CICR ni moral poseči. Kljub temu je ta večkrat poskušal pridobiti dovoljenje za inspekcijo teh taborišč, vendar zaman. V določenem trenutku, januarja 1943, se je CICR od tega celo distanciral in izrazil prepričanje, da reševanje judovskih internirancev ne sme vplivati na njegove »tradicionalne« naloge. Zato je CICR deloval zelo preudarno, ko je izrazil mnenje, da si zavoljo pomoči judom ne more zapreti še tistih vrat, ki so jih nemške oblasti puščale vsaj delno odprte – torej pomoči vojnim ujetnikom in ostalim internirancem (Picciaredda, 2003, 199–202).

Na tem mestu je nujno omeniti, da so se s podobno težavo v CICR soočali tudi pri nujenju pomoči jugoslovanskim internirancem v fašističnih in nacističnih taboriščih ter vojnim ujetnikom – partizanom. Pri prvi skupini je problem nastajal že v tem, da so bili to civilni interniranci, za katere CICR ni imel velikih možnosti poseganja. Poleg tega pa so Nemčija in njene zaveznice Jugoslavijo smatrale za formalno priključeno Tretjemu rajhu. Kljub temu, da tega stališča (debelacije) niso priznavali Anglo-Američani in Sovjetska zveza, ostaja dejstvo, da pripadniki jugoslovanske vojske in partizanskega gibanja po oceni Nemčije niso imeli pravice do statusa vojnega ujetnika, prav tako ni bilo zaščiteno civilno prebivalstvo. Po vojni so jugoslovanske oblasti, kot bomo videli v nadaljevanju, CICR zato očitale, da ni storil dovolj, da bi tem ujetnikom pomagal. V resnici bi jim tudi težko, saj mu tedanje mednarodno humanitarno pravo ni nudilo potrebne podlage za poseganje.

Konec vojne – novi izzivi

Po izkušnji druge svetovne vojne je bilo človeštvo postavljeno pred velik izziv. Vznik druge svetovne vojne na podlagi načel, ki so eksplicitno zanikala človekove pravice (ideja o inferiornih rasah in neenakosti), je pomenil, da bodo potrebne velike spremembe. Zato seveda ni naključje, da je bila kmalu po drugi svetovni vojni sprejeta *Splošna deklaracija o človekovih pravicah* (1948).²⁰ Hkrati je bilo obdobje po drugi svetovni

²⁰ Za podrobnosti o deklaraciji, nesoglasjih pri njenem sprejemanju in njeni vsebini prim. Svetlič (2009, 209–238).

vojni zaznamovano s sprejemanjem nove *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki* (Ženevska konvencija, 1949a) in *Konvencije za zaščito civilnih oseb med vojno* (Ženevska konvencija, 1949b). Pri tem bi, med drugim, želeli opozoriti na zanimiv moment obeh konvencij: izkušnja druge svetovne vojne je pokazala, da mora biti v novih konvencijah poskrbljeno tudi za zaščito vseh »ostalih«, torej tistih oseb, katerih status ni povsem jasen. V 3. členu je tako v obeh konvencijah enako izpostavljeno, da se mora z osebami, ki niso aktivno udeležene v spopadu (tudi s tistimi, ki so odložile orožje zaradi bolezni, poškodbe, ujetništva ali drugega razloga), vselej ravnati humano, ne glede na raso, barvo kože, vero ali veroizpoved, spol, rod ali premoženje oziroma katerokoli podobno merilo. Prepovedano je ubijanje, mučenje, pohabljanje, ponižujoče ravnanje, jemanje talcev ter izvajanje sankcij brez predhodnega sojenja na sodiščih (Ženevska konvencija, 1949a; Ženevska konvencija, 1949b). Vsaj deklarativno so države torej dosegle konsenz o spoštovanju minimalnih standardov glede ravnanja z vsemi, ne glede na to, ali so ti neposredno udeleženi v bojih ali ne, ter ne glede na to, ali jim priznavajo status vojnega ujetnika/civilista ali ne.

Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki, 1949

Ob pomanjkljivostih mednarodnega humanitarnega prava, ki so se pokazale v času druge svetovne vojne, je bilo hkrati jasno, da je pojav totalne vojne zelo otežil razlikovanje med civilisti in vojaškim osebjem. Zato se je CICR v okrožnici ob koncu vojne upravičeno spraševal, kakšen je smisel mednarodnega prava v vojnah, kjer je slednje sistematično kršeno (Durand, 1984, 636). Zato so sledile intenzivne priprave na diplomatsko konferenco, ki je potekala od 21. aprila do 12. avgusta 1949 v Ženevi (slika 9). Ker so bile diskusije pretežno posvečene ostalim problemom (sprejetju konvencije za zaščito civilistov, vprašanju aplikacije konvencij v primerih, ko ne gre za mednarodni spopad idr.), se nova *Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki* (Ženevska konvencija, 1949a) ni bistveno razlikovala od predhodnice. Tekom druge svetovne vojne se namreč kot eden izmed temeljnih problemov ni izkazalo samo ravnanje z vojnimi ujetniki, ki jim je bil ta status dodeljen, temveč predvsem (ne) aplikacija konvencije v dvoumih primerih, prav tako pa nejasne formacije členov, ki so vsakemu dajale možnost lastne interpretacije. Zato je bilo veliko prostora v novi konvenciji posvečenega redefiniciji (statusa) vojnega ujetnika, po kateri se je ta status razširil na mnogo več oseb (za podrobnosti glej 4. člen), in preoblikovanju členov v bolj jasne in enostavne oblike, da jih bodo tako oblasti kot tudi povprečni bralci lahko razumeli. Nova konvencija je sicer res zajemala več členov (143) kot prejšnja (97), vendar predvsem na račun preoblikovanja, razčlenitve in dopolnitve starih členov ter razširitve prvega (*Splošni predpisi*) in drugega dela (*Splošna zaščita vojnih ujetnikov*). Konvencija iz leta 1949 torej ni predstavljala korenite spremembe v sistemu zaščite vojnih ujetnikov, temveč predvsem dopolnitev in razjasnitev nejasnosti, ki so omogočale zlorabo konvencije iz leta 1929. Pri tem je med drugim potrebno poudariti tudi to, da je bilo z novo konvencijo zagotovljeno, da se vojni ujetniki v nobenem primeru ne morejo odpovedati pravicam, ki jih zagotavlja konvencija (7. čl.). V času druge svetovne vojne se je namreč dogajalo, da so bili vojni ujetniki prisiljeni v podpis izjav, po katerih so se odpovedali zaščiti s strani *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*.

Slika 9: Diplomatska konferenca za revizijo Ženevske konvencije, Ženeva, volilna dvorana, 12. avgust 1945 (Foto: M. Wassermann, CICR archives (ARR), V-P-CER-N-0000B-88).

Pomembna razprava se je odvijala okrog vprašanja repatriacij, ki so prav tako predstavljale enega ključnih problemov po koncu druge svetovne vojne (žrtve teh dinamik so bili npr. tudi italijanski vojni ujetniki in deportiranci iz Julijske krajine v Jugoslaviji). Ne nazadnje je diplomatska konferenca 1949 potekala v obdobju, ko se veliko vojnih ujetnikov še ni vrnilo v domovino, pa čeprav so od konca vojne minila že štiri leta. Novi člen je bil, za razliko od prejšnjega, kratek in jedrnat, saj je predvideval izpustitev in repatriacijo vojnih ujetnikov brez odlašanja in neposredno po prenehanju spopadov (Ženevska konvencija, 1949a, čl. 118). In čeravno se zdi, da razprava okrog tega člena ni bila težavna, se je v povojnem obdobju odprlo še eno pomembno vprašanje, in sicer vprašanje prisilnih repatriacij. CICR je na konferenci namreč predlagal, da bi nova konvencija vsebovala klavzulo, ki bi prepovedovala prisilne repatriacije. V povojnem obdobju se je to namreč izkazalo kot problematično predvsem za tiste vojne ujetnike, ki so jih v domovini obravnavali kot izdajalce.²¹ Kljub predlogu pa so številne delegacije nasprotovale vključitvi klavzule, s katero bi se zavezale k zaščiti in dodatni skrbi za nepredvidljivo število vojnih ujetnikov, zato nazadnje ta ni bila vključena v konvencijo (Vance, 2006e, 149–150).

²¹ Npr. v Sovjetski zvezi (prim. Polian, 2005) ali pa denimo za jugoslovanske kolaboracionistične enote in določen del civilnega prebivalstva, ki so jih maja 1945 zavezniki iz avstrijske Koroške vrnili v Jugoslavijo in so bili v velikem številu izvensodno likvidirani (prim. Ferenc, 2005).

Načrti jugoslovanske vlade ob osvoboditvi Julijske krajine

Kot smo torej tekom prejšnjega poglavja skušali prikazati, so, zaradi številnih nejasnosti in pomanjkanja mednarodnih konvencij, ki bi urejale odnos zmagovalcev do poražencev ob koncu vojne, bili slednji, ob koncu druge svetovne vojne, prepuščeni moralni presoji zmagovitih sil (Walzer, 2006, 288). Ta presoja nikjer v Evropi ni bila enostavna in je bila posledica kompleksnih dinamik in nasilja tekom druge svetovne vojne. V Julijski krajini pa je bila poleg tega kontaminirana še z občutki sovraštva do italijanskega prebivalstva in predvsem fašističnih oblastnih struktur, ki so slovenske in hrvaške prebivalce zatirale več kot dvajset let.

Vprašanje načrtov jugoslovanske vlade ob osvoboditvi Julijske krajine je bilo do sedaj že obravnavano (prim. Troha, 1999 in 2012). Kljub temu nam nekateri dokumenti razkrijejo do sedaj še nepoznane podrobnosti. Teh sicer ni veliko vendar dovolj, da razumemo kakšne namere so jugoslovanske oblasti pred osvoboditvijo Trsta imele in ali so res na tem teritoriju načrtno izvajale etnično čistko, kot so po vojni trdili nekateri predstavniki italijanske vlade (npr. novembra 1945, prim. DDI, 1992, d. 669, 8. 11. 1945) in na splošno protijugoslovanski tiskani mediji.

Ob koncu vsake vojne sicer aretacije domnevnih vojnih zločincev, kolaborantov in političnih nasprotnikov, ki bi lahko ogrozili vzpostavitev novih oblasti, niso izjema. Prej bi lahko rekli, da so pričakovane, kar je še posebej veljalo ob koncu druge svetovne vojne (Judt, 1992, 86). Zavezniki so, kot smo že videli, izvajali aretacije v Nemčiji (Bessel, 2009, 187–189), pa tudi v Italiji in Julijski krajini (Spazzali, 2000, 75–151). Hkrati velja tudi posebej izpostaviti aretacije, ki so jih v Julijski krajini izvajale italijanske oblasti po prvi svetovni vojni, in sicer bivših pripadnikov Avstro-Ogrske vojske, pa tudi slovenskih in hrvaških civilistov (prim. Bajc, 2012b, 395; Bajc, 2018). Lahko torej rečemo, da ne gre za prakso, ki bi bila nepoznana ali izjemna, temveč za pričakovane posledice različnih dinamik tekom vojne.

Kot so dosedanje raziskave že pokazale, so zavezniške čete ob koncu druge svetovne vojne pričakovale, da se bodo Jugoslovani maščevali in izvajali poboje (prim. Bajc, 2012a, 305). Vendar vse kaže, da na območju Julijske krajine to ni doseglo pričakovanega obsega, predvsem za razliko od izvensodnih obračunov in pobojev jugoslovanskih kolaborantov oziroma nasprotnikov, ki so jih v Jugoslaviji izvajale nove oblasti (prim. Vodušek Starič, 1992; Ferenc, 2005). Ob osvobajanju Istre in Primorske, ter predvsem Trsta in Gorice, so se namreč v jugoslovanskem vodstvu ravnali predvsem po splošnih principih, ki so odražali njihove teritorialne težnje in pričakovanja po koncu vojne – torej zahteve po novi razmejitvi. Jugoslovanske oblasti so se namreč zavedale, da bosta prav odnos in podoba jugoslovanske vojske v prvih dneh in tednih po prihodu v Trst (in druga mesta Julijske krajine) tista, ki bosta pomembno vplivala na mirovna pogajanja in razmejitve. Ob prihajajoči osvoboditvi je zato 23. aprila 1945 Štab 9. korpusa jugoslovanske armade (JA) izdal natančna navodila o vzdrževanju reda v zasedenem mestu za območje Primorske (Trsta, Gorice, Vipavske doline). Pri tem je poudaril, da jih »[...] mnogi ne bodo

sodili po tem, kar smo napravili v preteklosti (v borbah), temveč po tem, kakršne nas vidijo – po formalnostih«. ²² Navodila so bila zelo natančna in so med drugim zapovedovala, da mora biti vedenje vojaškega osebja v lokalih in hišah brezhibno, da morajo biti borci in starešine v obhodih po mestu pravilno oblečeni in urejeni, večje skupine vojakov morajo ob prehajanju mesta peti, biti morajo redkobesedni in nikakor ne smejo govoriti o vojaških zadevah, pijančevanje pa je bilo strogo prepovedano, tudi v zaprtih prostorih izven mesta. Izhod je bil borcem iz vojašnice dovoljen le v nujnih primerih. ²³

Jugoslovansko vodstvo je torej težilo k čim bolj vzornemu ravnanju svojih čet. Istočasno pa so se slovenske oblasti že mesece pred tem pripravljale na številne aretacije. Že pred koncem vojne je tajna varnostna in obveščevalna služba partizanov – Organizacija za zaščito naroda (*Odelenje za zaščito naroda*, OZNA), začela sestavljati seznam »sovražnikov«. Na njem se niso znašli samo Italijani, temveč tudi mnogi slovenski kolaboracionisti in »sredinci«, ki naj bi bili kaznovani za svoje sodelovanje z okupatorjem, zaradi nestrinjanja s komunističnim režimom oziroma zaradi strahu, da bodo nasprotovali vzpostavitvi novih oblasti. Seznam je nastajal na podlagi prijav s strani političnih in oblastnih organov, nekaj je bilo anonimnih. Takoj po osvoboditvi Trsta in Julijske krajine je bilo aretiranih mnogo ljudi, največ na območju Gorice in Trsta, večina v obdobju od 2. do 10. maja 1945. Večinski del aretirancev so takoj izpustili, ²⁴ nekaj so jih odvedli v taborišča za vojne ujetnike oziroma preiskovalne zapore, nekaj pa so jih izvensodno ali po hitrem postopku obsodili na smrt in ubili. Trupla so odvrgli v jame (zato se pri pisanju o teh dogodkih uporablja izraz fojbe). ²⁵

V tem času je bilo torej vse bolj ali manj prepuščeno presoji jugoslovanskih oblasti in oblastnih struktur na terenu. Navodila glede obnašanja ob vstopu v osvobodjena mesta so sicer bila jasna, a so se, kot bomo videli, v praksi izkazala kot precej neučinkovita. Po drugi strani pa je že samo izdajanje teh navodil zgovoren dokaz o tem, da so osrednje oblasti določene izgrede in maščevanja ob osvoboditvi mest pričakovale, a se, očitno, nanje niso dovolj dobro pripravile.

»Hostniška mentaliteta«: kdo je aretiral?

Aretacije, deportacije in usmrčitve po osvoboditvi Gorice in Trsta so dosedanje raziskave pripisale OZNI. Kot je razvidno iz okrožnice Narodnoosvobodilne vojske (NOV) in Partizanskih odredov (PO) Slovenije še iz časa vojne, vojaški štabi tudi niso (oziroma ne bi) smeli aretirati, temveč bi informacije o domnevnih kolaboracionistih morali predati OZNI, ki je bila odgovorna za aretacije, kajti »vse ukrepanje v konkretnih primerih petokolonskega delovanja mora biti strogo v enih rokah«. ²⁶ Na podlagi

²² ARS, SI AS 1848, t. e. 23, a. e. 495, m. 1, Vzdrževanje reda v zasedenem mestu, 23. 4. 1945.

²³ ARS, SI AS 1848, t. e. 23, m. 1, a. e. 495, Vzdrževanje reda v zasedenem mestu, 23. 4. 1945.

²⁴ Anglo-ameriške oblasti so npr. 12. maja 1945 prvič zabeležile, da so Jugoslovani začeli izpuščati ujetnike (prim. Bajc, 2012a).

²⁵ O aretacijah in delovanju OZNE ter ostalih organov oblasti v prvih dneh maja 1945 prim. Troha (1999, 43–51), nekaj tudi Nataša Nemec (Miccoli, 1995, 38–41).

²⁶ ARS, SI AS 1487, t. e. 31, a. e. 3500, Okrožnica o odnosu štabov do ustanov oddelka za Zaščito naroda, 20. 8. 1944.

centralnih navodil iz Beograda bi se vojska v Trstu tudi morala obnašati vzorno, vendar vse kaže, da temu ni bilo tako. Kot je na podlagi temeljite analize virov iz poročil delovanja OZNE v prvih dneh in mesecih po osvoboditvi Trsta ugotavljala Troha, je prihajalo do nepravilnosti in zlorab položaja, tako v OZNI kot Narodni zaščiti in v vojaških enotah. Nad aretacijami v Julijski krajini je po ugotovitvah Nevenke Troha bdela OZNA in pri tem tesno sodelovala s tamkajšno ljudsko oblastjo, vojsko in političnimi organizacijami. Troha na podlagi virov tudi sklepa, da so organi OZNE v Trstu navodila dobivali neposredno iz Beograda – predvsem tudi zato, ker je bil Trst posebnega pomena za jugoslovansko vodstvo (Troha, 1999, 44).

Kljub natančnim navodilom in pripravam na aretacije pa so zadeve povsem ušle izpod nadzora. V mesecu aprilu 1945 je CK KPS izdal več navodil, ki jih v glavnem lahko povzamemo z geslom: *»Takoj čistiti toda ne na nacionalni bazi temveč na bazi fašizma«*. Osrednje jugoslovansko vodstvo je namreč od uprave v Julijski krajini zahtevalo aretacije vseh »sovražnih elementov«, ki naj bi bili nato predani OZNI (Troha, 1999, 43; 2014, 224). Iz tega sledi, da izgredi in maščevanja na nacionalni bazi torej niso bili izključeni, temveč prej pričakovani. Temu so pripomogla še navodila CK KPS, ki so se med drugim glasila, naj *»ne uvajate začetkom prevelike demokracije, ker lažje kasneje dati širšo kot jo ožiti«* (Troha, 1999, 43). V vodstvu KPS so bili očitno prepričani, da bo lažje kasneje popravljati krivice zaradi neutemeljenih aretacij, kot pa loviti tiste, ki jih ne bi prijeli. Posledično so bile aretacije množične, saj so bile načrtovanje, hkrati pa je prihajalo do samovolje, maščevanj in zlorab položaja (Troha, 1999, 46). To je privedlo do velikega števila aretiranih.

V prvih dneh po osvoboditvi Julijske krajine oblasti v Beogradu, zaradi težav s komunikacijami, niso dobivale informacij s terena. Zato je Kardelj ob več prilikah urgiral pri Kidriču, naj se vendarle nekaj uredi, saj v Beograd ne prejemaajo informacij iz Trsta.²⁷ Kidrič je takoj za tem, 16. maja, posegel pri Tanjugu v Trstu in se Kardelju opravičil, ker *»hostniška mentaliteta naših kadrov od najvišjih pa do najnižjih povzroča strahotne težave«*.²⁸ Pri tem bržkone ni mislil samo na težave v Tanjugu, saj je v Trst že dva dni pred tem naročil, naj *»vojaki ne uganjajo oslarij«,* ker *»gre za vse«*.²⁹

Kdo (vse) je vodil aretacije ni bilo povsem jasno niti odgovornim osebam civilnih oblasti na terenu. Lidija Šentjunc je tako 22. maja obrazložila Janezu Hribarju (poleg Martina Greifa – Rudija sta bila v ožjem vodstvu Komande mesta Trst), da je aretacije *»vršila vojska«* ter da so *»aretiranci dveh kategorij: Eni katerim bomo kot vojnim zločincem sodili mi, drugi kateri pridejo pred sodišče v Trstu«*.³⁰ Za nas je ta informacija pomembna, saj nam razkriva, da je aretacije, po informacijah v Komandi mesta, vodila vojska, ki je aretirane osebe razdelila na dve kategoriji. To bi lahko sovpadalo z dejstvom, da aretiranci niso bili vsi neposredno odvedeni iz mest (Gorice, Trsta), temveč so na svojo usodo nekaj dni ali več tednov čakali po zaporih in kasarnah. Šele v drugi polovici maja, ko je postalo jasno, da bo morala jugoslovanska armada umakniti svoje čete iz Julijske krajine, so večino izpustili, nekatere

²⁷ AS, SI AS 1487, t. e. 6, a. e. 76, NKOJ za CK KPS, št. 68, Kardelj za Kidrič, 14. 5. 1945; št. 76, Kardelj za Kidrič, 15. 5. 1945.

²⁸ AS, SI AS 1487, t. e. 6, a. e. 77, CK KPS za NKOJ, št. 118, Kidrič za Kardelj, 16. 5. 1945.

²⁹ AS, SI AS 1487, t. e. 6, a. e. 91, CK KPS za Primorsko, št. 105, Kidrič za Janez [Boris Kraigher], 14. 5. 1945.

³⁰ AS, SI AS 1487, t. e. 6, a. e. 91, CK KPS za Primorsko, št. 118, Lidija za Janez, 22. 5. 1945.

pa odvedli (deportirali) v notranjost Jugoslavije. V vsesplošnih kaotičnih razmerah, ko ni bilo jasno koliko časa imajo še na razpolago pred umikom iz območja (jugoslovansko vodstvo je sicer že od sredine maja zavlačevalo s predajo mesta zaveznikom, a se je hkrati zavedalo, da bodo prej ali slej to morali storiti, saj si spopada niso mogli privoščiti), je bila večina odvedenih v drugi polovici maja 1945. Pri tem velja poudariti, da je bila večina aretiranih izpuščena že pred tem, torej pred deportacijo. Troha ob tem tudi ugotavlja, da je bila večina usmrčenih in »infojbiranih« v prvi polovici maja (Troha, 2012, 277).

Sicer po ugotovitvah Mirka Vratovića, ki je leta 1946 za jugoslovansko vodstvo vodil preiskavo glede »deportacij« (o tem podrobneje v nadaljevanju), naj jugoslovanska armada ne bi imela posebnih navodil za aretacije in deportacije. Po drugi strani pa je jasno, da so vzporedno aretacije potekale po vsej Jugoslaviji z namenom očistiti državo kolaborantov in izdajalcev ter pripraviti teren za novonastalo komunistično vlado (kar je pomenilo odstranitev tistih, ki bi lahko kakorkoli ovirali vzpon nove oblasti). V Sloveniji je to bilo še toliko bolj množično, saj je v času druge svetovne vojne doživela kar tri okupacijske režime³¹ in posledično toliko več domnevnega izdajstva in sodelovanja z okupatorjem.

Tudi svojci »deportiranih«, združeni v goriško sekcijo ACDJ, so v svojem poročilu iz decembra 1949 ugotavljali, da so aretacije izvajali tako predstavniki OZNE, kot tudi vojaki 9. korpusa in 4. armije. Pred aretacijo naj bi se pojavili na vratih v spremstvu agentov in aktivistov v civilnih oblačilih. Aretacije naj bi potekale na podlagi seznama, kjer sta bila navedena samo ime in priimek, ne pa tudi razlog za aretacijo. Včasih so aretirali tudi druge družinske člane – čeprav teh ni bilo na seznamu –, ki so le želeli pospremiti svojca do komande policije.³² Sicer ni povsem jasno, koliko aretacij družinskih članov je dejansko bilo in ali so bili ti nato izpuščeni oziroma kakšna usoda jih je doletela. Prav gotovo pa tovrstne aretacije lahko razumemo kot sledenje navodilu, naj se ne uvaja »preširoke demokracije«.

Na ZVU so v enem svojih poročil 18. avgusta 1945 na podlagi navedb nekaterih prič ugotavljali, da naj bi aretacije vršila Osvobodilna fronta (OF) oziroma naj bi se vršile po njihovih navodilih.³³ Kasneje so v svojem obsežnem poročilu glede aretacij in izvensodnih likvidacij zaključili, da je bilo do tistega trenutka (torej nastanka poročila konec septembra 1945) nemogoče identificirati krivce.³⁴ Bržkone je tu mišljeno krivce za vse zločine, ne samo aretacije, temveč tudi likvidacije in ravnanje z ujetimi nasploh.

Na podlagi dosedanjih raziskav in novih ugotovitev lahko torej zaključimo, da so aretacije izvajali posamezniki ali skupine, ki so bili pripadniki vojske kot tudi drugih projugoslovanskih represivnih formacij, ki so bile v prvih dneh maja prisotne v Trstu. To so bili pripadniki tako jugoslovanske vojske kot Narodne zaščite in OZNE,

³¹ Pravzaprav štiri, saj je nekaj vasi na jugovzhodu države zasedla tudi kolaborantska Neodvisna država Hrvatska (NDH).

³² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, *Sommatoria relazione su le deportazioni di cittadini Italiani in Jugoslavia nel periodo 2 maggio – 12 giugno 1945*, ACDJ, 10. 12. 1949.

³³ TNA WO 204/12753, Arrests, Deportations and Executions carried out by the Jugoslavs in Venezia Giulia, Appendix A, 18. 8. 1945.

³⁴ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945.

ne glede na navodila, ki so prihajala z vrha. Kot je ugotavljal Kidrič, je šlo tudi za »hostniško mentaliteto«, saj se večina pripadnikov služb ni zavedala tega – kar je bilo povsem jasno vodstvu KPS in v Beogradu –, da si Jugoslavija v Trstu, spričo boljšega izhodišča za mirovna pogajanja, ne more privoščiti ekscesov do katerih je prihajalo drugod po Jugoslaviji (tudi zato, ker so v povojnem Trstu zavezniki imeli kar nekaj svojih novinarjev in to že od začetka maja: Bajc, 2011, 151–154). To sovпада s splošno povojno situacijo v Sloveniji, ko partija zaradi pomanjkanja starega, preverjenega kadra (kot posledica vojnih izgub) ni imela dovolj partijsko indoktriniranih oseb. Mladi pa so po drugi strani imeli zelo malo politične in teoretične izobrazbe, saj so bili v partijo večinoma sprejeti po vojaških zaslugah (Vodušek Starič, 1992, 54–58). Slednji se torej niso zavedali posledic svojih dejanj. Upoštevati pa je treba, da so ob osvoboditvi Trsta, ki je bil več kot 20 let simbol spora in fašistične zatirajoče politike do neitalijanskega prebivalstva, številni po vsej verjetnosti želeli obračunati s fašisti in kolaboracionisti. Nezanemarljivo je, da je večina žrtev na Slovenskem bila tako ali drugače povezana s pripadniki partizanskega gibanja.³⁵

Kot posledica teh dinamik se je v Trstu in Julijski krajini ob koncu vojne ustvarilo ozračje strahu in terorja, ki je bilo posledica tudi številnih domnevno neutemeljenih aretacij in izginotij oseb, ki naj ne bi bile osumljene fašističnih zločinov. Poleg vojaškega osebja in tistih, ki so sodelovali v spopadu, naj bi torej izginili tudi civilisti. Hkrati velja pri tem izpostaviti, da je bilo napeto ozračje seveda posledica tudi strahu pred izgubo Trsta in dela ozemlja ter propagande, ki je jugoslovansko stran in partizane že vse od ti. »istrskih fojbe« jeseni 1943 skušala prikazati v najslabši možni luči.

Koga so aretirali?

Po pisanju Nevenke Troha so jugoslovanske zasedbene oblasti imele pravico aretirati le tiste, ki so se aktivno borili proti jugoslovanskim enotam – to sta bili nemška vojska in enote italijanske socialne republike (*Repubblica Sociale Italiana*, RSI). Kot vojne ujetnike bi res lahko aretirali samo omenjene pripadnike vojaških formacij, vendar so bili v resnici aretirani tudi drugi, ki pa niso bili aretirani kot vojni ujetniki, temveč so bili bodisi osumljeni vojnih zločinov, bodisi bili prijeti iz političnih razlogov (zaradi nasprotovanja novim oblastem) ali ker so se v času jugoslovanske prisotnosti storili kak prekršek. V praksi seveda status vojnega ujetnika ni zanemarljiv, saj je bila dodelitev tega statusa ključna za zaščito s strani *Ženevske konvencije* (1929), civilno prebivalstvo pa te zaščite ni imelo. So pa ob koncu vojne povsod po Evropi potekale aretacije domnevnih vojnih zločincev in tudi tistih, ki bi lahko nasprotovali novim oblastem (o čemer smo že pisali).

Najbolj poglobljeno in natančno analizi tega, kdo so bili aretiranci v maju leta 1945, je za območje Trškaške pokrajine (ker so za ostale dele podatki preveč skopi) opravila Nevenka Troha (2014). Pri tem velja najprej izpostaviti, da je bila večina

³⁵ Naj samo omenimo, da je bil največji delež žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem, ko je po zadnjih podatkih (www.sistory.si/zrtve, zadnji pristop: 2022-11-15) življenje izgubilo približno 100.000 ljudi, med civilisti jih je bilo več kot 31 tisoč (med katerimi so prišteti tudi aktivisti OF in nekateri podporniki partizanskega gibanja), v partizanskih enotah pa več kot 28.000 (prim. Tominšek Rihtar & Šorn, 2005, 17–21; Čepič, Guštin & Troha, 2017, 429).

aretiranih pripadnikov vojaških formacij. Poleg teh so bili aretirani tudi pripadniki finančne straže in Mestne straže, ki sta sodelovali pri vstaji, ter tisti, ki so se ob koncu vojne odločili aktivno upreti fašizmu. Aretirani so bili tudi nekateri italijanski partizani, pripadniki CLN, ter nekateri, ki so nosili uniformo 8. britanske armade,³⁶ ranjenci v vojaških bolnišnicah (predvsem v Gorici) in izpuščeni iz nemškega ujetništva. Kar se civilistov tiče bi (po Ženevski konvenciji) lahko aretirali le tiste, ki so se v času zasedbe prekršili, dejansko pa naj bi aretirali tudi nekatere zaposlene v bankah, nekatere vodilne raznih podjetij in delavce (tiste, ki so bili domnevno sovražni do Jugoslavije) ter domnevne fašiste (čeprav je bilo krivdo težko dokazati).³⁷ Dosedanje raziskave kažejo, da je bil namen kaznovati vse, ki so bili kakorkoli povezani s fašizmom (to dejanje lahko razumemo kot odgovor na desetletja fašističnega terorja na teh območjih), a hkrati onemogočiti tiste, ki so nasprotovali jugoslovanskim oblastem (za podrobnosti glede aretiranih prim. Troha, 1999, 47–49, 56; Troha, 2012; Troha, 2014; Bajc, 2006b, 200–201; Di Sante, 2007, 113–125).

Kljub temu velja izpostaviti, da so eno današnje interpretacije na podlagi seznamov aretiranih in sklepanj tedanjih italijanskih ter anglo-ameriških oblasti, drugo pa dejanski nameni s strani jugoslovanske vlade, o čemer nimamo virov. Navodila partijskega vodstva iz Slovenije so namreč poudarjala aretacije na bazi fašizma, ne pa tudi morebitnih političnih nasprotnikov (torej tistih, ki sicer niso bili pripadniki fašističnih formacij ali stranke, hkrati pa tudi niso podpirali jugoslovanske vlade – t. i. »sredinci«).

Jugoslovanske oblasti so aretirale tudi domnevne vojne zločince, čeprav ni znano, da bi obstajal dogovor z Anglo-Američani o tem, kdo in koga naj se v Julijski krajini aretirajo. O tem, ali so to pravico jugoslovanske oblasti sploh imele, se je leta 1946 v času preiskav glede »deportacij« spraševal tudi Vratović, ki pa ni prišel do odgovora.³⁸ Lahko torej rečemo, da je dilema obstajala že v času dogodkov, vendar so si to pravico jugoslovanske oblasti vsekakor vzele.

Hugo Skala, eden izmed odgovornih pri jugoslovanskih preiskavah glede »deportacij«, je v eni svojih korespondenc maja 1946 poudaril, da so jugoslovanske oblasti imele pravico kot vojne ujetnike aretirati tudi pripadnike finančne straže, finančne policije, agente javne varnosti, mestne straže, formacije fašistične republikanske stranke idr. Edino izjemo so predstavljali karabinjerji, ker je bila večina slednjih po kapitulaciji Italije septembra 1943 aretirana in internirana v Nemčijo. Posledično teh niso (ali ne bi smeli) smatrati za kolaboracioniste, je še ocenjeval Skala.³⁹ Podobno je ugotavljal tudi italijanski zgodovinar Raoul Pupo, saj so karabinjerji (oziroma tisti del, ki je ostal v delovanju še po tem, ko so jih poleti 1944 nemške oblasti razpusile) tesno sodelovali z enotami osvobodilnega komiteja CLN in od marca 1945 sodelovali tudi z italijansko-slovenskim osvobodilnim komitejem v Julijski krajini. Ni povsem jasno, zakaj so bili ti nato aretirani, je pa res, da je bila večina teh med prvimi izpuščenimi – konec meseca junija 1945 (Pupo, 2010, 222; Miccoli, 2013, 177).

³⁶ The naj bi sicer bilo 5 (prim. Spazzali, 2003, 360).

³⁷ Za podrobnejšo strukturo formacij aretiranih in predvsem razlogov za njihovo aretacijo prim. Troha (2014).

³⁸ DAMSP, PA 1946, f. 40, br. 12033, d. 2, XL/735–739, Pitanje deportiraca iz Juliske krajine, 9. 10. 1946.

³⁹ DAMSP, PA 1946, f. 39, br. 7335, XXXIX/494, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 179/7-1946, Deportiranci iz Julijske krajine, 3. 5. 1946.

V resnici so v Julijski krajini, poleg omenjenih, aretirali tudi tiste, ki so se (ali bi se lahko) uprli in kakorkoli škodili vzpostavitvi novih oblasti v Julijski krajini. Vzporedno s tem, kot je ugotavljal delegat CICR v Jugoslaviji, François Jaeggy, so potekale tudi aretacije tistih, ki so se v času zasedbe kakorkoli prekršili (z žaljenjem in napadi na pripadnike jugoslovanske vojske oziroma predstavnikov novih oblasti, rabo ponarejenih dokumentov ipd.).⁴⁰ Pogosto so namreč v zagovor »deportiranemu« svoji trdili, da se je slednji tekom vojne izkazal kot protifašist ali je bil celo pripadnik Komunistične partije, oziroma preprosto ni nikdar sodeloval s fašističnimi ali nacističnimi oblastmi (Bajc, 2012b, 404). Vendar so bili številni aretirani tudi zaradi kaznivih dejanj, ki so jih storili v času jugoslovanske prisotnosti v Julijski krajini, ne glede na njihovo preteklost. Pri tem seveda ne smemo zanemariti dejstva, da je le manjši prekršek pogosto lahko predstavljal samo izgovor in so bila merila za aretacijo zelo nizka. Tem naj bi bilo sojeno v Trstu, vendar so bili, zaradi odmika enot iz Julijske krajine, prepeljeni v zapore po Sloveniji (v Ljubljano, Maribor, Novo mesto idr.).

Nesporo je, da so množične aretacije na območju Trsta in drugih delov Julijske krajine, kot v ostalih delih Evrope, potekale v ozračju izrednih razmer, ko nove oblasti še niso bile vzpostavljene (Mlakar, 2013). Poleg izrednih razmer, ki so bile posledica obsežnega vojaškega konflikta, je bila situacija na tem območju kompromitirana z dvajsetletnim obdobjem fašizma, ki je zatiral pripadnike slovenske in hrvaške manjšine, ter hkrati z interesi novih jugoslovanskih oblasti po spremembi meje. Kot lahko sklepamo iz navodil za vojaško osebje, se je jugoslovansko vodstvo zavedalo, da na območju Julijske krajine ne sme prihajati do ekscesov, saj bodo ti prav gotovo uporabljeni proti njim v času povojnih pogajanj (kar se je nazadnje tudi zgodilo). Istočasno pa je bila prisotna tudi želja po kaznovanju za zločine fašizma in vojne zločine ter odstranitev vseh tistih, ki bi lahko nasprotovali novim (jugoslovanskim) oblastem. Na podlagi natančne analize virov in poznavanja situacije torej lahko rečemo, da načrti jugoslovanskega vodstva na tem območju niso bili izvajanje etnične čistke, saj aretacije niso potekale na »nacionalni bazi«, temveč predvsem kaznovati (domnevne) vojne zločince, fašiste ter nasprotnike jugoslovanske zasedbe, ter si s tem zagotoviti čimboljše izhodišče za povojna pogajanja.

Deportacije in pot v ujetništvo

Po obdobju aretacij in večdnevnem pridržanju po kasarnah in zaporih v Trstu in Gorici, kjer so bili aretiranci izpostavljeni slabim življenjskim pogojem (prenatrpane sobe, pomanjkanje hrane, higiene, nasilje, ustrahovanje ipd.),⁴¹ je bila večina aretiranih izpuščenih, saj je bilo ugotovljeno, da ni utemeljenega razloga za njihovo pridržanje (Troha, 1999, 46–51). Nekaterim je bilo takoj po aretaciji po hitrem postopku sojeno na sodiščih 4. armade (včasih pa niti to ne) in so bili usmrčeni (Troha, 1999, 53), njihova trupla pa so po vsej verjetnosti »vrgli« v t. i. »fojbe«. Tiste, ki niso bili izpušчени ali usmrčeni, so odvedli v notranjost Jugoslavije, sploh po tem ko je postalo jasno, da se bo morala

⁴⁰ ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy za CICR, 6. 11. 1945.

⁴¹ Čeprav so Anglo-Američani prejeli tudi informacije, da z zaprtimi niso povsod ravnali slabo oziroma naj bi bile te informacije pretirane (prim. Bajc, 2012a).

Slika 10: Odhod jugoslovanske vojske iz Trsta, 11. junij 1945 (©IWM NA 25592, ©IWM NA 25593, ©IWM NA 25596, ©IWM NA 25597).

jugoslovanska vojska v kratkem umakniti na vzhodni del Julijske krajine.⁴² V takratni politično-propagandistični terminologiji v Italiji so jih poimenovali *deportiranci*, čeprav pogosto to ni bil najbolj primeren termin za označevanje tega pojava oziroma dinamik. Za deportirane so bili namreč pogosto označeni praktično vsi, ki so bili iz tistega časa pogrešani – vojni ujetniki, padli v času bojev za Trst in druga mesta Julijske krajine, »infojbirani« ali drugače nasilno usmrčeni, obsojeni, aretirani domnevni vojni zločinci, politični zaporniki, aretirani prestopniki idr. Istočasno so bili vsi ti lahko označeni tudi za »infojbirane«. Praktično vsi, ki se po nekaj dneh ali tednih niso vrnil domov, so bili označeni bodisi za deportirane, bodisi za infojbirane. To poenostavljanje, ki je sicer razumljivo v času dogodkov, ko usoda ljudi pravzaprav še ni bila jasna, se je pogosto ohranilo v interpretacijah dogodkov leta in desetletja kasneje. S tako poenostavljeno terminologijo pa se je (morda tudi nehoti) prispevalo k nesporazumom, npr. glede števila tistih, ki so bili v resnici usmrčeni in so njihova trupla v fojbah, kot tudi tistih, ki so bili v resnici odvedeni v ujetništvo (torej deportirani) in pri tem umrli.

⁴² Jugoslovanska vojska je morala Trst in vzhodni del Julijske krajine zapustiti po podpisu Beograjskega sporazuma, 9. junija 1945, in sicer najkasneje do 12. junija 1945 (za podrobnosti prim. Tenca Montini, 2020, 36–39).

Velja pa pri tem izpostaviti, da je označitev za »deportirane« po svoje posledica tudi tega, da so svojci upali, da so bili ti ljudje deportirani, saj bi to pomenilo, da so še vedno živi in se bodo vrnili. Težko je bilo po krvavi vojni razumeti ali sprejeti, da je nekomu draga oseba umrla »skoraj pred hišnimi vrati«, v zadnjih dneh bojev ali celo po koncu vojne. To, da so nekoga označili za deportiranega, je za svojce predstavljalo upanje. To upanje pa so takratni protijugoslovanski krogi v Julijski krajini in Italiji nasploh poskušali izrabiti v svoj prid.

Potek deportacij v najožjem pomenu te besede – torej kako je potekala pot iz Trsta, Gorice in drugih mest v notranjost Jugoslavije, do sedaj še ni bil natančno raziskan. Čeprav so bile vsaj delno raziskane aretacije, in je bilo nekaj prostora namenjenega raziskavam glede razmer v zaporih in taboriščih (na oboje se nanašajo v glavnem raziskave Troha 1999, 2000, 2012; Pupo, 2010; Di Sante, 2007; pa spomini in dnevniški zapisi iz časa ujetništva Barral, 2007; Rossi Kobau, 2001, Razzi, 1992, oziroma pričevanja potomcev nekdanjih ujetnikov, prim. Gobbato, 2005), je bil potek deportacij praktično nepoznan. Viri nam namreč pričajo o tem, da so bili prav dolgi celodnevni pohodi, pomanjkanje hrane, teror in nasilje vojaškega spremstva ter včasih tudi žaljivke in kamenjanje s strani prebivalstva, krivi, da so do taborišč ali zaporov ujetniki prišli že povsem izmučeni, nekateri so na poti celo umrli, njihovo fizično in psihično stanje pa sta bila že povsem načeta.

V pripovedih, ki so jih nekdanji ujetniki po repatriaciji izpričali zavezniškim ali italijanskim oblastem, ti pripovedujejo, da so jih na poti od ene do druge lokacije stražarji in vojaki namerno izpostavljali in »razkazovali« lokalnemu prebivalstvu, ki naj bi jih psovalo, zaničevalo, zasmehovalo in kamenjalo. Medtem so spremljajoče enote s streli, tepežem in celo usmrčitvami kaznovale vsak nenaden gib, poskus pobega ali »kraje« hrane. Pripovedujejo, da so bili pogosto tepeni povsem brez razloga.⁴³ Na tem mestu velja izpostaviti (kar je sicer po svoje razumljivo), da se nihče od pričevalcev ni spraševal, zakaj jih je prebivalstvo zaničevalo. Eden izmed pripadnikov finančne straže je npr. navedel, da so jih prisilili, da »*gredo na ogled, da bi zadostili žeji po sovraštvu s strani Jugoslovancov*«. ⁴⁴ Pri čemer je dal jasno vedeti, da je bilo maščevanje po svoje pričakovano, ne samo zaradi fašistične agresije tekom vojne, temveč na sploh zaradi dveh desetletij fašističnega nasilja na teh območjih. Za ozadja tega odnosa moramo namreč razumeti tudi ljudi, ki so trpeli v času vojne in bili mnoga leta pred tem zatirani s strani italijansko govorečega prebivalstva teh območij. Po drugi strani pa nekateri pripovedujejo, da je vojaško spremstvo pred prihodom vaščane opozarjalo in ščuvalo, da prihajajo Italijani, »*fašistične barabe*«, in jim zato ne smejo pomagati. Tovrstni »izgredi« s strani prebivalstva so torej bili včasih tudi umetno ustvarjeni. Nenazadnje pa je nujno izpostaviti, da so ujetnikom

⁴³ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945; npr. pričevanja Boglioni Ivo, Cau Antonio, Cusani Carlo, Altieri Salvatore; ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. *Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka*, nedatiran, npr. pričevanje Gribaldo Roberto.

⁴⁴ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Cau Antonio.

nekateri (predvsem ženske) skušali tudi pomagati z nastavljanjem hrane, o čemer so pričali sami ujetniki, vendar jim vojska tega ni dovolila. Tako je le občasno kak ujetnik uspel dobiti kos kruha ali kozarec vode.⁴⁵

Ujetniki pripovedujejo o celodnevni pohodih, ki so dnevno lahko presegali tudi 40 ali 50 km (to je bilo povsem v nasprotju z Ženevsko konvencijo, ki je dovoljevala dnevne pohode do največ 20 km razen v primerih, ko je bilo to nujno za doseg vode ali hrane, čl. 7). Potekali so v toplih poletnih mesecih, se pravi pod žgočim soncem, ob pomanjkanju hrane in vode, kar je še dodatno otežilo hojo. Pohodi so potekali od enega do drugega prehodnega taborišča, kjer so navadno ostali le nekaj dni, lahko pa tudi dlje. Tako pripovedujejo o postankih v Hrpeljah, Ilirski Bistrici, Idriji, Prestranku, Postojni, Tolminu, Vipavi, Ajdovščini idr. O teh taboriščih je le malo znanega, verjetno zato, ker so ujetnikom nudila streho le nekaj dni, nato so pot nadaljevali. Nekatera (npr. v Vipavi) pa so manjšim skupinam ujetnikov – združenih v delovne bataljone, bivališče nudila več mesecev. V teh taboriščih so ostajale le manjše skupine ujetnikov (prim. Bajc, 2012b, 401), nekaj deset, pogosto iz lokalnih potreb po delovni sili. Kljub temu jih večina pripoveduje, da jih je že v teh taboriščih spremljal odnos stražarjev, podoben tistemu, zaradi katerega se je slab glas prijel taborišča v Borovnici. Stražarji so tako med pohodi s tepežem, včasih tudi usmrčitvami, sankcionirali vse nenadne umike iz smeri hoje, poskuse, da bi prišli do hrane in vode, ali padce zaradi izčrpanosti. Med potjo so jih izropali in jim pobrali vse imetje.⁴⁶ Podoben odnos je obveljal tudi v prehodnih taboriščih, za katera obstajajo pričevanja o usmrčitvah. Antonio Cau denimo pripoveduje, da je bil samo v Vipavi priča štirim usmrčitvam. Enega od teh naj bi ustrelili, ker je v vrsti prehitel kolega pri delitvi hrane – o tem dogodku pripoveduje več nekdanih ujetnikov.⁴⁷ O nasilju na poti in v prehodnih taboriščih, predvsem tistem v Vipavi, pripovedujejo tudi tisti, ki so iskali svojce in jim nosili hrano.⁴⁸

Zapori

V raziskavi se zaporom, kamor so bili deportirani aretiranci iz Julijske krajine, nismo veliko posvečali, predvsem zaradi pomanjkanja virov. Zato bomo navedli samo nekaj splošnih podatkov o razmerah v zaporih in nejasnih okoliščinah izginotij teh oseb, o katerih pričajo dosedanje raziskave in nekateri viri. Tudi v zaporih v Kopru, Novem mestu, Ljubljani in Kočevju, kjer so bili pridržani nekateri aretiranci, so bile razmere slabe. Nekateri so bili približno mesec dni pripti v koprskih

⁴⁵ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. *Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi*, Notizie desunte da interrogatori di militari della R. Guardia di Finanza provenienti dal Campo di concentramento jugoslavo di Borovnica (Slovenia) il 14 luglio 1945, julij 1945; b. 147, c. 2, d. LXXXIV, pismo Giovanni Boni za vojnega ministra, n. 64802/3/1, 1. 7. 1945.

⁴⁶ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, npr. Pričevanja Boglioni Ivo, Lasagna Armando, Bettini Salvatore, Cena Mario, Cusani Carlo, Corso Giuseppe, Volpi Eugenio.

⁴⁷ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Cau Antonio, Cusani Carlo, Dal Guercio Raffaele.

⁴⁸ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, npr. pričevanje Perna Maria.

zaporih, kjer, kot so pripovedovali, je vladal nehuman odnos in pomanjkanje hrane. Nekoliko so jim uspeli pomagati okoliški prebivalci, ki so jim nosili hrano, pa še to redko, ker jim pazniki tega niso dovolili. Po pričevanjih so bili po približno mesecu dni ti ujetniki premeščeni v Borovnico.⁴⁹

Posebno zgodbo predstavljajo tisti, ki so bili neposredno prepeljeni v preiskovalne zapore OZNE. Pravzaprav je o usodi teh pripornikov še najmanj znanega, saj je bilo gradivo OZNE kmalu po vojni premeščeno v Beograd in ni znano, da bi bilo to dostopno (v kolikor sploh še obstaja). V zapore OZNE, ki so bili nastanjeni na Miklošičevi cesti 9, ter ostale ljubljanske zapore (na gradu, v prostorih nekdanje umbolnice idr.) so bili premeščeni tisti, ki naj jim bi bilo sojeno. Kljub temu so nekateri, še preden jim je bilo sojeno, brez sledu izginili. Obremenjujoče za jugoslovanske oblasti je denimo izginotje več sto italijanskih zapornikov pozimi leta 1945 in 1946. Najverjetneje so bili ti likvidirani, vendar je njihova usoda, zaradi pomanjkanja virov, zelo nejasna (Troha, 2012, 284–285).⁵⁰ Tisti, ki jim je bilo sojeno, so kazen prestajali bodisi v zaporih bodisi v taboriščih za prisilno delo (npr. v Kočevju).

Nekatere od zaporov in taborišč je oktobra 1945 obiskal delegat CICR v Jugoslaviji, François Jaeggy. Za taborišče v Kočevju, ki je ob njegovem obisku štel 365 ujetnikov, je denimo povedal, da je bilo v njem priprtih tudi nekaj Italijanov, ki so bili obsojeni zaradi prekrškov iz časa jugoslovanske prisotnosti v Trstu (ponarejanje dokumentov, žaljenje stražarjev idr.), ti pa so bili pomešani s pretežno slovenskimi obsojenci obeh spolov. Higienške razmere taborišča naj bi bile dobre, prehrana zadostna, po razgovorih z ujetniki pa naj ne bi kazalo, da se z njimi ravna brutalno ali jih zlorablja. Po navedbah Jaeggyja naj bi v taborišču potekala prevzgoja ujetnikov. Kot smo že ugotavljali v nekaterih drugih raziskavah, je to sicer bilo značilno za večino jugoslovanskih taborišč in zaporov (Lampe, 2014).

Jaeggy je obiskal tudi zapor v Novem mestu, kjer so bili nastanjeni tisti ujetniki, ki jim še ni bilo sojeno. Tudi tu naj bi bili italijanski ujetniki pomešani z avstrijskimi in slovenskimi, higienške in prehranske razmere pa »brezhibne«. Prav tako je obiskal zapor v Ljubljani (ni jasno kateri), kjer je bilo v času njegovega obiska nastanjenih približno 1000 zapornikov. Edina nepravilnost, ki jo je delegat opazil, je bila prenatrpanost sob – v celicah, namenjenih desetim ljudem, je bilo nastanjenih od 12 do 15 oseb. Splošen vtis delegata iz časa teh obiskov, torej oktobra 1945, je bil, da se s civilnimi ujetniki v Jugoslaviji ravna v skladu s človekovimi pravicami. Prav tako naj mu ujetniki v zasebnih pogovorih ne bi niti namignili, da bi bilo ravnanje z njimi nehumano.⁵¹

Poročilo je v nasprotju z nekaterimi, sicer tendencioznimi, pa vendar ne moremo trditi da povsem izmišljenimi govoricami, da se z italijanskimi zaporniki ne ravna korektno. Po Jaeggyjevih besedah naj bi se z njimi ravnalo povsem enako kot

⁴⁹ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Lasagna Armando, Fino Giuseppe.

⁵⁰ O tem je že leta 1990 pisal Tone Ferenc, saj naj bi iz zaporov v Ljubljani bilo neznano kam odpeljanih 113 italijanskih zapornikov (Primorski dnevnik, 7. 12. 1990: Kdaj so bili usmrčeni?, 9).

⁵¹ ACICR, B G 17 05-240, Detenus civils en Yougoslavie, Camp de Kocevje, Prisons de Novomesto et de Ljubljana, obiskal Jaeggy, oktober 1945.

z ostalimi zaporniki, nikakor pa ne nehumano. Zato je dvom o tem, v kakšnih okoliščinah je ogled taborišča in zaporov potekal ter kaj je delegat sploh imel pravico opazovati in s kom govoriti, gotovo prisoten. Kljub temu so to edina poročila, ki jih imamo na razpolago. Zavedati pa se moramo, da so bili ti obiski najverjetneje vsaj do določene mere prikrojeni, delegatu pa so pokazali le tisto, kar so oblasti dopuščale, da vidi.

Kljub subjektivnemu prepričanju družinskih članov in svojcev, da so bili posamezniki aretirani in v preiskovalne zapore napoteni povsem po krivici, ker so se vedno izkazali kot protifašisti in niso nikdar sodelovali s političnimi oblastmi, je to zelo težko ocenjevati. Kot je ugotavljal Pupo (2010, 231–237) je to, da je bil nekdo »fašist«, lahko bilo predmet zelo širokega razumevanja tega pojava, sploh v prvih dneh po osvoboditvi Trsta in s tem končanju več desetletne fašistične nadvlade na ozemlju, kjer je fašizem dobil čisto druge razsežnosti kot drugod po Italiji (tako imenovani »obmejni fašizem«). Poleg tega, kot je ugotavljal Jaeggy, so bili aretirani tudi številni tisti, ki so se prekršili v času jugoslovanske zasedbe Julijske krajine in jim je bilo (ali naj bi bilo) sojeno na podlagi prekrškov, storjenih v tistem času, ne glede na njihovo preteklost. Ostaja seveda dejstvo, da svojci (kot tudi aretiranci sami) pogosto razloga za aretacijo niso poznali, gotovo pa so včasih ti domnevni prekrški bili samo pretveze, da so nekoga lahko aretirali. O tem kakšna je bila njihova usoda – obsodba, izginotje, smrt ali morda večletno pridržanje brez sojenja, bi bila potrebna raziskava virov, ki jih v naši raziskavi nismo natančno analizirali, saj so ti pomanjkljivi, nekateri pa sploh še nedostopni.

RAZMERE V TABORIŠČIH ZA DEPORTIRANCE

O virih

Glavnina deportirancev je bila brez dvoma napotena v jugoslovanska taborišča. Večina je bila po nekaj mesecih, do konca avgusta 1945, tudi izpuščena in repatriirana. V tednih in mesecih ujetništva pa so bili pogosto podvrženi zelo slabim razmeram. Da bi lažje razumeli medijsko kampanjo v Julijski krajini (pa tudi drugih delih Italije, prim. Orecchia, 2008), ki je neprestano poudarjala zelo slabe razmere v »koncentracijskih taboriščih v Jugoslaviji«, ter posledično močno vplivala na jugoslovansko-italijanske diplomatske odnose, pa moramo seveda tudi poznati razmere v taboriščih. O teh nam priča več različnih virov. Gotovo je v tem smislu najbolj pomembno poznavanje razmer v taborišču v Borovnici, kjer so bili nastanjeni (vsaj določen čas) praktično vsi deportiranci, zato bomo slednjemu namenili največ pozornosti. Za začetek si bomo ogledali najpomembnejše vire, ki smo jih pri obravnavi uporabili. Te lahko v grobem razdelimo v dve skupini, in sicer v (1) politično-diplomatske (arhivske) dokumente in poročila ter (2) egodokumente, torej spomine in pričevanja (ustna in/ali pisna) bodisi nekdanjih ujetikov, kot tudi njihovih svojcev in potomcev. Pričujoče poglavje bo torej temeljilo na širokem naboru virov različnih provenienc, ki bodo na eni strani pričali o razmerah v ujetništvu, na drugi strani pa kako so ujetništvo doživljali in se ga spominjali ujetniki sami ter kaj so o njem pripovedovali svojcem po povratku v domovino.

Prav gotovo je v prvi (1) skupini virov najpomembnejše poročilo, ki ga je pripravil preiskovalni odbor *Investigating Committee – Venezia Giulia*. Gre za obsežno poročilo, dolgo več kot 200 strani o aretacijah, deportacijah in izvensodnih likvidacijah (»fojbah«), in sicer v dveh delih. Za našo raziskavo bolj zanimiv je prvi del poročila, ki je nastal v obdobju med 15. avgustom in 20. septembrom 1945 in se pretežno nanaša na aretacije in deportacije.⁵² Nastal je na podlagi različnih poročil ter virov, vojaških oblasti, vlade, italijanskega osvobodilnega komiteja (CLN), italijanskega Rdečega križa (*Croce rossa Italiana*, CRI), poročanj posameznih civilistov, intervjujev s prizadetimi ter prestrežanjem in cenzuriranjem pošte. Prvi del poročila je razdeljen na osem kategorij nasilja nad prebivalstvom:

- primeri krutosti in trpinčenj, kjer je dotični še živ in lahko o tem priča;
- primeri trpinčenj o katerih poročajo očividci;
- primeri aretacij ali deportacij vojaškega osebja in civilistov;
- primeri splošnih zlorab in izgrediv proti civilistom;
- primeri ustrahovanja civilistov s strani nasilnih jugoslovanskih oddelkov ali njihovih odposlancev;

⁵² Drugi del poročila se nanaša na razmere v jugoslovanskih taboriščih, predvsem pričevanja nekdanjih ujetnikov iz nemških taborišč in soborcev jugoslovanske armade, ki so bili ob vračanju aretirani s strani jugoslovanskih oblasti, na poročila zavezniških vojakov v jugoslovanskih zaporih ter predvsem na izkopavanja »fojbe« v Bazovici. Ta del poročila je bil podrobno analiziran tudi s strani drugih raziskovalcev, prim. Bajc (2012, 297–325).

- pričevanja o splošnih razmerah v jugoslovanskih koncentracijskih taboriščih;
- razna poročila o zavezniškem osebju v jugoslovanskih koncentracijskih taboriščih;
- razna poročila s strani različnih uradov za cenzuro.⁵³

Pri tem se moramo zavedati, da so viri, ki so uporabljeni v poročilu, bodisi zavezniškega bodisi italijanskega izvora. V danih razmerah in v tistem obdobju (avgust-september 1945, ko je nastalo poročilo) snovalci poročila gotovo niso imeli možnosti pridobiti ali dostopati do poročil jugoslovanskega izvora ali pridobiti drugih (internih) informacij s strani jugoslovanskih oblasti. Ne nazadnje so preiskave potekale tajno, saj zavezniki niso želeli, da bi jugoslovansko vodstvo izvedelo za preiskave. Velja sicer poudariti, da so stremeli k temu, da bi bili podatki čim bolj preverjeni in zanesljivi. Vendar je pri branju poročila nujno upoštevati to, da nam daje le parcialno sliko. Pri tem je nujno opozoriti tudi na to, da avtorja uvodnega dopisa nista problematizirala tega, da jugoslovanskih razmer ali vidikov problema ne poznata, ali vsaj omenila, da je s tega vidika poročilo morda pomanjkljivo. Pri tem zato velja izpostaviti, da so zgodovinarji, tako prvi kot drugi del poročila, večkrat uporabili, a le parcialno (predvsem podatke in »potrditve« glede »fojbe«), vsebine pa niso nikdar, razen nekaterih izjem,⁵⁴ problematizirali. Zato smo to sliko v pričujočem delu dopolnili z drugimi viri in dokumenti.

Kljub temu se zdi, da v poročilu ni pretiravanj glede podrobnosti. Hkrati pa, razen izjemoma, ni izraženih mnenj ali komentarjev glede opisanih dogodkov in pričevanj. Števila domnevno deportiranih (čeprav je bilo to v interni korespondenci ZVU z anglo-ameriškimi oblastmi pogosto izpostavljeno) pravzaprav sploh ne omenjajo. Številnih pričevanj (teh je zbranih več kot 70) o aretacijah, deportacijah, »fojbah« in razmerah v taboriščih, avtorji ne problematizirajo. Priloženih je tudi nekaj fotografij repatriiranih, ki so bili zaradi slabega zdravstvenega stanja sprejeti v videmsko bolnišnico. Te so posneli člani preiskovalnega odbora v času intervjujev. Fotografije prikazujejo podhranjene in slabotne moške, ki so se iz Jugoslavije vrnili v precej slabem stanju. Pri tem je nujno razumeti, da so bili v videmsko bolnišnico napoteni tisti, ki so se vrnili v najslabšem fizičnem stanju. Ti so se vrnili ravno v prvih mesecih po deportaciji, ko so bile razmere (kot bomo videli v nadaljevanju) v Jugoslaviji in jugoslovanskih taboriščih najslabše. Kljub temu ne vemo, kolikšen delež repatriiranih je bil v tako slabem zdravstvenem stanju, da so bili napoteni v bolnišnico, gotovo pa ti ne tvorijo celotne slike repatriiranih. V kakšnem fizičnem stanju so se vrnili ostali, ni znano. Avtorji ne podajo niti generalnega mnenja o pričevanjih in njihove vsebine ne problematizirajo ali postavljajo vsaj v kontekst. V resnici bolj kot poročilo deluje kot skupek dokumentov in pričevanj, brez potrebne kontekstualizacije ali interpretacije. V glavnem gre

⁵³ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945. To je original prvega dela dolgega poročila posebne zavezniške preiskovalne skupine Investigation Committee. Kot pravilno ugotavlja Bajc (2011, 157; 2012a, 323), so doslej zgodovinarji večinoma uporabljali prepis, in sicer z nekaterimi napakami in minimalnimi vsebinskimi odstopanji ter brez fotografij, ki je shranjen v TNA FO 371/48953 R 18136/15263/92. Kopija se nahaja tudi v TNA WO 204/12494.

⁵⁴ O tem in drugih, ki so dokument nekritično uporabljali, prim. Bajc (2012, 323–325) in Bajc & Lampe (2017).

za navajanje informacij in tistega, kar je bilo preiskovalcem povedano, brez ugotavljanja razlogov ali okoliščin. Kljub tem pomanjkljivostim je dokument, ob primerjalni analizi z ostalimi viri, pravilni umestitvi v povojne razmere v Jugoslaviji in poznavanju jugoslovanskega ozadja dogajanja, pomemben vir za razumevanje razmer v ujetništvu.

Drugi pomemben vir iz prve (1) skupine je 63 strani dolgo poročilo o razmerah v taborišču v Borovnici in bolnišnici v Škofji Loki,⁵⁵ ki ga hrani arhiv italijanskega zunanjega ministrstva.⁵⁶ Tako kot ni znan avtor ali provenienca poročila, tako ni znan datum nastanka. Iz predgovora (kjer je navedeno, da so v Borovnici še vedno ujeti številni Italijani) in na podlagi datumov pričevanj sklepamo, da je nastalo nekje v istem obdobju kot zavezniško poročilo preiskovalnega odbora Venezia-Giulia, torej septembra 1945. V britanski *Foreign Office* je bilo poročilo s strani italijanskega zunanjega ministrstva posredovano 3. decembra 1945.⁵⁷ Sicer se poročilo, čeprav je v naslovu navedeno drugače, nanaša predvsem na razmere v Borovnici, nekaj drobcev pa tudi v Škofji Loki. Zanimiva je ugotovitev da, čeprav je fotografij v poročilu veliko več, kot jih vsebuje poročilo zavezniške preiskovalne komisije, sta dve fotografiji povsem enaki – to sta fotografiji nekdanjega ujetnika, sprejetega v videmsko bolnišnico, Maria Cene. Iz tega lahko sklepamo, da so zavezniške in italijanske oblasti bodisi sodelovale pri zbiranju pričevanj in druga drugi nudili vpogled v zbrano gradivo, bodisi da so fotografije del zdravniške dokumentacije in bile torej posnete s strani zdravniškega osebja. Da so bile obojim na razpolago zdravniške kartoteke nekdanjih ujetnikov je pravzaprav zelo verjetno, saj je šlo za uradno, čeprav tajno, preiskavo. Pričevanje tega istega povratnika, Maria Cene, se v obeh poročilih razlikuje, čeprav sta generalno gledano pričevanja enaki – v italijanskem poročilu je zgolj navedenih več podrobnosti. Najverjetneje so torej pričevanja predstavniki ZVU in italijanskih oblasti v bolnišnici v Vidmu zbirali ločeno. Kar se drugih fotografij tiče je gotovo, da niso enake provenience. Namreč v poročilu preiskovalnega odbora Venezia-Giulia so osebam na fotografijah v roke potisnili kartončke z imeni, medtem ko tega na fotografijah italijanskega poročila ni, so pa pri nekaterih kartončki s številkami.

Italijansko poročilo je razdeljeno na 3 dele:

- izjave nekdanjih internirancev v taborišču v Borovnici ali svojcev oziroma oseb, ki so se tja odpravile;
- fotografije nekaterih vojakov, ki so se vrnili iz Borovnice;
- seznam nekaterih italijanskih ujetnikov, ki so umrli v Borovnici (50 imen).⁵⁸

⁵⁵ Nekaj odlomkov je objavil tudi di Sante (2007, 178–187).

⁵⁶ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran.

⁵⁷ TNA FO 371/48840 R20496, B. Migone-Charge d'Affaires to Alexander-FO (No. 5135), 3. 12. 1945.

⁵⁸ Pravzaprav gre za seznam, ki ga je ob repatriaciji »pretihotapil«⁵⁹ nekdanji ujetnik in tudi interni komandant v taborišču v Borovnici, Giuseppe Stanzione. Obstajata še dve verziji tega seznama, in sicer ameriškega Rdečega križa (*American Red Cross*, ARC) in CRI. V teh dveh verzijah je tudi govor o 50 imenih, vendar jih je na seznamu samo 49 – očitno je pri prepisovanju izpadlo ime pod zaporedno številko 19, ki pa ostaja v italijanskem poročilu, to je Giovanni Nalon.

Podobno kot v poročilu preiskovalne komisije tudi tukaj ni posebnih komentarjev ali navajanja okoliščin, česar pravzaprav niti ni bilo pričakovati. Glede na poznavanje tedanje diplomatske situacije lahko skoraj z gotovostjo trdimo, da je poročilo bilo sestavljeno z namenom, da inkriminira jugoslovanske oblasti ter odnos, ki so ga slednje vodile do italijanskih ujetnikov. Prav tako so tudi tukaj izpostavljeni samo najhujši primeri, ki so bili hospitalizirani v Vidmu. O tem, v kakšnem fizičnem stanju so se vračali ostali ujetniki, ni govora.

Da bi torej lažje razumeli sliko razmer, ki so vladale v taboriščih, bi potrebovali gradivo in morebitna poročila delegacije CICR. Slednja je bila v prvih mesecih po vojni sicer prisotna v Jugoslaviji, vendar je bila ravno v obdobju kadrovskih menjav. V taborišču v Borovnici delegacija ni bila nikoli. Poročila, ki jih imamo na razpolago (glede drugih taborišč), se ne nanašajo na takratne razmere (torej prvih mesecev po vojni, ko so bile te najslabše), temveč na kasnejša obdobja, pa še ta so zelo generalne narave. So pa kljub temu pomembna poročila delegatov glede razmer v bolnišnici v Škofji Loki ter taborišču Vršac, kjer je bilo nastanjenih 90 italijanskih oficirjev.

Kar se tiče jugoslovanskih virov, imamo na razpolago le malo gradiva. Dne 18. marca 1950 je namreč notranje ministrstvo vlade Ljudske republike Slovenije, na podlagi odredbe jugoslovanskega notranjega ministrstva o ureditvi arhivov z dne 6. decembra 1949, naročilo, naj se (med ostalimi) uniči tudi arhiv odseka za vojne ujetnike.⁵⁹ Gre za zanimivo odločitev, sploh glede na to, da je še julija 1948 jugoslovansko notranje ministrstvo opozarjalo, naj se po zaključku splošne repatriacije vojnih ujetnikov arhivi uredijo in naj se pri tem ima v mislih da »gre za arhiv tujcev, nekdanjih sovražnikov, ki predstavlja zadnje ostanke vojnih arhivov, zato se ne sme uničevati tisto, kar bomo potrebovali v prihodnosti«. ⁶⁰ Še posebej so opozarjali, naj se ne uničuje dokumentacije o smrti vojnih ujetnikov, pobegih, disciplinskih in sodnih kaznih, sodnih preiskavah in obsodbah, glavni spisek vojnih ujetnikov, anamneze umrlih ujetnikov, ujetniških kartonov in poklicnih izkaznic. ⁶¹ Zakaj je bila le dobro leto kasneje sprejeta odločitev o uničenju tega gradiva ni povsem jasno. Posledično je v ljubljanskem arhivu ohranjeno le eno poročilo, ki je očitno v arhivu ostalo pomotoma. Gre za *Poročilo štaba za repatriacijo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici*.⁶² Glede ostale dokumentacije, v kolikor ta sploh še obstaja, jo hrani arhiv srbskega ministrstva za notranje zadeve, ki pa je za to obdobje še nedostopen. Vojni Arhiv Republike Srbije namreč te dokumentacije ne hrani, čeprav so vojni ujetniki do začetka leta 1946 spadali pod nadzor vojnega ministrstva. Vendar, ker so leta 1946 prešli pod okrilje notranjega ministrstva, je temu bil kasneje predan tudi ves predhodni arhiv glede vojnih ujetnikov. So pa, po drugi strani, z jugoslovanskega vidika pomembna določena posredna poročila in splošni napotki, ki so jih osrednje oblasti v Beogradu dajale glede ravnanja z vojnimi ujetniki. Zato so bila tudi ta podrobneje analizirana.

⁵⁹ AS, SI AS 1931, t. e. 1448, f. 13, zap. št. 3, Odločba o ureditvi arhivov republiških ministrstev za notranje zadeve in njihovih ustanov, 18. 3. 1950.

⁶⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 1448, f. 13, zap. št. 1, Sredjivanje i rashodavanje arhiva, 21. 7. 1948.

⁶¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1448, f. 13, zap. št. 1, Sredjivanje i rashodavanje arhiva, 21. 7. 1948.

⁶² ARS, SI AS 1487, CK KPS, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945.

Druga (2) skupina virov je tista, ki zajema egodokumente oziroma v glavnem spominska dela nastala izpod rok deportirancev in njihovih potomcev, ki se posvečajo razmeram v jugoslovanskih taboriščih in odnosu do ujetnikov nasploh (prim. Barral, 2007; Gobbato, 2005; Rossi Kobau, 2001). Poleg teh so bila zbrana tudi številna osebna pričevanja, in sicer oseb, ki so v času njegovega delovanja živele v neposredni okolici taborišča Borovnica. Poleg teh tudi pričevanja nekaterih svojcev in potomcev nekdanjih ujetnikov v tem istem taborišču. Gre za neprecenljive vire, saj nam ti ne pričajo zgolj o ujetništvu samem, temveč predvsem, kakšne so bile posledice ujetništva (pogosto nekdanji ujetniki o tem sploh niso govorili) ter kako se je (ali se ni) spomin prenašal na druge generacije. Tu si lahko postavimo temeljna vprašanja, kot so: Ali so ujetniki o svoji izkušnji pripovedovali? Kaj so pripovedovali? Koliko so pripovedovali? Pri tem ni pomembno zgolj njihovo doživljanje ujetništva, temveč tudi in predvsem dolgoročne posledice, ki so jih nosili. Brez dvoma je namreč ujetništvo in pogosto nehumane razmere v taboriščih (predvsem Borovnici) dolgoročno vplivalo na družinsko in družabno življenje teh ujetnikov in jih zaznamovalo za vse življenje.

Odnos jugoslovanskih oblasti do (vojnih) ujetnikov in mednarodnih konvencij

Vprašanje deportiranih je težko ločiti od splošnega vprašanja italijanskih vojnih ujetnikov in obsojencev v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni. Kot smo že nakazali, se namreč sam izraz (»deportacije«) do sedaj ni problematiziral, čeprav se za njim skriva pomembna dinamika tega problema. Hkrati je potrebno izpostaviti, da je na narodnostno mešanih območjih, kot je Julijska krajina, težko govoriti o narodnostni pripadnosti posameznikov, ki so jih doletele različne oblike nasilja. Represija v maju 1945 je poleg pripadnikov različnih (para)vojaških enot in predstavnikov (fašističnih) oblasti zajela tudi del prebivalstva, ki ni bil neposredno priključen vojaškim formacijam (Troha, 1999, 43–51). Multietnična značilnost tega prostora in posledice več kot 20-letnega obdobja fašizma so zabrisale meje med Italijani in tistimi, ki to niso bili, čeprav so denimo v več primerih nosili italijanske (oziroma poitalijančene) priimke. Kljub temu torej, da je govor o italijanskih vojnih ujetnikih, ni nujno, da so bili mednje prišteti samo ujetniki italijanske narodnosti, kar velja tudi za tiste, ki so bili ob koncu vojne deportirani iz Julijske krajine.

Predvojna Kraljevina Jugoslavija je bila ena izmed podpisnic *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki* ter s tem zavezana k primernemu ravnanju z vojnimi ujetniki. Vendar je ob začetku druge svetovne vojne, ko je Jugoslavija kapitulirala in bila priključena tretjemu rajhu, to privedlo do temeljnega problema – partizansko odporniško gibanje in Titove čete do konvencije niso bile zavezane. Pri tem je nujno izpostaviti nekaj ključnih zadev. Po napadu na Jugoslavijo so sile osi zagovarjale stališče, da je potrebno Jugoslavijo popolnoma podrediti in uničiti kot državo – iz tega razloga so zagovarjale debelacijo (to je uničenje državnih struktur do te mere, da na državnem teritoriju ne uveljavljajo več oblasti – torej prenehanje obstoja države). Debelacije pa, zaradi zagotavljanja kontinuitete preko jugoslovanske vlade v begunstvu, niso priznavale njene zaveznice (Velika Britanija, ZDA in Sovjetska zveza; Repe, 2015, 14). To stališče, da torej do popolne debelacije ni nikdar prišlo, je danes splošno sprejeto in na podlagi tega se lahko osvetli ozadje zavezanosti do mednarodnih konvencij. Pravnik Lovro Šturm namreč zagovarja tezo, da so bile ravno zaradi tega do

mednarodnega humanitarnega prava in njegovih konvencij zavezani tako sile osi kot jugoslovansko odporniško gibanje (Šturm, 2004, 100).

Kljub temu vemo, da sile osi niso spoštovale mednarodnih konvencij v odnosu do partizanskega gibanja (partizanom denimo niso priznavali statusa vojnih ujetnikov) ali civilnega prebivalstva (izselitve, deportacije idr.). Temeljno težavo so namreč tekom druge svetovne vojne predstavljala prav odporniška gibanja, saj je vsaka država po svoje interpretirala, kdaj se jim priznava status bojne formacije. Glede na to, da jugoslovansko partizansko gibanje s strani okupatorja ni bilo priznано in torej v odnosu do njih niso bile spoštovane mednarodne konvencije, je seveda vprašljivo, če jih je moralo partizansko gibanje spoštovati. Nesporno je, da je to postajal vse bolj kočljiv problem proti koncu vojne, ko je začela tudi odporniška vojska zajemati vojne ujetnike. Vodja jugoslovanskih partizanov, Josip Broz – Tito, je denimo, zaradi pritiska zahodnih zaveznic, maja 1944 zagotavljal, da je partizansko gibanje že od začetka vojne spoštovalo določila *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*, kolikor je to seveda bilo v njihovih zmožnostih. V junijski korespondenci istega leta je britanskemu predsedniku vlade, Winstonu Churchill, celo zagotovil, da se zavezuje do spoštovanja konvencije. Kljub temu so Britanci dvomili, da bodo v Jugoslaviji z vojnimi ujetniki vselej ravnali korektno, njihove dvome pa so še dodatno podpirhovala poročila o sovražnem odnosu in nasilju do nemških in italijanskih vojnih ujetnikov (Bajc, 2013, 148–149).

Na tem mestu je potrebno izpostaviti še eno izmed pomembnih problematik glede *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*; ker je ta bila relativno nova (sprejeta le dobrih deset let pred začetkom spopadov) in s tem novost v tako velikem in obsežnem spopadu, se lahko upravičeno vprašamo, kako in koliko so bili pravzaprav na splošno vojaki in vojaška vodstva na terenu seznanjeni z njeno vsebino. Seveda je eno to, kar so državna vodstva zagotavljala in zagovarjala pred mednarodno javnostjo, drugo pa, kako uspešno in pravočasno so uspeli z vsebino konvencije seznaniti svoje enote. V pogovorih z nekaterimi strokovnjaki smo prišli do zaključka, da so bili denimo italijanski vojaki zelo slabo, če sploh, seznanjeni s temi pravnimi normami. Ti so vselej delovali po principu moralne presoje. Predstavljamo si lahko, da so bile britanske in ameriške enote v tem smislu bolj podkovane, po drugi strani pa jugoslovansko partizansko gibanje, vsaj tekom vojne ter takoj po njej, zelo slabo.

Da bi se glede ravnanja z vojnimi ujetniki in zaradi gornjih dvomov s strani britanskega vodstva zaščitili, je CICR že pred koncem vojne jugoslovansko vodstvo zaprosil, naj spoštuje konvencijo. Aprila 1945 so tako iz beograjskega vodstva delegaciji CICR zagotovili, da bodo v Jugoslaviji z vojnimi ujetniki ravnali v skladu z *Ženevsko konvencijo*.⁶³ 27. julija je eden izmed delegatov CICR v Beogradu, Rodolphe Schindler, od generala Ilije Pavlovića, odgovornega za vojne ujetnike, dobil ustno potrditev, da so bili sprejeti prvi ukrepi za aplikacijo konvencije in se bodo vojaške oblasti trudile, da jo bodo, v okviru zmožnosti, tudi upoštevale.⁶⁴ Kot je namreč razvidno iz kasnejše korespondence, je jugoslovansko obrambno ministrstvo

⁶³ ACICR, B G 17 05-235, Ministre de la Prevoyance Sociale, Anton Kržišnik, za Delegation du CICR, no. 1346, 13. 4. 1945.

⁶⁴ ACICR, B G 10, Yougoslavie, Schindler, Délégué-Adjoint a Belgrade, za CICR, št. 223/1945, 27. 7. 1945.

le nekaj dni pred tem, 22. julija 1945, izdalo navodila, kako naj se postopa z vojnimi ujetniki. Konec avgusta pa so v taborišča posredovali novo okrožnico, saj so prišli do ugotovitve, da ravnanje z ujetniki in njihovi življenjski pogoji niso v skladu z *Ženevsko konvencijo*. Ugotovili so, da:

- je postopanje z vojnimi ujetniki s strani posameznih upravnikov taborišč neprimerno, pogosto celo nehumano;
- je prehrana ujetnikov slaba in se v taboriščih še zdaleč ne držijo tabel, ki so predpisane zanje. To se nanaša predvsem na bolne ujetnike, katerim se ne daje dietna hrana in to podaljšuje njihovo okrevanje;
- so higienske razmere, oblačila in hrana ter nega bolnih, slabe, da je sanitetna služba slabo organizirana ter da so nastanitveni objekti prenatrpani in nehiigienski. S tem naj bi se višal odstotek obolevnosti, posledično pa je bil delež smrtnosti med ujetniki visok;
- so za starešine določeni v glavnem nesposobni in nemarni ljudje, pogosto težki duševni bolniki, ki ne znajo prilagoditi odnosa do vojnih ujetnikov in ne zmorejo reševati vprašanj glede življenjskih pogojev in racionalnega koriščenja ujetnikov.

Iz teh razlogov so iz obrambnega ministrstva izrecno naročili, naj se z ujetniki ravna v skladu z *Ženevsko konvencijo*, ki jo morajo s tem namenom natančno preučiti na sestankih štabov taborišč. Prav tako se morajo v vseh taboriščih in krajih, kjer so nastanjeni vojni ujetniki, strogo držati predpisov tabel za prehrano, posebej morajo biti na to pozorni pri bolnih ujetnikih. Nadalje se mora preurediti sanitetna služba in izboljšati higieni pogoji. Zamenjati morajo vse bolne, nesposobne in neokretne starešine z dobrimi upravitelji, ki se bodo zavedali odgovornosti svojega položaja in se strogo držali določil *Ženevske konvencije*. Da bi se izboljšali materialni življenjski pogoji so naročili, naj se organizirajo akcije zbiranja hrane, oblačil in obutve, izdelajo leseni čevlji za zimo, pripravijo zimska bivališča za ujetnike, organizira izgradnja barak ipd. Z obrambnega ministrstva so okrožnico zaključili z opozorilom, da bodo kršitelji teh navodil najstrožje pozvani na odgovornost.⁶⁵

Spričo tega je jasno, da so se jugoslovanske oblasti še kako zavedale pomena korektnega ravnanja z vojnimi ujetniki. Štabom taborišč so že julija 1945 dali navodila, kako naj se postopa, a temu očitno ni bilo tako, saj so se dogajale hude kršitve, med drugim tudi nehumano ravnanje z ujetniki, kar je bila posledica tega, kot so ugotavljali, da so bili v vodstvu taborišč in med pazniki zaposleni za to neprimerni (celo duševno bolni) ljudje. Zato so, kot vidimo, konec avgusta ponovno opozorili na ravnanje z ujetniki in opomnili upravitelje taborišč, da bodo ob kršitvah poklicani na odgovornost. S tem namenom so vsem upravam taborišč posredovali prevod *Ženevske konvencije*, da bi jo natančno preučili.⁶⁶ Zato razlogov za neprimerno postopanje z ujetniki ne gre iskati (zgolj) pri jugoslovanskih osrednjih oblasteh,

⁶⁵ VARS, Centralna Arhiva DSNO, s. III, k. 629, f. 1, d. 6, I Naredjenje Štaba II JA da se poboljša ishrana, smeštaj, sanitetska služba i drugo kod ratnih zarobljenika, 29. 8. 1945.

⁶⁶ VARS, Centralna Arhiva DSNO, s. II, k. 501, f. 1, d. 22, Izvod iz Zakona o konvenciji o postupanju sa ratnim zarobljenicima od 27. jula 1929, nedatirano. Sicer Ženevska konvencija predvideva, da mora biti besedilo slednje razobešeno tudi po taboriščih, po možnosti v jeziku, ki ga ujetniki razumejo (čl. 84).

temveč predvsem pri lokalnih upravah taborišč. Glede postopanja z vojnimi ujetniki so bile namreč tudi oblasti v Sloveniji jasne – z njimi je treba postopati človeško, brez pregovarjanj ali mučenj, hkrati pa ne preveč prijateljsko.⁶⁷ Kot bomo videli v nadaljevanju, je bila za nasilen odnos do ujetnikov v taborišču v Borovnici (podobno pa je bilo bržkone tudi drugod) pogosto kriva prav samovolja njegovih komandantov in paznikov, pa tudi predstavnikov ujetnikov. Te slabe razmere pa naj bi celo privedle do tega, da je bil delež smrtnosti med vojnimi ujetniki, kot so ugotavljali v pozivu iz konca avgusta 1945, visok.

Kljub torej očitno težavi, da osrednje beograjsko vodstvo ni uspelo »ukrotiti« vodstev taborišč, ki so vsaj v prvih mesecih delala na svojo pest, so večje težave predstavljale predvsem težke gospodarske razmere v državi. Pomanjkanje hrane in ostalih življenjskih potrebščin je bilo splošno tako med civilnim prebivalstvom kot pripadniki vojske, posledično je dobrin primanjkovalo tudi za vzdrževanje vojnih ujetnikov. Na to so vodstva taborišč očitno opozarjala tudi centralne oblasti. Slednje so namreč 2. junija 1945 izdale navodilo, da mora biti prehrana vojnih ujetnikov enaka tabeli prehrane za vojaško osebje (tako kot tudi velevala *Ženevska konvencija*, 1929, čl. 11). Taboriščne uprave naj bi se pritoževale, da ne morejo nabaviti potrebne hrane, da tabela za vojne ujetnike predvideva boljšo hrano, kot jo imajo delavci v državnih institucijah ipd. Zato je Odsek za prehrano pri obrambnem ministrstvu 18. septembra 1945 izdal novo tabelo, kjer so bile količine za vojne ujetnike »znatno nižane«, medtem ko je prehrana za vojaško osebje ter tudi za bolne vojne ujetnike ostajala enaka kot po prejšnji tabeli.⁶⁸ Sprememba količine, ki je bila po novih predpisih manjša kot tista od vojaškega osebja, je bila proti predpisom *Ženevske konvencije* (1929, čl. 11). Jugoslovanske oblasti so se za ta korak odločile, ker je hrane primanjkovalo nasploh, pa tudi ker naj bi bili ujetniki po teh predpisih bolje hranjeni kot civilno prebivalstvo – kar je oziroma bi bilo pred prebivalstvom bržkone težko upravičiti. Kljub temu bi se tabela morala prilagoditi za vse, tudi za vojaško osebje, zato je navodilo gotovo predstavljalo hudo kršitev konvencije.

Pri tem velja omeniti, da so jugoslovanske oblasti novembra 1945 delegatom CICR še vedno zatrjevale, da se trudijo, da so obroki prehrane vojnih ujetnikov primerni in enaki tistim osebja jugoslovanske armade,⁶⁹ kar ni bilo povsem res. Informacije, ki so jih predajali delegaciji CICR, so bile očitno prikrojene, verjetno predvsem zato, ker so se zavedali, da gre za eno večjih kršitev *Ženevske konvencije*.

Nove količine si lahko ogledamo v tabeli 1. Čeprav ne vemo, kakšne so bile količine na prejšnji tabeli, lahko vidimo, da je problem predstavljalo predvsem pomanjkanje mesa; enkrat tedensko 200 gr. Kot bomo videli v nadaljevanju, se ujetniki iz prvih mesecev ujetništva (do konca avgusta 1945) ne spominjajo, da bi sploh kdaj

⁶⁷ Glej npr. okrožnico Štaba za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev Slovenije iz konca julija 1945, ki se sicer nanaša na odnos do nemških vojnih ujetnikov, a ponuja neko splošno sliko o tem, kakšna so bila centralna navodila glede ravnanja z vojnimi ujetniki v Sloveniji (ARS, SI AS 1822, f. 150-151, Okrožnica vsem odsekom in bazam, št. 1544, 31. 7. 1945).

⁶⁸ DAMSP, PA 1945, f. 21, br. 6495, d. 7, MNO za MIP, Ishrana ratnih zarobljenika, pov. br. 358, 26. 11. 1945.

⁶⁹ ACICR, B G 17 05-240, G. Perrin za Carlo Mottironi, Délégué Général de la Croix-Rouge Italienne en Suisse, Italijanski vojni ujetniki v Jugoslaviji, 5. 11. 1945.

dobili meso, kruh naj bi pričeli dobivati šele proti koncu ujetništva, pa še to zelo malo. Še oktobra 1945 so iz štaba za repatriacijo o taborišču v Borovnici poročali, da primanjkuje zelenjave in mesa.⁷⁰ Kolikšne so bile potrebe vojnih ujetnikov, ki so bili dnevno podvrženi težkemu fizičnemu delu, ne moremo reči, saj v tem nismo strokovnjaki. Vprašanje je torej, če bi hrana, tudi če bi se držali tabel, zadoščala. Ta, ki so jo v resnici prejeli, kot bomo videli v nadaljevanju, gotovo ni.

Tabela 1: Tabela prehrane vojnih ujetnikov, 18. september 1945.⁷¹

ŽIVILO	GRAMI/ dan
1. Kruh	600
2. Pasulj ali grah ali goršlo ⁷² ali testenine ali griz ali moka	150
3. Zelje ali repa ali krompir ali korenje ali paradižnik	300
4. Mast ali olje ali loj	25
5. Sol	20
6. Moka za prežganje	20
7. Paprika v prahu	1
8. Čebula	10
9. Sladkor	20
10. Čaj – lipov ali ⁷³	5
11. Kava	20
12. Meso enkrat tedensko 200gr ali dnevno	28
13. Kis	20

Iz virov lahko sklepamo, da so se jugoslovanske oblasti torej dobro zavedale pomena mednarodnih konvencij in spoštovanja le-teh, po drugi strani pa so se soočale z velikimi težavami zaradi neposlušnosti svojih kadrov in težke gospodarske situacije v državi. Na slednjo je večkrat opozarjala tudi delegacija CICR, ki je menila, da se vodstvo trudi po svojih najboljših močeh, a je strogo spoštovanje konvencije zaradi objektivnih okoliščin nemogoče.⁷⁴ Delegacija CICR sicer ni omenjala neposlušnosti in neučinkovitega nadzora ravnanja z ujetniki (ker o tem najverjetneje veliko niso vedeli), vendar je jugoslovansko notranje ministrstvo štabe taborišč na to opozarjalo še v letu 1947. Z vojnimi ujetniki naj bi se namreč še vedno postopalo nekorektno, kar naj bi bilo »v nasprotju z državnimi interesi«.

⁷⁰ ARS, SI AS 1487, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945.

⁷¹ DAMSP, PA 1945, f. 21, br. 6495, d. 7, MNO za MIP, *Ishrana ratnih zarobljenika*, pov. br. 358, 26. 11. 1945.

⁷² Avtorici nepoznano živilo.

⁷³ Ni navedeno.

⁷⁴ Na to je denimo že konec julija 1945 opozarjal Schindler (ACICR, B G 10, Yougoslavie, Schindler za CICR, št. 223/1945, 27. 7. 1945. Podobno je v času svoje misije v Jugoslaviji ugotavljal tudi Georges Dunand, ACICR, B G 3 48z-10, Voyage de G. Dunand à Belgrade: Prisonniers de guerre en Yougoslavie, št. 5, 8. 7. 1946).

Po slabih razmerah naj bi slovela predvsem slovenska taborišča in aerodromi. Zato so iz vodstva opozarjali, naj se z vojnimi ujetniki ravna humano in korektno, ker to zahtevajo »*skupni državni interesi*«. Psovanje, klofutanje, pretepanje in zloraba vojnih ujetnikov naj se, tako v okrožnici, pri priči končajo, vse kršitve teh navodil pa strogo kaznujejo.⁷⁵ Kot torej vidimo, so se težave, bolj kot v centralnem beograjskem vodstvu, pojavljale na terenu, v upravi taborišč in ujetniških bataljonov, in še zdaleč niso bile skoncentrirane samo na prve mesece po vojni. To je posledično metalo slabo luč na celotno državo in jugoslovanske oblasti postavljalo na zatožno klop, kjer se je morala braniti pred očitki mednarodne javnosti. Čeprav anglo-ameriške zavezniške oblasti niso jugoslovanskega vodstva nikdar opozorile na slabe razmere v taboriščih, so bile temu jeseni 1945 zelo blizu (za podrobnosti glej poglavje o vlogi Anglo-Američanov). Po drugi strani pa se italijanska javnost, predvsem v Julijski krajini, več mesecev in let ni pomirila zaradi teh razmer – sploh tistih, ki so po taboriščih (predvsem pa v Borovnici) vladale v prvih povojnih mesecih. Zato si bomo v naslednjih poglavjih podrobno pogledali, kakšne so bile te razmere.

Deportiranci in življenje v ujetništvu

Preden se poglobimo v vprašanje življenja v jugoslovanskem ujetništvu je nujno izpostaviti, da so (tako kot v vseh državah udeleženih v spopadih tekom druge svetovne vojne) usodo teh oseb krojili na eni strani materialni pogoji, na drugi pa ideološke okoliščine. Slabe razmere so v ujetniških taboriščih po Jugoslaviji vladale predvsem v prvih mesecih po vojni. Kot smo videli, so te bile posledica slabe gospodarske situacije v državi, neorganiziranosti jugoslovanskega vodstva, ki ni uspelo nadzirati situacije po taboriščih, predvsem pa sovražnega in pogosto nehumanega odnosu upravnikov taborišč ter paznikov do pripadnikov tujih armad. Ideološke okoliščine torej še zdaleč niso bile zanemarljiv faktor, sploh v primeru ujetnikov iz Julijske krajine, ki so jih vodstvo taborišča v Borovnici in pazniki po principu kolektivne krivde okrivili za fašistične zločine. Da bi si lažje predstavljali te razmere, bomo poglavje razdelili na več podpoglavij, ki bodo zajemala vsakdanje potrebe ujetnikov (bivanjske razmere, prehrana, higiena, zdravstvena oskrba) ter ravnanje z njimi (prisilno delo, fizično in psihično nasilje, kaznovanje, usmrtnitve ipd.).

Večina pričevanj, ki jih imamo na razpolago, se nanaša na razmere v taborišču v Borovnici in v bolnišnici na gradu v Škofji Loki, nekaj tudi na taborišče v Vršacu (Srbija) in Vipavi. Tudi sicer naj bi po nekaterih informacijah bili vsi deportiranci iz območja Trsta, Gorice, Pulja, Reke, Kobarida in ostalih delov Istre nastanjeni v taborišču v Borovnici ter v taborišču Vršac v Srbiji.⁷⁶ V Vršacu je sicer bilo nastanjenih le malo italijanskih oficirjev, decembra 1945 je teh bilo 90, leto kasneje (tik pred repatriacijo) pa 66. Ker imamo glede tega taborišča na razpolago dve poročili delegatov CICR, ter nekaj pričevanj in spominov, je seveda nujno omeniti tudi

⁷⁵ VA RS Centralna Arhiva DSNO, s. 2, k. 467, f. 1, d. 11. Naredjenje K-de pozadine VI armije o korektnom postupanju sa ratnim zarobljenicima, 21. 3. 1947.

⁷⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, n. 212306/II, poročilo Dainese Eufisio, februar 1947.

razmere v njem. V glavnem pa se bomo osredotočili na taborišče v Borovnici, saj je bila večina deportirancev od tam repatriiranih, ostali (po virih nekaj manj kot 400 ujetnikov) so bili napoteni v druga taborišča, od katerih imamo dokumentiranih le nekaj primerov:

- približno 30 oficirjev je bilo 25. junija napoteni v zbirni center v Grosuplje in nato v Petrovaradin (Barral, 2007, 189),⁷⁷
- 64 oseb je bilo 18. septembra 1945 premeščenih v Karlovac,⁷⁸
- 12 osebam je bilo sojeno in so bili premeščeni v taborišče v Kočevju.⁷⁹

Ti so se nato pomešali z ostalimi vojnimi ujetniki v Jugoslaviji. Raziskav o vojnih ujetnikih v Jugoslaviji je malo (npr. Troha, 2000), viri pa pričajo o tem, da so bili ujetniki v glavnem razporejeni po delovnih bataljonih. Ti so bili manjši ali večji, odvisno od potreb, vendar hkrati tako razkropljeni, da je bilo nemogoče slediti premikom vseh skupin. Delegat CICR v Beogradu, Jaeggy, je decembra 1945 v Ženevo med drugim poročal, da ne obstajajo stalna taborišča za italijanske vojne ali civilne ujetnike ter da so ti porazdeljeni po delovnih bataljonih ter pomešani z nemškimi ujetniki.⁸⁰ Zato bo poglavje o razmerah v ujetništvu, katerim so bili izpostavljeni deportiranci iz Julijske krajine, osredotočeno predvsem na taborišče v Borovnici in bolnišnico v Škofji Loki.

Taborišče Borovnica – novi Dachau?

Taborišče za vojne ujetnike Borovnica se je nahajalo v kraju Dol pri Borovnici v bližini Ljubljane (slika 11). Čeprav je šlo za taborišče za vojne ujetnike, je bila njegova funkcija predvsem ta, da so tu razvrščali ujetnike in jih napotili bodisi nazaj v Italijo bodisi v drugo taborišče ali zapor – taborišče je torej bilo prehodne narave (Martin, 2010).⁸¹ Vanj so bili napoteni v glavnem deportiranci iz Julijske krajine. Skupaj je obsegalo deset barak, če štejemo tudi tiste, ki so jih ujetniki zgradili po prihodu. Prvi sedež je imelo na (danes) hišni številki 16, kjer je že takrat živela družina Hrovatin, tako imenovani Majerjevi (Barral, 2007, 159; Gobbato, 2005, 35–38). Prvotno pomanjkanje prostorov za internacijo lahko pripišemo nepripravljenosti slovenskih oblasti na tako veliko število ujetnikov. Lokacija je bila izbrana najverjetneje precej na hitro, saj so oblasti načrtovale nekatera sojenja tudi v Trstu. Zaradi umika jugoslovanskih čet iz Julijske krajine so torej na hitro morale premakniti vse zapornike in

⁷⁷ Zelo verjetno so bili ti nato napoteni v taborišče Vršac.

⁷⁸ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/546–547, Seznam italijanskih ujetnikov, ki smo ih poslali v Karlovac kjer se še baje nahajajo.

⁷⁹ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/566, Seznam italianov ki ih je sodilo vojaško sodišče L. V. P. in se nahajajo v taborišču v Kočevju.

⁸⁰ ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy za CICR Division PIC, Wilhem, št. 376/1945, 7. 12. 1945.

⁸¹ V osebni korespondenci z Ezio Martinom mi je ta obrazložil, da se je za rabo psevdonima (Gianni Barral) odločil že ob pisanju za revijo *Zaliv*, ko je na pobudo Borisa Pahorja v treh delih (decembra 1988, decembra 1989 in decembra 1990) izdal svoje spomine. Zanj se je odločil, ker ni želel povzročati nevšečnosti tako svoji družini kot družini njegove žene Marije, ki izhaja iz slovenske vasice Kneže. V besedilu bosta uporabljeni obe imeni – Ezio Martin za tiste dele, ki se nanašajo na njegovo pričevanje, Gianni Barral pa pri povzemanju delov iz njegove knjige (2007).

ujetnike, primerne lokacije pa ni bilo. Taborišče je bilo v Borovnico postavljeno najverjetneje iz čisto praktičnih razlogov: prvič, ker so tu že stale nekatere barake, saj je šlo za nekdanjo kasarno italijanske vojske; drugič, ker je bilo locirano tik ob železniški progi; tretjič pa iz potrebe po delovni sili za popravilo porušenega viadukta in gradnjo deviacijske proge. Zaradi slabih razmer, ki so v taborišču vladale predvsem prvih nekaj mesecev, do avgusta 1945, se je taborišča prijel vzdevek »novi Dachau« (Troha, 1999, 65).

Danes je območje, kjer so nekoč stale barake, naseljeno in pozidano. Po pripovedovanju informatorjev so ljudje po zaprtju taborišča postopoma podrli barake in pobrali les za lastno rabo, država pa ga je, tako kot tudi ostala tamkajšnja zemljišča, razdelila med ljudi. Še danes nekatere hiše stojijo na istih temeljih, kot so stale barake (Miran, 2010; Rado, 2010).

Prvi ujetniki so v Borovnico prišli 23. maja 1945. Težko je oceniti, do kdaj je taborišče delovalo, upoštevati pa moramo dejstvo, da je bila večina ujetnikov izpuščenih do jeseni 1945, tako da je tu ostalo le še nekaj (po mnenju OZNE) najbolj »zagrizenih« fašistov (Barral, 2007, 208).⁸² Po drugi strani nekateri pričajo, da so zadnji ujetniki Borovnico zapustili šele decembra 1946 (Gobbato, 2005, 55), informatorji pa pripovedujejo, da je taborišče delovalo še dlje, predvsem pa naj bi dlje časa ostali nemški ujetniki.⁸³ Sklepamo lahko, da so do sredine leta 1946 odšli Italijani, Nemci pa so ostali do splošne repatriacije vojnih ujetnikov leta 1948 (Gobbato, 2005, 50; Damir, 2010; Tomaž, 2010).

O točnem številu ujetnikov je težko govoriti, tudi po mnenju Barrala, ki je sicer osebno vodil sezname pripeljanih in repatriiranih. Na podlagi virov to težko ugotovimo. Znano je samo dejstvo, da jih je največ bilo 10. julija 1945, in sicer okoli 3250. Ta situacija pa se je dokaj hitro spremenila, saj so jugoslovanske oblasti kmalu začele množično izpuščati internirane. Dne 21. oktobra 1945 je bilo v taborišču še 342 ujetnikov (Barral, 2007, 207; Pupo, 2010, 213; Troha, 1999, 64).

Kar se nacionalnega porekla tiče so bili tu v glavnem zaprti Italijani, pretežno deportiranci iz Julijske krajine, in nekateri povratniki iz ujetništva v Nemčiji. Ne smemo sicer prezreti tega, da informatorji pripovedujejo tudi o precejšnjem številu nemških ujetnikov. Teh naj bi bilo po nekaterih podatkih celo več kot italijanskih. Martin, ki je bil v taborišču interniran do 23. avgusta 1945, pravi, da za časa njegovega ujetništva Nemcev ni bilo, so pa bili ti locirani v bližnjem taborišču na Bregu pri Borovnici, ki je od kraja oddaljen približno tri kilometre (Martin, 2011). Lionello Rossi Kobau je bil v Borovnici zaprt precej dlje. Taborišče je zapustil 10. marca 1946, ko so ga zaradi slabega zdravja napotili proti Škofji Loki. V svojih spominih omenja tudi nemške vojne ujetnike ter pripoveduje, da so bili od italijanskih ujetnikov in barak ločeni z visoko bodečo žico (Rossi Kobau, 2001, 121). To je bilo sicer v skladu z

⁸² To, da naj bi v taborišču ostajali v glavnem le še fašisti, razberemo tudi iz poročila o stanju v taborišču iz oktobra 1945 (*»Taborišče ima po spisku 342 ljudi večinoma fašistov«*, ARS, SI AS 1487, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945).

⁸³ Nemški vojni ujetniki naj bi bili nameščeni v taborišču Breg v neposredni bližini. V spominskih delih, ki jih imamo na razpolago, se nemški ujetniki le redko, če sploh, omenjajo, zato sklepamo, da so bili ujetniki različnih narodnosti v taborišču združeni jeseni 1945 ali kasneje, ko je bilo tu italijanskih ujetnikov le še nekaj.

Slika 11: Zemljevid, ki prikazuje lokacijo in postavitev taborišča (zasebna zbirka).

Ženevsko konvencijo, ki je нареkovala, naj se ujetniki različnih nacionalnosti ne zapirajo v isto taborišče (Ženevska konvencija, 1929, čl. 9). Z Nemci naj bi ravnali precej bolje, saj so ti nosili svoje uniforme, jedli mnogo bolje in delali manj kot njihovi italijanski sojetniki. Po besedah informatorjev lahko sklepamo, da je bilo v tem precej resnice. Nemcev naj bi, zaradi boljšega tretiranja, po besedah informatorjev umrlo precej manj kot Italijanov. Kasneje so se že tako organizirali, da so imeli svoj orkester, poleg tega pa so veliko igrali nogomet in rokomet. Preden so jih poslali domov, so vse oblekli v sive uniforme, saj so bile njihove že precej uničene, medtem ko so Italijane vračali v oblačilih, ki so jih nosili več mesecev (Tomaž, 2010; Damir, 2010).

Med ujetniki naj bi bilo tudi nekaj žensk. Barral pripoveduje, da sta se dve ženski pridružili skupini ujetnikov že na poti v Borovnico. Bili sta partnerici dveh ujetnikov, za eno je trdil, da je ostala med ujetniki na lastno željo, da ne bi zapustila moža. Taborišče sta obe zapustili (na lastno željo in ob posredovanju Barrala) 25. junija 1945, ker sta želeli slediti partnerjema, ki sta bila premeščena v Petrovaradin

(Barral, 2007, 133, 188–189). Tudi na ZVU so denimo prejeli pričevanje ene izmed žensk, ki je bila repatriirana iz Borovnice in še čakala na to, da bo izpuščen tudi njen mož. Ta ne omenja, zakaj je bila v taborišču tudi sama.⁸⁴

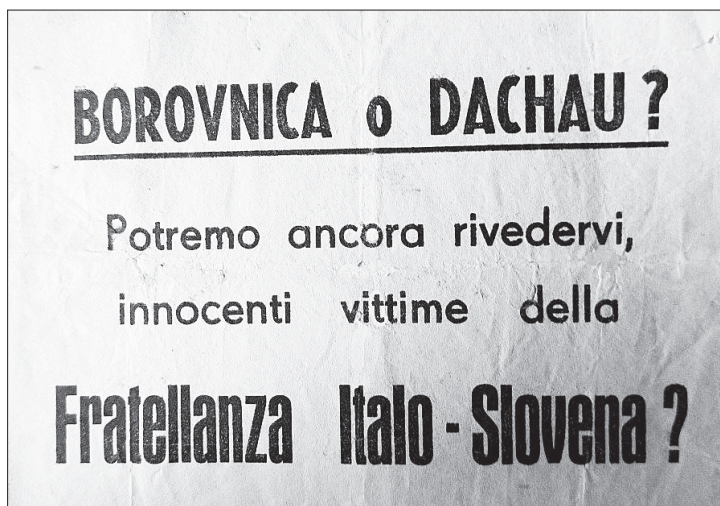
V prvih mesecih so bile razmere po taboriščih zelo slabe. Tako je bilo, kot ugotavlja Troha, zaradi »velikega števila ujetih, neurejene prehrane po vsej državi, neurejenih bivalnih in higienskih razmer ter zaradi krutosti nekaterih paznikov« (Troha, 1999, 64). Taka je bila sicer splošna situacija po taboriščih v Jugoslaviji, kot je ugotavljalo tudi samo jugoslovansko vodstvo.⁸⁵ Problematičen naj bi bil predvsem nehuman odnos nekaterih paznikov, kar se je kot najbolj problematično izkazalo tudi v taborišču v Borovnici. V Julijski krajini so se kmalu začele širiti govorice o slabih razmerah, ki so jih prinašale ženske, ki so v Borovnici iskale izgubljene svojce. Tako so se hitro začele vleči vzporednice z nacističnimi koncentracijskimi taborišči. Slika 12 (*Borovnica o Dachau?*) denimo prikazuje enega izmed propagandnih letakov, ki je Borovnico primerjal s koncentracijskim taboriščem Dachau. Že v začetku julija 1945 je zato OZNA naslovila pismo na štab taborišča (takrat ga je vodil Ivan Levpušček), s katerim je zahtevala, da se ravnanje z ujetniki izboljša in razmere uskladijo z *Ženevsko konvencijo*. Nekaj dni kasneje je iz Ljubljane prišla komisija, ki se je na sestanku s takratnim komandantom Levpuščkom pogovarjala o organizaciji taborišča. Ta je trdil, da so razmere v taborišču, glede na splošno situacijo v državi, v mejah normale. Na koncu je vodja komisije, ki poročniku očitno ni čisto verjel, zahteval, da se razmere čim bolj uskladijo s konvencijo, da to ne bi imelo vpliva na mirovna pogajanja. S tem naj bi se Levpušček strinjal, vendar Barral pripoveduje, da je ob odhodu komisije komandant izjavil, da v taborišču vlada samo njegova beseda. Tako naj bi se požvižgal na besede komisije, ki so, po oceni Barrala, bile bolj priporočila kot ukazi (Barral, 2007, 170). Usoda ujetnikov je torej bila, v nasprotju s tem, kar je narekovala *Ženevska konvencija* (čl. 2), prepuščena vodstvu taborišča. Čeprav se je razmere skušalo urediti na državni ravni, je samovolja štaba taborišča nazadnje obveljala. To je veljalo tudi za naslednje obdobje, ko je taborišče vodil Vinko Prvinšek, ki je vodja štaba ostal do njegovega zaprtja. Lahko sklepamo, da se situacija glede tega ni veliko spremenila, izboljšala se je predvsem zato, ker je bilo ujetnikov po poletju 1945 veliko manj.

Taborišče je sprva vodila in nadzorovala vojska, in sicer oddelek Primorske čete. Ob njegovem odprtju je vodstvo taborišča prevzel poročnik Levpušček in to mesto obdržal do 28. julija. Takrat je bila Primorska četa napotena v Grosuplje in na čelo taborišča v Borovnici je bila postavljena Kranjska četa. Levpuščka je zamenjal Vinko Prvinšek (Barral, 2007, 196). Po avgustu 1945 je nadzor sprva prevzel poseben Odsek pri Notranjih ministrstvih federalnih enot, nato pa Odsek za vojne ujetnike 4. Jugoslovanske armade. Takrat so se pogoji v taborišču delno izboljšali in večina

⁸⁴ NARA, RG 331, E British-US zone, B 868, pričevanje ženske, ki se je vrnila iz ujetništva v Borovnici, nedatirano.

⁸⁵ VA RS, Centralna Arhiva DSNO, s. III, k. 629, f. 1, d. 6, I Naredjenje Štaba II JA da se poboljša ishrana, smetaj, sanitetska služba i drugo kod ratnih zarobljenika, 29. 8. 1945.

⁸⁶ ARS, SI AS 1584, šk. 4, a. e. 186, letak Borovnica o Dachau?, s. d.

Slika 12: »Borovnica ali Dachau? Vas bomo lahko še kdaj videli, nedolžne žrtve italijansko-slovenskega bratstva?«.⁸⁷

ujetnikov je bila izpuščenih, tako da je 21. oktobra v taborišču ostalo le še 342 oseb. O tem nam priča *Poročilo štaba za repatriacijo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici*. To omenja tudi prehrano in higienske razmere. Hrana naj bi bila zadostna, a enolična (primanjkovalo naj bi zelenjave in mesa), vendar, po poročanju, »vojaki izgledajo še precej dobro.⁸⁸ In to kljub temu, da je bila oprema še vedno nezadostna in da je večina ujetnikov ležala na golih deskah, z izjemo tistih, ki so si sami pripravili nekaj praproti, da bi bil počitek bolj udoben. Tudi odej naj bi primanjkovalo, pa še tiste, ki so jih imeli, so bile v slabem stanju. Zaradi bližajoče se zime so v barakah namestili peči. V taborišču je bilo poskrbljeno za zdravniško oskrbo. To službo je opravljal Nemec, ki je imel na razpolago še nekaj nemških bolničarjev. Na dan 21. oktobra naj bi v ambulantni oskrbovali 21 ujetnikov, od teh so nekatere že napotili v bolnišnico. V ambulantni so bolniki ležali na golih deskah oziroma z nekaj slame in tudi tu so bile odeje v slabem stanju. Na razpolago so imeli le nekaj najnujnejših zdravil. Infekcijskih bolezni naj v taborišču za italijanske ujetnike ne bi bilo, največ težav so imeli z močnejšimi driskami, prehladi, influencami ter oslabeledostjo, saj si nekateri do tedaj še niso opomogli od slabih razmer v juliju in avgustu. Higiena je bila še vedno na nizki ravni, čeprav naj bi se po poročanju čistoča izboljšala. Ujetnikom je primanjkovalo perila in oblek.⁸⁹ Samo vodstvo taborišča je torej priznavało, da so bile razmere slabe, sploh julija in avgusta, ujetniki pa naj bi posledice nosili še meseca oktobra. Zato si bomo natančno pogledali, kakšnim pogojem in ravnanju so bili ujetniki izpostavljeni.

⁸⁷ ARS, SI AS 1584, t. e. 4, a. e. 186, letak Borovnica o Dachau?, s. d.

⁸⁸ ARS, SI AS 1487, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945.

⁸⁹ ARS, SI AS 1487, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945.

Bivanjske razmere in higiena

Bivanjske razmere ujetniki v pričevanjih le bežno omenjajo. Čeprav so bile te slabe, je zanje večjo težavo predstavljalo pomanjkanje hrane in nehuman odnos stražarjev. Ob prihodu naj bi po nekaterih pričevanjih v Borovnici bilo 3000 ujetnikov, ki so morali prve noči prespati zunaj, saj barake (bivališča) še niso bile zgrajene.⁹⁰ Ujetniki so se torej spopadali z veliko prostorsko stisko. V barakah so bili nameščeni trinadstropni pogradi, ležišč pa je bilo kljub temu premalo (Gobbato, 2005, 81–91). Ko so dogradili nekaj barak in stare adaptirali, so se razmere nekoliko izboljšale, saj so vsaj vsi spali na pokritem, kljub temu pa to še ni zagotavljalo primernih bivanjskih pogojev. Ujetniki se spominjajo, da so spali na golih tleh, med umazanijo in ušmi. V deževnem vremenu so barake puščale in voda je zamakala tla, tako da so se stiskali, da bi lahko vsi spali na suhem. Nekateri ujetniki so uspeli dobiti odejo v zameno za cigarete, vendar je teh bilo malo.⁹¹ O slabih bivanjskih pogojih govorijo tudi v poročilu štaba za repatriacijo iz oktobra 1945, ko naj bi bila oprema še vedno nezadostna, večina ujetnikov pa je ležala na golih deskah. Tudi odej naj bi še vedno primanjkovalo. Pridobitev pa naj bi bile peči po barakah.⁹²

Podobno so glede bivanjskih razmer ujetniki pripovedovali svojim domačim. Hči enega izmed nekdanjih ujetnikov, ki je sicer redko govoril o življenju v taborišču, je pripovedoval, kako so ujetniki spali v mrazu in stisnjeni en ob drugem: *»In ko se je eden obrnil, so se obrnili vsi. Tam je bilo tako. No, to so bile stvari, ki jih je pripovedoval [oče]. To, da so se obračali, da je bil mraz. To.«* (Lucia, 2021).

Podobno slabe so bile higienske razmere. Ujetniki so se tuširali zelo poredko in še to samo z vodo, kar je bilo v nasprotju z Ženevsko konvencijo. Ujetnikom bi namreč morala biti na razpolago zadostna količina vode, ki bi omogočala redno vzdrževanje telesne higiene (čl. 13). Oblačila so jim občasno dovolili prekuhati, da bi se znebili uši (Gobbato, 2005, 81–91). O bivanjskih razmerah lahko razberemo tudi iz pripovedovanj informatorjev. Damir, ki je bil leta 1945 star 11 let in je živel v neposredni bližini taborišča, se na primer spominja, kako si je ogledal območje taborišča, ko so ujetniki odšli:

Pol sem šel pa gledat, ne, ko so že tiste barake dol porušili. Pa tam stojim pa mi nekaj po nogah leze in sem imel čisto polne noge stenic. Pa vse tam takole, kjer je bil kakšen spoj, samo stenice so lezle, take rdečkaste. In potem sem hitro laufal v vodo, da sem si umil tisto dol. Da jih nisem domov prinesel. Pa bolh. Bolh je bilo pa toliko, ena zraven druge. (Damir, 2010)

⁹⁰ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, npr. pričevanje Di Salvatore Giovanni.

⁹¹ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, npr. pričevanja Risi Rosario, Cusani Carlo; ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, *Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka*, nedatiran, npr. pričevanja Gribaldo Roberto, Guarnaschelli Alberto, Fino Giuseppe.

⁹² ARS, SI AS 1487, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945.

Prisilno delo

V *Ženevski konvenciji* je delu vojnih ujetnikov posvečenih sedem členov (od 27. do 34.). Če povzamemo le nekatere, bi izpostavili sledeče: na delo se lahko napoti samo ujetnike, ki so za to fizično sposobni in na podlagi njihovega čina ter zmožnosti (*Ženevska konvencija*, 1929, čl. 27); nihče ne sme opravljati dela, za katero je fizično neprimeren (29. čl.); prepovedano je zaposlovanje ujetnikov na nevarnih in nezdravih delovnih mestih (32. čl.); trajanje delovnega dne, vključno s časom, ki ga porabijo za prihod na in odhod z delovnega mesta, ne sme biti pretirano in v nobenem primeru ne sme presegati časa, ki je dovoljen za civilne delavce, zaposlene na istem mestu; vsak ujetnik ima pravico do 24-urnega počitka, najraje ob nedeljah (30. čl.); vojni ujetniki morajo za svoje delo, razen za administrativne posle, notranjo ureditev in vzdrževanje taborišča, prejemati plačilo (čl. 34).

Člen 34 so v Borovnici brez izjeme vsaj v prvih mesecih gotovo kršili, saj je bilo delo prisilno in zanj ujetniki niso prejeli plačila. Opravljali so ga tudi fizično nesposobni ujetniki, ki seveda niso bili zmožni prenesti enakih naporov kot ostali sojetniki. Kljub temu pa stražarji velikokrat niso imeli milosti in so delavce, ki so delo opravljali slabše, prepočasi ali preprosto niso dosegali »standardov«, kaznovali. Sploh so bile fizične sposobnosti vseh ujetnikov zaradi slabe prehrane zelo okrnjene, tako da so lahko le redki prenašali napore težkega dela. V splošnem gledano je bila v tem oziru torej konvencija kršena na več mestih. Poleg tega, da nekateri ujetniki fizično niso bili sposobni opravljati dela, je bilo to tudi dolgotrajno, začevši zgodaj zjutraj (nekateri pripovedujejo celo ob 3. ali 4. uri), pa vse do večera.

Ob prihodu prvih ujetnikov so ti morali najprej urediti taborišče. Morali so sanirati že obstoječe barake in zgraditi nove ter postaviti bodočo žico, ki je označevala teritorij taborišča. Rado, ki je bil leta 1945 star 8 let, pripoveduje, da so ujetniki kopali pesek v »Valenčičevi jami«, kot ji domačini pravijo še danes (Rado, 2010). Ta je bila blizu taborišča, tako da so pesek pripeljali v taborišče in ga nasuli med barakami. Ko je bilo taborišče pripravljeno, so ujetnike razdelili v več skupin. Nekateri so delali v taborišču, med drugim so skrbeli za čistočo, odvoz trupel, nekaj je bilo zaposlenih v taboriščni ambulanti, nekateri pa so pomagali vodstvu taborišča z administrativnimi posli (kot denimo Barral). Pomembnejše je bilo »zunanje« delo, ki je potekalo v več skupinah. Prva skupina je delala na ruševinah viadukta v Borovnici.⁹³ To delo je bilo po navedbah ujetnikov težko in zahtevno, saj so morali ločevati železne dele konstrukcije od kamnja ter rezati ostanke železa na manjše kose. Za že tako oslabljene in fizično šibke ujetnike je bilo delo zelo naporno. Pri tem naj bi bile poškodbe, kot so zlomi, zvini in zmečkanine, relativno pogoste. Nekaj naj bi bilo tudi smrtnih žrtev (Barral, 2007, 185).

⁹³ Viadukt je bil zgrajen leta 1856 in tedaj veljal za tehnično in arhitekturno mojstrovino v evropskem merilu. V času druge svetovne vojne je bil dvakrat porušen. Prvič leta 1941, ko ga je porušila umikajoča se jugoslovanska vojska, in nato (po tem, ko so ga Italijani usposobili) decembra 1944 v zavezniškem bombardiranju. Danes je ohranjen le še en steber, ki je bil leta 1992 razglašen za tehniški spomenik (Borovnica, 2022).

Slika 13: Viadukt v Borovnici, ki je bil zgrajen leta 1856 in je tedaj veljal za tehnično in arhitekturno mojstrovino. Med drugo svetovno vojno je bil viadukt porušen, danes je ohranjen le en steber, ki je bil leta 1992 razglašen za tehniški spomenik (litografija Johanna Varrone, 1857, Wikimedia Commons).

Pri delu so jih nadzirali stražarji, ki so skrbeli, da so delali hitro in učinkovito. Za vsako napako so bili ujetniki kaznovani, bodisi s tepežem ali s strelom, da bi jih spodbudili. Po repatriaciji so se namreč bolj kot napornega dela ujetniki spominjali nasilnih stražarjev, ki niso imeli milosti za nemočne in oslabele posameznike, ki so se želeli med delom spočiti ali so se celo zgrudili od napore. Če je kdo zapustil delovno mesto, je bil pretepen ali celo ustreljen.⁹⁴ Delo na ruševinah viadukta je torej bilo precej nevarno, poškodbe, ki so jih pri tem ujetniki utrpeli, pa so le še potrditev, da so ali opravljali zanje neprimerno delo ali je bilo njihovo fizično stanje preslabo, da bi lahko prenašali tovrstne napore.

⁹⁴ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanja Piccardo Anacleto, Risi Rosario, Di Salvatore Giovanni idr.; ASD-MAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanja Scocca Damiano, Gribaldo Roberto, Fino Giuseppe idr.

Druga večja skupina se je že zjutraj odpravila v gozd. Tam so ujetnike razdelili v več skupin: eni so sekali drevesa, drugi so čistili debla, tretji so deblo razžagali na kose, četrti so kose zložili na kup, peti pa so jih odnašali do železnice. Rado pripoveduje, da so po drva hodili do Goričice, ki je kake 3 km oddaljena od taborišča. Noge so imeli samo povite, kot bi imeli nogavice, in nosili drva tudi v hudem mrazu (Rado, 2010). Druga pripoved je po svoje veliko bolj slikovita, saj je Samo kot 10-letni otrok doživel del tragike ujetnikov v taborišču.

Četa ujetnikov, dva po dva, kakih 30 mož, so krenili iz logarja proti gozdu (Lipovc). Seveda zastraženi iz obeh strani, kakor tudi zadaj. Šli so po drva v gozd kakih 2 km daleč po gozdni poti. V gozdu so bila že napravljena klastirska polena. Tem stražarjem, ki so spremljali ujetnike, smo se pridružili tudi trije otroci, stari od 10 do 13 let. Kot otroci smo bili veseli, ko so nam dali stražarji puške, da smo jih nosili. Med ujetniki je bil tudi en domobranec, vsaj tako so nam rekli stražarji. Res pa je, da je govoril slovensko. Ta ujetnik (domobranec), kakor tudi vsi ostali, je bil popolnoma izčrpan in obupan. V roki je imel eno rezilo, katero je izgledalo, kot da bi naredil iz pločevine iz konzerve. S tem rezilom si je hotel prerezati žile na roki. To mu ni uspelo. Ker mu to ni uspelo, je prosil enega izmed nas. Rekel je: 'Ti fant, ustrelj me!' Najstarejši izmed nas je dvignil puško in jo odkočil. V neposredni bližini je bil stražar in to preprečil. Iz gozda so morali ujetniki, vsi izčrpani, lačni, žejni na rame naložiti po eno ali dve poleni in nesti po strmi gozdni poti do kmetije, ki se nahaja ob glavni cesti Borovnica–Vrhnika. Tam so polena odložili in spet dva po dva v koloni, v spremstvu stražarjev, krenili proti logorju. Še v gozdu, po gozdni poti, je eden od ujetnikov onemogel in padel po cesti. Stražar je mislil, da simulira, in ga je večkrat udaril s kopitom od puške. Ker se ta ni mogel pobrati, je ukazal, da sta ga dva odnesla do logarja, drugi so morali nesti njihova polena. (Samo, 2010)

Pripoved potrjuje, da so bili taboriščniki povsem izčrpani in obupani, stražarji pa zanje pogosto niso imeli milosti. Tudi hči enega izmed nekdanjih ujetnikov se spominja, kako je oče pripovedoval o tem, da je nosil težka polena in se ni smel ustavljati, čeprav je bil poškodovan (Lucia, 2021).

Obstajajo tudi pričevanja o delu ujetnikov, ki so bili nastanjeni v taborišču v Vipavi. Bianca Nave, partnerka enega izmed ujetnikov, pripadnika finančne straže iz Gorice, je tega obiskala v mesecu septembru 1945, ko so se življenjski pogoji za ujetnike že nekoliko izboljšali. Za ARC je povedala, da so bili ujetniki razporejeni po delovnih bataljoni (kar je bila v Jugoslaviji običajna praksa). Večina ujetnikov je delala po okoliških kmetijah. Njen partner je s približno 20 drugimi ujetniki bil razporejen na delo nekje na kraških pobočjih (*Rugio del Carso*), kjer so živeli v kočah. Podrobnosti o delu, ki so ga opravljali (čeprav je tam preživela več dni), ni dala. Povedala je, da v naslednjih dneh pričakujejo prihod še približno 50 ujetnikov iz Vipave.⁹⁵ Ob svoji vrnitvi je na ARC prinesla seznam 15 ujetnikov, ki so se nahajali v taborišču v Vipavi in prosila, naj o tem obvestijo svojce.⁹⁶

⁹⁵ NARA, RG 331, E British-US zone, B 872, f. 59, Mary C. Dupee, American Red Cross (ARC) to Col. Smuts, Area Commissioner, Displaced Persons Office, Information concerning Deportees in Yugoslavia [pričevanje Bianca Nave], 21. 9. 1945.

⁹⁶ NARA, RG 331, E British-US zone, B 872, f. 59, Campo di concentramento di Vipacco [seznam 15 ujetnikov], september 1945.

Lakota

Gotovo pa je bila lakota v Borovnici v prvih mesecih eden temeljnih problemov in virov zdravstvenih težav ter nevzdržnih razmer. Eden izmed nekdanjih ujetnikov takole pripoveduje, da je bila lakota glavni dejavnik v tem taborišču: »*Spraševal si o lakoti [se obrne k novinarju]. Torej dajmo govoriti o lakoti. To je bil pomemben, temeljni moment v Borovnici: lakota.*« (Razzi, 2008).

Že ob prihodu v taborišče naj bi ujetniki bili povsem izčrpani in lačni. Več pričevanj govori o tem, da je v nekaj dneh po prihodu taborišče postalo povsem golo, saj so ujetniki pojedli vso travo. Obrok naj bi ujetniki sicer prejeli dvakrat dnevno (kar pa ni bilo pravilo, saj naj bi bili tudi dnevi, ko niso dobili ničesar): približno liter zelenjavne juhe. Redko so dobili manjši kos kruha, večina jih pripoveduje, da je bilo to le nekaj dni preden so bili repatriirani. Večina pričevanj si je glede prehrane v času ujetništva enotnih: bili so lačni in podhranjeni. Po pričevanjih naj bi imeli na voljo malo ali nič hrane, le malo juhe (kuhane zelenjave), prve tedne tudi nič kruha, včasih kak kuhan krompir ali moko. Hrana ni bila začinjena.⁹⁷ Da so imeli pri preskrbi s hrano velike težave, je izpostavljeno tudi v že omenjeni okrožnici jugoslovanskega obrambnega ministrstva, po kateri so predpise za prehrano vojnih ujetnikov še dodatno zaostрили. Jasno pa je bilo, da so do tedaj vojni ujetniki prejeli le malo hrane; predvsem zato, ker te ni bilo, pa tudi zaradi samovolje uprav taborišč. Po Ženevski konvenciji bi prehrana ujetnikov morala biti enaka kot prehrana vojske, čemur ni bilo tako. Barral tako opisuje, kako je prvič okušal hrano iz kuhinje štaba taborišča:

[...] so mi prinesli dve klobasi s pire krompirjem in zeleno solato. Ni treba posebej opisati pariškega okusa, ki so ga zame imele tiste, čeprav preproste, jedi. Nadčloveški trud je bil potreben, da sem v miru pojedel, ne da bi jih napadel kot divja zver. [...] Tisto kosilo, ki je prišlo v moj na pol posušeni prebavni trakt, mi je povzročilo take motnje, da sem bil prisiljen v nekajdnevni post. (Barral, 2007, 156–157)

Prav tako nekateri pripovedujejo, da je bila hrana boljša na delu drugod in pri zasebnikih.⁹⁸ Še vedno naj bi sicer bila nezadostna, ampak so denimo na delu

⁹⁷ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, npr. pričevanja Lasagna Armando, Fino Giuseppe, Tosello Armando, Cusani Carlo, Corso Giuseppe, Volpi Eugenio, Galante Aristide, Gitti Carlo, Priari Francesco, Rossi Sergio, Gavioli Attilio, Piccardo Anacleto idr.; ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanja Scocca Damiano, Guarnaschelli Alberto, Ballarini Giancarlo. ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, več pričevanj.

⁹⁸ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Cusani Carlo; ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Garbin Antonio.

v Medvodah dobivali tudi približno 200 gr kruha.⁹⁹ Čeprav nam o taborišču v Medvodah ni veliko znanega, nekateri posamezniki pričajo, da je bil, poleg hrane, precej boljši tudi odnos s strani stražarjev.¹⁰⁰

Tudi pitne vode je primanjkovalo, predvsem poleti in v sušnih obdobjih. Zaradi splošnega pomanjkanja so bili ujetniki prisiljeni v iskanje alternativnih virov hrane in krajo. To se zanje pogosto ni dobro končalo, saj so stražarji to strogo prepovedovali in kaznovali vse poskuse domnevne kraje, tudi če je ujetnik utrgal listje z dreves ali travo. O tovrstnih dogodkih pripovedujejo številni ujetniki, sploh pa o krutih kaznih, ki jih je za to doletela.¹⁰¹

Pogosto so bili ujetniki odvisni tudi od pomoči domačinov, ki so opazili njihovo stisko in jim nastavljali hrano. Obstaja kar nekaj pripovedi o tem, kako so ljudje ujetnikom ponujali hrano, da so jim vsaj malo olajšali življenje in potešili lakoto, ki so jo trpeli. Miran je bil leta 1945 star 14 let in se spominja, da so ženske ujetnikom kuhale, ko so v bližini njihove hiše popravljali cesto, da bi jim vsaj malo pomagale. Karel in Tomaž¹⁰² se spominjata, kako je njuna mati ujetnikom nastavljala paradižnik, ki je bil že precej zrel in ga doma ne bi porabili.

Pol pa, sej pravim, mi smo bli tam dol, smo imeli dost gajtrc pa še na njiv paradajza je blo dost. Mama prav: 'Kdor hoče, fantje, paradajz. ' No, pa tale Klander, je bil kot da je naš, ne. [...] In pravi mati: 'Lej kolk je paradajza tu, bo kmal segnil. ' Je reku: 'Mama, lej: grejo fantje z dela. Luft ti bi pojedel, če bi ga dala. ' Brž sva krompir v gajtard, pa tisto pobrala, tist paradajz pa pehar. Pol pa ke na kolc, je bil kolc, pa mama dala. Prav: 'Mama, kr na kolc deni al pa na tla. Pa paradajz not. ' Pa pridejo tej fantje, jih ta Klander ustavi: 'Fantje, vzemte vsak en paradajz, ne da bi eden dva en pa nič. ' In pol je blo tako. Je neki zmankal ne, je rekla mama: 'Jaz bi šla še ke iskat, a ne da, le počakte. ' Ta Zelič jih je pa s kopitom tolku. Je pa tale, ta Klander, skoču, ga zagrabu takule. Sem mislu, da bo ven iz tiste uniforme padu, tako ga je zruku. Prav: 'Jaz sem bil v Nemčiji pa niso z mano tako delal kot ti tle!, (Tomaž, 2010)

Domačini so torej ujetnikom skušali pomagati, saj so se jim ti smilili, vendar so bili posledično tudi sami tarča nasilnih stražarjev. Podobno pripoveduje Rado, čigar žena je bila rojena v Goričici. Tja so ujetniki hodili po drva in njena mati je videla, da so ti lačni.

⁹⁹ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 145, F. 1, B/1 – Documentazione, Allegato 27: Esposto del sig. Cicuta Giuseppe sergente della C.R.I. sul suo internamento nel campo di concentramento Sloveno di Borovnica, nedatiran. Ni sicer znano, pri komu in kakšno delo so tam opravljali.

¹⁰⁰ prim. NARA, RG 331, E British-US zone, B 871, Scheda CRI Burressi Alvino, n. 21739, 18. 10. 1945.

¹⁰¹ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, npr. pričevanja Tosello Armando, Pucci Paolino, Galante Aristide, Pilitteri Salvatore, Santalucia Ferdinando, Cossu Francesco, Micheli Luigi, Di Salvatore Giovanni; ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, npr. pričevanja Gribaldo Roberto, Guarnaschelli Alberto, Santamaria Gino, Sartorio Pietro.

¹⁰² Brata sta bila leta 1945 stara 15 in 9 let.

Je pa šla pa polento skuhala, pa ob cesto v grabnu noter stresla polento. Tej ujetniki so to vidli pa so počasi pobirali pa jedli. Sej ta stražar jim nič ni hotu, nekako ni opazil, al kaj. In tle gor, g. Korbar, je bil zelo zagrizen. Je pa prletu dol, mamo postavu v kot, pa oba otroka, da bo mamo ustrelu. Otroc so se postavili pred njo in jokali. In tako jo je pol pustil. Je reku: ‚Še enkrat, da vidim, bom vas ustrelu.‘ To je ta dogodek bil, ko so hodili po drva. Mama si je pa mislila: ‚Lačni so, zakaj nebi?‘ Pa svojo trgovinico je imela, je imela moke pa tega dovolj. (Rado, 2010)

Kakšna bo reakcija s strani stražarjev je bilo vedno odvisno od tega, kdo je ujetnike in domačine zalotil pri prepovedanem dejanju. Nekateri stražarji so ujetnikom pustili, da vzamejo, kar jim je bilo ponujeno, nekateri pa tega niso odobraval, četudi so jim ljudje to ponudili v dobri veri, da bi jim pomagali. Na podoben način to komentira Samo, ki je videl, kako so ujetniki vozili vodo iz studenca v taborišče. Iz studenca je voda tekla po grabnu, kjer je rasla neka rastlina. Če so bili stražarji dobri, so ujetnikom dovolili, da so odtrgali rastlino in jo pojedli (Samo, 2010).

Jelka je bila sicer rojena šele leta 1944, tako da se taborišča ne spominja, vendar ji je o njem, sicer zelo malo, pripovedovala mati. Mati ji je pripovedovala, da so ob taborišču imeli njivo, na kateri je rasla pesa za prašiče. Če v bližini ni bilo nobenega stražarja, so jim peso metali čez ograjo. Ujetniki naj bi bili tako lačni, da so se kar zapodili vanjo in jo pojedli z listi vred. Kljub temu da je njihova hiša praktično mejila na taborišče in da je v njej imel štab svoj prvi sedež, Jelka pripoveduje, da doma o tej temi niso nikdar veliko govorili. Jasneje so spregovorili šele, ko so spoznali Ezia Martina, ki je prvič prišel na obisk leta 1990 (Jelka, 2010).

Tudi otroci so začutili stisko ujetnikov. Rado pripoveduje, kako so kot otroci hodili nad »Valenčičevo jamo«, kjer so ujetniki kopali pesek. Nabrali so jabolka in jih metali ujetnikom v jamo, kar je opazil eden izmed stražarjev:

Je pa vidu, da dol jabolka mečemo. Je šel pa gor skoz pa nam zagrozu, da bo streljal, ne. Ampak ne bi. No in pol smo tako, kadar ga ni blo, pa smo spet metal. Eden od ujetnikov nam je nožček v zahvalo gor vrgu. Smo nož dobil, smo pol jabolka lahko rezal, takrat pa nožev ni bilo. (Rado, 2010)

To ni bil edini primer, ko so bili otroci solidarni do ujetnikov. Tomaž pripoveduje, kako sta se s prijateljem odpravljala k nedeljski maši. Oče mu je oblekel suknjič, vendar sta si fanta zaželela pasov. Zato sta nabrala jabolka in jih peljala do taborišča. Tomaž je poznal stražarja in mu razložil, da bi rada pasove in bi zato ujetnikom nesla nekaj jabolk. V zahvalo so ti vsakemu dali dva pasova (Tomaž, 2010).

O lakoti ujetnikov še bolj slikovito pričajo sporočila, ki so jih ti pošiljali svojcem. Ta so v Trst prinašale ženske in svojci, ki so jim jih ujetniki skrivaj predajali, ko so prišle v Borovnico.¹⁰³ Očitno so ta prišla tudi v roke ARC v Trstu

¹⁰³ Nekaterim ženskam naj bi celo bil omogočen vstop v taborišče, kjer so jim ujetniki predali sporočila za svojece (prim. Spazzali, 2003, 372).

in je zato v washingtonskem arhivu ohranjenih devet prepisov. Vsa sporočila so si enotna – ujetniki so bili lačni, prosili so predvsem za hrano, pa tudi za cigarete in milo. Prosili so za črn kruh, koruzno ali pšenično moko, sol, fižol in druge prehranske izdelke. Vsi navajajo, da se sicer počutijo v redu (najbrž predvsem zato, da svojcev ne bi skrbelo), vendar so lačni in prosijo za pakete s hrano, ki naj jih prinesejo sami ali pošljejo preko katere od žena, ki dnevno prihajajo iz Trsta. Eden izmed ujetnikov, ki svojcev ni imel ali ti niso živeli v bližini meje, je prošnjo naslovil kar na katerokoli tržaško družino, ki bi mu bila pripravljena pomagati. Najbolj žalosten primer pa sta pismi Guerrina Cavagna, ki ju je družini posredoval 6. in 8. julija 1945. V prvem je pisal:

Dragi oče in sestre. Sem zdrav in upam da tudi vi, ampak glede lakote sem zelo slabo, saj dobim dve mešanici zelenjavne mineštre brez začimb in brez kruha. Zato se žrtvujte zame in mi prinesite pakete z veliko kruha, koruzne moke, riža, masti, masla, salame, piščanca, soli, ogledalce, nožek kot tisti, ki sem ga vzel, ko sem šel stran, kos mila, par panettonov, kot jih zna narediti Elena in kar vam še pade na pamet. Poleg tega še nekaj sira za ribanje, tistega mastnega, in malo gorgonzole. Če mi poleg tega še prinesete dve ali tri ducate nekuhanih cadrensei [avtorici nepoznano živilo], jih dobro zavijte v eno posodo, da se ne zmečkajo, jih bom že jaz potem skuhal, malo konzerv, sladkorja, čokolade, steklenico dobrega vina ali maršala, cigarete. Naredite vse, kar je v vaši moči, da mi pomagate, v nasprotnem primeru bom tukaj umrl, če uspete, govorite s komando, da me izpustijo. Paket prinesite sami, če ne ga ne bom videl, in pripravite ga dobro, v platneni vrečki z dobro vidnim imenom. Vedno prosim našo drago mamo, da mi pomaga priti čim prej od tu, storite to tudi vi, imam trakuljo in lakota je velika, vsakih 8 ali 10 dni se vračajte z novim paketom.¹⁰⁴

Dva dni kasneje je ponovno pisal:

Še vedno sem v pričakovanju vašega prihoda, to bo moja rešitev, pozdravi, vaš Guerrino. Prinesite paket, napišite dobro ime in pripravite veliko stvari, vsaj 15 kg. Pridite takoj, pridite takoj. Nujno vas pričakujem. Ko pridete, preden oddate paket pustite listek komur ga bo vzel, če sem tukaj, in potem dajte paket, pridite za božjo voljo, sem lačen. Če me ne najdete, ne dajte paketa. Vaš sin Guerrino.¹⁰⁵

Lakota je torej gotovo bila glavni dejavnik, ki je vplival na življenje v taborišču. Guerrino Cavagna je v svojih sporočilih svojce prosil za številna živila in jedi, za katera pa je bilo nemogoče pričakovati, da jih bodo lahko dostavili ali sploh pridobili v povojnem času. Posledično ravno to kaže na to, kako hudo je

¹⁰⁴ NARA, RG 331, E 88, B 880, F 15, Copia di biglietti inviati da internati a Borovnica alle proprie famiglie, 6. 7. 1945.

¹⁰⁵ NARA, RG 331, E 88, B 880, F 15, Copia di biglietti inviati da internati a Borovnica alle proprie famiglie, 8. 7. 1945.

bil lačen, saj delujejo sporočila bolj plod blodenj, kot realnih pričakovanj. Še manj realno je bilo pričakovati, da bi tovrsten paket s hrano do ujetnika prišel nedotaknjen, česar se je zavedal tudi Guerrino in zato velel, naj dobro napišejo ime oziroma naj paketa ne predajo, če ga ne najdejo. Številni ujetniki namreč pripovedujejo o tem, da so paketi bili pred tem prekontrolirani in izpraznjeni s strani stražarjev ali njihovih pomočnikov. Eden izmed repatriiranih, Carlo Cusani, je celo pripovedoval, da je njegova žena štirikrat prišla v Borovnico s paketi hrane, vendar jih ni nikdar dobil – le enkrat je dobil zavitek piškotov.¹⁰⁶

Tudi hči nekdanjega ujetnika se spominja, da je oče pripovedoval predvsem o hudi lakoti. Med drugim se spominja tudi njegove pripovedi o tem, kako so si pripravljali hrano:

Skuhal si je kar je našel [oče], bodisi miši, bodisi kuščarje, travo ... [Oče pripoveduje], Kar nam je številnim rešilo življenje – kopriva. Delali smo vodo, juhe, s koprivo' [...] In notri je vrgel miško, je vrgel kuščarja, kar je dobil. In je pripovedoval: 'Res je bilo dobro' mi je rekel. [smeh] In je rekel: 'Ko bom prišel domov bom jaz povedal kako se kuha.' Razumeš? [smeh] [...] On je bil prepričan, da je bilo tisto res dobro. In jaz sem si mislila: 'Res je bila lakota. Res je bila lakota.' (Lucia, 2021)

Ujetniki sicer poročajo, da se je hrana proti koncu ujetništva (nekje konec julija 1945) izboljšala in so dobivali tudi kruh, nekateri navajajo približno 400 gr dnevno,¹⁰⁷ kar pa je še vedno manj, kot so predvidevale tabele (tudi po zmanjšanju količin v mesecu septembru bi dnevno morali prejemati 600 gr kruha). Financierji, ki so se vrnili s prvo skupino iz Borovnice 14. julija 1945, so pripovedovali, da se je že takrat hrana malenkost izboljšala, pa tudi usmrnitev naj bi bilo manj – to, so predvidevali, naj bi bila posledica obiska nekaterih novinarjev v taborišču.¹⁰⁸ V Borovnico naj bi namreč v začetku julija prišel novinar časnika *Il lavoratore*, sicer projugoslovanskega dnevnika. Po navedbah prič, naj bi ta po nekajurnem ogledu izjavil, da bi, v kolikor bi imeli pri sebi fotoaparat, »pokazal svetu grozote tega taborišča«.¹⁰⁹

V prvih mesecih ujetništva je bil torej največji problem lakota. Delno je to bilo posledica gospodarskih razmer v državi, po drugi strani pa tudi samega vodstva taborišča. Ujetnikom stražarji niso dovolili niti, da bi jemali hrano od domačinov. Tudi ti, kot smo videli, pripovedujejo, da so bili tarča nasilnih stražarjev, ki jim niso dovolili, da bi ujetnikom ponudili hrano. Nekateri so se spravili celo

¹⁰⁶ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Cusani Carlo.

¹⁰⁷ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 145, f. 1, B/1 – Documentazione, Allegato 27: Esposto del sig. Cicuta Giuseppe sergente della C.R.I. sul suo internamento nel campo di concentramento Sloveno di Borovnica, nedatiran.

¹⁰⁸ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, Notizie desunte da interrogatori di militari della R. Guardia di Finanza provenienti dal Campo di concentramento jugoslavo di Borovnica (Slovenia) il 14 luglio 1945, julij 1945.

¹⁰⁹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 12, f. Trattamento dei militari Italiani internati in Jugoslavia, Campi di concentramento Slavi, ten, di vascello Carlo Chelleri, 28. 7. 1945.

nad otroke. Ženevska konvencija je, kot smo videli, glede prehrane predvidevala samo to, da mora ta biti usklajena s tabelo prehrane za vojake. Čeprav je do septembra 1945 vsaj formalno temu bilo tako, ujetniki hrane niso dobivali po predpisih.

Na tem mestu sicer velja izpostaviti, da se večina pričevanj ujetnikov nanaša na prve mesece po deportaciji. Zadnja skupina deportirancev in italijanskih vojnih ujetnikov nasploh v tem obdobju je bila iz Jugoslavije repatriirana 22. avgusta 1945 – po tem večjih skupin do novembra 1946 ni bilo, zato se pričevanja s strani italijanskih ali zavezniških oblasti, sklepamo, niso posebej zbirala. Četudi so se, imamo na razpolago samo poročila iz prvega obdobja. To je bil torej čas največjega pomanjkanja (tako v taborišču v Borovnici kot po državi nasploh). Ujetniki zato večkrat priznavajo, da so se razmere po nekje 40 dneh malo izboljšale, nikakor pa ne povsem. Hrana naj bi se sicer jeseni 1945 količinsko izboljšala, kar je bila bržkone posledica tudi veliko manjšega števila ujetnikov.

Športne in druge aktivnosti ujetnikov ter verski obredi

Ujetniki naj bi po Ženevski konvenciji imeli pravico do obiskovanja verskih obredov ter do športnih in intelektualnih aktivnosti (čl. 16 in 17). Znano je, da so imeli Italijani svojega kaplana, Guerrina Fabbrija, ki je občasno vodil obrede znotraj taborišča in si včasih kaj sposodil pri lokalnem župniku.¹¹⁰ Kar se intelektualnega udejstvovanja tiče, so vse, kar bi s tem lahko povezali, bile le politične ure, ki jih je od 25. maja do 28. julija 1945 vodil politični komisar Anton Markovič. Bil je sicer prepričan in zaprisežen komunist, vendar z ujetniki ni nikoli ravnal nasilno ali jih zmerjal. Vodil je politične ure, na katerih je bržkone predaval o komunizmu. Sam Barral, čeprav je vedel zanje, se teh ur ni udeleževal (Barral, 2007, 172–175), drugi pa v svojih spominih tega ne omenjajo. Poročilo iz ljubljanskega arhiva omenja generično politično delo. Med drugim naj bi določen čas dneva namenjali poslušanju radijskih poročil, vršilo pa naj bi se tudi petje.¹¹¹ V pričevanjih in spominih nihče od ujetnikov ne omenja glasbenega ali športnega udejstvovanja. So pa po drugi strani veliko športnih aktivnosti imeli Nemci. Ti naj bi igrali nogomet, rokomet in se ukvarjali z drugimi športnimi dejavnostmi, vendar ne od začetka. Kasneje naj bi imeli celo manjši ansambel (Miran, 2010; Damir, 2010).

Nasilje nad ujetniki in kaznovanje

Kot smo nakazali že v prejšnjih poglavjih, so bili kaznovanje, nasilje in nasploh nehumano ravnanje z ujetniki temeljni problem v odnosu do deportirancev iz Julijske krajine. Ravno zaradi tega odnosa se je Borovnice prijelo več nazivov: »koncentracijsko taborišče«, »novi Dachau«, »taborišče smrti« ipd.

¹¹⁰ Guerino Fabbri je kasneje objavil tudi svojo knjigo s spomini, kjer omenja tudi obdobje, ki ga je preživel v ujetništvu v Borovnici in predvsem pojasnjuje okoliščine nekaterih usmritev ujetnikov (Fabbri, 1993).

¹¹¹ ARS, SI AS 1487, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945.

Sicer so bili deportiranci nasilju izpostavljeni vse od aretacije dalje in jih je to spremljalo vse do taborišča, kjer se je samo še stopnjevalo. Ujetniki so pogosto pripovedovali o nasilnih stražarjih, ki so se znašali nad njimi ter jih psihično in fizično maltretirali.

Razlogov za kaznovanje in trpinčenje je bilo v taborišču več. Vse naj bi bilo odvisno od tega, kdo je ujetnika zasačil pri prekršku, se pravi od (ne) humanosti stražarjev. Med najpogostejše povode za kaznovanje so sodili kraja (predvsem hrane), poskus pobega, »neopravljanje« obveznosti (oziroma prepočasno delo) ter približevanje meji taborišča (zaradi suma poskusa pobega). Po mnenju Barrala so stražarji na ta način samo iskali izgovor, da bi ujetnike lahko kaznovali ali celo usmrtili. Najpogostejša izgovora sta bila predvsem poskus pobega in odtujitev od delovnega mesta, pa čeprav samo zato, da bi opravili nujno potrebo. Po mnenju Barrala ujetniki sicer niso kazali nekega interesa, da bi se upirali ali zbežali, temveč se je »na njihovih obrazih prej brala vdanost in indiferentnost«. Sami so se namreč zavedali, da jim v stanju, v kakršnem so bili, ne bi uspelo zbežati, v kolikor bi jim, pa bi jih v kratkem ujeli. Poleg tega so jih neprestano ustrahovali z usmrtitvami in telesnimi kaznimi, zato so se ujetniki na vse načine trudili, da stražarjem ne bi dajali razlogov za kaznovanje (Barral, 2007, 161; prim. Gobbato, 2005, 95–99).

Stražarji so ujetnike navadno kaznovali s tepežem (z verigami in puškinimi kopiti), včasih so jih mučili ali celo ustrelili. O tepežu in usmrtitvah govori velika večina nekdanjih ujetnikov.

*Prisostvoval sem še dvema usmrtitvama tovarišev iz sledečih razlogov: eden, ker je skušal pobegniti in so ga po prijetu sredi gozda ustrelili; drugi, ker so ga presenetili, ko je šel v okoliško hišo, da bi prosil za kos kruha, po verziji njegovih prijateljev; po verziji Slovencev, ker je skušal pobegniti ...*¹¹²

Usmrtitve zaradi manjših kršitev pa se niso dogajale samo v Borovnici, temveč tudi v drugih taboriščih ter med potjo od enega taborišča do drugega. Nekateri navajajo primer ujetnika, ki so ga ustrelili v Vipavi, ker se je vrnil v vrsto za hrano, da bi dobil še eno porcijo juhe.¹¹³ Med najhujše oblike kaznovanja je gotovo sodilo obešenje na steber/kol. Obešenje je potekalo tako, da so ujetniku zvezali roki za hrbet in mu pod pazduho speljali žico, na katero so ga potem obesili. Ujetniki so lahko viseli tudi do več ur, tako da je nekaterim to povzročilo trajne poškodbe. Nekdanji ujetnik je pripovedoval:

¹¹² ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, npr. pričevanje Gribaldo Roberto, o tem tudi Ballarini Giancarlo. O ujetniku, ki so ga ustrelili, ker je šel v bližnjo hišo prositi za kruh, govori več pričevanj, npr. TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Albonino Raffaele.

¹¹³ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Dal Guercio Raffaele, Scoeca Damiano.

Nekaj mesecev pred repatriacijo, ko smo odhajali na delo, sem se ustavil, da bi s tal pobral jabolko. Prijeli so me in odpeljali v taborišče, obesili okrog rok na steber in tam pustili dve uri. Kasneje sem imel zdravstveni pregled. Nekaj dni se nihče ni zmenil zame. Medtem sem zelo trpel in rane so začele gniti. Po velikem vztrajanju so me premestili v bolnišnico v Škofji Loki.¹¹⁴

O tem kaznovanju pripovedujejo tudi informatorji. Rado se spominja, kako so kot otroci zjutraj hodili mimo taborišča in so stražarji imeli zaslišanje. Če je kateri naredil kakšno napako ali prekršek, so ga obesili na »štango« za nekaj deset minut. Pripoveduje, kako so ujetniki nato vpili, ker so trpeli neznosne bolečine (Rado, 2010). O krikih ujetnikov pripovedujejo tudi drugi domačini, ti pa naj bi bili del vsakdana.

Pri kaznovanju, imenovanem »trikotnik«, je kaznovani moral stati sredi trikotnika iz bodeče žice, pod katerim naj bi bila oblikovana neke vrste past. Če se je ujetnik premaknil, ga je ta zgrabila za nogo, pazniki pa so ga tako pustili tudi več ur.¹¹⁵ To je potekalo v vseh vremenskih razmerah; pod žgočim soncem ali ob nalivih, trajalo pa je lahko več ur, po nekaterih pripovedovanjih tudi cel dan (Gobbato, 2005, 95–99; Rossi Kobau, 2001, 60; Rado, 2010). Več ujetnikov priča o kolektivni kazni, ki jih je doletela 13. junija 1945 in so morali tri (po nekaterih navedbah štiri) ure stati v hudem nalivu. Veliko naj bi se jih pri tem onesvestilo.¹¹⁶

Za trpljenje ujetnikov v taborišču pa niso bili krivi samo stražarji. Veliko spominskih del omenja ujetnika po imenu Giuseppe Stanzione, ki je bil 27. junija 1945 na lastno prošnjo imenovan za notranjega komandanta taborišča. Ohranjenih je tudi petdeset poročil o smrti, katerih avtor je bil prav Stanzione, ter z njimi povezan seznam ujetnikov, ki so umrli v taborišču. Ženevska konvencija (1929) sicer predvideva mesto predstavnika ujetnikov, katerega naloga je predvsem prejetje in razdelitev pošilk med ujetnike. Poleg tega slednji ujetnike predstavlja pred oblastmi, saj je njegova pravica tudi korespondenca z vojaškimi oblastmi države, ki jih ima v ujetništvu (43. in 44. čl.). Stanzione je v resnici užival druge »privilegije«. Barral ga opisuje kot robato in prepotentno osebo, ki je s pomočjo nekaterih sicilskih pomočnikov znotraj taborišča organiziral pravo malo mafijo. Zgoraj omenjeno mučenje z obešenjem je do njegovega nastopa bilo pod nadzorom stražarjev, ko pa je Stanzione prevzel svojo funkcijo, je prevzel tudi nalogo kaznovanja ujetnikov, med drugim tudi omenjeno obešenje na stebru. Poleg tega so paketi s hrano, ki so jih ženske nosile svojcem, najprej prešli skozi njegove roke. Barral je njegovo skupino nekoč zalotil, kako so stikali in brskali po nahrbtnikih in se okoristili z živežem v njih. Poleg tega je slikovita tudi zgodba o

¹¹⁴ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Boglioni Ivo.

¹¹⁵ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanja Volpi Eugenio, Santantonino Luigi.

¹¹⁶ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Santantonino Luigi, Di Salvatore Giovanni; ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Guarnaschelli Alberto.

ujetniku, ki ga je Stanzione kaznoval zaradi kraje. Tega so obesili na steber in tam naj bi pod žgočim soncem visel več ur. Okoli se je, kar je bilo relativno neobičajno, začela zbirati gruča ujetnikov, ki so nepremično opazovali trpinčenega sojetnika. Barral je ob tej priliki zagrozil novemu internemu komandantu, da ga bo prijavil vodstvu, če takoj ne preneha z mučenjem. Pri tem se je zavedal, da takratni komandant Levpušček najbrž ne bo ukrepal, saj je bilo tudi njemu v interesu, da so ujetniki sami ustvarjali »red«, vendar je Stanzione kljub temu ujetnika izpustil (Barral, 2007, 189–191).

O odnosu, ki ga je kot komandant taborišča imel Stanzione, pripovedujejo tudi nekatera pričevanja, ki so bila zbrana s strani zaveznikov ali predstavnikov italijanskih oblasti. Nekdanji ujetniki so ga označevali za neusmiljenega in krutega, ki je kradel pakete za ujetnike in jih nato delil »s partizani«.¹¹⁷ Spet drugi, čeprav redki, izražajo prepričanje, da je to počel, ker so ga v to prisilili.¹¹⁸ Po besedah predstavnikov ZVU, ki so se o njegovi vlogi v taborišču pogovarjali z nekdanjimi ujetniki, naj bi ti trdili, da je bil do njih še bolj krut kot Jugoslovani sami in je večkrat oblastem sam prijavil kršitve ujetnikov.¹¹⁹

Kljub temu da je bilo kaznovanje prepuščeno tudi Stanzioneju in njegovim pomagačem to ne pomeni, da je se odnos drugih paznikov popravil. Čeprav so torej v taborišču skušali tako ali podobno dogajanje prikriti, so domačini, če že ne videli, marsikaj slišali. Tako pripovedujejo, da so bili klici na pomoč nekaj vsakdanjega.

Ja, sej to je bilo večina ponoči. So dejali partizani, ki so tle hodili, sej so bili vsak dan po bajtah in je reku, da to sami delajo. Pravi: 'Eden je nekaj ukradel drugemu, kej za jest, če je imel', pravi, 'pol so ga pa sami Italijani med sabo.' [...] In to vpitje je bilo: 'Aiuto comandante, aiuto comandante!'¹²⁰ To je bilo vsak večer tu dol, ko je bila tema. (Miran, 2010)

V resnici je verjeti, da je bilo upravi taborišča v interesu, da so kaznovanje ujetnikov prevzeli njihovi predstavniki in so to tako predstavljali okoliškemu prebivalstvu. Pri tem je pomembno omeniti primer Maria Prigioneja, ki je bil po navedbi zavezniških virov italijanski komandant v Borovnici in je po repatriaciji dal izjavo za CRI ter papeški informacijski biro za begunce v Vidmu. Ta izjava je bila nato posredovana zavezniški komisiji, ki jo je vključila v svoje poročilo. Pravzaprav pričevanje ni nič posebnega, saj navaja podobne informacije kot drugi

¹¹⁷ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Santamaria Gino.

¹¹⁸ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Guarnaschelli Alberto; Rossi Kobau (2001, 59–61). Avtorica je izvod knjige Lionella Rossi Kobaua (2001) prejela v dar od Ezia Martina. V njej so s svinčnikom pripisane številne Martinove pripombe. V odseku, ko avtor govori o Stanzioneju, je več Martinovih pripomb glede tega, da je bil odnos Stanzioneja res brutalen, kot opisuje avtor, vendar ne zato, ker je bil v to prisiljen (str. 60–61).

¹¹⁹ TNA WO 204/12753, Deaths in Borovnica concentration camp, 19. 8. 1945.

¹²⁰ V kolikor so se kriki res glasili »Aiuto comandante!« (»Na pomoč, poveljnik!«) bi to lahko sovpadalo z dejstvom, da je bil za kaznovanje zadolžen Stanzione, saj s tem nazivom ujetniki najverjetneje niso naslavljali stražarjev v taborišču.

ujetniki. Vendar je iz pripombe ob njegovi izjavi razvidno, da so v komisiji menili, da ni povedal resnice oziroma bi moral vedeti veliko več, pa tega ni izdal – bodisi iz strahu ali drugih razlogov. Označili so ga za zadržanega in menili, da mu je bilo najverjetneje zagroženo s smrtjo. Kot komandant, so pričakovali, bi moral vedeti vsaj število ustreljenih oseb in umrlih, medtem pa je predal samo uradni seznam kakih 10 primerov.¹²¹ Po drugi strani pa naj bi izjavil, da so bili primeri smrti zaradi izčrpanosti ali griže dnevni. Zato so predlagali, naj se omenjenega komandanta aretira in ga da na razpolago zaveznikom.¹²² Sicer ne vemo, ali so slednjega res prijeli, vendar so očitno v komisiji zaslužili, da ni želel povedati vsega. Pravzaprav o njem ne govori nobeno drugo pričevanje, ne omenja ga niti Barral in torej ni znano, od kod zaveznikom informacija, da je bil komandant taborišča.

Odnos stražarjev in usmrtitve

Kot smo torej videli v prejšnjih poglavjih, je bil odnos nekaterih stražarjev do ujetnikov surov, krut in nehuman. Kljub temu da so bili nekateri zelo nasilni in se iz maščevanja znašali nad ujetniki, naj bi obstajali tudi prijaznejši stražarji, ki so jim skušali pomagati. Med tistimi, ki naj bi bili odgovorni za mučenja in usmrtitve, Barral omenja poveljnika Ivana Levpuščka, komandanta Vinka Prvinška, vodnika Marijana Simčiča, komandirja Roberta Vodopivca, Renata Bordona in nekatere druge (Barral, 2007, 152–172).

Med bolj srčnimi in do ujetnikov prijaznimi pa Barral izpostavlja Antona Markoviča, ki ga označuje kot dobrega in humanega. V taborišču je, kot rečeno, deloval kot politični komisar, vodil pa je tudi politične ure. Iz taborišča je odšel prostovoljno, ker naj ne bi prenašal nehumanih razmer in odnosa do ujetnikov. Poleg njega Barral omenja še kuharja Aloizija Sosoliča, pa Marcela Pistana, Angela Cenciča, Jožeta Rosiča in nekatere druge (Barral, 2007, 172–175). Sicer o slednjih nimamo pričevanj, saj so se povratniki iz ujetništva v pripovedovanju v glavnem osredotočili na negativne plati in nehuman odnos, pomembno pa je razumeti, da niso vsi pazniki do ujetnikov imeli takega odnosa, kot bomo videli v nadaljevanju.

Usmrtitve, katerih namen je bilo ustrahovanje ujetnikov, so pogosto potekale na ploščadi pred barako, kjer je bil lociran štab, pred očmi ostalih ujetnikov. Navadno so jih ubijali z brzostrelko. Razlogi za usmrtitev so bili različni, najpogosteje zaradi poskusa pobega ali oddaljitve od delovnega mesta, celo v primerih, ko je moral kdo opraviti nujno potrebo (Barral, 2007, 172–175).

Da je do smrtnih primerov prihajalo bodisi zaradi bolezni, izčrpanosti ali usmrtitve, so ugotavljali tudi v zavezniški preiskovalni komisiji, ki so se obenem spraševali, zakaj zanje niso bili izdani akti o smrti.¹²³ Ženevska konvencija sicer izdaje akta o smrti

¹²¹ Ta seznam, ki sicer navaja 9 primerov umrlih v bolnišnici v Škofji Loki, najdemo v ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXXIII, P.M. 3800, september 1945.

¹²² TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, glej pripombo k pričevanju Maria Prigioneja.

¹²³ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, glej pripombo k pričevanju Maria Prigioneja.

ni omenjala, vendar jo je predvidevala *Haaška konvencija* (1899, čl. 19). Čeprav torej, razen pričevanj, ni ohranjenih veliko uradnih dokumentov, ki bi pričali o usmrтитvah, se je kljub temu uspelo ohraniti nekaj pomenljivih poročil, povezanih s primeri smrti v taborišču. Ti dokumenti in seznam so pomembni, ker nam poročajo o smrtnih primerih, načinih ter razlogih za smrt ali usmrтitve. Ohranjen je seznam in več aktov o smrti, ki navajajo 50 umrlih v taborišču v Borovnici¹²⁴ in je nastal na podlagi poročil že omenjenega Stanzioneja. Ohranjenih je tudi petdeset kopij aktov o smrti,¹²⁵ podpisanih s strani istega ujetnika. Na seznamu je ob vsakem ujetniku naveden razlog, velikokrat pa tudi datum smrti. Po teh podatkih je večina navedenih umrla v bolnišnici taborišča, in sicer zaradi odpovedi organov oziroma hiranja. Na omenjenem seznamu je navedenih šest ujetnikov, ki so bili ustreljeni zaradi poskusa bega oziroma ker naj bi se preveč približali meji taborišča.¹²⁶ Akt o smrti št. 1 tako poroča o smrti mornarja Giuseppeja Favorita na dan 26. junija 1945. Zaradi poskusa bega je bil ustreljen v prsi.¹²⁷ Prav tako je bil 24. julija ob polnoči ustreljen mehanik Milano Lucci, o katerem poroča Akt o smrti št. 35. Ta naj bi bil ustreljen, ker je bil osumljen »filo-fašizma«.¹²⁸

Obdobje maj–avgust 1945 je bilo za ujetnike najtežje, predvsem tudi zaradi povojne gospodarske situacije na Slovenskem ter posledično pomanjkanja hrane, neurejenosti taborišča ter nasilja takratnega komandanta Ivana Levpuška in drugih paznikov. Tudi obdobje, ki je temu sledilo, zaradi krutega ravnanja z ujetniki, ni bilo veliko boljše. Dne 28. julija je vodstvo prevzel Vinko Prvinšek. Na svojem mestu je ostal do prenehanja delovanja taborišča. Doma je bil iz Kamnika, v Dol pri Borovnici pa se je preselil šele, ko je prevzel komando taborišča. Med ujetniki naj bi bil na zelo slabem glasu, saj je z njimi ravnal grobo in se večkrat v vinjenem stanju znašal nad njimi. Barral ga v svojih spominih omenja kot zelo grobega, ob večerih naj bi bil skoraj vedno vinjen. Do njega se je obnašal neprijazno, ne omenja pa, kakšen odnos je imel do ujetnikov (Barral, 2007, 198–199). O njem so nam veliko povedali domačini, bržkone tudi zato, ker se je po prenehanju delovanja taborišča ustalil v Borovnici in tam živel do svoje smrti. Od njegove včlanitve v KPS je ohranjen le evidenčni kartonček z zelo skopimi podatki in s pripisom, da drugih dokumentov ni.¹²⁹

¹²⁴ Obstajajo tri verzije tega seznama – v britanskem arhivu je ohranjen seznam 50 oseb, ki navaja datum in razlog smrti ter (kjer je znan) kraj pokopa (TNA WO 204/12753, Deaths in Borovnica concentration camp, 19. 8. 1945), dejansko pa je na seznamu le 49 oseb. V arhivu deželnega inštituta v Trstu je poleg enakega (pomankljivega) seznama ohranjenih tudi pet kopij aktov o smrti (IRSML FVG, b. XXIX., d. 2251). Celoten seznam (50 imen) je priložen italijanskemu poročilu glede taborišča v Borovnici in bolnišnice v Škofji Loki (ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran).

¹²⁵ Čeprav je med pregledano arhivsko dokumentacijo najti le pet aktov o smrti, je kopije vseh aktov (skupno petdeset) posredoval eden izmed intervjuvancev. Njegov oče je bil ujetnik v Borovnici, akte o smrti pa mu je ob srečanju pred več leti predal drug nekdanji ujetnik. Vsebinsko se pet aktov povsem ujema s tistimi, ki jih je predal intervjuvanec, le oštevilčenje je drugačno.

¹²⁶ IRSML FVG, b. XXIX., d. 2251, akti o smrti ujetnikov, ki so umrli v taborišču v Borovnici.

¹²⁷ IRSML FVG, b. XXIX., d. 2252, Atto di morte n. 1, 26. 6. 1945.

¹²⁸ IRSML FVG, b. XXIX., d. 2254, Atto di morte n. 35, 24. 7. 1945. Gre za Akt o smrti št. 48 (35) med akti, ki jih je posredoval eden izmed intervjuvancev.

¹²⁹ ARS, SI AS 1489, Oblastni komite Komunistične partije Slovenije za Gorenjsko, t. e. IV., evidenčni kartonček Vinko Prvinšek.

Ob pogovoru z domačini se Prvinška iz časa delovanja taborišča spominjajo prav vsi. Damir se med drugim spominja dogodka, ko je pri stražarjih zmanjkalo elektrike in je za to obtožil njegovo družino (Damir, 2010). Tudi sicer domačini pripovedujejo, da so se ga vsi bali – ne samo ujetniki, temveč tudi sorodniki in ostali vaščani. Pred njim niso bili varni niti otroci. Rado se spominja, kako so kot otroci skakali med jablanami in se igrali, medtem pa je Prvinšek sedel pred štabom in streljal jabolka. Pri tem bi jih lahko zadel, vendar se za to ni brigal (Rado, 2010). Informatorji se spominjajo, kako je s pendrekom tepel ujetnike, ki so delali na ruševinah mostu. Miru jim ni dal niti ob nedeljah, včasih jih je s konjem preganjal, da morajo teči po dežju. To naj bi po pripovedovanjih počel tudi v mrzlih zimskih nočeh (Izidor, 2010).

Najbolj slikovita in obenem pretresljiva pa je zgodba, ki jo pripoveduje Tomaž. Ta se spominja, da sta se z Damirjem¹³⁰ neko nedeljo dopoldne potikala pri jaških¹³¹ in iskala rogovile za fračo. Pri tem sta opazila oficirja (kasneje je Tomaž prepoznal Prvinška) in štiri Italijane, ki so nosili kramp in lopato:

In sva šla ke eno nedeljo, ke v jaške se je reklo, se pravi sva tisto iskala [rogovile za frače]. Pol pa dol skuz grejo štirje Italijani pa en oficir, a ne. Kam pa zdej? Pa kram in lopato imajo. Smo bli tam k se je pol dol zavilo, včas so ljudje dost peš hodili tlele skoz vas, k so hodili delat na njive. Pa sem reku: ‚Dejva počakat, da vidva kaj bo.‘ Pa začne jamo kopat, a ne. Pa midva sva bla tako, mogoče 10 do 15 m stran, izza grma špeglala, mulca, a ne. No in ne vem kako se je človek odloču. Pol je pa utrgal slamnato bilko, a ne, pa jo je na koščke narezal. Pol jim je dal pa vlečt. Da so vlekli slamke, ne. Zdej pa ne vem al je s ta velke začel al s tamale, ne. Tam, k sva gledala, pa ga postav pred jamo, ga je ustrelu, uni trije so ga zakopal. Pa so šli naprej, takule ene 50 m, spet tam, midva sva spet drugje šla bližje, ne. Naju ni opazil, sej pravim. In tam spet kopal, pa spet potegniti. Pok! Ga postav pred jamo, ustrelu, pade not. Una dva zakopala. Pol so šli pa tako ene 200 m, al pa mal več, ke dol na travnik. Tako je bila ena dolinca in tam na sred je pa še tistga ustrelu, četrt je pa zakopu pa kramp pa lopato vzel pa nesu. (Tomaž, 2010)

Domačin se tega še živo spominja in tudi pokaže kraj, kjer se je to zgodilo in naj bi še danes bil pokopan eden izmed ujetnikov. Nato dodaja, kako je leta kasneje Prvinšku omenil, da je ta dogodek videl. Na občnem zboru gasilcev naj bi mu po tem, ko ga je Prvinšek brnil v zadnjico, odvrnil, da on ni eden izmed ujetnikov, ki jih je ustrelil na travniku. Izzval ga je, naj ga še enkrat brcne, če si drzne. Prvinšek tega ni storil, kar pripovedovalec šteje za tiho pritrditev resničnosti dogodka, ki se ga spominja (Tomaž, 2010).

Bolezen in smrt

Smrtni primeri so bili pogosti: vse od aretacije, na poti do taborišč, v taboriščih in v bolnišnici v Škofji Loki. O usmrtitvah je že bilo govora, zdaj se bomo posvetili ostalim razlogom za smrt. Ujetniki so umirali zlasti zaradi podhranjenosti. V začetku junija so se

¹³⁰ Drugi informator, ki pa dogodka ne pripoveduje oziroma pravi, da se ga ne spominja.

¹³¹ Območje, kjer so jaški in ga vaščani še danes tako imenujejo.

začele vrstiti prve smrti zaradi podhranjenosti, med katerimi je bilo večina mladih. Posledično so se začele razvijati tudi številne bolezni, kot so ledvične bolezni, skorbut, dehidracija, tuberkuloza idr. V taborišču so sicer imeli bolniško pomoč, ki so jo nudili ujetniki sami – tisti s primerno izobrazbo ali izkušnjami. Vendar so ti imeli na razpolago zelo slabo opremo za zdravljenje.¹³² Dne 28. maja 1945 je bil na to mesto imenovan prostovoljec CRI, Giuseppe Cicuta, vendar je bil kasneje, ker je izpostavil, da je pripadnik rdečega križa in ne fašist, premeščen na delo v Medvode. Ko se je nato vrnil v taborišče, te funkcije ni več opravljal.¹³³

Neimenovan moški, ki se je v Borovnico odpravil, da bi poiskal nečaka, je na CRI prinesel sporočilo s strani italijanskega zdravnika v taborišču (ker sporočilo ni datirano sklepamo, da je ta zdravnik bil ravno omenjeni Cicuta, saj naj bi bili kasneje v ambulantni nemški zdravnik). Po sporočilu sodeč, naj bi bila situacija v taborišču težka, sploh zaradi pomanjkanja sanitetnega materiala. Zdravnik je trdil, da so ves material, ki je bil poslan iz Trsta, pazniki pokradli in prodali. Zato je prosil, naj mu posredujejo kake sulfonamide, ki naj mu bodo predani osebno.¹³⁴ Sicer so v ARC, ker sporočilo ni bil datirano ali ime pisca znano, ocenjevali, da je sporočilo brezpredmetno, z izjemo tega, da potrjuje informacije, ki so jim bile do tedaj znane.¹³⁵ Sicer ujetniki pripovedujejo, da zdravniška pomoč v taborišču pravzaprav ni bila nič drugega, kot za odtенок boljša hrana in počitek – pa še ta na golih deskah (pogradih) in brez odej.¹³⁶

Med druge bolezni, ki so bile posledica slabih higienskih razmer, pomanjkanja hrane in prenapolnjenosti prostorov, se v dostopnih virih navajajo nefritis, zastrupitev s hrano, davica, angina, razne infekcije, alergije, visoka vročina idr. Zaradi slabih higienskih in prehranskih razmer je v taborišču prišlo tudi do epidemij tifusa (na kar je Ženevska konvencija še posebej opozarjala: Ženevska konvencija, 1929, čl. 13). Higienske razmere bi namreč morale biti na takem nivoju, da bi se razvoj epidemij preventivno preprečil, kljub temu pa se je o prvi epidemiji poročalo že konec julija 1945 (Barral, 2007, 165–66; Gobato, 2005, 99–104).

Natančno število umrlih v taborišču ni znano. Ocene nekdanjih ujetnikov so zelo različne, nekateri govorijo o 5 do 10 na dan,¹³⁷ spet drugi 2 do 3 na dan.¹³⁸ Uradno zavedeni

¹³² ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. *Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi*, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, npr. pričevanje Guarnaschelli Alberto. Pri tem velja izpostaviti, kot bomo videli v nadaljevanju, da je v tistem obdobju v Jugoslaviji vladalo splošno pomanjkanje zdravniške opreme in zdravil, na kar je opozarjala tudi delegacija CICR v Beogradu.

¹³³ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 145, F. 1, B/1 – Documentazione, Allegato 27: *Esposito del sig. Cicuta Giuseppe sergente della C.R.I. sul suo internamento nel campo di concentramento Sloveno di Borovnica*, nedatiran.

¹³⁴ NARA, RG 331, E British-US zone, B 868, Memorandum for the Italian Red Cross Officer who is in junction with the AMG, nedatirano.

¹³⁵ NARA, RG 331, E British-US zone, B 868, American Red Cross, Marshall J. Truax za Major Ballew, Chief Welfare and Displaced Persons Officer, 31. 8. 1945.

¹³⁶ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. *Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi*, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Rapisarda Salvatore.

¹³⁷ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Santalucia Ferdinando.

¹³⁸ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Di Salvatore Giovanni.

primeri so tisti s seznama same taboriščne uprave, to je 13 oseb,¹³⁹ s seznama, ki ga je pripravil Stanzione – 50 oseb,¹⁴⁰ ter s seznama, ki ga je pripravil Mario Prigione (9 oseb).¹⁴¹ Seznam uprave taborišča se nanaša predvsem na obdobje september–oktober 1945, le en primer je iz začetka avgusta. Uradno je torej zavedenih 72 primerov smrti, saj se imena na seznamih ne ponavljajo. Nekatera pričevanja govorijo o več kot 60 ujetnikih, ki so umrli od lakote, bolezni ali zaradi trpinčenja, medtem ko naj bi jih 150 bilo odvedenih, katerih usoda ni znana.¹⁴² Težko je torej oceniti, koliko je bilo smrtnih žrtev v Borovnici, sploh glede na to, da očitno niso bili vedno izdani akti o smrti oziroma se niso vsi ohranili. Vprašanje tudi, če so se natančni sezname vodili, v kolikor pa so se, so bili ti – kot smo že omenili – najverjetneje uničeni skupaj z ostalo dokumentacijo glede vojnih ujetnikov.

Seznam, ki ga je pripravil Stanzione, je zanimiv predvsem zato, ker navaja več podrobnosti o smrti: datum, razlog in kraj pokopa. Ti primeri se nanašajo na obdobje od 23. maja do 4. avgusta 1945. Petnajst primerov je bilo zabeleženih v obdobju, ko Stanzione še ni bil imenovan za notranjega komandanta taborišča, kar preseneča, saj ni jasno, ali je sam vodil evidenco že pred svojim imenovanjem ali je morda imel kasneje na razpolago kake evidence, ki jih je »prethotapil« ob repatriaciji. Če se osredotočimo na razloge smrti, ki jih navaja; od 50 smrtnih primerov jih je:

- 36 umrlo iz zdravstvenih razlogov (največkrat navedena kaheksija,¹⁴³ davica, zastrupitev s strupeno rastlino),
- 11 umrlo zaradi ustreelitve (zaradi domnevnega poskus pobega, kraje hrane, izkazovanje »fašističnih« čustev ali neznanega razloga),
- 2 umrla zaradi eksplozije (mine idr.),
- 1 umrl na delovnem mestu (neznan razlog).¹⁴⁴

Na podlagi datumov bi težko rekli, da je bilo katero obdobje, ko je bilo nasilnih smrti več, kot v drugih obdobjih, v glavnem pa je razvidno, da je bila večina smrti posledica podhranjenosti in izčrpanosti ter (posledično) bolezni. Če natančno preučimo petdeset aktov o smrti, ki so nam na voljo, je iz njih razvidno predvsem to, da so se smrti zaradi kaheksije začele vrstiti nekje od sredine junija in da je bila ta glavni razlog za smrt (seveda od zavedenih petdeset primerov). Podobno seznam Maria Prigioneja navaja, da je iz istega razloga umrlo vseh 9 ujetnikov, ki so bili napoteni v bolnišnico v Škofji Loki. Tudi to je zgovoren dokaz o tem, da so ujetniki živeli v velikem pomanjkanju in da so bili izredno podhranjeni, kar je pripeljalo do številnih smrti.

¹³⁹ DAMSP, PA 1947, F. 63, br. 4113, d. 13, 63/565, Seznam umrlih v taborišču, Borovnici.

¹⁴⁰ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran.

¹⁴¹ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXXIII, P.M. 3800, september 1945.

¹⁴² ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Santamaria Gino.

¹⁴³ V dokumentih navedena kot »deperimento organico«, kar je drug izraz v italijanščini za »cachessia«, torej kaheksija.

¹⁴⁴ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran.

Na seznamu jugoslovanskih oblasti (13 oseb) niso navedeni razlogi za smrt. Je pa jasno, da so se smrti vrstile še septembra in oktobra, saj so praktično vsi primeri (z izjemo enega, ki je umrl 3. avgusta) iz obdobja od 9. septembra do 6. oktobra 1945. V poročilu štaba za repatriacijo iz oktobra 1945 je navedeno, da je v ambulantni taborišča 21 bolnikov, ki v glavnem bolehalo zaradi driske, prehladov, influenc ter oslabelosti še iz meseca julija in avgusta.¹⁴⁵ Sklepamo torej, da so bile nekatere smrti v septembru in oktobru še vedno posledica podhranjenosti, izčrpanosti in bolezni iz prejšnjega obdobja. Kot je izpričano v poročilu posebne zavezniške preiskovalne komisije, so nekateri (med zbranimi pričevanji sta dva primera) umrli tudi po povratku v domovino v Videmski bolnišnici.¹⁴⁶

Za našo raziskavo je pomembna tudi ugotovitev, da so nekateri ujetniki pred repatriacijo podpisali izjavo, ki jim je bila vsiljena s strani vodstva taborišča. In sicer naj bi ujetniki s tem podpisom izjavili, da se je z njimi ravvalo kot z vojnimi ujetniki ter v skladu z Ženevsko konvencijo. Po navedbah repatriiranih se temu ni nihče upiral, saj jih je bilo strah za svojo usodo, če tega ne bi storili. Kljub podpisu trdijo, da se z njimi ni ravvalo v skladu s konvencijo.¹⁴⁷

Pokopavanje ujetnikov

Pravzaprav nimamo veliko virov, ki bi neposredno pričali o tem, kje so bili ujetniki po smrti pokopani. Eden izmed redkih takih virov je prav seznam Stanzoneja. Iz tega sledi, da so bili ujetniki pokopani na različnih krajih. Tiste, ki so umrli iz zdravstvenih razlogov, so pokopali na pokopališču. Neprecenljiv vir pri tem so tudi domačini, ki dodajajo, da so bili ti ujetniki pokopani za zidom pri pokopališču, na zunanji strani, ker na samem pokopališču niso smeli biti. Prizori odvozov krst na pokopališče so bili pogostejši predvsem v poletnem času leta 1945, ko je umrljivost zaradi vročine in kronične podhranjenosti in oslabelosti ujetnikov narasla. Na vozove, ki so jih vlekli ujetniki, so naložili dve ali tri krste in jih nato odpeljali na pokopališče. Tu so krste odkrili, trupla stresli v jamo in se s praznimi krstami vrnili v taborišče (Barral, 2007, 165). Še danes delu pokopališča domačini pravijo »italijanski britof«. Po pričevanjih so bili pokopani v skupnih grobovih, brez obreda ali označitve.¹⁴⁸ Damir tako pripoveduje, kako je, ko je hodil zjutraj v šolo, včasih opazil, kako so nosili po dve, tri krste na pokopališče. Po njegovi oceni naj bi jih bilo tam pokopanih več kot sto, saj naj bi bila umrljivost kar precejšnja (Damir, 2010). Po besedah Rada so kasneje tiste, ki so bili pokopani na pokopališču, prišli odkopat in jih odpeljali. Vendar domačini niso znali povedati, kdo jih je prišel odkopat niti kam so posmrtno ostanke odpeljali. Vedo pa, da si nihče od vaščanov ni upal povedati, kje so pokopani ostali, pa čeprav so to vedeli (Rado, 2010; Barral, 2007, 158–59).

¹⁴⁵ ARS, SIAS 1487, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945.

¹⁴⁶ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, npr. pričevanja Genovesi Marino, D'Alessandro Antonio.

¹⁴⁷ TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanja Moraschi Giuseppe, Scoeca Damiano; ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Ungaro Giacomo.

¹⁴⁸ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Ballarini Giancarlo; TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje Mario Prigione.

Čeprav to ni bilo pravilo, so bili tisti, ki so umrli nasilne smrti, pokopani v neposredni bližini taborišča. Po Stanzionijevem seznamu jih je bilo od 11 umrlih nasilne smrti, 8 pokopanih v okolici taborišča, ostali trije pa na borovniškem pokopališču. Pred tem naj bi včasih trupla tudi več dni ležala v taborišču in čakala na odvoz. Zakaj teh niso pokopali na pokopališču kot ostale, lahko samo sklepamo. Najverjetneje zato, ker so se zavedali, da so nasilne usmrtnice ujetnikov zločin, ki bi odgovorne lahko v prihodnje močno obremenil. Morda so se na ta način želeli izogniti tudi govoricam okoliških prebivalcev in so jih zato pokopali čim bližje taborišča, da bi kar se da hitro zakrili sledi svojih dejanj. Kljub temu pa so domačini dobro vedeli, kaj se v taborišču dogaja in da se ujetnike pokopava tudi v okolici taborišča. Nekateri namreč še danes vedo, da so bili ti ujetniki pokopani na območju, ki mu pravijo »pri jaških«. To je bil opuščen glinokop, ki je danes skoraj v celoti zasut, informatorji pa menijo, da tam ni bil nihče odkopan. V neposredni bližini teh grobov je tekkel potok Borovniščica, kamor so se hodili otroci kopat. Rado pripoveduje, da je bil tam postavljen lesen križ, ki je označeval grob enega izmed ujetnikov, vendar križa ni več, ker je strohnel (Rado, 2010). To je hkrati tudi edini primer označenega groba, ki smo ga s strani informatorjev zasledili. O tem, da bi po mednarodnih predpisih morali biti vsi grobovi označeni in primerno vzdrževani in ali je temu res bilo tako, nismo uspeli dobiti podatkov. Ni znano, če in kako je bil označen skupni grob na/ob pokopališču, danes te označitve ni. Morda tudi zato, ker naj bi posmrtno ostanke odpeljali.

O naključnih krajih pokopa ujetnikov v bližini taborišča nam pričajo tudi pripovedi domačinov. Takole se spominja domačinka, kaj ji je pripovedoval nekdanji sošolec:

Pravi [sošolec]: 'Veš, tamle dol na koncu taborišča, 'se gre na ta Majerjev svet, ko se imajo njive ne, imajo Majerjevi njive ne, do konca taborišča. Pravi [sošolec]: 'Sva šla z mamo na mah, za prašiče nabirat futer, in je bila tako prijetna hoja ob ti-stem grabnu', pravi [sošolec]: 'si se malo udiral, 'mah mi rečemo. Pravi [sošolec]: 'In kar zagledam ena roka ven.' Pravi [sošolec]: 'Veš, potlej me je bilo pa zmeraj strah it tam, 'pravi. In zdaj se spomnim, je pa povedala od mojega ata sestrična. [...] Je rekla [očetova sestrična]: 'Veš kaj [ime izbrisano], to ti morem pa res pove-dat, da je moj oče prišel k mojemu očetu, 'ker je bila zlahta, 'pa je rekel: Poslušaj, kaj naj jaz naredim? Sem šel dol na vidrnik, orat, pa sem človeka odorat. Po sem pa reku: 'Nič, to bom kar pustil', pa gre mičken bolj stran, pravi, pa še enega.' In jaz [ime izbrisano] kar nisem mogla verjet, zdaj pa ko je še tale [ime izbrisano] rekel, da je roku videl ven. [tišina] (Jelka, 2021)

Prihodi svojcev v Borovnico

Kmalu po tem, ko je taborišče v Borovnici pričelo delovati, so v vas pričeli prihajati številni svojci – predvsem matere, žene, partnerke in sestre. Največ jih je prihajalo iz Gorice in Trsta. Nosili so torbe in pakete z živežem, ki bi olajšali življenje ujetnikom, domov pa so se vračali s številnimi pripovedmi o zdravstvenem in fizičnem stanju ujetnikov ter ravnanju z njimi. Med drugim so iz Narodne zaščite v Trstu nekaterim ženskam podpisovali prošnje, naj se dotični ujetnik izpusti. Na zavezniški upravi so prestregli eno tovrstno prošnjo iz 7. junija 1945, in sicer za ujetnika Pietra Laghija, ki naj bi bil v taborišče odveden pomotoma. Ivan Levpušček je, očitno ogorčen nad tovrstnimi prošnjami, narodni zaščitni zabičal, naj jim »nikakor ne pošiljajo več žensk s potrdilom in raznimi prošnjami

brez odobrenja KNOJ-a ali Korpusa N. O. Jugoslavije«. Poleg njegovega je bil podpis političnega komisarja Antona Markoviča.¹⁴⁹

Obiski v taborišču niso bili dovoljeni, zato so se nekatere obiskovalke postavile ob cesto in čakale, da bi ujetniki šli na delo. S pogledom so iskale svoje, vendar so bili stiki strogo prepovedani. Kakršnakoli komunikacija ujetnikov z zunanjim svetom je bila takoj sankcionirana (Barral, 2007, 168–169).¹⁵⁰ Ker so se zgodbe okrog taborišča v Borovnici začele hitro širiti in je to prišlo na zelo slab glas, so ti obiski za slovensko vodstvo in upravo taborišč postajali vse bolj moteči. Kot je avgusta 1945 ugotavljala Maria Minigutti, medicinska sestra in prostovoljka iz CRI, ki je v Borovnici obiskala sorodnika, naj bi zato tržaške oblasti prepovedale, da se svojim izdajajo dovolilnice za pot v Borovnico.¹⁵¹ Pravzaprav so tovrsten ukrep v jugoslovanskem vojaškem vodstvu sprejeli že v začetku julija 1945, ko so izdali ukaz o tem, da se prepove izdaja dovolilnic vsem, ki želijo obiskati sorodnike ali znance v jugoslovanskih taboriščih.¹⁵² Kljub temu pa so nekateri še vedno obiskovali sorodnike.

Žena finančnika Giacomina Vacca, Giuseppina Manzin, pripoveduje, da je preko svojcev, ki so odhajali v Borovnico, možu pošiljala pakete z živežem. V začetku julija je izvedela, da je njegovo zdravstveno stanje zaradi nehumanega ravnanja slabo in da se nahaja v bolnišnici taborišča. Ker zdravljenje ni bilo učinkovito, so ga 12. julija zaradi nalezljive bolezni premestili v bolnišnico v Škofji Loki. Dne 31. julija se je tako gospa odpravila v Škofjo Loko, da bi obiskala moža in mu nesla nekaj živeža in oblačil, ki jih je nujno potreboval. V bolnišnici ji niso dovolili, da bi ga obiskala, ker naj bi bil okužen z nalezljivo boleznijo, ter ji dejali, naj se niti ne vrača, ker ji obisk ne bo dovoljen. Obljubili so ji, da bo bolnik izpuščen domov, takoj ko bo njegovo zdravstveno stanje to dovoljevalo. Ko se je odpravila na komando legije v Vidmu, so ji ti dejali, da od 6. avgusta nimajo informacij o njenem možu. Gospa v izjavi pove, da je veliko slišala o bolnišnici v Škofji Loki in da naj bi tam bolniki spali na mizah, bolnišnica pa naj bi bila slabo založena z zdravili. Izjava je bila podana 29. avgusta 1945.¹⁵³

Ker je bilo tovrstnih zgodb veliko, je 13. septembra 1945 Primorski dnevnik objavil članek *Ogabne laži*, s katerim so jugoslovanske oblasti skušale postaviti podobne zgodbe na laž. V njem avtor z grozo sprejema dejstvo, da se protijugoslovanska propaganda poslužuje podlih laži, da bi očrnila »resnično ljudsko državo«. Ob tem navaja primer sina Markovičeve matere iz Trsta, ki je bil interniran v Nemčiji. Mati je o njem poizvedovala vsepovsod in o njem spraševala tudi italijanske vojake, ki so se vračali domov. Ti so ji

¹⁴⁹ NARA, RG 331, E British-US zone, B 868, Načelstvo Narodne zaščite za Komanda ujetniškega taborišča, 7. 6. 1945 ter odgovor Komanda taborišča vojnih ujetnikov Borovnica, Ivan Levpušček za Načelstvo Narodne zaščite, 10. 6. 1945.

¹⁵⁰ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanja Minigutti Maria, Favretto Remigio, Paiola Graziano.

¹⁵¹ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Minigutti Maria. V ostali dokumentaciji italijanskega arhiva zunanjega ministrstva je to pričevanje zbrano pod imenom Lucia Minigutti, npr. ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 145, F. 1, B/1 – Documentazione, Allegato 25: Dichiarazioni di alcuni visitatori reduci dai vari campi di concentramento della Jugoslavia, Minigutti Lucia, 12. 7. 1945.

¹⁵² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Unione anti-fascista Italo-Slovena – Gorizia, n. 3, 9. 7. 1945.

¹⁵³ IRSML FVG, b. XXVI., d. 2139, izjava Giuseppine Manzin, ki išče svojega moža, 29. 8. 1945.

odgovorili, da se njen sin nahaja v Beogradu. Neka ženska naj bi ji dejala, da je sina videla in se nahaja v Borovnici. Zaskrbljena mati je pripravila nekaj živeža ter se odpravila po sina v Borovnico, kjer pa ga ni bilo. Ko je spraševala v Ljubljani, kamor naj bi bil po besedah ženske premeščen, niso o njem vedeli ničesar. Mati se je nato še trikrat vrnila in poizvedovala o sinu, vendar vsakič brez uspeha. Nazadnje se je njen sin vrnil, vendar ne iz Jugoslavije, temveč iz Nemčije.¹⁵⁴ Na tak način so v projugoslovanskih medijih vsaj delno skušali demantirati govorice o razmerah po taboriščih v Jugoslaviji in predvsem Borovnici, ter pripisati krivdo krogom, ki želijo namerno škoditi jugoslovanskemu ugledu. Čeprav so bile številne novice v proitalijanskih časnikih res tendenciozne in protijugoslovanske, pa to ni bilo vedno brez razloga ali neutemeljeno. Taborišče v Borovnici in razmere v njem sta gotovo dajala osnovo, da so se tovrstne govorice hitro širile.

Hči enega izmed nekdanih ujetnikov se spominja, kako je mama tudi njo, takrat le nekaj let staro deklco, vzela s seboj na obisk k očetu:

In torej me je peljala enkrat v to taborišče. Spominjam se, da sem takrat videla to podobo: truplo na žici. Na žici okrog taborišča. Nepremično, puščeno tam. Verjetno, tako so mi rekli, je bil to nekdo, ki je poskušal preskočiti, zbežati, se je vrgel notri in tam je ostal. To se spominjam, da mi je ta podoba ostala dolgo vtisnjena v spomin. Kaj bi, tako je. Vojna ima take podobe. (Lucia, 2021)

Tako so svojci še kar prihajali v Borovnico, pogosto pa so jih gostili kar domačini. Domačin Damir denimo pripoveduje, da je pri njih gostoval oče enega izmed ujetnikov po priimku Melandri.

Eden se je pisal Melandri. En fant. Od njega oče je bil pa iz Ravene. Je pa prišel do nas, ker smo malo v družini jezik obvladal. In je pol s tem Prvinškom dobil kontakt. Verjetno tudi ga je drago koštalo, ne, da je pol sina spustil do nas. K nam je pa prinesel parmezan pa makarone pa vse te delikatese. In je mama skuhala za njega, za tega Melandrija, pa za njegovega prijatla kosilo. In ga je spustil za dve ure pa pol, tri, da so bili skupaj pri nas v hiši, ne. (Damir, 2010)

Pogovori so potekali za zaprtimi vrati jedilnice in otroci niso smeli biti zraven, zato Damir ni vedel, o čem so govorili. Leta 1962 se je omenjeni ujetnik, takrat že izšolan kirurg, z ženo in dvema otrokoma vrnil v Borovnico. Prišli so na obisk tudi k Damirjevi družini, da bi se njegovi materi zahvalili za pomoč, ki jo je nudila v času njegovega ujetništva. Ob tej priliki je v pogovoru Melandri omenil, da je moral njegov oče takrat kar precej plačati, da so ga spustili iz taborišča. Tako je torej prihajalo do izjem, predvsem če si je kdo lahko kupil začasni izpust iz taborišča ali celo vrnitev domov (Damir, 2010). O tem, da so morali svojci plačevati, da bi se srečali s svojimi dragimi, pripoveduje tudi Maria Di Mario, ena izmed žensk, ki je v Borovnici iskala svojega moža. Plačevali naj bi tudi do 30.000 takratnih lir, da bi se srečali z ujetniki, nekatere pa naj bi tako izpustili domov.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Primorski dnevnik, 13. 9. 1945: Ogabne laži, 2.

¹⁵⁵ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Di Mario Maria.

Damir pripoveduje o dekletu iz Reke, ki je v Borovnici »obiskovala« svojega partnerja – ujetnika, in je nekajkrat tudi prespala pri Damirjevi družini. Ker je bila šivilja, je v zameno za gostoljubnost materi in sestram kaj zašila. Sicer pa pripoveduje, da se dekleta s fantom ni srečalo, ampak ga je samo videla, kako je odhajal na delo in mu včasih pomahala (Damir, 2010).

Tudi Tomaž se spominja, kako sta prišli dve dekleti na obisk k nekemu ujetniku. Ena je bila ujetnikova sestra, druga pa njegovo dekle. Prvič, ko sta prišli, je prijazen stražar poiskal ujetnika in ga spustil, da se je srečal z dekletoma. Pri Tomaževi družini so jim nato skuhal kosilo in ujetnik je z dekleti ostal še cel dan. Ko se je zvečer moral vrniti v taborišče, sta se dekleti odpravili domov. Nato sta se čez kakšen mesec ponovno vrnila, vendar tokrat Prvinšek ni pustil, da bi se srečali z ujetnikom. V zameno je zahteval denar, vendar dekleti nista želeli plačati. Zato ju je Prvinšek ustrelil v noge in eno izmed deklet ranil, tako da so jo morali odpeljati v bolnišnico v Ljubljano (Tomaž, 2010).¹⁵⁶ O nasilju nad tistimi, ki so brez dovoljenja skušale priti v stik s svojci, pripovedujejo tudi nekdanji ujetniki in »obiskovalci« sami.¹⁵⁷ Hči nekdanjega ujetnika se tudi spominja, da ji je mama pripovedovala, kako jo je eden izmed stražarjev otipaval, a jo je pred njim rešil drug stražar, ki je to preprečil (Lucia, 2021).

V pogovorih z domačini je čutili, da ti niso bili indiferentni do ravnanja stražarjev in ga še zdaleč niso razumeli. Podobnih zgodb je najbrž več, vendar ne smemo pozabiti, da so bile te še vedno v manjšini. Nekateri izmed informatorjev se sploh ne spominjajo, da bi kateri izmed domačinov tako pomagali ujetnikom, če pa že so, so bili to redki primeri. Večina jih je namreč še vedno »zatiskala oči«, predvsem iz strahu pred nasilnimi pazniki v taborišču. Poleg tega je bilo veliko (tako Borovničanov kot prebivalcev okoliških vasi) v času vojne deportiranih v taborišče Visco v Videmski pokrajini (približno 65 družin) ali na otok Rab (približno 40 ljudi). Večina se jih je sicer vrnila, vendar je spomin na kruto ravnanje ostal. Še bolj boleč pa je bil spomin na »preserski proces«. Decembra 1941 so namreč partizani v vasi Preserje izvedli sabotažo, v kateri so umrli 4 italijanski vojaki, zaradi tega pa je 7. marca 1942 sodišče na smrt obsodilo 28 ljudi. Večina teh je prihajala iz Borovnice in okolice. Dne 10. marca je bilo izvedenih 16 usmrtitev, ki so se v zgodovino zabeležile kot najbolj številčna sodna usmrtitev v enem dnevu, ki je bila po letu 1941 izvedena v Ljubljanski pokrajini (Pupo, 2010, 210).

(Dolgoročne) posledice ujetništva v Borovnici

Glede dolgoročnih posledic ujetništva bomo sicer več govorili v poglavju o družinskem življenju ujetnikov – deportirancev, po povratku v domovino. Velja pa že na tem mestu izpostaviti, da so ujetniki nosili tako fizične kot socio-psihološke posledice tega, kar so doživeli v taborišču Borovnica. Nekateri svojci namreč pripovedujejo, da

¹⁵⁶ Čeprav ne vemo, če gre za isti dogodek, so podobno zgodbo, ko je stražar v noge ustrelil dekle, ki je želelo svojemu možu predati kos kruha, in jo pri tem poškodoval, pripovedujejo tudi povratniki iz taborišča, npr. TNA WO 204/430, Nadir, Byrd-Investigating Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I.), 27. 9. 1945, pričevanje 10 vojakov, Boniutti Pietro in drugi.

¹⁵⁷ npr. ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. *Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi*, d. CLXXII, *Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka*, nedatiran, pričevanje Ungaro Giacomo, Minigutti Maria.

so zaradi nasilja, podhranjenosti in lakote, ki so jo ujetniki utrpeli v Borovnici, nosili dolgoročne posledice in imeli zdravstvene težave še celo življenje. Tako pripovedujeta in razmišljata Mario in Giorgio:

Zaradi tega konteksta, te resničnosti, je [oče] nato nosil fizične posledice. Lakota, strah, nasilje, udarci, ... Predvsem psihološko ... Psihološka travma. [...]
Nosil je fizične posledice, ki niso bile zanemarljive, verjetno vezane na obdobje rasti, razvoja. Zlasti na ravni želodca, na ravni tesnobe. [...] *Kot posledica videnega ali prestopanega nasilja, ki v posameznikovi zavesti pušča ... ne vem, ali je izraz pravilen ... določene pomanjkljivosti v odnosu do drugih. Značajem, ki ga je imel, in bi morda vedno naredil korak naprej, se je moral ustaviti in narediti korak nazaj. Vsekakor telesno trpljenje z leti vpliva tudi na življenje. Sledi ostajajo ... [...]* *20 let je doba razcveta, ki bi morala biti izraz človekove telesnosti. Mislím, da je pri tej starosti lakota stvar... In travme, strah, nasilje. Tolikokrat so videli nasilje [v Borovnici], da so se spraševali: kaj počnem tukaj? [...]* *Zaradi tega je imel nato tudi minimalno pokojnino, [...]* *nekaj lir za izhiranje [deperimento organico]. [...]* *Med drugim obstaja dokument, ki ga je nekaj dni po vrnitvi iz Borovnice izdal zdravnik, ki potrjuje izhiranje. [...]* *Nenazadnje se je vrnil na nosilih. Tehtal je 40 kilogramov. (Mario in Giorgio, 2022)*

Razmišljanje sinov je podobno razmišljanju večine svojcev ujetnikov v taborišču Borovnica, s katerimi smo imeli možnost opraviti pogovore. Prepričani so, da je izkušnja dolgoročno vplivala na življenje nekdanjih ujetnikov, kot je razvidno tudi iz spominov in zapisov nekdanjih ujetnikov. Če ti niso nosili fizičnih posledic, so prav gotovo nosili določene psihične posledice.

Taborišče za oficirje Vršac

Kot smo uvodoma omenili, so bili nekateri izmed deportirancev napoteni v taborišče Vršac v Srbiji. V Vršacu sta sicer obstajali dve taborišči; eno za oficirje (vseh nacionalnosti) in drugo za podoficirje ter vojake. Kot je v svojem splošnem poročilu glede razmer v jugoslovanskih taboriščih poročal nekdanji ujetnik Eufisio Dainese,¹⁵⁸ pa tudi italijanski generalni konzulat v Ženevi,¹⁵⁹ so bili v Vršac napoteni deportirani oficirji, pripadniki finančne straže. Poleg tega so taborišče delegati CICR obiskali dvakrat, in sicer decembra 1945 ter decembra 1946, kar je za pričujočo raziskavo še posebej zanimivo. Če namreč internih poročil o situaciji v taborišču Borovnica nimamo, imamo za Vršac na voljo kar dve poročili. Poleg tega pa tudi spomine in pripoved otrok enega izmed nekdanjih ujetnikov v taborišču Vršac ter nekaj dokumentov povezanih z njihovo zgodbo.

Prvič je delegat Schindler taborišče obiskal decembra 1945, ko je bilo v taborišču za oficirje 1750 ujetnikov, od tega približno 90 italijanskih. V taborišču za podoficirje in vojake so bili v glavnem nastanjeni nemški in avstrijski ujetniki (delegat ne govori o tem, da bi bilo v njem tudi kaj italijanskih). Glede bivanjskih razmer je Schindler ugotavljal, da so ujetniki nastanjeni v sobah, opremljenih z lesenimi posteljami in žimnicami. Posteljnine

¹⁵⁸ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, n. 212306/II, poročilo Dainese Eufisio, februar 1947.

¹⁵⁹ ACICR, B G 85, 1061, Gouvernements – Italie, Militaires et civils italiens internés en Yougoslavie, Consulat General à Geneve, Legation d'Italie Berne, s.d.

in odej je primanjkovalo, tudi sicer so bile v slabem stanju. Sobe so sicer bile ogrevane s primitivnimi pečmi, vendar je primanjkovalo goriva. Nadalje je delegat ugotavljal, da v skladu z Ženevsko konvencijo tamkajšnji ujetniki (oficirji) ne opravljajo nobenega dela. Ta neaktivnost je, poleg splošnega slabega fizičnega in moralnega vzdušja, vodila v splošno otopenost med ujetniki. Zato naj bi ujetniki ob obisku delegata izrazili željo po delu pri obnovi Jugoslavije, vendar naj bi zavračali gradnjo nasipov, ki je tedaj potekala. Izrazili naj bi tudi željo po sprehodih. Neimenovan jugoslovanski oficir, ki je delegata spremljal, naj bi bil glede te želje zelo razumevajoč ter naj bi obljubil, da se bo pogovoril z oblastmi. Med drugim Schindler poroča, da naj bi ujetniki sami organizirali frizerski salon ter čevljarstvo in mizarstvo delavnico, vendar jim je primanjkovalo materiala za aktivnosti. Pomembna ugotovitev delegata je bila, da je bil delež smrtnosti med oficirji v šestih mesecih obstoja taborišča kar 20 %. To naj bi po njegovi oceni bila posledica visoke starosti velikega števila ujetnikov, 350 naj bi jih bilo starejših od 46 let. Schindler je izrazil skrb zaradi prehrambenih razmer, predvsem pomanjkanja krompirja in mesa, ki so ga ujetniki dobivali le občasno. Jugoslovanske oblasti naj bi sicer že obljubile, da bodo za to poskrbele. Dnevno so ujetniki prejeli 600 gr kruha iz mešane moke, ki naj bi bil zelo okusen. Dnevni kalorijski vnos na ujetnika je znašal 2200 kalorij. Primanjkovalo naj bi pisemskega in toaletnega papirja. Poleg tega so imeli ujetniki na razpolago knjige, zdravniki pa so delegata prosili, če jim lahko priskrbi kaj strokovnega čtiva.¹⁶⁰

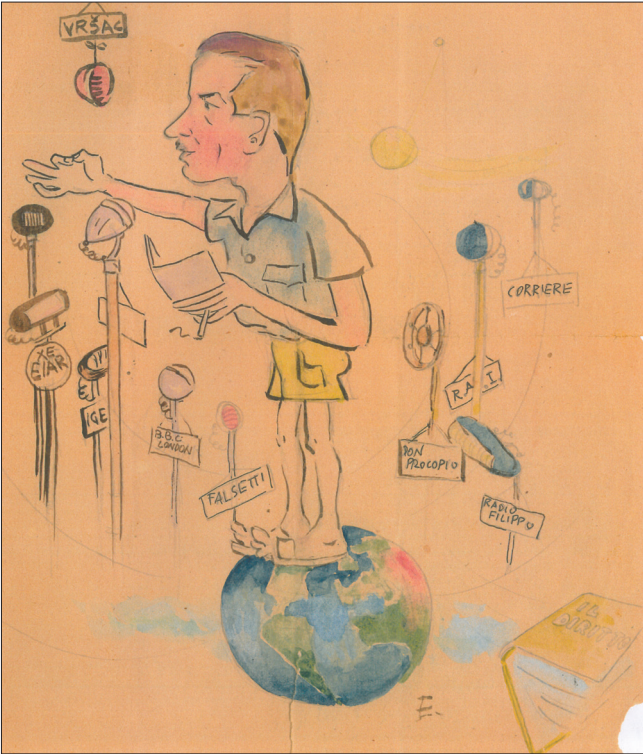
Kot lahko sklepamo na podlagi poročila, je bilo taborišče v Vršacu dokaj dobro urejeno. Razmere v njem, čeprav skromne, so bile v skladu s konvencijo, kljub nekaterim pomanjkljivostim. Delegat sicer ne omenja odnosa stražarjev, vendar lahko sklepamo, na podlagi ostalih okoliščin, da ta ni bil posebej slab. Zavedati se moramo, da je ta obisk potekal v mesecu decembru, ko so se razmere glede ujetništva v Jugoslaviji že izboljšale (vsaj kar se tiče odnosa stražarjev, saj so nenazadnje na to opozarjale tudi jugoslovanske oblasti), hkrati pa tudi, da je to bilo taborišče za oficirje, ki so bili že na podlagi Ženevske konvencije (1929) upravičeni do boljših življenjskih pogojev. Poleg tega da jim ni bilo treba opravljati dela (razen na njihovo izrecno željo, čl. 27), je konvencija na splošno določala, da se mora z oficirji ravnati v skladu z njihovim činom in starostjo (čl. 21). Že s tega vidika je torej jasno, da se je s temi ujetniki ravnalo bolje kot z ostalimi.

Tudi pismo očeta enega izmed tamkajšnjih ujetnikov, ki se je na CICR obrnil 25. novembra 1945, izpričuje podobno zgodbo. Tega pisma sicer nimamo, vendar imamo na razpolago odgovor s strani Pierra Colomba (delegata CICR v Rimu), po katerega vsebini sklepamo, da je oče ujetnika pripovedoval, da je bilo ravnanje z ujetniki dobro. Na CICR se je obračal, ker naj bi težave povzročala korespondenca s svojci, kar je sicer bil splošen problem v Jugoslaviji v tistem obdobju.¹⁶¹

Leto kasneje, 6. decembra 1946, torej tik pred repatriacijo italijanskih vojnih ujetnikov, je taborišče obiskal delegat Jaeggy. Tedaj je v taborišču bilo 1500 nemških ujetnikov, 250 avstrijskih, na repatriacijo pa je čakalo 66 italijanskih oficirjev. Prostori taborišča so bili čisti, saj je bila stavba pred kratkim prebeljena. Vsi ujetniki so bili v času delegatovega obiska dobro oblečeni. V pogovorih z italijanskimi ujetniki so mu ti povedali, da je vsak pred kratkim prejel paket pomoči s strani CRI, ki je vseboval spodnje perilo, nogavice in higienske pripomočke.

¹⁶⁰ ACICR, C SC Yougoslavie RT, Camps et lazarets Yougoslaves, Visites les 30 novembre et 3 et 4 décembre 1945 par M. R. Schindler.

¹⁶¹ ACICR, B G 17 05-240, Colombo za Francesco Sartori, 29. 1. 1946.

Slika 14: Karikatura enega izmed nekdanjih ujetnikov, ki je v taborišču Vršac vodil ure o splošni kulturi. Karikatura je delo soujetnikov in je nastala septembra 1945 v taborišču Vršac (zasebna zbirka, objavljeno z dovoljenjem lastnikov).

V pogovorih z zaupniki, predstavniki ujetnikov, je izvedel, da so se razmere glede prehrane in oblačil v zadnjem letu precej izboljšale, kar je posledica paketov pomoči, ki so jih prejeli. Poleg tega so prejeli veliko pošilk denarja, s katerim so si lahko kupili oblačila. Edina prošnja, ki so jo ujetniki tekom Jaeggyjevega obiska izrazili, je bila želja po repatriaciji.¹⁶² Razmere v taborišču so bile torej še vedno dobre. Kot je kasneje v eni svojih korespondenc ugotavljal Jaeggy, je bilo zanimanje s strani CICR glede tega taborišča na splošno pretirano, saj je šlo za eno najbolj urejenih taborišč v Jugoslaviji, sploh kar se zalog zdravil tiče.¹⁶³

Glede razmer v taborišču Vršac pripovedujeta tudi Luciano in Anna, saj je bil v njem interniran njun oče, ki so ga aretirali 9. maja 1945, ko se je po koncu vojne vračal iz Pule, in deportirali v taborišče Vršac, ker je bil oficir. Pripovedujeta, da na ujetništvo oče ni imel zelo slabih spominov. Predvsem pa se spominjata in pokažeta, kako je oče vodil ure o

¹⁶² ACICR, C SC Yougoslavie RT, Camp d'officiers prisonniers de guerre de Vrsac, Visité le 6 décembre 1946 par le Dr Jaeggi. Poročilo je bilo s strani CRI posredovano tudi italijanskemu Ministrstvu za zunanje zadeve. Zaradi informacij internega značaja so v kopiji za italijansko vlado izpuščeni podatki glede števila nemških in avstrijskih ujetnikov ter poročilo iz pogovorov s temi (ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, Jugoslavia 62, CRI za MAE, 12. 2. 1947).

¹⁶³ ACICR, B G 17 05-251, Jaeggy za CICR Geneve, 1. 2. 1947.

kulturi in na mikrofonski bral dnevne novice, ki so jih v taborišče lahko prejeli. To je zelo lepo prikazano na voščilnici, ki so jo za očeta pripravili sojetniki. 19. septembra 1945 je namreč ta dopolnil 38 let, sojetniki pa so mu pripravili voščilnico, napisano v latinščini, ki vsebuje tudi dve karikaturi. Ena od teh očeta prikazuje, kako na mikrofonski bere novice in poučuje o kulturi. Desno spodaj vidimo tudi pravno knjigo, saj je bil oče pravnik (Luciano in Anna, 2020).

»Bolnišnica smrti« v Škofji Loki

Bolnišnica za vojne ujetnike je bila vzpostavljena na gradu v Škofji Loki. Sprva je to bila manjša bolnišnica, po združitvi z bolnišnico v Celju (maja 1946) pa je postala osrednja slovenska bolnišnica za vojne ujetnike. Iz časa prvih mesecev po vojni imamo na razpolago samo pričevanja in spomine nekdanjih ujetnikov/bolnikov, ne pa drugih virov. Do sedaj največja raziskava,¹⁶⁴ ki se nanaša na ranjene in bolne vojne ujetnike v povojni Sloveniji, ter predvsem na njihove poboje, bolnišnice na gradu v Škofji Loki (razen bežno v nekaterih pričevanjih), čeprav je bila od maja 1946 to največja slovenska bolnišnica za vojne ujetnike, sploh ne omenja (Šturm, 2000). Zato je na tem mestu nujno izpostaviti, da pravih raziskav glede bolnišnice (še) nimamo, zato se tukaj omenjene razmere za prve mesece nanašajo na zbrana pričevanja, ki so sicer relativno zanesljiva (vsa so si podobna, tako da ni dvoma o tem, da so bile razmere sprva res slabe), po drugi strani pa so zelo skopa in izpostavljajo samo najbolj negativne plati tamkajšnjih razmer. Prav tako je jasno, kot bomo videli v nadaljevanju, da je v prvih mesecih po vojni v Jugoslaviji zelo primanjkovalo zdravil, sanitetnega materiala in drugega zdravniškega orodja, kar je bržkone samo še poslabšalo oskrbo bolnikov.

Pripovedi italijanskih vojnih ujetnikov, ki so bili vanjo sprejeti, se nanašajo predvsem na prve mesece po vojni. Ti pripovedujejo, da so bile prostorske in higienske razmere v Škofji Loki zelo slabe. Sobe so bile prenatrpane, bolnike pa so zaklepali v neprežračevane sobe. Potrebo so ujetniki opravljali v temu namenjene posode v sobah, kar je botrovalo k širjenju neznosnega vonja. Nekateri pričajo, da so se lahko občasno stuširali.¹⁶⁵ Tisti, ki so prihajali iz taborišča Borovnica, so pripovedovali, da je bila hrana malenkost boljša kot v taborišču, saj so ujetniki dobili tudi kak kos črnega kruha.¹⁶⁶

V taborišču v Borovnici naj bi bolnišnico v Škofji Loki imenovali »pokopališče« ali »bolnišnica smrti«, saj naj bi bila zdravstvena oskrba zelo slaba, prav tako pa je primanjkovalo zdravil.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Ki je pravzaprav zbirka dokumentov in pričevanj, z znanstvenega vidika pa ni najbolj relevantna, saj zgodovinarji pri njej niso sodelovali.

¹⁶⁵ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Nicandro Filippo.

¹⁶⁶ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Gribaldo Roberto, Ballarini Giancarlo e Radrizzali Enrico, Nicandro Filippo.

¹⁶⁷ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanja Guarnaschelli Alberto, Nicandro Filippo, Cena Mario, Ballarini Giancarlo, Rapisarda Salvatore, Tosello Armando.

*Bolnišnica v Škofji Loki je bila imenovana »bolnišnica smrti«; vsak dan je namreč umrlo 7 do 8 jetnikov. Življenje v bolnišnici je bilo slabše od tistega v taborišču ali taboriščni ambulant, kljub določenemu zanimanju s strani nemških zdravnikov. Primanjkovalo je zdravil. Ujetniki so spali eden ob drugem na tleh, nekateri brez odej. Sobe so bile zaklenjene ves dan in noč, tako da ni bilo mogoče na svež zrak ali na opravljanje potrebe. Za ta namen so v sobi imeli posode. Ni si možno predstavljati smrada v tisti sobi in z lahkoto si lahko predstavljamo, kako so v tistih razmerah ljudje umirali.*¹⁶⁸

Pričevanja o razmerah v Škofji Loki iz poletnih mesecev 1945 so si vsa bolj ali manj podobna – prenatrpane sobe, neznosen vonj in umirajoči bolniki. Barral pripoveduje, da so se nekateri ujetniki, ki so bili napoteni v Škofjo Loko, že naslednji dan vrnili. Ti naj bi mu povedali, da so se vrnili, ker so bile razmere slabše kot v taborišču, saj je bilo 12 do 15 bolnikov stisnjenih v sobah, ki bi jih lahko sprejele komaj polovico ipd. (Barral, 2007, 166).

V Škofjo Loko so pošiljali najbolj bolne ujetnike. Ker so tja odhajali bolniki v najslabšem zdravstvenem stanju, so nekateri umrli že na poti, v bolnici pa naj bi jih umrla več kot polovica. Te so zakopali v bližini gradu. Eden izmed domačinov v Borovnici se spominja, da so nekega dne prišli stražarji, ki so potrebovali nekoga, da bi z vozom odpeljal ujetnike iz taborišča na železniško postajo.

*In enkrat so prišli, da more peljat eden Italijane na štacjon, na staro postajo. Mrtve. In [ime izbrisano] so me poslali: ‚Pejd, ti pelj!‘. In jaz sem jih mogu peljat, vete. Jaz sem šu, z vozem sem jih pelju in smo tam, tam so jih nakladal, žive Italijane so metal kar tak gor, tudi žive so metal, a ne. Taku da živi še bli pa so en na družga, pa en na družga nakladal tako, ne. Na postajo pelju, na vagon, tam je blo pa lih obratno spet. Ker je bil spodi je bil pol na vrh, pa so jih spet lih tako metal noter, a ne. In sem js pelju dvakrat. (Izidor, 2010)*¹⁶⁹

Domačin je bil prepričan, da jih je večina že bila mrtvih, tisti pa, ki so bili še živi, so bili zelo slabotni. Sicer sklepamo, da so bili ti ujetniki napoteni v bolnišnico v Škofjo Loko, saj naj bi nekateri po besedah vseeno bili še živi, vendar domačinu tega, kam so jih z vlakom odpeljali, niso povedali (Izidor, 2010).

Za razliko od prvih mesecev po vojni pa imamo za drugo obdobje, to je maja 1946, glede bolnišnice v Škofji Loki na razpolago pomemben vir, in sicer poročilo delegata CICR. Jaeggy ja bolnišnico obiskal maja 1946, najverjetneje tudi kot posledica številnih pričevanj iz poletja 1945, ki so govorila o zelo slabih razmerah. Hkrati nam v poročilu pove, da je že pred tem bolnišnico obiskal tudi delegat Schmidlin, vendar njegovega poročila v arhivu nismo našli, niti ne vemo, kdaj je ta inšpekcija potekala. Možno je, da so bile v času prvega obiska razmere slabe in se je zato Jaeggy odločil za ponovni obisk bolnišnice, da bi preveril, če se je situacija izboljšala.

Delegat sprva pripoveduje, da so bile sobe v pritličju in spodnjih prostorih zelo temne, medtem ko so višji prostori nudili lep razgled na cvetoče vrtove pred gradom. V času njegovega obiska je prisostvoval združitvi Škofje Loke z bolnišnico Novo–Celje (tako je

¹⁶⁸ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXII, Condizioni degli internati Italiani in Jugoslavia con particolare riferimento al campo di Borovnica ed all'ospedale di Skofja Loka, nedatiran, pričevanje Rapisarda Salvatore, str. 36.

¹⁶⁹ Leta 1945 je bil informator star 14 let in je v času delovanja taborišča pri neki družini služil kot pastir.

Slika 15: Škofjeloški grad (danes), v katerem je po drugi svetovni vojni delovala bolnišnica za vojne ujetnike (mapio.net).

imenovana v dokumentu) ter torej premestitvi vseh storitev, ki jih je ta nudila. Predvsem je pohvalil odlično kirurško opremo in storitve, ki so bile prenesene v gornje prostore bolnišnice v Škofji Loki. Tako naj bi bile operacijske sobe nedavno prebeljene, opreme za kirurške posege pa naj bi bilo res veliko. Prav tako naj bi na pretek bilo farmacevtskih izdelkov. V času obiska, ki ga je opravil delegat Schmidlin, je po njegovem pripovedovanju Škofja Loka bila majhna bolnišnica, ko pa jo je maja 1946 obiskal Jaeggy, je postala osrednja bolnišnica za vojne ujetnike v Sloveniji. Po Jaeggyjevih besedah so ujetniki pred združitvijo obeh bolnišnic spali na preprogah (nekateri so, zaradi poteka premestitve opreme, še vedno spali na tleh), po novem pa bodo vsi imeli svoje postelje.

V bolnišnici je bilo v času njegovega obiska zaposlenih 28 nemških zdravnikov, ki je skrbelo za 600 bolnikov. Večina teh je trpela zaradi raznih bolezni in poškodb pri delu. V času delegatovega obiska bolnikov s tifusom ni bilo. Pogosti so bili bolniki z želodčnimi težavami, revmatizmom in tuberkulozo. Sicer so se ti lahko sprehajali po vrtovih bolnišnice. Kosilo so prejeli v posebnih barakah. Dnevni vnos hrane na ujetnika je tedaj znašal 3500 kalorij, na dan delegatovega obiska pa so za kosilo prejeli krompir z ragujem. Delegat je še povedal, da so v bolnišnici dvakrat prejeli pošiljko zdravil za italijanske vojne ujetnike, vendar je bilo teh od januarja (ko so prejeli prvo) le 40, v primerjavi s 1000 nemškimi in avstrijskimi ujetniki. Kljub temu je odgovorni jugoslovanski zdravnik poskrbel za to, da so ta zdravila prejeli samo italijanski ujetniki, ostalim so jih dali le v nujnih primerih.¹⁷⁰

Kot vidimo je slika, ki jo prikazuje delegat Jaeggy, precej v nasprotju s tistim, kar so pripovedovali nekdanji bolniki. Vse, kar izvemo iz obdobja pred majem 1946, je to, da je bila to majhna bolnišnica in so bolniki spali na preprogah (o čemer so tudi sicer pripovedovali nekdanji ujetniki). Očitno so se te razmere izboljšale, sploh po tem, ko je Škofja Loka postala osrednja bolnišnica za vojne ujetnike v Sloveniji.

¹⁷⁰ ACICR, C SC Yougoslavie RT, Camps en Yougoslavie, Visités en mai 1946 par le Dr Jaeggy, Slovenie, Hospital de Skofja-Loka. Poročilo je bilo avgusta 1946 posredovano tudi italijanskemu zunanjemu ministrstvu (ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, Jugoslavia 62, R. Consolato Generale d'Italia, Ginevra za MAE, n. 3946/1432, 14. 8. 1946).

»DEPORTACIJE« IN JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKI (DIPLOMATSKI) ODNOSI OD KONCA VOJNE DO PODPISA MIROVNE POGODBE

V prvih letih po koncu druge svetovne vojne Jugoslavija in Italija uradno nista imeli diplomatskih stikov. To je trajalo vse do podpisa mirovne pogodbe februarja 1947.¹⁷¹ V mesecih, ki so sledili, sta državi dobili svoji uradni diplomatski predstavniki. Kot so nekateri zgodovinarji že ugotavljali (prim. Troha, 1999, 91), sta pred tem stike vzdrževali samo vodstvi komunističnih strank, kar je pravzaprav bilo značilno za povojno jugoslovansko diplomacijo (prim. Petkovič, 1995; Petrović, 2015). Posledično je KPJ pogovore vodila samo s predstavniki svoje sestrške stranke v Italiji. Kljub temu da v prvih dveh letih državi uradnih stikov nista imeli, so predstavniki oblasti »umazano perilo« večkrat prali v javnosti in medijih; problem »deportiranih« pri tem ni bilo zanemarljivo sredstvo v rokah italijanskih vladnih strank, predvsem Krščanske demokracije (*Democrazia Cristiana*).

Italijanska vlada je novice o deportacijah sprejela z velikim nelagodjem, sploh zato ker je bila podvržena pritiskom javnosti, ki ji je pripisovala odgovornost za nastalo situacijo in nesposobnost pri rešitvi problema. Zunanji minister in nato predsednik vlade, Alcide De Gasperi, je načelniku zavezniške komisije za Italijo, admiralu Elleryju W. Stoneu, o nevzdržni situaciji v državi pisal 6. novembra 1945, pri čemer je izrazil prepričanje, da je odnos javnosti krivičen, saj italijanska vlada prav veliko ne more storiti, ker z Jugoslavijo nima vzpostavljenih diplomatskih stikov. Ostro je napadel jugoslovansko vodstvo, ki naj bi imelo nerazumljive zahteve v odnosu do italijanske vlade in celo še vedno vztrajalo, da sta državi v vojnem stanju (DDI, 1992, d. 662, 6. 11. 1945). Dva dni kasneje je bila kritika na jugoslovansko vodstvo še ostrejša, saj je admiralu opozoril, da je jugoslovansko vodstvo vse od maja 1945 skušalo spremeniti etnično podobo Trsta in okolice. To naj bi počeli preko deportacij na tisoče Italijanov, kot tudi z mobilizacijo in hkrati priseljevanjem jugoslovanskega prebivalstva (DDI, 1992, d. 669, 8. 11. 1945). Italijanska vlada je torej deportacije označevala za sredstvo spremembe etnične podobe prostora ter s tem poskus teritorialne ekspanzije jugoslovanske države. Teza se je večkrat pojavljala v korespondenci s predstavniki zavezniških oblasti. Italijanska vlada je torej svoje stališče do deportacij pred mednarodno javnostjo osnovala na prepričanju, da so jugoslovanske oblasti v 42-ih dneh zasedbe vzpostavile vzdušje terorja, ki se je manifestiralo v številnih protipravnih deportacijah kot poskus spremembe etnične podobe prostora.

Medijska vojna – »deportacije« ter prihodnost jugoslovansko-italijanskih odnosov

V prvih mesecih po osvoboditvi Trsta je Italija iskala podporo predvsem pri zahodnih zaveznikih. Po diplomatski poti pred podpisom mirovnega sporazuma ni nikdar neposredno pristopila do Jugoslavije. Medtem ko je na diplomatskem nivoju s pomočjo Velike Britanije in ZDA prihajalo do premikov, saj sta slednji konec oktobra 1945 jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu predali protestno noto s seznamom domnevno »deportiranih« oseb, je italijanska vlada morala nekako pomiriti javnost in

¹⁷¹ Glede diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Italijo v prvih letih po drugi svetovni vojni glej predvsem Tenca Montini, 2020.

svojce. Dne 10. novembra 1945 je imel takratni predsednik italijanske vlade Ferruccio Parri v Vidmu govor, v katerem se je mdr. obregnil ob problematiko »deportiranih« in zagotovil, da italijanska vlada problemu posveča vso potrebno pozornost. Dodal je, da je za dobrobit odnosov med državama nujno potrebno, da se deportiranci iz Julijske krajine vrnejo v domovino.¹⁷² Kot odgovor na Parrijeva namigovanja je teden pozneje Tito podal izjavo, da o domnevnih »deportacijah« in internacijah oseb iz Julijske krajine ne ve ničesar, saj Jugoslavija zadržuje samo vojne ujetnike.¹⁷³

Na tem mestu velja opozoriti, kar je eno ključnih vprašanj, ali so Tito in jugoslovansko vodstvo sploh vedeli, na katere dogodke so z izrazom »deportacije« v italijanski vladi namigovali oziroma kdaj so se s tem seznanili. Na to medijsko izjavo je namreč Josip Smolaka, ki je bil ravno v tem času na tajni misiji v Rimu (prim. Lampe, 2022b), Titu poslal depešo s pripombo, da je očitno prišlo do nesporazuma med Titovo in Parrijevo izjavo, saj je prvi govoril o vojnih ujetnikih, medtem ko drugi o deportirancih.¹⁷⁴ Kljub temu da so tudi britanski funkcionarji iz *Foreign Officea* trdili, da je bilo zanihanje obstoja deportirancev s strani jugoslovanskega vodstva pričakovati,¹⁷⁵ se upravičeno lahko vprašamo, ali je šlo za sprenevedanje s strani jugoslovanskega vodstva ali v resnici še niso vedeli (čeprav se to zdi skoraj neverjetno), za katere ujetnike gre.

Italijanske obtožbe v medijih so sprožile neželeni odziv iz Beograda, saj se je jugoslovansko vodstvo v naslednjih tednih pripravljalo na oster odgovor. Mesec dni po prvem Titovem odzivu je bil 17. decembra 1945 v osrednjem glasilu KPJ, *Borbi*, objavljen obsežen Titov komentar o jugoslovansko-italijanskih odnosih.¹⁷⁶ V njem je jugoslovanski predsednik izpostavil ključna sporna vprašanja, ki so tedaj vplivala na meddržavne odnose. Prispevek, ki je bil za potrebe *Foreign Officea* v celoti preveden, nam prikaže vzdušje, ki je vladalo v Jugoslaviji zaradi italijanske vloge v povojnem svetu. Očitno je bilo, da se jugoslovansko vodstvo ni želelo sprijazniti s tem, da je bil sosednji državi priznan status sobojevnice in je imela močno podporo zahodnih zaveznikov. Na to jugoslovansko vodstvo ni želelo ali moglo pristati, saj je v fašistični Italiji, poleg nacistične Nemčije, videlo glavnega agresorja vojne. Tito je obtožil italijansko vodstvo, da skuša pred zavezniki očrtniti podobo Jugoslavije – zaradi internirancev iz Julijske krajine –, da bi se s tem odkupilo svojih medvojnih grehov. »Deportacijam« je posledično posvetil mnogo prostora in jih vnovično zanikal. Zatrnil je, da internirancev iz območja Julijske krajine v Jugoslaviji ni, in opomnil, da je jugoslovansko vodstvo tovrstne deportacije in internacije zanikalo že s posebno noto ob podpisu Beograjskega sporazuma (o tej noti podrobneje v nadaljevanju), kar pa ne italijanskega vodstva ne Anglo-Američanov ni ustavilo pri tem, da bi Jugoslaviji predale seznam 2500 domnevno interniranih oseb. Da je seznam netočen je ponazoril z nekaj primeri oseb, za katere se je izkazalo, da so na svobodi,

¹⁷² DAMSP, PA 1945–1946, 1945, F. 14, br. 6262, d. 18, pov. br. 123, Josip Smolaka-Rim za Tito, 14. 11. 1945.

¹⁷³ TNA FO 371/48951 R 19667/15119/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2153), 19. 11. 1945. Govor je sicer bil tudi reakcija na prvo diplomatsko noto, ki sta jo jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu predala britanski in ameriški veleposlanik 24. in 25. oktobra 1945.

¹⁷⁴ AJ, 836, I, I-3-b/320, Smolaka za Tito, pov. Br. 127/45, 19. 11. 1945.

¹⁷⁵ TNA FO 371/48951 R 19667/15119/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2153), 19. 11. 1945.

¹⁷⁶ Originala prispevka nimamo, ker Borba iz tega obdobja v slovenskih knjižnicah ni na razpolago. Je pa bil ta odziv objavljen tudi v *Politiki*, v naslednjih dneh pa so jo povzeli tudi sovjetski dnevnik (glej Bajc 2011, 161).

jugoslovanski državljani, čakajo repatriacijo iz katerega od nacističnih taborišč ali se nahajajo v jugoslovanskih taboriščih za vojne ujetnike (na podoben način se je jugoslovansko vodstvo odzvalo tudi na anglo-ameriško diplomatsko noto iz konca oktobra 1945). Izrazil je prepričanje, da italijansko vodstvo skuša na ta način omiliti obtožbe zaradi medvojnih fašističnih zločinov. Kljub temu si, po Titovih besedah, Jugoslavija želi dobrih odnosov z Italijo, vendar po njegovem prepričanju temu nasprotujejo nekateri predstavniki italijanske vlade, ki pri tem tudi uživajo podporo zahodnih zaveznic.¹⁷⁷

Titov odgovor lahko razumemo kot ne samo napad na italijansko vodstvo, temveč tudi kot ostro kritiko anglo-ameriški naklonjenosti težnjam Italije. Jugoslovanski predsednik je odločno stopil v bran svoji državi in na koncu izrazil tudi prepričanje, da je za slabe medsebojne odnose, ki so se znašli na mrtvi točki, kriva predvsem italijanska nepripravljenost priznanja krivde za vojne zločine, za nameček pa še izvajanje pritiskov s »tendencioznimi« in »neutemeljenimi obtožbami« glede deportiranih. Italija namreč, kot porazenka vojne, ne bi smela biti v položaju, da lahko izvaja kakršenkoli pritisk.¹⁷⁸ Iz besedila torej ugotavljamo, da se Tito ne glede »deportiranih«, ne glede drugih medsebojnih problemov, ni nameraval pogovarjati s tedanjim italijanskim vodstvom. Najverjetneje se ne bi bil pripravljeno pogovarjati z nikomer, razen s predstavniki KPI. A, kot mu je iz Rima poročal Smodlaka (Lampe, 2022b), niti KPI pri pogajanjih ne bi mogla spregledati problema deportacij. Poleg tega je Tito ostro napadel tudi anglo-ameriški zaveznici, ker sta podpirali tovrstne italijanske težnje. Čeprav se v britanskem *Foreign Officeu* z obtožbami na svoj račun niso pretirano obremenjevali, je bilo s to izjavo jasno predvsem to, kot je ugotavljal funkcionar H. S. Williams, da Jugoslavija od svojih stališč in zahtev glede mirovnega sporazuma ne bo odstopala.¹⁷⁹

Iz Titovih besed decembra 1945 je razvidno, da si je jugoslovansko vodstvo ob koncu vojne obetalo brezpogojno kapitulacijo Italije.¹⁸⁰ Italija pa se je, zaradi statusa sobojevnice in ob podpori zaveznikov počutila dovolj močna, da je Jugoslaviji postavljala pogoje. Prvi pogoj pa je bila prav rešitev vprašanja »deportiranih«, kar je bilo novembra 1945 že povsem jasno, a za Jugoslavijo povsem nesprejemljivo. Dan kasneje, 18. decembra, je v Rimu potekala tiskovna konferenca, na kateri so novinarji novega italijanskega ministrskega predsednika (od 10. v mesecu) De Gasperija prosili za odziv. Ta je izjavil, da se je sicer zelo trudil, da bi vzpostavil stabilne odnose med državama, in upal, da mu je pred dvema tednoma to uspelo, vendar je zadnja izjava pokazala nasprotno. Sam naj bi na to še vedno bil pripravljen, ampak ne more spregledati problema »deportiranih« iz obeh con¹⁸¹ Julijske krajine. Preden bi torej lahko razpravljali o jugoslovanskih beguncih v Italiji (z vrnitvijo slednjih je jugoslovansko vodstvo pogojevalo repatriacijo italijanskih vojnih ujetnikov), bi moralo

¹⁷⁷ TNA FO 371/48840 R 21169/24/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2345), 17. 12. 1945.

¹⁷⁸ TNA FO 371/48840 R 21169/24/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2345), 17. 12. 1945.

¹⁷⁹ TNA FO 371/48840 R 21169/24/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2345), 17. 12. 1945.

¹⁸⁰ To stališče seveda ni bilo nobena novost, saj se je vodilni kader v Jugoslaviji že med vojno zavedal, da se Italija skuša »čim ceneje izvleči« iz situacije, v katero jo je pahnila Mussolinijeva fašistična politika. Predvsem pa se je skušala že tedaj opredeliti za branitelja Zahoda pred Vzhodom (o tem npr. Godeša, 2014, 754–757).

¹⁸¹ Tu so bržkone mišljene tudi deportacije iz cone B, ki je bila pod upravo VUJE, kjer pa ne ZVU ne italijanske oblasti niso imele dostopa do podatkov o številu deportiranih Italijanov.

jugoslovansko vodstvo dopustiti vsaj misijo v Jugoslavijo, ki bi preverila, kaj se je z »deportiranci«¹⁸² zgodilo. Italijanska vlada naj bi namreč prejemale številne apele s strani sorodnikov.

Titova izjava je vsaj delno presenetila tudi anglo-ameriški zaveznici, ki sta medtem vlagali veliko truda v to, da bi se diplomatski odnosi med državama vendarle vzpostavili. V tednih pred tem sta se namreč veleposlanika v Moskvi, italijanski Pietro Quaroni in jugoslovanski Vladimir Popović, večkrat sestala, da bi skušala uskladiti in vzpostaviti vsaj osnovne diplomatske stike med državama. De Gasperi je v svoji korespondenci s Quaronijem 19. novembra poudaril, da je vzpostavitev diplomatskih stikov med državama nujna. Na podlagi preteklih izkušenj je izrazil prepričanje, da neposredni stiki še niso možni, je pa zato nujno, da veleposlanik v Moskvi pristopi do jugoslovanskega predstavnika, in sicer predvsem glede problemov »deportiranih«¹⁸² ter jugoslovanskih beguncev v Italiji, čeprav teh dveh vprašanj ne gre enačiti. De Gasperi je to označil za prvo fazo pri vzpostavitvi normalnih diplomatskih odnosov; šele ko bosta ti dve vprašanji razrešeni, bi se lahko pogajali glede večjih zadev (DDI, 1992, d. 697, 19. 11. 1945).

V pogovorih z jugoslovanskim kolegom je Quaroni sicer prejel zagotovila, da bo predlog posredovan jugoslovanski vladi, vendar je Popović izrazil osebni dvom v to, da bodo v Beogradu pripravljeni na vzpostavitev diplomatskih stikov, dokler bodo v Italiji zadeve ostajale na deklarativni ravni. Dodal je, da bi tovrsten predlog bil uspešnejši, če bi italijanska vlada dala uradna zagotovila, da bo predala jugoslovanske politične begunce iz Italije. Poleg tega naj bi bil predlog o povezovanju dveh omenjenih problemov neprimeren. Quaroni ga je opozoril, da gre za dva problema, ki zelo razburjata javno mnenje v obeh državah in bi zato bilo primerno, da sta prva na seznamu za ureditev skupnih odnosov (DDI, 1992, d. 708, 22. 11. 1945).

De Gasperi je bil v svoji nadaljnji korespondenci vidno razburjen zaradi vprašanja jugoslovanskih beguncev. Trdil je, da glede teh Jugoslaviji ne morejo dajati nobenih zagotovil, saj »nihče od teh ni imel dovoljenja za bivanje v Italiji, še manj so to spodbujali«. Poleg tega je zelo nazorno izrazil svoj pogled o prisotnosti jugoslovanskih beguncev v državi:

Pravijo, da se govori o 60, 70 tisoč oseb. Ne vem, če so številke točne. V vsakem primeru jih je veliko. Z mirno dušo lahko sporočite, da bi jih z veseljem vse predali v kosu. Ti, kljub nekaterim izjemam, sem prinašajo svoje politične spore, pritiskajo na živilski trg, opravljajo najbolj temne posle itd. Naš princip je torej manj tujcev, toliko bolje, predvsem manj problematičnih tujcev. (DDI, 1992, d. 721, 28. 11. 1945)

Šlo je za precej kompleksno zgodbo o odnosu novih italijanskih oblasti do tujcev v državi. Vsekakor je poznavanje tega odnosa pomembno da razumemo, na kakšen način je predstavništvo italijanske vlade gledalo na jugoslovansko prisotnost v državi – predstavljamo si, da posledično politika Jugoslaviji ni bila

¹⁸² TNA FO 371/48840 R 21178/24/92, Charles-Rome za FO (No. 1965), 19. 12. 1945.

najbolj naklonjena ali prijazna. Gre za pomemben podatek, še toliko bolj ker je De Gasperi to pred mednarodno javnostjo predstavljal precej drugače. Glede pogovorov, ki so se začeli v Moskvi, je namreč obvestil tudi italijanske predstavnike v Washingtonu, Londonu in Parizu, ter jih prosil, naj o tem obvestijo ameriško in britansko vlado. Očitno je, da se je na ta način želel prikupiti novima zaveznicama, saj je v sporočilu med drugim izpostavil, da ju želi na ta način »objektivno obveščati« o razpletu zadeve, kot tudi ponovno izkazati svojo »potrpežljivost in poštene namene« v odnosu do Jugoslavije (»documentare ancora una volta presso di essi la nostra paziente ed onesta buona volontà in materia di rapporti con la Jugoslavia«). In to kljub »brezkompromisnemu odnosu jugoslovanskih oblasti« v odnosu do Italije, tako glede številnih korakov, ki jih je Italija storila pri iskanju dialoga, kot tudi pri odnosu jugoslovanskih čet v času okupacije Julijske krajine (DDI, 1992, d. 711, 23. 11. 1945). Italijanski veleposlanik v Londonu Nicolò Carandini je nekaj mesecev pozneje britanskemu zunanjemu ministru Ernestu Bevinu jugoslovanski odnos celo označil z »aroganco s katero so jim [Italiji], po pravici, prizanesli tudi resnični zmagovalci vojne« (DDI, 1993, 12. 1. 1946). Kar pravzaprav nakazuje tudi na to, da (nekateri) italijanski predstavniki Jugoslaviji niso priznavali statusa prave zmagovalke – karkoli že so s tem mislili.

O pogajanjih v Moskvi so torej bili obveščeni tudi zavezniki. Prav zaradi tega je Titova izjava toliko bolj presenetila London in Washington. V *Foreign Officeu* so sklepali, da so v jugoslovanskem vodstvu ali »bolje pretehtali dogovore obeh ambasadorjev v Moskvi ali pa nameravajo voditi trša pogajanja, kot je kazalo«. ¹⁸³ Pravzaprav pa lahko trdimo, da do konkretnih dogovarjanj nikdar ni prišlo – šlo je za predlog s strani italijanske vlade, za katerega pa ni znano, da bi prinesel kakšne rezultate ali sploh odgovor iz Jugoslavije. Še 8. decembra je namreč De Gasperi poročal na britansko veleposlaništvo v Rimu, da iz Beograda še niso dobili odgovora (DDI, 1992, d. 748, 8. 12. 1945). Očitno je torej, da so bili v *Foreign Officeu* slabo obveščeni o poteku pogovorov.

V okviru britanskega zunanjega ministrstva so posledično sklepali, da s strani sovjetske vlade ne bo pomoči pri rešitvi tega spora. Zato so v Washington posredovali predlog, da skupaj urgirata pri veleposlaništvih v Beogradu in jugoslovanski vladi poudarita velik pomen neposrednih diplomatskih stikov med državama. Pri tem bi morali zaveznici zagotoviti, da to ne bo vplivalo na mirovna pogajanja oziroma prejudiciralo reparacije ali jugoslovanskih teritorialnih zahtev, temveč bi samo olajšalo reševanje manjših, administrativnih vprašanj, kot je bilo npr. odobravanje potovalnih vizumov. ZVU namreč ne bo mogla v nedogled delovati kot mediator med državama, so zaključili v Londonu. ¹⁸⁴ Britanski veleposlanik v Rimu Noel Charles je namreč že nekaj dni pred tem izrazil prepričanje, da bo delovanje ameriškega in britanskega veleposlaništva v Beogradu kot »poštni urad« le podaljšalo pogajanja. ¹⁸⁵ V resnici se je nazadnje to tudi zgodilo, saj, kot rečeno, državi pred podpisom mirovne pogodbe nista vzpostavili diplomatskih odnosov.

¹⁸³ TNA FO 371/48840 R21396/24/92, FO za Washington (No. 13117), 30. 12. 1945. Podrobnosti o dogovarjanjih v Moskvi nam sicer niso poznane.

¹⁸⁴ TNA FO 371/48840 R21396/24/92, FO za Washington (No. 13117), 30. 12. 1945.

¹⁸⁵ TNA FO 371/48840 R21562/24/92, Charles-Rome za FO (No. 1991), 27. 12. 1945.

Tajna misija Josipa Smodlake – neuspehi poskus bilateralnih dogovorov

Poleg poskusa v Moskvi Troha ugotavlja, da sta državi stike skušali navezati tudi preko posrednikov (Troha, 1999, 91), vendar tudi to bolj ali manj brez uspeha. Prav gotovo je v tem smislu pomembna vloga hrvaškega pravnika, politika in diplomata, Josipa Smodlake (1869–1956). Ta je bil je velik poznavalec jugoslovansko-italijanskih odnosov in avtor poleti 1944 enega izmed pomembnejših zapisov o bodoči meji med Jugoslavijo in Italijo – *O razgraničenju Jugoslavije s Italijom*.¹⁸⁶ Njegove zapise je posthumno zbral in uredil Marko Kostrenčič, pri tem pa mu je veliko pomoč nudil Smodlakin sin, Sloven J. Smodlaka, sicer tudi sam pomemben akter v jugoslovansko-italijanskih pogajanjih v povojnem obdobju (Kostrenčič, 1972). Iz vsebine izhaja, da je bil eden izmed najožjih Titovih sodelavcev, izpušča pa pomembne mesece, ki jih je preživel v Rimu. Zadnji zapis iz njegovih zbranih del namreč izhaja iz oktobra 1944. Kot je zapisal sin Sloven, je bil od spomladi 1944 Josip Smodlaka komisar za zunanje zadeve in igral pomembno vlogo pri iskanju mednarodnega priznanja novonastale jugoslovanske države. Marca 1945 je bil imenovan za ministra brez listnice in bil član prve jugoslovanske vlade. Sredi leta 1946 (v svojem 77. letu starosti) je v Rim prišel kot delegat v Svetovalnem svetu za Italijo (*Savjetodavno vijeće za Italiju*; Kostrenčič 1972, 20; Selinić, 2014).

Njegova biografija torej ne izpostavlja mesecev med marcem 1945 in pomladjo 1946, torej obdobja, ki ga je preživel v Rimu kot tajni Titov odposlanec.¹⁸⁷ Z njegovo prisotnostjo niso bili uradno seznanjeni niti v vrhu italijanske vlade, saj je De Gasperi ob neki priliki priznal, da je za njegovo prisotnost »slišal, vendar uradno ni bil obveščen«.¹⁸⁸ To je lahko vsaj delno razumljivo, saj je bil Smodlaka v prvih povojnih mesecih v Rimu povsem neuradno, ko je bila njegova naloga, da opravlja informativne razgovore in tako ugotovi, ali bo dogovor med državama glede meje, brez posredovanja tretjih sil, sploh možen.¹⁸⁹ Titu je svojo željo po neformalnih pogovorih in srečanjih podkrepil s tezo, da je kot član Svetovalnega sveta v Rimu videl, da ta nima nobene kompetence ali moči, zato se mu ta pot ni zdela primerna ali sploh vredna njegovega zdravja.¹⁹⁰ Tito se je z njim strinjal, Smodlakino nepogrešljivo vlogo pri tovrstnih dogovarjanjih pa je že pred tem podprl Edvard Kardelj.¹⁹¹ Z nekaj generalnimi napotki ga je konec septembra 1945 Tito zato pooblastil, da se ponovno odpravi v Rim.¹⁹²

Tako je v začetku oktobra pričel s svojo tajno misijo: po pogovorih s predstavniki tako italijanskih kot zavezniških oblasti je Titu pošiljal poročila o situaciji ter (ne)naklonjenosti oblasti in javnosti jugoslovanski vladi. Pri tem se ni

¹⁸⁶ Zapis je v več delih izšel v *Novi Jugoslaviji*, junij – julij 1944, septembra 1944 pa je izšel tudi v italijanskem jeziku (*Sulla delimitazione dei nuovi confini tra Italia e Jugoslavia*).

¹⁸⁷ Podrobneje je v bila širšem mednarodno-diplomatskem kontekstu ta misija Josipa Smodlake obravnavana v Lampe (2022b).

¹⁸⁸ DAMSP, PA 1946, F. 33, br. 1108, d. 11, pov. br. 123, Sloven Smodlaka za MIP, 24. 1. 1946.

¹⁸⁹ AJ, Fond 836, F. Br. I., I-3-d/29, Smodlaka za Tito, pov. br. 108/45, 24. 9. 1945.

¹⁹⁰ AJ, 836, I, I-3-b/320, Smodlaka za Tito, pov. br. 75/45, 31. 5. 1945.

¹⁹¹ AJ 836, I-3-b/320, Kardelj za Smodlaka, br. 73, 30. 5. 1945.

¹⁹² AJ, Fond 836, F. Br. I., I-3-d/29, Tito za Smodlaka, 27. 9. 1945.

mogel izogniti vprašanju »deportiranih«, saj mu je kaj kmalu postalo jasno, da bo to predstavljalo pomembno oviro. V svojih osebnih poročilih Titu je večkrat izpostavil, da sporazum ne bo možen, dokler se ne uredi (vsaj) zadeva glede »deportiranih«.¹⁹³ Ker na svoje depeše glede »deportiranih« ni prejemal odgovorov, se je naposled, po Titovi izjavi sredi decembra 1945 (o kateri ni bil obveščen in je zanj izvedel preko italijanskih medijev), januarja 1946 odločil, da prekine svojo misijo. Maršalu je to obrazložil z besedami, da mu je iz Titove decembrske izjave postalo jasno, da njegova misija v Rimu ni več potrebna.¹⁹⁴ Ne glede na to je v italijanski prestolnici ostal kot predsednik Svetovalnega sveta. Vsekakor je iz dokumentacije razvidno, da je večino dela opravljal njegov namestnik – sin Sloven. O njegovi vlogi je sicer znanega še veliko manj kot o očetovi.

Josip Smoldaka je bil diplomat z bogatimi izkušnjami. Politično se je izpostavljal in njegovo ime je bilo poznano in spoštovano v mednarodnih krogih. Po prvi svetovni vojni je bil denimo tudi član delegacije na mirovni konferenci v Parizu. Ko sta mu Tito in Kardelj zaupala tajno misijo v Rimu, kljub temu da je bil takrat star že 77 let, sta vedela, koga pošiljata »v ogenj«. Njegova domneva, da bilateralni sporazum med državama ne bo možen, se je izkazala kot resnična. Kot spreten diplomat je iz številnih pogovorov in zaupnih besed, ki mu jih je namenil Tito, kaj hitro doumel, da nobena stran ne bo popustila pri vprašanju »deportacij« iz Julijske krajine, kaj šele pri razmejitvi. Zato je svojo tajno misijo po komaj dveh mesecih opustil.

Mirovna pogajanja in sporazum v Parizu, februar 1947

Na Pariški mirovni konferenci,¹⁹⁵ je bilo pričakovati, da bosta tako Jugoslavija kot Italija, ki sta se vsaka zase borili za čim večji del Julijske krajine, v ta namen uporabili vsa »orožja«. Glavna tema razprav je seveda bilo zakoličenje nove jugoslovansko-italijanske meje. Po pregledu in analizi virov sklepamo, da problem »deportacij« na mirovnih pogajanjih v Parizu ni igral večje vloge. To pa ne pomeni, da se niso vse vpletene strani pripravljale na morebitno odprtje tega spornega vprašanja. Anglo-Američani so sicer razmišljali o tem, da bi problematiko »deportiranih« in dotedanji diplomatski noti, ki sta bili predani jugoslovanski vladi, javno izpostavili, a tega nazadnje niso storili, saj so se zavedali, da bi to dodatno otežilo že tako napeto razpravo glede Trsta in meje.¹⁹⁶

Po drugi strani je italijanska vlada preko svojih predstavnikov to vprašanje skušala problematizirati že od vsega začetka. Tako se je De Gasperi v svojem govoru 18. septembra 1945, ko je italijanska stališča zagovarjal na devetem srečanju Sveta zunanjih ministrov velikih sil, spraševal, »zakaj je ob trenutku zmage bila vsiljena ‚pravica prvega okupatorja‘ ter je bilo tisoče Italijanov deportiranih

¹⁹³ npr. AJ, 836, I, I-3-b/320, Smoldaka za Tito, pov. br. 127/45, 19. 11. 1945; pov. br. 132/45, 4. 12. 1945.

¹⁹⁴ AJ, 836, I, I-3-b/320, Smoldaka za Tito, pov. br. 3, 13. 1. 1946.

¹⁹⁵ O konferenci je izšlo veliko del. Na tem mestu lahko omenimo npr. posebno številko znanstvene revije *Acta Histriae*, ki je bila namenjena posebej razpravam o Pariški mirovni konferenci, *Acta Histriae* 6 (1) 1998.

¹⁹⁶ TNA FO 371/67412 R7497, Hankey-Rome to Jack R. Colville, Southern Department FO (No. 48/13/47), 22. 5. 1947.

in interniranih v jugoslovanska taborišča?» (FRUS, 1945a, 234). To je bil prvi primer, ki smo ga zasledili, ko je eden izmed pomembnih italijanskih političnih predstavnikov javno pred mednarodno skupnostjo problematiziral vprašanje »deportiranih«. Ni nam znano, da bi se nanjo kateri od jugoslovanskih predstavnikov odzval. Vendar se je jugoslovanska vlada v začetku leta 1946 začela pospešeno pripravljati in zbirati informacije v primeru, da bi očitki s strani italijanske vlade bili izpostavljeni ravno na mirovnih pogajanj. Zato je bilo vladi v Sloveniji naročeno, naj zbere čim več podatkov o osebah, ki so se znašle na anglo-ameriškem seznamu, saj »gre z gotovostjo pričakovati, da bo Italija na mirovni konferenci, z namenom da nas kompromitira, ponovno odprla vprašanje tako imenovanih deportirancev«.¹⁹⁷ V jugoslovanskem vodstvu so pričakovali da bodo, če ne drugo, iz seznama (ki so ga oktobra 1945 jugoslovanski vladi predali Anglo-Američani) vsaj črtali tiste osebe, za katere so Jugoslovani menili, da vanj ne sodijo. O namenih italijanske vlade so sklepali tudi zaradi novega spiska »deportiranih«, ki naj bi ga italijanska vlada predala CICR.¹⁹⁸

Kljub vsemu ne zgleda, da bi kdorkoli (po De Gasperijevem govoru septembra 1945) na mirovnih pogajanjih ponovno odprl to vprašanje. Kljub temu pa velja izpostaviti, da je De Gasperi admiral Stonea ponovno opozoril na problem februarja 1946, tik pred prihodom mešane komisije, ki naj bi v Julijski krajini preverila, kod bi tekla nova meja. V svojem precej dolgem *pro-memoria* za admiral Stonea je italijanski predsednik vlade, med ostalimi zadevami, ki jih je ocenil za problematične, povzel pogled italijanske vlade na vprašanje »deportacij«. Izpostavil je predvsem naslednje zadeve:

- da okupacijske oblasti nimajo pravice do deportacij prebivalstva na okupiranem teritoriju,
- da so tovrstne deportacije posledično protizakonite,
- da je bil cilj deportacij sprememba etnične podobe Julijske krajine (DDI, 1993, 21. 2. 1946).

Gre za pomemben povzetek, ki nam priča o osnovnih karakteristikah in mnenju, ki si ga je italijanska vlada okrog problema ustvarila oziroma nakazuje na način, kako ga je želela prikazati pred zaveznici. Kot smo že ugotavljali so deportacije ocenjevali za protipravne ter sredstvo spremembe etnične podobe Julijske krajine.

Svojci »deportiranih«, člani društva ACDJ, so sicer julija 1946 na vse delegacije (razen italijanske in, zanimivo, jugoslovanske) naslovili apel glede »deportiranih« v upanju, da se bo problem katere od delegacij dotaknil.¹⁹⁹ Vendar so oktobra 1946 sicer z razumevanjem, a razočarano ugotavljali, da ta problem na mirovni konferenci ne bo predmet razprave. Tajnik italijanske delegacije naj bi jim namreč v pogovorih omenil, da je vprašanje usode »deportiranih« sekundarnega pomena v

¹⁹⁷ DAMSP, PA 1946, F. 40, d. 2, XL/668, PRO-MEMORIA, nepodpisan in nedatiran. Z roko je ob *pro-memoria* pripisano, naj se ta osebno preda Dr. Vratoviću. Ker je prvo nam poznano poročilo o deportiranih, ki ga je pripravil Mirko Vratović, datirano 23. julija 1946, sklepamo, da iz tega obdobja izhaja tudi ta dokument.

¹⁹⁸ DAMSP, PA 1946, F. 40, d. 2, XL/668, PRO-MEMORIA, nepodpisan in nedatiran.

¹⁹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, *Apel delegacijam na Pariški mirovni konferenci*, 11. 7. 1946.

primerjavi z določitvijo meje in oblikovanjem statuta STO (ACDJ, 1980, 36). Posledično tudi v mirovni pogodbi, ki je bila podpisana 10. februarja 1947, ni govora o »deportirancih« in njihovi repatriaciji. V 71. členu sporazuma je le navedeno, da se »italijanski vojni ujetniki vrnejo v domovino brž ko mogoče, v skladu z dogovori, sklenjenimi med posameznimi silami, pri katerih so v ujetništvu, in Italijo« (Pariška mirovna pogodba, 1997, 29). Ta člen je sicer splošne narave: govori namreč le o tem, da morajo biti vojni ujetniki repatriirani, ni pa denimo specificirano v kolikšnem času, obenem ne omenja niti kategorije »deportiranih« oseb. Kljub temu velja poudariti, da je bila, kot bomo videli v nadaljevanju, večina italijanskih vojnih ujetnikov iz Jugoslavije repatriirana tik pred podpisom sporazuma.

Odperto ostaja vprašanje, zakaj italijanska stran, ki je »deportacijam« očitno pripisovala velik pomen, tega ni problematizirala na mirovni konferenci. Sklepamo, da so o tem razmišljali, vendar tega niso storili, ker so se zavedali, da pri tem ne bi dobili podpore s strani ameriške in britanske delegacije ter drugih »zahodnih« držav. Britanske oblasti so, kot smo videli, to zgodbo raje zamolčale v korist čimprejšnjega sporazuma. Verjetno so podobno razmišljali v Italiji, poleg tega da »deportiranci« niso sodili v sam vrh problemov z Jugoslavijo. Je pa zato podpis mirovnega sporazuma odprl novo poglavje jugoslovansko-italijanskih odnosov, saj sta državi znova vzpostavili diplomatske stike in s tem se je razprava okrog »deportiranih« preselila (tudi, ne pa zgolj) na bilateralno raven.

Vzpostavitev diplomatskih stikov med Jugoslavijo in Italijo

Kot rečeno, je podpis mirovnega sporazuma omogočil, da sta državi stopili v diplomatske stike in v naslednjih mesecih vzpostavili svoji veleposlaništvi. Vodja italijanskega, Enrico Martino, je v Beograd prispel julija 1947. Slovesnost ob predaji poverilnih pisem, ki je običajna praksa v mednarodni diplomaciji, je potekala 17. julija in z naslednjim dnom je Martino uradno nastopil svojo funkcijo italijanskega veleposlanika v Jugoslaviji (DDI, 1997, d. 195, 17. 7. 1947). Poleg njega je 28. julija funkcijo prvega tajnika nastopil Alessandro Tassoni Estense ter 5. avgusta mesto tretjega tajnika Ugo Mosca (DDI, 1997, *Appendice II*, Jugoslavia, str. 1019). Kot bomo v naslednjih poglavjih videli, je problem »deportiranih« v glavnem urejal veleposlanik osebno.

Na tem mestu ne bomo posebej poglobljali obdobja prvih mesecev in let diplomatske komunikacije med državama (prim. Tenca Montini, 2020). Na podlagi dokumentov sicer opažamo, da so bili v Italiji spočetka zelo optimistični glede teh odnosov. Kljub površinskemu poznavanju situacije lahko rečemo, da so s podpisom mirovnega sporazuma v Italiji, morda tudi upravičeno, pričakovali, da bodo dogovarjanja na bilateralni ravni z vsemi, tudi z jugoslovanskimi predstavniki, potekala na enakovrednem nivoju. Kljub temu so v nekaj mesecih prišli do zaključka, da je odnos Jugoslavije do »nove« italijanske države precej podcenjujoč in celo zaničujoč – zaradi preteklih »grehov« iz časa fašizma. Jugoslovanski zunanji minister Stanoje Simić je namreč v pogovorih z Martinom večkrat izrazil razočaranje, ker se v Italiji vojnim zločincem ne sodi primerno in da, »če sta umrla Hitler in Mussolini, to še ne pomeni, da sta umrla tudi nacizem in fašizem in je zato potrebno odstraniti odgovorne, ki bi se lahko znova

organizirali» (DDI, 1997, d. 320, 13. 8. 1947). Decembra 1947 naj bi vprašanje vojnih zločincev Simić, po besedah Martina, celo označil kot »*veliko oviro*« pri odnosih med dvema državama (DDI, 1997, d. 808, 13. 12. 1947).

Poleg pereče problematike sojenja in predaje vojnih zločincev je največ neso-
glasij sprva povzročal trgovinski sporazum ter vprašanje ribolova na obmejnem
območju. Hkrati pa, kar je za nas najbolj zanimivo, tudi vprašanje »deportacij« iz
Julijske krajine. Ne glede na to je leta 1952 Martino ugotavljal, da so bili odnosi
med državama, kljub številnim vzponom in padcem, v prvih letih v neprestanem
izboljševanju ter so do konca leta 1951 razrešili praktično vsa sporna vprašanja
– z izjemo STO in »deportiranih« (DDI, 2015, d. 324, 3. 1. 1952).

BEOGRAD PREISKUJE »DEPORTACIJE« IZ JULIJSKE KRAJINE

Težave pri zbiranju informacij

Da bi se v Beogradu kar najbolje pripravili na diplomatske note Londona in Washingtona in na mirovno konferenco v Parizu, hkrati pa tudi zato, ker sta glede »deportiranih« posegla tudi Vatikan in CICR (o vsem tem podrobneje v nadaljevanju), je marca 1946 jugoslovansko zunanje ministrstvo Narodni vladi Slovenije naročilo preiskavo »deportacij«, za katero je bil odgovoren takratni delegat narodne vlade Hugo Skala. Ta je 2. maja 1946 na Jožeta Brileja, ki je bil tedaj funkcionar na jugoslovanskem Ministrstvu za zunanje zadeve, naslovil prvi del karakteristik in podatkov italijanskih »deportirancev«. Ti podatki naj bi bili »*preverjeni in zanesljivi*«, čeprav včasih nepopolni.²⁰⁰ Pravzaprav je šlo za seznam 138 deportiranih oseb, ki je del gradiva javnega tožilca za zločine proti ljudstvu pri Osvobodilnem odboru v Trstu (*Consiglio di liberazione di Trieste*), ta pa naj bi ga pridobil od CLN, ki je seznam pripravil že 17. decembra 1945. Seznam je zajemal (vendar ne vedno, nekateri podatki so zelo pomanjkljivi), poleg datuma rojstva, tudi informacije o datumu in kraju aretacije, položaj oziroma funkcijo v času vojne ter česa je bil obtožen. Zanimivo je, da je bilo pri nekaterih navedeno, da niso osumljeni ničesar.²⁰¹ Že naslednji dan je Skala, kot dopolnilo k omenjenemu dopisu, izpostavil nekaj težav, s katerimi so se srečevali v Trstu pri zbiranju informacij (za to je bil zadolžen Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor – PNOO v Trstu, ki je vodil preiskave tudi za goriško območje, ne pa za Istro). Predvsem je navedel, da v mnogih primerih ne gre za domačine, temveč za posameznike, ki so v mestu bivali od septembra 1943 do maja 1945, in še to v glavnem v kasarnah.²⁰²

O podobnih težavah pri zbiranju informacij je ponovno večkrat pisal junija 1946. Po informacijah upravno-politične komisije PNOO za Slovensko Primorje in Trst naj bi bilo zbiranje podatkov »*precej zamudno in težavno*«. To je Skala opravičeval tudi s tem, da imajo v Trstu na razpolago samo nekaj ljudi ter nimajo zadostnih materialnih sredstev. Poleg tega naj bi veliko deportirancev stanovalo v »*popolnoma italijanskih blokih*«, od koder naj bi bilo težko dobiti informacije.²⁰³ Kljub številnim težavam se je preiskovanje nadaljevalo, zato so v naslednjih tednih in mesecih na zunanje ministrstvo posredovali številne nove ali dopolnitve starih seznamov.²⁰⁴ Pri

²⁰⁰ DAMSP, PA 1946, F. 39, XXXIX/480, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 179/6-1946, Deportiranci iz Julijske krajine, 2. 5. 1946.

²⁰¹ DAMSP, PA 1946, F. 39, XXXIX/482–493, Elenco degli internati civili in Jugoslavia, 28. 4. 1946.

²⁰² DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 7335, XXXIX/494, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 179/7-1946, Deportiranci iz Julijske krajine, 3. 5. 1946.

²⁰³ DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 361, XXXIX/521, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 234/14-46, Deportiranci iz Julijske krajine, 6. 6. 1946.

²⁰⁴ npr. DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 7337, XXXIX/529–534, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 275/16-46, Italijanski »deportiranci«, 21. 6. 1946; DAMSP, PA 1946, F. 39, XXXIX/520–528, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 275/17-46, Italijanski »deportiranci«, 22. 6. 1946; DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 505, XXXIX/535–542, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 275/19-46, Italijanski »interniranci«, 11. 7. 1946; DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 1038, XXXIX/543–545, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 305/20-46, Italijanski »deportiranci«, 19. 8. 1946.

tem je Skala avgusta spraševal, ali naj se delo nadaljuje,²⁰⁵ na kar so mu odgovorili pritrdilno.²⁰⁶

Po seznamih, ki so nam na voljo, naj bi zbrali podatke o približno 335 osebah, deportiranih iz Julijske krajine. Pri tem je potrebno opozoriti, da podatkov o pripadnikih vojaških formacij niso zbirali oziroma pri tem niso imeli uspeha, saj naj bi šlo za »*tuje elemente, ki tukaj niso poznani*«. ²⁰⁷ Zbirali so torej informacije samo za civiliste, ker so ti bili rezidenti tega območja. Gre torej za relativno majhno število (335 oseb), v primerjavi z anglo-ameriškim ali drugimi seznammi, poleg tega pa so bili ti seznam (kot so ugotavljali na zunanjem ministrstvu) precej pomanjkljivi. Zato so na Kardelja naslovili prošnjo naj se, »*ker v zvezi s tem vprašanjem do sedaj ni bilo nič storjeno*« in ker je »še tisto malo podatkov, kar smo jih prejeli, povsem premalo«, preiskave pospešijo. Tokrat je bil za to pooblaščen Mirko Vratović.²⁰⁸

Mirko Vratović – jugoslovanski izvedenec o deportacijah in njegove preiskave

Mirko Vratović je bil med vodilnimi predvojnimi istrskimi protifašisti. Leta 1928 je bil skupaj z Mihovilom Bradamentejem obtožen sodelovanja z obveščevalno službo Kraljevine Jugoslavije. Leta 1929 je bil aretiran in naslednje leto obsojen na desetletno zaporno kazen. Leta 1936 se je izselil v Jugoslavijo in postal eden izmed vodilnih emigrantske Zveze, ob okupaciji ga je aretiral gestapo (Kacin-Wohinz, 1990, 129, 269–270, 276). Po vojni je na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu deloval kot član Inštituta za mednarodna vprašanja (*Institut za međunarodna pitanja*), kjer je bil zadolžen za reševanje »istrskega vprašanja«.

Vratović je pri preiskavah glede deportacij sodeloval že od začetka, zato je 23. julija 1946 nastal njegov prvi referat glede tega problema (*Referat o deportiranih Italijanih*).²⁰⁹ V arhivu jugoslovanskega zunanjega ministrstva sta se ohranila le kazalo in spremni dopis. Iz slednjega je razvidno, da je nastal kot posledica diplomatske note iz Vatikana (12. junij 1946) in seznama CICR (prvi del seznama so v Beograd prejeli 13. marca 1946). Pri tem je Vratović pripomnil, da je iz informacij, ki jih je imel na razpolago, izlekel vse kar je mogel.²¹⁰ Najverjetneje je šlo samo za delovno verzijo poročila, saj je bil konec leta 1946 pripravljen še en referat s podobno vsebino, o katerem več v nadaljevanju.

Da je bil Vratović v naslednjih mesecih ključna oseba v preiskavah, nam priča njegov odziv na drugo zavezniško diplomatsko noto (4./5. oktober 1946). Ker je Brileju odgovarjal že 9. oktobra je jasno, da je bil prva oseba, na katero se je jugoslovansko vodstvo glede tega vprašanja obrnilo. Vratović je v svojih preiskavah prišel do nekaterih zanimivih ugotovitev, in sicer da:

²⁰⁵ DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 1038, XXXIX/543, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 305/20-46, Italijanski »deportiranci«, 19. 8. 1946.

²⁰⁶ DAMSP, PA 1946, F. 39, XXXIX/546, Mih. Dragović, MZZ za Skala, delegat MZZ NVS pov. br. 10338, Italijanski deportiranci, 5. 9. 1946.

²⁰⁷ DAMSP, PA 1946, f. 39, br. 7336, XXXIX/521, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 234/11-46, Deportiranci iz Julijske krajine, 1. 6. 1946.

²⁰⁸ DAMSP, PA 1946, f. 40, d. 2, XL/668, PRO-MEMORIA, nepodpisan in nedatiran. Z roko pripisano, naj se osebno preda Dr. Vratoviću pro memoria, karakteristike »deportirancev« in (novi) spisek »deportirancev«.

²⁰⁹ Tukaj obravnavane ugotovitve so bile delno že objavljene v znanstveni reviji Acta Histriae (Lampe, 2017).

²¹⁰ DAMSP, PA 1946, f. 40, d. 1, XL/298–299, Mirko Vratović. Referat o deportiranim Italijanima, 23. 7. 1946.

- je »narod sam obračunaval s svojimi sovražniki«,
- vojska v 42 dneh zasedbe Julijske krajine ni mogla vršiti vsestranske kontrole nad dogajanjem,
- možno je, da so nekatere ali celo mnoge od teh oseb v jugoslovanskih taboriščih, kazenskih zavodih, na prisilnem delu, na svobodi ali so jih, po tem ko so jih obsodili, tudi usmrtili z ustrelnitvijo.²¹¹

Ključno v vsem tem je po njegovi oceni bilo, ali se te osebe nahajajo v Jugoslaviji in ali jih lahko vrnejo, v kolikor ne gre za vojne ujetnike oziroma obsojence.²¹²

Njegova ugotovitev, da je »narod sam obračunaval s svojimi sovražniki« je gotovo vsaj delno resnična, ne pa povsem, saj je jasno, da so aretacije bile načrtovane, čeprav ne tako množične. Vratović je torej priznal, da so zadeve v prvih povojnih tednih ušle izpod nadzora. Predvsem pa je poudaril, da je potrebno situacijo sanirati in te osebe poiskati, ker so se to obvezali z Devinskim sporazumom iz 9. junija 1945 (tu je najbrž mišljen Beograjski sporazum, ker je bil sklenjen na ta dan in se med drugim nanaša tudi na repatriacijo deportirancev). Ker jugoslovansko vodstvo ni imelo na razpolago evidence teh oseb, je to predstavljalo veliko težavo. Kot je Vratović ugotavljal, bi oblikovanje tovrstne evidence trajalo več mesecev ali celo let. Tega niso mogli storiti na podlagi prejetih seznamov, ker naj bi ti bili polni napak. Zato je podal dva predloga, in sicer (1) po taboriščih poiskati tiste, ki so bili aretirani v con A, hkrati pa (2) vsem sodiščem in kazenskim zavodom naročiti, naj jim pošljejo podatke o vseh tistih zapornikih/pripornikih, ki so bili med 1. majem in 12. junijem 1945 aretirani v con A Julijske krajine. Pri tem je izrazil dvom o tem, ali bi po mednarodnem pravu v Jugoslaviji sploh lahko sodili za zločine, storjene v con A v času pred jugoslovansko zasedbo. Zato je predlagal, da se ta preiskava vodi samo za interno informacijo. Dodal je še, da se sicer ne bo spuščal v vprašanje, ali so po Devinskem [Beograjskem] sporazumu dolžni vrniti tudi vojne ujetnike.²¹³ Beograjski sporazum je namreč v svojem 6. členu predvideval vrnitev deportiranih oseb, vendar ker izraz deportirani za to ni (bil) najbolj primeren, je bilo seveda vse stvar interpretacije. So bile torej jugoslovanske oblasti dolžne vrniti tudi na tem območju zajete vojne ujetnike ali aretirane obsojence? Kdo vse je pravzaprav spadal v kategorijo »deportiranci«? O tem se je očitno spraševal tudi Vratović, kot tudi o tem, koga so sploh imeli pravico aretirati.

Po mnenju Vratovića torej jugoslovansko vodstvo v Beogradu za večino teh aretacij in deportacij ni vedelo oziroma te niso bile posledica posebnih navodil centralnih oblasti. To vemo, da ni povsem res, saj so bile aretacije vsaj delno načrtovane, čeprav ne tako množične. Vratović je bržkone skušal jugoslovansko vodstvo povsem oprati krivde, čeprav je jasno, da je bilo to odgovorno za situacijo v Julijski krajini. Kljub temu so, kot smo že večkrat izpostavili, zadeve ušle izpod nadzora. To lahko sklepamo tudi na podlagi tega, da seznam deportirancev v Jugoslaviji ni obstajal – kar pomeni, da se ni vodila posebna evidenca in da ni šlo za posebno kategorijo oseb. Vsekakor pa lahko ovržemo italijanske očitke, da je šlo za čistko ali kakršnokoli genocidno politiko.

²¹¹ DAMSP, PA, 1946, f. 40, br. 12033, d. 2, XL/735–739, Pitanje deportiraca iz Juliske krajine, 9. 10. 1946.

²¹² DAMSP, PA, 1946, f. 40, br. 12033, d. 2, XL/735–739, Pitanje deportiraca iz Juliske krajine, 9. 10. 1946.

²¹³ DAMSP, PA, 1946, f. 40, br. 12033, d. 2, XL/735–739, Pitanje deportiraca iz Juliske krajine, 9. 10. 1946.

Deportiranci ali pogrešane osebe?

Vratović je Brileju 31. decembra 1946 posredoval novo poročilo, po vsebini zelo podobno kot tisto iz meseca oktobra. Nanaša se predvsem na sezname, ki so jih do tedaj prejele jugoslovanske oblasti, in sicer:

- seznam Anglo-Američanov – 2472 oseb,
- seznam CICR – 4768 oseb,²¹⁴
- seznam Vatikana – 2513 oseb,
- seznam delegacije ANPI – 1064 oseb.²¹⁵

Po besedah Vratovića naj bi vsi ti sezname imeli enake pomanjkljivosti, in sicer da:

- so nenatančni,
- so naslovi deportiranih netočni,
- so pogosto navedeni samo priimki,
- nekateri od navedenih so že bili repatriirani,
- nekateri od navedenih so prihajali iz cone B,
- nekateri od navedenih so izginili v bojih,
- nekateri od navedenih niso bili nikdar deportirani in so torej na svobodi v coni A ali v Jugoslaviji,
- nekateri od navedenih so izginili v Italiji pred vpoklicem v italijansko vojsko,
- nekateri od navedenih so bili pogrešani že iz obdobja pred osvoboditvijo Trsta (med letoma 1943 in majem 1945).²¹⁶

Vratović je torej – kot po vsej verjetnosti največji jugoslovanski izvedenec problematike – ocenil, da je temeljni problem vseh seznamov ta, da so kot »deportiranci« pravzaprav označene pogrešane osebe. Čeprav so se nekateri izmed teh res nahajali v Jugoslaviji, je menil, da je veliko takih, ki so bodisi pogrešani iz bojov, so bili likvidirani s strani samih Italijanov, jim je »sodil narod« ali so bili obsojeni na smrt, in sicer po tem, ko so bili ujeti s strani bodisi Jugoslovancev kot Italijanov.²¹⁷ V naslednjih poglavjih bomo videli, da je ugotovitev, da so sezname predstavljali pogrešane osebe iz časa vojne in predvsem zadnjih tednov spopadov, pravzaprav pravilna. Seveda so se na seznamih znašli tudi številni tisti, ki so bili dejansko odvedeni v Jugoslavijo in torej deportirani, med njimi pa prav tako veliko pogrešanih, za katere svojci in oblasti (ali tvorci seznamov) niso vedeli, kje se nahajajo ali kakšna je bila njihova usoda.

²¹⁴ V arhivu ACICR sezname iz časa druge svetovne vojne zaradi varstva osebnih podatkov niso dostopni, zato tega seznama nismo uspeli pridobiti. Za podrobnosti glej <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/02-01-archives-second-world-war.htm>. Znano je samo, da je bil prvi del tega seznama jugoslovanskim oblastem predan 13. marca 1946.

²¹⁵ Seznama iz Vatikana in delegacije ANPI med arhivskimi viri nismo našli.

²¹⁶ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

²¹⁷ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

Komu pripisati odgovornost?

V svojem poročilu se je Vratović dotaknil tudi vprašanja krivcev in torej kdo je bil odgovoren za številne aretacije. Pri tem je izpostavil, da so bili povojni obračuni z nacisti, fašisti in kolaboracionisti ob koncu vojne nekaj povsem normalnega in vsakdanjega, ter navedel nekaj primerov iz drugih delov Evrope (npr. v Nemčiji, na Češkem in v Italiji). Mdr. naj bi sami italijanski mediji navajali, da je bilo na podoben način ob koncu vojne ubitih več kot 60.000 fašistov.²¹⁸ Zato je menil, da je povsem razumljivo, da je v povojnem navalu jeze v Julijski krajini prišlo do ubojev nacistov, fašistov ali njihovih pomagačev, tako italijanske kot slovenske nacionalne pripadnosti. Nekateri od teh domnevno »deportiranih« naj bi torej svoje življenje končali tudi na dnu jam (»fojb«, sicer Vratović tega izraza ne uporablja).²¹⁹ Na tem mestu velja tudi izpostaviti zanimivo ugotovitev, da se izvensodne usmrtitve ali t. i. »infojbranja«, čeprav danes in v prvih povojnih letih medijsko zelo »popularna« tema, v prvih letih niso znašla na seznamu diplomatskih sporov med državama. Italijanska vlada »fojb« uradno in sploh ne pred jugoslovanskimi predstavniki ni omenjala ali problematizirala, pa čeprav so bile skoraj dnevna rubrika v lokalnih ter vsedržavnih časopisih.²²⁰

Kot je Vratović glede odgovornosti ugotavljal že v svojem oktobrskem poročilu, naj niti jugoslovanska vlada niti vojne oblasti ne bi nosile nobene odgovornosti. Ocenjeval je, da v 42-ih dneh zasedbe vojska ni mogla vršiti nadzora po celotnem ozemlju, sploh glede na to, da so posamezniki, skupine in narodna sodišča delali »na svojo pest« in izključno na lastno odgovornost, brez kakršnihkoli višjih odredb. To je bila »revolucija v polnem pomenu besede!«, je še poudaril Vratović.²²¹ Njegova interpretacija o vzrokih povojnih oblik nasilja je bila torej orientirana v to, da jih je treba v glavnem pripisati maščevanjem, ki so se na splošno dogajala po vsej Evropi (o tem npr. Mlakar, 2013), gotovo pa ne jugoslovanskemu vodstvu.

Na koncu se je Vratović dotaknil tudi števila pogrešanih in »deportiranih«. Glede teh naj bi bili, po njegovi oceni, še najbolj natančni sezname delegacije ANPI (skupaj 1064 oseb), ki je »deportirance« razdelila v več kategorij. Osrednje vprašanje pa je zanj ostajalo, ali so bile vse osebe na teh seznamih tudi dejansko deportirane. Po oceni Vratovića so bili »nekateri ali mnogi dejansko odvedeni«, a ni znano, koliko jih je umrlo, koliko je bilo deportiranih in koliko repatriiranih. Evidence ni, saj je pristojne oblasti niso nikdar vodile. Nekateri so se nahajali v taboriščih za vojne ujetnike in, tudi po besedah povratnikov iz ujetništva, se je z njimi ravnilo v skladu z Ženevsko konvencijo (ni sicer jasno, na katere »besede« se to nanaša, saj vemo, da so številni vojni ujetniki ob repatriaciji podpisovali

²¹⁸ Te ocene so bile pretirane, saj sodobne raziskave kažejo, da je bilo na ta način v Italiji ubitih med 10 in 15 tisoč ljudi, sodišča pa naj bi na smrt obsodila med 500 in 1000 kolaboracionistov (Mlakar, 2013, 27).

²¹⁹ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

²²⁰ Veliko takih prispevkov, ki so izšli v lombardskih dnevnikih, je na primer zbrala skupina raziskovalcev pod vodstvom Antonia Maria Orecchie (Orecchia, 2009).

²²¹ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

izjave in pisali zahvalna pisma Titu za ravnanje z njimi, ozadja teh zahval pa so vprašljive narave, prim. Lampe, 2014). Zato naj bi eden izmed nekdanjih ujetnikov trdil, da je povsem razumljivo, da je Tito zanikal deportacije, saj so to zanj bili vojni ujetniki.²²²

Vratović je poročilo zaključil s prepričanjem, da se nekateri od teh civilistov najverjetneje nahajajo v Jugoslaviji, vendar njihovo število ali kraj, kjer jih zadržujejo, nista znana. Zato je ponovno predlagal, da se izvede preiskava, saj so to dolžni storiti po Beograjskem sporazumu. Ker je bila repatriacija vojnih ujetnikov že v teku (po srečanju Tito – Togliatti novembra 1946 in obisku delegacije ANPI decembra 1946), bi morali preveriti razmere v taboriščih za civiliste ter v kazenskih zavodih in zaporih. Na ta način bi dobili natančno evidenco oseb ter kje se te nahajajo, na osnovi tega pa bi se lahko odzvali na poizvedbe.²²³

Izsledki preiskav jugoslovanskih oblasti

Na podlagi raziskav, ki so jih vodili v Beogradu, in predvsem izsledkov, do katerih je prišel Vratović, lahko zaključimo da:

- aretacije, deportacije in izvensodne usmrtnitve v Julijski krajini po osvoboditvi niso bile posledica posebnih navodil s strani jugoslovanskih vojnih oblasti ali vlade, ki bi kazala na to, da je šlo za etnično čistko. Aretacije so sicer bile načrtovane, a so hkrati ušle izpod nadzora, posledično je prišlo do velikega števila aretiranih;
- so kot »deportiranci« na seznamih, ki so jih v Beograd posredovali Anglo-Američani, CICR, Vatikan in delegacija ANPI, pogosto označene iz tega časa pogrešane osebe in ne samo tisti, ki so bili dejansko deportirani;
- v Jugoslaviji ni obstajala evidenca deportirancev iz Julijske krajine;
- jugoslovanske oblasti niso vedele, koliko oseb je bilo res aretiranih in deportiranih, kot tudi ne, kakšna usoda jih je doletela.

Tito in jugoslovansko vodstvo sta deportacije vselej zanikala, ker do teh, po njihovi oceni, ni prišlo. Zato sprva sploh niso vedeli, na katere osebe se »pritožbe« iz Italije nanašajo. V jugoslovanskem vodstvu, kot lahko razumemo tudi iz Vratovićevih besed, temu bržkone niso pripisovali večjega pomena, saj je šlo za povojna maščevanja, ki so bila ob koncu druge svetovne vojne prej pravilo kot izjema. Po oceni Vratovića je torej šlo za maščevanja ter aretacije domnevnih vojnih zločincev ali političnih nasprotnikov ter, ne nazadnje, zajetje nekaterih vojnih ujetnikov. Vemo pa, da so med njimi bili tudi civilisti in tisti, ki niso bili ničesar obtoženi. To je bila predvsem posledica slabega nadzora nad aretacijami. Ne glede na navodila »od zgoraj«, so se posamezniki ali skupine na terenu obnašali po svojem občutku in zadeve vzeli v svoje roke. Kot je ugotavljal Vratović, je bilo te aretirance po toliko mesecih skoraj nemogoče identificirati. To bi hkrati pomenilo revizijo vsakega primera posebej, z namenom ugotovitve, ali je res prišlo do krivične obtožbe. V povojnih razmerah in glede

²²² DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

²²³ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

na kadrovske razpoložljivosti je bilo to po vsej verjetnosti v prvih letih neizvedljivo. Sploh pa so se, po tem ko je meseca novembra 1946 prišlo do repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov, vse preiskave ustavile. Sklepamo tudi zato, ker so v jugoslovanskem vodstvu pričakovali, da bo s tem repatriirana večina oseb z navedenih seznamov.

Vsekakor velja k tem preiskavam dodati, da ni bilo pričakovati, da bi kakršnakoli interna preiskava problema »deportiranih« v Jugoslaviji odgovorsto pripisala jugoslovanskemu vodstvu. Zato je potrebno tovrstne zaključke jemati kot sicer relevantne, vendar jih tudi kontekstualizirati in razumeti v širši sliki. Kljub temu, da je sicer zelo verjetno, da je v prvih tednih maja 1945 prihajalo do ekscesov in delovanja na lastno pest, zgolj trditi, da jugoslovanske oblasti in vojska niso uspeli nadzirati dogajanja ni dovolj, da bi jih oprali vse krivde. Prav tako je znano, da so istočasno potekale možične aretacije kolaborantov tudi na slovenskem ozemlju, tako da čisto na lastno pest prav gotovo niso delovali vsi v aretacije vpleteni posamezniki in tisti, ki so aretacije vršili.

Pomembno je tudi izpostaviti, da je bil Vratović verjetno eden izmed prvih, ki se je pričel zavedati izjemne kompleksnosti te problematike. Problemiziral je že samo dejstvo, da so kot »deportirani« označeni vsi, ki so v tistem obdobju izginili – torej tudi tisti, ki so umrli v spopadih (pa se za to morda ni vedelo), so bili v navalu povojnih obračunov ubiti in »infojbirani«, so bili odvedeni kot vojni ujetniki, aretirani kot vojni zločinci in podobno. Pri tem se, zanimivo, ni osredotočil na smrtne žrtve po deportaciji – torej na tiste, ki so umrli na poti ali v taboriščih in zaporih. V resnici se je bolj kot na preiskavo usode deportiranih ter razmere v ujetništvu osredotočal na to, kako bi ugotovili, kje se te osebe nahajajo, da bi jih lahko repatriirali – ukvarjal se je torej bolj s »sanacijo« problema kot problemom kot takim.

Pomembno je tudi poudariti, da jugoslovanske oblasti niso nikdar uvedle generalne preiskave glede deportacij iz Julijske krajine in usode deportirancev – torej aretacij, razlogov, okoliščin, smrtnih žrtev, razmer v taboriščih in repatriacij. Posledično nihče ni bil nikdar pozvan na odgovornost. Na morebitno protipravnost teh deportacij tudi s strani zavezniških oblasti niso bili nikdar uradno opozorjeni, tako kot ne na razmere v taboriščih. Zato so se v Jugoslaviji osredotočali predvsem na to, kar so Anglo-Američani (ne nazadnje so to pričakovale tudi italijanske oblasti) od njih zahtevali – to je repatriacijo deportiranih.

REPATRIACIJA ITALIJANSKIH VOJNIH UJETNIKOV IN DEPORTIRANCEV

Kot je razvidno iz prejšnjega poglavja, se s strani jugoslovanskih oblasti ni vodila posebna evidenca deportiranih, posledično tudi ne posebna politika do teh ujetnikov. Tisti, ki so dejansko bili privedeni v Jugoslavijo, so bili obravnavani kot vojni ujetniki ali zaporniki. Zato je praktično nemogoče razbrati, kako je potekala repatriacija deportirancev (z izjemo tistih, ki so bili repatriirani neposredno iz Borovnice v prvih mesecih po aretaciji). Posledično bomo to poglavje namenili repatriaciji italijanskih vojnih ujetnikov in političnih zapornikov/obsojencev nasploh, hkrati pa bomo na določenih mestih posebej opozorili, kdaj je govor o deportirancih.²²⁴

Sprva je potrebno poudariti, da so jugoslovanske oblasti upale, da se bo z repatriacijo vojnih ujetnikov uredilo tudi vprašanje deportirancev in bodo na ta način postopoma pojenjale govorice, ki so v Julijski krajini vzniknile takoj po prvih deportacijah. Po eni strani so se sicer zavedali, da problema v celoti ne bo nikdar mogoče urediti, saj se številni ne bodo vrnili, ker so bili žrtve povojnih obračunov in maščevanj, ter torej niso nikdar prišli v Jugoslavijo. Nekateri, čeprav se s tem v Beogradu niso nikdar posebej ukvarjali, so umrli tudi na poti do jugoslovanskih taborišč, vendar težko rečemo, da je šlo za nek masovni fenomen, zato je njihovo število »zanemarljivo« v primerjavi s tistimi, ki so umrli že pred deportacijo, ali tistimi, ki so umrli v taboriščih (predvsem v Borovnici) in bolnišnicah. Generalno gledano so v Beogradu prav gotovo upali, da bo z repatriacijo vojnih ujetnikov ta problem zaključen.

Kategorije in število italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji po koncu druge svetovne vojne

Kot je ugotavljala že Nevenka Troha, lahko italijanske vojne ujetnike v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni razdelimo na več kategorij. Prvo kategorijo so predstavljali (1) deportiranci, torej tisti, ki so bili maja 1945 zajeti na območju Julijske krajine in prepeljani v jugoslovanska taborišča. Teh naj bi bilo, tudi po italijanskih ocenah, najmanj. Druga skupina, ki je bila po mnenju Nevenke Troha največja, so bili tisti (2) vojni ujetniki, ki so bili na jugoslovanskih tleh zajeti s strani nemške armade po kapitulaciji Italije in so v jugoslovansko ujetništvo prešli ob postopnem osvobajanju jugoslovanskega ozemlja. Tretjo kategorijo pa so predstavljali tisti (3) italijanski vojaki, ki so bili v ujetništvu v Nemčiji ali drugih okupiranih državah in so bili zajeti, ko so se preko Jugoslavije vračali domov (Troha, 2000, 326).

Natančno število italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji ob koncu druge svetovne vojne do sedaj ni bilo posebej jasno ali raziskano. To je bržkone posledica pomanjkanja virov, saj jugoslovanska vlada ni nikdar podala uradnih informacij o številu vojnih ujetnikov po nacionalnih kategorijah, saj so to šteli za državno skrivnost.²²⁵ Kot so nekateri zgodovinarji že ugotavljali, različni viri in avtorji navajajo različne številke. Tako britanski viri iz konca aprila 1945 (po

²²⁴ Delno so bili izsledki raziskave, predvsem na splošno glede repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov, ne pa posebej deportirancev, obravnavani v Lampe (2022a).

²²⁵ DAMSP, PA 1945 – 1946, F. 51, br. 1849, D. 2, LI/33, MNO, Odeljenje za ratne zarobljenike, Izveštaj o repatriaciji zarobljenika, za MIP (X. Otek), 18. 2. 1946.

Slika 16: Konvoj italijanskih vojnih ujetnikov, neznana lokacija – ena redkih fotografij italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, 22. maj 1945 (Foto: René Liardon, CICR archives (ARR), V-P-HIST-03207-31).

italijanskih podatkih) poročajo o 30.000 vojnih ujetnikih (Bajc, 2012b, 400), medtem ko naj bi jih bilo po oceni italijanskih oblasti konec septembra 1945 v Jugoslaviji še 40.000 (Bajc, 2012b, 406). Dokaj realna je ocena Nevenke Troha (1999, 64), ki na podlagi virov ugotavlja, da je bilo jeseni 1945 v Jugoslaviji še nekje med 15 in 17 tisoč teh ujetnikov. Različne številke navajajo tudi italijanski avtorji, npr. Constantino di Sante, po čigar ugotovitvah naj bi Jugoslavija tekom vojne zajela približno 57.150 italijanskih vojnih ujetnikov (Di Sante, 2007, 85). Seveda v vseh primerih govorimo o ocenah, saj je Jugoslavija kot rečeno število vojnih ujetnikov skrbno skrivala.

O številu italijanskih vojnih ujetnikov v jugoslovanskih rokah pa je bil s prve roke seznanjen delegat CICR v Beogradu, François Jaeggy. Na srečanju z načelnikom Ilijo F. Pavlovićem, ki je potekalo 14. septembra 1945, mu je slednji zagotovil, da je v Jugoslaviji še nekje 17.000 italijanskih vojnih ujetnikov. Od več kot 50.000 italijanskih vojnih ujetnikov, ki so bili v državi, naj bi jih do tedaj 35.000 že bilo repatriiranih.²²⁶ Januarja 1946 je delegat CICR v Beogradu, Rodolphe Schindler, v pogovorih s predstavnikom CRI Carlom Mottironijem povedal, da je v Jugoslaviji še nekje 12.000

²²⁶ ACICR B G 17 05-238, Jaeggy za CICR, Reymond Wilhem, št. 280, 17. 9. 1945.

italijanskih vojnih ujetnikov.²²⁷ Od kod mu ta informacija, pravzaprav ni jasno, poleg tega pa je bil podatek Mottironiju podan samo ustno. Da se gre bolj zanašati na informacije, ki jih je imel Jaeggy, nakazuje tudi tajno poročilo o repatriaciji vojnih ujetnikov Odseka za vojne ujetnike jugoslovanskega ministrstva za obrambo, ki je bilo pripravljeno 18. februarja 1946. Po poročilu sodeč je bilo v letu 1945 repatriiranih 34.101 italijanskih vojnih ujetnikov.²²⁸

Iz povedanega torej lahko sklepamo, da je Jugoslavija tekom druge svetovne vojne in po njej zajela nekaj več kot 50.000 italijanskih vojnih ujetnikov (pri čemer ne smemo pozabiti, da je urad za vojne ujetnike odprla šele aprila 1945, kar pomeni, da so lahko bile dotedanje evidence pomanjkljive), do konca leta 1945 pa repatriirala dobrih 34.000 oseb (od tega velika večina do septembra 1945, ker se je takrat repatriacija – kot bomo videli v nadaljevanju – ustavila). To pomeni, da je bilo v začetku leta 1946 v Jugoslaviji še približno 17.000 italijanskih vojnih ujetnikov, kot je tudi trdil Pavlovič. Mednje so zagotovo prišteti tudi nekateri deportiranci, saj, kot smo že ugotavljali, zanje ni bila vodena posebna evidenca.

V začetku leta 1946 je nadzor nad vojnimi ujetniki prevzelo jugoslovansko Ministrstvo za notranje zadeve, Odsek za vojne ujetnike (*Odeljenje za ratne zarobljenike*). Ker arhiv tega ministrstva za obdobje po 1945 ni dostopen, težko pridemo do neposrednih podatkov o vojnih ujetnikih, kljub temu pa je nekaj dokumentov na razpolago po drugih arhivih. Nove podatke nam razkriva korespondenca v času, ko je ministrstvo za obrambo zbirallo informacije za mirovna pogajanja v Parizu. Ker je bilo, med drugim, število italijanskih vojnih ujetnikov eden ključnih podatkov, izvemo, da je bilo 16. julija 1946 v Jugoslaviji še 10.087 italijanskih vojnih ujetnikov, od tega 704 podoficirjev, 9303 vojakov in 80 nižjih oficirjev²²⁹ (po italijanskih virih naj bi npr. julija 1946 teh ujetnikov bilo še približno 12.000: Troha, 2000, 329).

Od začetka leta, ko naj bi bilo po virih jugoslovanske provenience v državi še 17.000 italijanskih ujetnikov, do julija 1946, ko naj bi jih bilo še približno 10.000, je bilo torej repatriiranih okrog 7000 ujetnikov. Kdaj in kako so se ti vračali, ostaja pravzaprav zelo nejasno, sploh ker je v tem času – kot bomo videli v nadaljevanju –, Jugoslavija repatriacijo italijanskih ujetnikov namerno zavirala.

Prve repatriacije in ocene o številu deportirancev

Junija 1945 je bila ustanovljena posebna komisija za pregled taborišč vojnih ujetnikov, ki je delovala pod okvirom Komande mesta Trst. Njen namen je bil, da čim prej izpusti vse tiste, ki niso zagrešili zločinov proti civilnemu prebivalstvu. Tako so bili prvi deportiranci iz Jugoslavije izpuščeni še isti mesec, med njimi so bili v glavnem civilisti. Julija so nato začeli izpuščati tudi vojake (Troha, 1999,

²²⁷ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 12, Mottironi za Umberto Zanotti Bianco, Presidente generale della Croce Rossa Italiana, 5. 1. 1946.

²²⁸ DAMSP, PA 1946, f. 51, br. 1849, D. 2, LI/33, MNO, Odeljenje za ratne zarobljenike, Izveštaj o repatriaciji zarobljenika, za MIP (X. Otsek), 18. 2. 1946.

²²⁹ DAMSP, PA 1946, f. 35, br. 1227, XXXV/533, MUP ORZ, Vele Miletić za MNO GŠ, Ratni zarobljenici, 16. 7. 1946.

65–67). Prve repatriacije so se začele vrstiti že po 10. juliju 1945, ko je bilo v taborišču v Borovnici zabeleženih 3250 ujetnikov.²³⁰ Prve skupine so taborišče zapuščale v manjšem številu, nekaj deset naenkrat. Večinoma je šlo za civiliste, nekaj je bilo tudi vojakov, ki so prihajali s tržaškega območja (Barral, 2007, 207). Tržaški časopis, pravzaprav različica glasila ZVU v italijanskem jeziku, *Giornale alleato*, je že 23. julija poročal o napovedanem prihodu 2400 internirancev (civilistov in vojakov), ki naj bi bili iz taborišča v Borovnici.²³¹ Kljub temu v naslednjih dneh o prihodu teh ujetnikov ni besede.

3. avgusta 1945 so zavezniki prestregli telefonski pogovor med Trstom in Ljubljano, tekom katerih je klicatelj sporočal, da je prejel seznam več tisoč Italijanov, ki naj bi bili izpuščeni (z izjemo 10 zagrizenih fašistov). Na podlagi tega je klicatelj upal, da bo v roku 10 dni »italijansko vprašanje« rešeno, medtem ko naj bi zadeve na Hrvaškem potekale počasneje.²³² V naslednjih tednih so na AFHQ ugotovili, da je bil klicatelj Gino Marovic, predstavnik beograjske vlade v Trstu.²³³ Informacija, ki so jo zavezniki prestregli, je bila pravilna. V naslednjih dneh se je namreč pričela množična repatriacija deportirancev iz Borovnice.

Barral piše, da naj bi prva večja skupina (okoli 700 ujetnikov) iz taborišča odšla 6. avgusta, in sicer na podlagi seznama, ki so ga prejeli iz Ljubljane. Po odhodu te skupine je v Borovnico prišla komisija OZNE, ki je vodila intervjuje z ostalimi ujetniki. Intervjuji so potekali v dveh delih, med obema je bilo nekaj dni premora. Po vsakem je sledila repatriacija ene skupine, zadnja je odšla 21. avgusta 1945. Takrat je za izpustitev iz taborišča zaprosil tudi Barral in dva dni pozneje je taborišče zapustil tudi sam (Barral, 2007).

La voce libera na dan 14. avgusta poroča o prihodu na tisoče ujetnikov iz taborišč po vsej Jugoslaviji in med drugim omenja seznam 1203 ujetnikov iz Borovnice, ki naj bi ga jugoslovanske oblasti predložile CRI. Nekaj teh ujetnikov naj bi že prišlo, ostali pa naj bi se vrnili v kratkem.²³⁴ Dne 22. avgusta sta tako *Giornale alleato* kot *La voce libera* poročala o prihodu 702 ujetnikov iz taborišča v Borovnici. *Giornale alleato* poroča, da naj bi ujetniki prišli okoli 21.30 ure prejšnjega večera. Triindevetdeset naj bi jih že bilo registriranih, razkuženih, oskrbljenih in pregledanih. Večina od vseh ujetnikov je bila že pri Nabrežini napotena v Videm. Ti, ki so prispeli v Trst, naj bi prihajali iz območij Trsta, Pulja, Gorice in Reke. Nato sledi seznam že registriranih povratnikov po okrajih in poziv sorodnikom, naj se za informacije zgledajo na sedežu Rdečega križa.²³⁵ Podobno poroča *La voce libera*. Hkrati pove, da so bili pri Nabrežini preusmerjeni ujetniki, katerih sorodniki ne prihajajo iz Trsta, Pule, Gorice ali Reke. Ujetnike so pričakali pri Silosu (v bližini tržaške železniške postaje, kjer je bila urejena baza za repatriacijo ARC in CRI), kjer so jih nahranili, nato pa pregledali in razkužili. Že zjutraj so se lahko vrnili k svojim družinam. Tudi tu sledi seznam povratnikov, nato pa še obvestilo,

²³⁰ Manjše skupine so vračale že pred tem. Ena izmed prvih je bila 26. junija repatriirana skupina 56-ih karabinjerjev iz Gorice (prim. Miccoli 2013, 177–187).

²³¹ *Giornale alleato*, 23. 7. 1945: *Ex prigionieri di guerra italiani di passaggio per la nostra città*, 2.

²³² TNA WO 204/12753, Main HX XIII Corps za Action AFHQ, ref. I 3, 4. 8. 1945.

²³³ TNA WO 204/12753, Main HX XIII Corps za Action AFHQ, ref. I 2, 12. 8. 1945.

²³⁴ *La voce libera*, 14. 8. 1945: *L' arrivo a Trieste di un migliaio di ex prigionieri*, 2.

²³⁵ *Giornale alleato*, 22. 8. 1945: *Il ritorno da Borovnica di settecento ex internati*, 2.

da je Rdeči križ Slovenije (RKS) sporočil, da bodo v naslednjih dneh prišli novi sezname nekdanjih ujetnikov iz Jugoslavije (Barral, 2007, 207–212).²³⁶ Ti sezname niso nikdar prispeli, ker je bila to zadnja skupina italijanskih vojnih ujetnikov, ki je bila repatriirana v letu 1945.

O repatriaciji iz Borovnice v juliju in avgustu 1945 imamo na razpolago tri sezname repatriiranih, in sicer:

- 622 oseb izročenih zavezniškemu oblastem 15. julija 1945,²³⁷
- 639 oseb izročenih zavezniškemu oblastem 6. avgusta 1945,²³⁸
- 694 oseb izročenih zavezniškemu oblastem 21. avgusta 1945.²³⁹

Do 21. avgusta 1945 je bilo torej, po jugoslovanskih virih, v večjih skupinah repatriiranih 1955 deportirancev iz Julijske krajine. Hkrati isti vir navaja, da je v Borovnici ostajalo še 353 italijanskih ujetnikov, v Vipavi 30, na sektorju mariborskega vojnega področja 25, v Karlovac so jih poslali 64, obsojenih, ki so služili kazen v taborišču Kočevje, je bilo 12, 13 pa naj bi jih umrlo v Borovnici.²⁴⁰ Po teh podatkih naj bi torej v Jugoslaviji bilo še 497 italijanskih ujetnikov – deportirancev, nekaj od teh naj bi jih v tem času tudi umrlo. Glede na razmere, ki so vladale v taborišču v Borovnici, in na podlagi nekaterih spominov in pričevanj je jasno, da umrlih v taborišču ni bilo samo 13.

Zavezniški viri poročajo, da je v obdobju med 6. avgustom in 5. septembrom 1945 v njihovo begunsko taborišče v Vidmu, kamor naj bi bila po prihodu v Trst napotena večina deportirancev in vojnih ujetnikov iz Jugoslavije, prispelo 3042 vojakov in 715 civilistov, skupaj torej 3757 oseb. Vendar ti, po ugotovitvah v poročilu, niso vsi, ki so se vrnili, saj naj bi delež repatriiranih zapustilo Trst brez da bi prešlo čez njihovo taborišče; predvsem tisti, ki so živeli v bližnji okolici.²⁴¹ Bolj kot samo število oseb, ki je v tem času prečkalo taborišče v Vidmu in za katere ne moremo biti povsem prepričani, če so bili vsi deportiranci, izstopa dejstvo, da številni po repatriaciji niso bili nikjer zabeleženi. Posledično lahko pričakujemo, da so se na kasnejših seznamih pogrešanih »deportirancev« pojavljale številne napake.

Na podlagi jugoslovanskih internih virov in do sedaj opravljenih raziskav drugih raziskovalcev torej ocenjujemo, da je bilo v Julijski krajini ob koncu vojne pogrešanih približno 4000 oseb, kar so tudi dosedanje ugotovitve. Vendar, od tega:

- »infojbiranih« ali umrlih v drugih okoliščinah: 1502 oseb,²⁴²
- do 21. avgusta 1945 repatriiranih: 1955 oseb,
- ne-repatriiranih po 21. avgustu 1945: 497 oseb.

²³⁶ La voce libera, 22. 8. 1945: Arrivo di ex prigionieri dal campo di Borovnica, 2.

²³⁷ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/569–589, Seznam italijanskih ujetnikov, ki so bili poslani preko demarkatske črte in izročeni zavezniškemu oblastem dne 15. VII. 45.

²³⁸ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/590–626, Seznam italijanskih ujetnikov, ki so bili poslani preko demarkatske črte in izročeni zavezniškemu oblastem dne 6. avgusta 1945.

²³⁹ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/627–664, Seznam italijanskih ujetnikov iz jetniškega lagerja Borovnica, so bili poslani preko demarkacijske črte dne 21. avgusta in so bili predani zavezniškemu oblastem.

²⁴⁰ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/544–566, več seznamov.

²⁴¹ TNA WO 204/12754, pp Nubar Nadir za Stepanovic, AFHQ, 7. 9. 1945.

²⁴² Številka 1502 se nanaša na podatke glede umrlih, ki jih je na podlagi arhivskih virov pripravila Nevenka Troha, in sicer 601 za Tržaško pokrajino in 901 za Goriško pokrajino (Troha, 2012).

4000 oseb torej ni bilo »deportiranih« temveč so bili pogrešani – nekateri so iz različnih razlogov umrli že v Julijski krajini (»infojbiranja« idr.). Pomembno je opozoriti, da gre za približne ocene, saj so se tudi uradne jugoslovanske evidence o repatriiranih razlikovale od dejansko repatriiranih po navedbah v npr. tržaškem tisku. Poleg tega so bile repatriirane tudi številne manjše skupine, po 10 ujetnikov, tako da pri gornjih ocenah gotovo prihaja do odstopanj. Poleg tega je nujno poudariti, da so dosedanje raziskave med »deportirane« štele vse, ki so bili pogrešani oziroma odvedeni iz Julijske krajine v času jugoslovanske zasedbe – torej tudi obsojenci oziroma osumljence, za katere naj bi se uvedla preiskava in so bili priprti v preiskovalnih zaporih. Števila teh ne poznamo. Kot že ugotovljeno, jugoslovanske oblasti niso nikdar vodile evidence teh oseb. Poleg tega pa, kot so ugotavljali zavezniki, se številni po povratku niso zglasili pri oblasteh ali prečkali taborišča v Vidmu, tako da njihov povratak ni bil nikjer zabeležen.

Zavlačevanje repatriacije s strani jugoslovanskih oblasti: razlogi

Že vse od maja 1945 so v Jugoslavijo začela prihajati številna pisma, poizvedbe in prošnje za izpust vojnih ujetnikov in »deportirancev«. Naslovljene so bile na jugoslovansko zunanje ministrstvo, na KPS, KPJ, Rdeči križ Jugoslavije (RKJ), CICR in njegovo delegacijo v Beogradu, kot tudi na Svetovalni odbor v Rimu ter celo osebno na jugoslovanskega predsednika Josipa Broza – Tita. Prošnje so naslavljali in posredovali tako svojci ujetnikov kot tudi posamezne organizacije (predvsem KPI, ACDJ in CRI), ZVU, veleposlaništvo v Vatikanu idr. Številne prošnje hranijo različni arhivi in arhivski fondi.²⁴³ Velja izpostaviti, da vsaka od teh predstavlja življenjsko usodo posameznikov in njihovih družin, česar na tem mestu podrobneje nismo analizirali, bi pa gotovo bile zanimive za raziskavo.

Da bi še bolj vplivali na mnenje naslovnika, so bila prošnjam pogosto priložena potrdila o antifašistični dejavnosti posameznika, članstvu v komunistični partiji, opisi protifašističnih aktivnosti ali pro-partizanskih akcij, ipd. O tem, kakšen učinek so te prošnje imele, nam nazorno priča korespondenca med jugoslovanskim zunanjim ministrstvom in Odsekom za vojne ujetnike obrambnega ministrstva iz 20. decembra 1945. Iz zunanjega ministrstva so namreč spraševali, ali naj še naprej posredujejo številne prošnje po repatriaciji italijanskih vojnih ujetnikov, ki jih neprestano prejemajo.²⁴⁴ Dne 25. decembra 1945 so prejeli odgovor, da odsek še ni prejel ali začel reševati prošenj za izpust italijanskih vojnih ujetnikov. Ko bo znana rešitev tega vprašanja, bo odsek o tem izdal uredbo, do takrat pa niso želeli prejemati nobenih prošenj za izpust teh ujetnikov.²⁴⁵ Posledično je zunanje ministrstvo zaprosilo Svetovalni odbor v Rimu in veleposlanika v Vatikanu, naj tovrstnih poizvedb ne posredujejo več.²⁴⁶ Številne prošnje torej

²⁴³ npr. ARS, SI AS 1569, t. e. 11, a. e. 415; a. e. 417; AJ, 836, I-5/6 in I-5/7; NŠK, OZE, NOB, f. 23a idr.

²⁴⁴ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 7220, d. 4, XLIX/129, O. Juranić za MNO, Odeljenje za zarobljenike, 20. 12. 1945.

²⁴⁵ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 689, XLIX/130, MNO, Odsek za ratne zarobljenike za MIP, Političko odeljenje, 25. 12. 1945.

²⁴⁶ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 7504, XLIX/131, MIP, Političko odeljenje za Delegacija Rim in Poslanstvo Vatikan, 27. 12. 1945.

niso imele nobenega učinka, saj jih v Jugoslaviji niso reševali. Jugoslovansko vodstvo je namreč sprejelo odločitev, da bodo repatriacijo italijanskih vojnih ujetnikov rešili v celoti in ne v posameznih primerih.

V nadaljevanju bomo torej spoznali, zakaj se je po tem, ko je že bilo repatriiranih približno 34.000 ujetnikov, repatriacija nenadoma ustavila. Problematiko so nekateri že obravnavali (prim. Troha, 2000, 333–335; Di Sante, 2007, 140–143) in prišli do ugotovitve, da so jugoslovanske oblasti pogojevale repatriacijo italijanskih ujetnikov z repatriacijo približno 30.000 Slovencev in Hrvatov v Italiji ter z izročitvijo jugoslovanskih političnih beguncev (Troha, 1999, 64; 2000, 334; Di Sante, 2007, 89–90). Po ugotovitvah Di Santeja naj bi namreč bilo v Italiji kar 30.000 jugoslovanskih kolaboracionistov, med njimi ustaši, četniki belogardisti idr., ki so se nahajali v taboriščih za begunce (Di Sante, 2007, 141–142). Ti seveda niso bili pod nadzorom italijanskih oblasti, vendar naj bi v Jugoslaviji pogojevali repatriacijo italijanskih vojnih ujetnikov ravno z vrnitvijo teh.

V času med tem, ko je septembra 1945 Pavlović Jaegyju predal informacijo, da je bilo že repatriiranih dobrih 34.000 italijanskih vojnih ujetnikov, in poročilom februarja 1946, je bilo torej repatriiranih zelo malo ujetnikov. Pavlović je Jaegyju že septembra med drugim namignil, da je »*repatriacija suspendirana do rešitve vprašanja jugoslovanskih ujetnikov v Italiji*«. ²⁴⁷ Podobno je navedeno tudi v tajnem poročilu iz februarja 1946, da je repatriacija Italijanov zaustavljena, »*ker italijanska vlada ovira repatriacijo naših državljanov, zlasti Istranov*«. ²⁴⁸ Zakaj se je jugoslovansko vodstvo odločilo za tovrsten ukrep, ni povsem jasno, saj gre, kot so tudi italijanske oblasti večkrat izpostavljale, za dva povsem različna problema. Po Titovih besedah iz novembra in decembra 1945 je slutiti, da je bilo zadrževanje teh ujetnikov tudi reakcija na takratne politične sile na zahodu, ki so italijanske težnje, vsaj tako je jugoslovanski vodja ocenjeval, podpirale kljub temu da je bila agresor v vojni in se borila ob boku nacistične Nemčije. Iz tega razloga so 30. oktobra 1945 iz Ženeve delegacijo CICR v Rimu zaprosili, naj od italijanske vlade pridobi uradno izjavo, da v Italiji ne zadržujejo ne jugoslovanskih vojnih ujetnikov in ne civilnih internirancev ter da so tisti jugoslovanski državljani, ki se še nahajajo v Italiji, tam po svoji volji. ²⁴⁹ V odgovor je 30. januarja 1946 Colombo iz Rima posredoval izjavo italijanske vlade iz 15. decembra 1945, s katero je slednja zagotovila, da ne zadržuje jugoslovanskih ujetnikov. ²⁵⁰ Kljub tej izjavi pa se v jugoslovanskem vodstvu ni nič premaknilo. Očitno torej je, da to ni bil edini razlog, da so jugoslovanske oblasti zavirale repatriacijo.

Drugi razlog je bil ta, kar je sicer bila stalna praksa po drugi svetovni vojni, da so ujetniki predstavljali neprecenljivo delovno silo, ki je bila pomembna pri obnovi porušene jugoslovanske države (npr. Troha, 2012, 286). Kot se je v poročilu izrazil polkovnik Pavlović, je z »*obzirom na politično situacijo in*

²⁴⁷ ACICR, B G 17 05-238, Jaegy za CICR, Reymond Wilhem, št. 280, 17. 9. 1945.

²⁴⁸ DAMSP, PA 1946, f. 51, br. 1849, D. 2, LI/33, MNO, Odeljenje za ratne zarobljenike, Izveštaj o repatriaciji zarobljenika, za MIP (X. Otsek), 18. 2. 1946.

²⁴⁹ ACICR, B G 17 05-240, Perrin za Direction Générale des Délégations du CICR en Italie, št. 3998, P. G. Italiens en Yougoslavie, 30. 10. 1945.

²⁵⁰ ACICR, B G 17 05-239, Colombo za Délégation du CICR a Belgrade, št. 232, Repatriement des p. g. Italiens en Yougoslavie, 30. 1. 1946.

*mobilizacijsko kampanjo v bližini naših meja mnenja, da se ne repatriira zdravih ujetnikov, ker imajo dovolj dela pri nas, [...]».*²⁵¹ Po drugi svetovni vojni se je namreč Jugoslavija soočala z uničujočim gospodarskim položajem in pomanjkanjem materialnih dobrin kot posledica vojne in okupacije (prim. Tomasevich, 2001, 699–717). Delovna sila, ki so jo nudili vojni ujetniki, je zato bila gotovo neprecenljiva (in nizkocenovna ali celo brezplačna, čeprav je to bilo v nasprotju z določili *Ženevske konvencije*).

V nadaljevanju svoje izjave pa je Pavlović namignil tudi na tretji razlog za zadrževanje italijanskih vojnih ujetnikov: »[...] če pa jih nameravajo uporabiti za kak drug cilj, potem je bolje, da ostanejo v naših rokah«.²⁵² Kot je delno ugotavljal že Di Sante (2007, 91–104), so namreč s tem skušali v Jugoslaviji poskrbeti za to, da repatriirani ujetniki v Italiji ne bodo vir politične kampanje proti Jugoslaviji ali širili slabega glasu o komunističnem režimu, kot se je to dogajalo v prvih mesecih po vojni. Repatriacija je bila torej ustavljena tudi zaradi medijske kampanje v Trstu proti Jugoslaviji ter slabega glasu, ki so ga širili tisti, ki so se že vrnili (Di Sante, 2007, 89). To tudi obrazloži dejstvo, zakaj so bili do leta 1946 (kljub izjemam v prvih mesecih) repatriirani v glavnem vsi partizani (Garibaldinci) in nasploh tisti, ki so se lahko kakorkoli izkazali za protifašiste (Troha, 2000, 334).

Hkrati pa se je jugoslovansko vodstvo zavedalo, da bo v določenem trenutku moralo omogočiti repatriacijo italijanskih vojnih ujetnikov. Da ti ne bi bili vir še večjega sovraštva do jugoslovanske države, so zato morali poskrbeti tudi za njihovo prevzgojo. Di Sante je v glavnem ugotavljal, da je bila »politična prevzgoja« ideja, ki je zrasla na zelniku KPI, ki je ravno s tem razlogom že na bazo za repatriacijo v Dubrovniku poslala svoje kadre – komisarja Piera Mirandolo, Maria Socrate in Danila Dolfi. Baza je bila zadolžena za repatriacijo italijanskih partizanov, ki je potekala do julija 1945. Po ukinitvi delovanja baze v Dubrovniku je kader svoje delo nadaljeval v Beogradu znotraj bataljona *Unità* (za podrobnosti glej Di Sante, 2007, 91–104). S tem delom so seveda bile zadovoljne tudi jugoslovanske oblasti, katerim prevzgoja vojnih ujetnikov ni bila tuja (prim. Lampe, 2014, 955–970).²⁵³

Da politično delo z italijanskimi ujetniki ni bilo zgolj oportunistično in splet okoliščin, priča predlog za PCI, ki je nastal na podlagi podatkov nekdanjega ujetnika Alessandra Arandola, ki se je februarja 1946 vrnil iz Jugoslavije. Ta je pripovedoval o tem, da jugoslovanske oblasti veliko pripomorejo k političnemu delu z ujetniki, za kar namen so »*skupini kolegov*« odobrili dovolilnice za obiskovanje taborišč. Med drugim naj bi ta skupina z jugoslovanskimi oblastmi januarja 1946 tudi sklenila dogovor glede nadaljnjega dela z vojnimi ujetniki, ki sicer skupini ni bil najbolj pogodu (podvomili so predvsem o škodi, ki bi jo nov način dela lahko povzročil v odnosu do vojnih ujetnikov), vendar so ga sprejeli iz preprostega razloga, da jim ne

²⁵¹ DAMSP, PA 1946, f. 51, br. 1849, D. 2, LI/33, MNO, Odelenje za ratne zarobljenike, Izveštaj o repatriaciji zarobljenika, za MIP (X. Otsek), 18. 2. 1946.

²⁵² DAMSP, PA 1946, f. 51, br. 1849, D. 2, LI/33, MNO, Odelenje za ratne zarobljenike, Izveštaj o repatriaciji zarobljenika, za MIP (X. Otsek), 18. 2. 1946.

²⁵³ Pravzaprav je bila prevzgoja vojnih ujetnikov tekom druge svetovne vojne zelo pogosta in posledica prav ideološke narave vojne same. Prevzgojnih ukrepov so se posluževale vse v vojno vpletene države (prim. Smith, 1996; Biess, 1999; Hilger, 2005).

bi bila odvzeta možnost nadaljnjega dela. Med drugim je ta (neformalni) dogovor določal, da se ne govori več o repatriaciji, se ujetnike mobilizira v rekonstrukciji jugoslovanske države ter se jih »orientira« v smer partijske politike.

Armandola, ki je bil med jugoslovanskimi partijskimi krogi očitno zelo cenjen, saj so mu kljub repatriaciji ponudili nadaljnje politično delo z vojnimi ujetniki v Jugoslaviji, je na PCI s tem pravzaprav prinesel ponudbo PCI, da bi sklenili dogovor glede vojnih ujetnikov. Kot je razbrati iz besedila namreč jugoslovansko partijsko vodstvo ni imelo nobene želje, da bi na to temo sodelovalo z italijansko vlado (kot smo že ugotavljali po Titovi izjavi 17. decembra 1945, se slednji ni nameraval pogajati z aktualnim italijanskim vodstvom), a je hkrati imelo interes, da bi pri tem sodelovalo s partijsko kolegico v Italiji. Pod predlogom podpisani C. A. R. S. (*Comitato Assistenza Riduci e Soldati*) je zato PCI predlagal, da se zadevo vzame resno, saj bi to omogočilo izboljšati odnose med jugoslovanskim in italijanskim narodom ter med partijama, hkrati pa vplivati na repatriacijo vojnih ujetnikov iz Jugoslavije, kar bi lahko spretno izrabili v svoji politični kampanji. Če bi o tem, kdo bo repatriiran, odločala PCI (kot je bilo predlagano), bi namreč lahko bili repatriirani tudi tisti, katerih družine sicer niso članice PCI in bi se partija tako prikupila drugim družbenim skupinam.²⁵⁴ Kot je v enem svojih poročil kasneje ugotavljal Mario Socrate, je imela KPJ neposreden interes, da bi preko vojnih ujetnikov pomagala PCI v njenem boju pri »demokratizaciji« Italije. Vsi so se namreč zavedali, da ustavitev repatriacije v protijugoslovanskih krogih v Italiji ni bila najbolje sprejeta in so slednji samo čakali na povratak ujetnikov, da bi jih lahko izrabili v svojo korist.²⁵⁵

Čeprav je torej sprva kazalo, da se repatriacija zavlačuje zaradi jugoslovansko-italijanskega spora, je očitno KPJ v tem zaznala druge prednosti, ki bi imele dva cilja: pomoč pri izgradnji porušene države in hkrati pomoč partijski kolegici v Italiji ter s tem širjenje komunistično-socialističnega vplivnega območja. Realno gledano je bila želja v Jugoslaviji predvsem ta, da povratniki v Italiji ne bi širili slabega glasu o razmerah v jugoslovanskih taboriščih in komunizmu nasploh (kar se je dogajalo v prvih mesecih po vojni). Delno jim je to verjetno tudi uspelo, sicer pa težko govorimo o večjem učinku; sploh ker velikega uspeha niso dosegli niti v Sovjetski zvezi, ki je sicer bila najuspešnejša pri prevzgoji vojnih ujetnikov po drugi svetovni vojni (prim. Smith, 1996, 180; Lampe, 2014, 958–959).

Repatriacija od začetka leta do novembra 1946

Po dosedanjih spoznanjih je torej jasno, da je Jugoslavija repatriacijo iz več razlogov zavirala in čakala na ugoden trenutek (oziroma dogovor), da bo italijanskim ujetnikom omogočila povratak v domovino. Kljub vsemu pa so se ujetniki, sicer

²⁵⁴ AIG, Mosca, MF 097, p. 1, b. 56, z) Questione prigionieri Italiani in Jugoslavia, d. 5, C. A. R. S. za Segreteria P.C.I., Note rilevate dalla relazione fatta dal compagno Armandola Alessandro rientrato in questi giorni dalla base di Dubrovnik in Jugoslavia, 8. 2. 1946.

²⁵⁵ AIG, Mosca, MF 097, p. 1, b. 56, z) Questione prigionieri Italiani in Jugoslavia, d. 4, Relazione del comp. Socrate ai compagni jugoslavi all'inizio di una nuova fase di lavoro per i prigionieri di guerra Italiani (seconda decade I./1946), nedatiran.

v manjših skupinah, brez vednosti italijanskih oblasti ali zaveznikov in v nejasnih časovnih razmikih, vračali v Italijo. Na podlagi jugoslovanskih virov oziroma iz njih izhajajočih izračunov, naj bi med februarjem in julijem 1946 teh bilo kar 7000 (kar predstavlja skoraj polovico).²⁵⁶ Da jugoslovansko vodstvo v začetku leta še ni imelo namena izvršiti splošne, organizirane repatriacije, nam priča izjava Slovena Smodlake, ki se je 21. februarja 1946 srečal z delegacijo žena italijanskih vojnih ujetnikov.²⁵⁷ Na njihovo vprašanje, ali se lahko italijanski vojni ujetniki vrnejo iz Jugoslavije, jim je ta odgovoril, da to vprašanje čaka na splošno rešitev za vse vojne ujetnike v Jugoslaviji, ter izrazil osebni dvom v to, da bo to pred zaključkom mirovnih pogajanj.²⁵⁸ Komunistični časopisi v Italiji,²⁵⁹ so njegove besede napačno interpretirali, da bodo ujetniki iz Jugoslavije repatriirani še pred mirovnim sporazumom. Kot je Sloven Smodlaka poročal, so v delegaciji to novico demantirali in v uredništvo časnika posredovali uradno izjavo.²⁶⁰ Uradni demante je bil v časniku objavljen 26. februarja.²⁶¹

Medtem je v Jugoslavijo 13. februarja 1946 prišla Misija italijanskih vojnih invalidov (*Missione mutilati Italiani in Jugoslavia*), ki je bila sestavljena iz šestih članov (pod vodstvom Uga Giovacchinija, sicer predstavnika Društva vojnih invalidov (*Associazione mutilati ed invalidi di guerra*, AMIG)). Med drugim je misiji, kljub njeni neformalni naravi (kar je bil edini način, da je jugoslovansko vodstvo sploh sprejelo kakršnokoli delegacijo iz Italije), De Gasperi naročil, naj se pozanimajo, kako je z vojnimi ujetniki in njihovo repatriacijo. Dne 25. februarja se je misija srečala tudi z jugoslovanskim predsednikom, ki jim je v neformalnih pogovorih zagotovil, da bo Jugoslavija sprejela neuradno komisijo iz Italije, ki bo pomagala pri repatriaciji.²⁶² V italijanski vladi so se zato že aprila 1946 začeli dogovarjati glede komisije, ki bi bila napotena v Jugoslavijo, da bi uredila repatriacijo. Maja 1946 so tudi interno predlagali delegacijo, ki bi bila sestavljena iz petih članov, katerim bi se pridružilo še 5 do 6 oseb. Med predlagano peterico pa ni bilo denimo Giovacchinija, ki je bil razrešen takoj po vrnitvi iz Jugoslavije. Vodja nove delegacije naj bi bil Giuliano Paietta, sicer viden predstavnik in poslanec PCI.²⁶³ Ta je v intervjuju za časnik *L'Unità* novembra 1946 povedal, da, kljub neformalnim pogovorom, komisija ni bila nikdar imenovana. Sloven Smodlaka je v istem času

²⁵⁶ Do števila pridemo na podlagi osnovnega izračuna med tistimi, ki naj bi po poročilu iz februarja še bili v Jugoslaviji (torej 17.000) in julija, ko naj bi jih bilo še nekaj več kot 10.000.

²⁵⁷ Dne 9. februarja je namreč v Firencah potekal kongres sorodnikov vojnih ujetnikov in je po njem delegacija žena prišla v Rim z namenom, da se sreča z De Gasperijem in veleposlaniki, ter se tako zavzame za njihovo repatriacijo. S tem namenom so tudi prosile za srečanje s predstavnikom jugoslovanske delegacije v Rimu, ki te ponudbe ni želel zavrniti, ker bi se s tem pokazali neprijateljski do italijanskega naroda (DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 2414, d. 1, XLIX/14, pov. br. 265/46, Sloven J. Smodlaka-Rim za MIP, Primanje 21/2 1946 delegacije žena ital. ratnih zarobljenika, 21. 2. 1946).

²⁵⁸ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 2414 D. 1, XLIX/14, pov. br. 265/46, Sloven J. Smodlaka-Rim za MIP, Primanje 21/2 1946 delegacije žena ital. ratnih zarobljenika, 21. 2. 1946.

²⁵⁹ prim. *L'Unità*, 22. 2. 1946: *L'agitazione dei mezzadri all'esame del Consiglio dei Ministri*, 1.

²⁶⁰ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 2414, d. 1, XLIX/16, pov. br. 266/46 Sloven J. Smodlaka-Rim za MIP, 22. 2. 1946.

²⁶¹ *L'Unità*, 26. 2. 1946: *Precisazione jugoslava sui nostri prigionieri*, 2.

²⁶² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, *Relazione della missione mutilati ed invalidi di guerra*, 8. 3. 1946.

²⁶³ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, *Invio di una Missione non ufficiale in Jugoslavia per il rimpatrio dei prigionieri italiani*, 17. 5. 1946.

jugoslovanski vladi poročal, da sta se tako Giovacchini kot Paietta večkrat zglasila na njihovem uradu, vendar za vizum nista ne zase ne za katerokoli delegacijo nikdar zaprosila – njuni obiski so bili vedno zgolj neformalne narave.²⁶⁴ Komisija, ki jo je bil Tito pripravljen sprejeti, torej v Jugoslavijo ni nikdar prišla.

Aprila 1946 je Sloven Smodlaka, verjetno tudi kot posledica tega, da je bilo vendarle opaziti določeno naklonjenost jugoslovanske vlade do repatriacije italijanskih ujetnikov (zaradi Titovih februarских zagotovil misiji iz Italije), zunanjemu ministrstvu v Beograd predlagal, da bi se vendarle postopoma začela repatriacija. S tem bi se »izboljšalo vzdušje« v Italiji v odnosu do Jugoslavije. Predlagal je, da bi se ti vračali v 15-dnevnem časovnem razmiku in v manjših skupinah (okrog 500 oseb) ter da bi s prvo skupino prišli tisti, ki bodo o Jugoslaviji dobro govorili.²⁶⁵ Dne 15. aprila je Stanoje Simić, takratni jugoslovanski minister za zunanje zadeve, odgovoril, da vračanje italijanskih vojnih ujetnikov ne pride v poštev. Na njegovi depeši sta dva pripisa: prvi, da je vprašanje ponovno vzeto v obravnavo, in drugi, da se počaka do povratka delegacije iz Pariza.²⁶⁶ Če sklepamo na podlagi diplomatskih spretnosti takratne vlade so želeli v vodstvu bržkone najprej razumeti, kako so se zadeve odvijale na mirovni konferenci. Na nek način so vprašanje puščali odprto za primer, v kolikor bo potrebna »prijateljska« poteza, s katero se bodo prikupili Zahodu. V mesecu aprilu 1946 kljub vsemu vodstvo Jugoslavije še vedno ni razmišljalo o splošni repatriaciji.

Kljub temu nam nadaljnji razplet dogodkov nakazuje na to, da je sporazum z misijo vojnih invalidov iz Italije vsaj do določene mere obveljal. V kasnejši korespondenci iz avgusta 1946 izvemo, da je bilo v mesecu maju in juniju repatriiranih več skupin. To naj bi bilo posledica navodil iz jugoslovanskega vodstva, pri čemer posamičnih prošenj še vedno niso jemali v obzir do generalne rešitve za vse vojne ujetnike.²⁶⁷ Po pisanju nekaterih zgodovinarjev naj bi se do konca julija vrnilo 7500 ujetnikov (Troha, 1999, 66). Seveda gre za logično sklepanje na podlagi interne jugoslovanske informacije, da je bilo julija 1946 v državi še približno 10.000 italijanskih vojnih ujetnikov, vendar poročil o tem, da bi se ti vrnili v Italijo, nimamo.

Da je bil postopek repatriacije vse prej kot vsakdanji, so maja 1946 začeli ugotavljati tudi v okviru ZVU, predvsem po tem, ko je 21. maja v zbirni center v Trst iz Jugoslavije nenapovedano prišla skupina 58 Italijanov.²⁶⁸ Ti so bili, po poročanju vodje anglo-ameriškega urada Welfare Division & Displaced Persons Branch, majorja Johna Kelletta, v »šokantnem fizičnem stanju«. Po tej skupini v Trst ujetnikov niso več pošiljali, je pa majorju prišlo na uho, da se jih je več sto izkrcalo v Benetkah, njihovo fizično stanje pa naj bi bilo podobno prejšnji skupini. Pri tem je major izrazil

²⁶⁴ DAMSP, PA 1946, f. 55, br. 14429, d. 6, LI/281, pov. br. 1212/46, Delegacija Rim-Smodlaka za MIP, 24. 11. 1946.

²⁶⁵ DAMSP, PA 1946, f. 33, br. 4021, d. 6, XXXIII/135, br. str. pov. 187, Sloven J. Smolaka-Rim za MIP, 1. 4. 1946.

²⁶⁶ DAMSP, PA 1946, f. 33, br. 4021, d. 6, XXXIII/136, pov. br. 4021, Simić-MIP za Delegacijo v Rimu, 15. 4. 1946.

²⁶⁷ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 10220, d. 4, XLIX/139, pov. br. 1436, Georgijević-MUP ORZ za MIP, 26. 8. 1946.

²⁶⁸ TNA FO 371/59559 R9235/2/92, Report on party of Italians from Yugoslavia at »G« Displaced Persons Assembly Centre 21 – 22 May 1946, D. Bannister-Camp Commandant to Chief Displaced Persons Officer, AMG, 31. 5. 1946.

sum, da jugoslovanske oblasti namerno pošiljajo ujetnike na kraje, kjer zavezniške oblasti niso prisotne, saj se s tem izognejo preiskavam s strani njihovih oblasti, ki naj bi bile glede vojnih ujetnikov zelo natančne.²⁶⁹ O tem, da so manjše skupine še naprej prihajale v Benetke, nam priča poročilo o prihodu 400 ujetnikov na dan 28. junija 1946. Ti so bili sprejeti s strani regionalnega delegata Društva vojnih invalidov in tudi ti so bili v zelo slabem fizičnem stanju.²⁷⁰ Ker je to skupino torej sprejel delegat Društva vojnih invalidov sklepamo, da so se iz Jugoslavije vračali predvsem tisti vojni ujetniki, ki so bili ocenjeni za vojne invalide in je torej dogovor med Titom in misijo vsaj delno obveljal.

Po podatkih italijanskega zunanjega ministrstva je bilo konec maja in začetek junija 1946 repatriiranih približno 1100 oseb.²⁷¹ Kar še vedno ne pojasni usode približno 6000 oseb, ki so izginile iz jugoslovanskih evidenc. Skoraj nemogoče je verjeti, da se je več tisoč oseb v Italijo vrnilo, ne da bi to kdo opazil, četudi v manjših skupinah in ne da bi o tem bili obveščeni ZVU, italijanska vlada ali CICR. Vse, kar vemo, je to, da jih Jugoslavija več ni vodila v svojih evidencah kot vojne ujetnike, kar pa ne izključuje, da so bili ti v tem času navidezno »osvobojeni« in so iz različnih razlogov ostajali v Jugoslaviji (kot delovna sila) ali je bilo nekaterim sojeno in so bili premeščeni v zapore oziroma taborišča za prisilno delo. Možno je tudi, da med vojne ujetnike niso (več) prištevali tistih, ki so bili na delu pri zasebnikih. Špekulacije so številne, zato bi bilo to vprašanje gotovo še zanimivo za raziskavo.

Tito, Togliatti in repatriacije od novembra 1946 do julija 1947

Na repatriacijo je torej jeseni 1946 po jugoslovanskih virih čakalo še 10.000 italijanskih vojnih ujetnikov. Kljub temu da ne vemo ali je do dogovora glede vojnih ujetnikov med KPJ in PCI res prišlo, na nek tovrsten (četudi neformalen) sporazum kaže več indicov. Med drugim je najbolj očiten pokazatelj o sklenitvi le-tega ta, da je do resnih premikov pri reševanju vprašanja repatriacije italijanskih ujetnikov prišlo šele po pogovorih med Titom in glavnim tajnikom PCI, Palmirom Togliattijem, v novembru 1946 (prim. Troha, 1999, 67; Troha, 2000, 334; Di Sante, 2007, 104–109). O čem natančno sta se Tito in Togliatti ob priliki pogovarjala ni znano, vse, kar izvemo, je iz Togliattijevih medijskih izjav. Nesporno je, da je bilo že samo ozadje Togliattijevega odhoda v Beograd zelo nejasno. Kot je razvidno iz enega izmed jugoslovanskih tajnih poročil o politični situaciji v Italiji, je bilo političnim krogom v Rimu takoj jasno, da ne gre samo za vljudnostni obisk. Ker se je za potovanje Togliatti odločil čez noč in to ravno na vikend, nihče od vladnih predstavnikov niti ni imel možnosti, da bi izvedel razlog za ta obisk.²⁷²

²⁶⁹ TNA FO 371/59559 R9235/2/92, Report of Italian POW, John Kellett-Displaced Persons Division, 3. 6. 1946.

²⁷⁰ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, f. 3, Alfonso Barra Caracciolo-AMIG za Ministero per l'Assistenza post-bellica, 4. 7. 1946.

²⁷¹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, f. 2, Situazione dei cittadini italiani deportati in Jugoslavia, Zoppi-MZZ za Generalni konzulat v Ženevi, 19. 8. 1946.

²⁷² ARS, SI AS 1277, t. e. 28, dosje XIX/1946, 28/3677, 63, Iz taljanske politične situacije, avgust 1946. Poročilo je sicer datirano na avgust leta 1946, vendar iz vsebine vemo, da izhaja iz poznejšega obdobja, zagotovo po novembru 1946.

Čeprav so se mediji po Togliattijevem povratku iz Beograda osredotočili predvsem na mejno vprašanje in pripadnost Trsta (o čemer sta se Tito in Togliatti tudi pogovarjala, vendar ta ozadja nimajo neposrednega pomena za našo raziskavo), je s tem obiskom tajnik PCI dosegel pomembno obljubo o repatriaciji italijanskih vojnih ujetnikov. Časnik *L'Unità* je tako že 7. novembra (Togliatti se je v Rim vrnil večer pred tem, torej je bila to njegova prva uradna izjava glede pogovorov s Titom in se pred tem ni posvetoval z nikomer iz vladnih krogov) pod naslovom »Maršal Tito je pripravljen prepustiti Trst Italiji« objavil intervju s Togliattijem. V podnaslovu k intervjuju (*«Immediato ritorno in Italia di tutti gli ufficiali e di tutti i soldati italiani tuttora prigionieri in Jugoslavia»*) pa je izpostavljeno, da sta se dogovorila tudi glede repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov.²⁷³ Šele na jutro 7. novembra, ko je prispevek že bil na prodajnih policah, se je Togliatti sestal s takratnim zunanjim ministrom Pietrom Nennijem, torej je povsem jasno, da je PCI želela prevzeti vse zasluge za skorajšnjo repatriacijo.

Na veliko presenečenje tako italijanske kot mednarodne skupnosti je do repatriacije res prišlo. Priprave so stekle zelo hitro, saj je že sredi meseca novembra Aleksandar Ranković, takratni jugoslovanski minister za notranje zadeve, na PCI naslovil telegram, da bi dorekli podrobnosti. Že zato, ker je dogovarjanja vodil Ranković osebno, je povsem jasno, da repatriacije niso želeli prepustiti nobenemu naključju. Za repatriacijo prve skupine 7010 italijanskih vojnih ujetnikov sta obstajala dva načrta: prvi načrt je predvideval repatriacijo po kopnem, in sicer po železniški liniji Beograd–Zagreb–Ljubljana–Trst. Druga opcija je bila železniška pot do Splita, od koder bi z barko odrinili do Ancone. Jugoslovanska vlada je favorizirala drugo opcijo, ker bi se tako izognili, da bi ujetniki prišli v roke zaveznikom, saj so sklepali, da bi jih ti lahko dlje časa zadržali v svojih taboriščih. Če pa bi preko Ancone padli v roke »italijanskim antifašističnim organom«, bi tako hitreje prišli do svojih domov. Pri tem je Ranković prosil za hiter odgovor, saj »prej kot bo repatriacija izvedena, večji bo politični učinek«. Vodstvo PCI se je strinjalo z repatriacijo po liniji Split–Ancona.²⁷⁴

Cilj dogovora med Titom in Togliattijem je torej bil pridobivanje političnih točk za PCI in hkrati kampanjo proti njenim političnim nasprotnikom, predvsem De Gasperijevi stranki Krščanski demokraciji. Ne smemo namreč pozabiti, da je bila politična situacija v Italiji v tem obdobju nestabilna, saj so se državljani od julija 1946 do maja 1948 na volitve odpravili kar štirikrat. Problem, kot je bila repatriacija italijanskih vojnih ujetnikov iz Jugoslavije, pa bi lahko še dodatno premaknil jeziček na tehtnici v korist komunistične partije (kar pa se v resnici ni zgodilo). Zato jugoslovansko vodstvo ni popustilo, ko je skušala italijanska vlada poseči tako, da bi bili ujetniki repatriirani v Benetke in ne Ancono, kot je bil dogovor med partijama.²⁷⁵

Politična situacija na italijanskih tleh se je novembra 1946 tako še dodatno zaostrila. Ko je v ministrskem kabinetu 14. novembra potekala razprava o prihodnosti

²⁷³ *L'Unità*, 7. 11. 1946: Il Maresciallo Tito è disposto a lasciare Trieste all'Italia, 1.

²⁷⁴ AIG, Mosca, MF 097, p. 1, b. 56, z) Questione prigionieri Italiani in Jugoslavia, d. 1, Ranković za KPI, 15. 11. 1946.

²⁷⁵ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 14000, d. 5, XLIX/146, str. pov. 119, Telegram Smoldaka za Velebit-MIP, 23. 11. 1946.

italijansko-jugoslovanskih dogovorov, je namreč takratni finančni minister Mauro Scoccimarro (sicer član PCI), kot povzema *L'Unità* iz naslednjega dne, poudaril, da mora svoj del odgovornosti prevzeti tudi italijanska vlada, saj ni nikdar imenovala komisije, ki bi poskrbela za repatriacijo vojnih ujetnikov.²⁷⁶ De Gasperi je kasneje to ostro zanimal, češ da je delegacija bila imenovana, vendar iz Beograda niso dobili odobritve za njen prihod. Pri tem je Sloven Smodlaka jugoslovanskemu vodstvu obrazložil, kolikor mu je bilo o zadevi znano, da so določeni neformalni pogovori v italijanski vladi sicer potekali, vendar uradno delegacija ni bila nikdar imenovana.²⁷⁷

Medtem ko je bila politična in medijska vojna v Italiji glede repatriacije v polnem razmahu, so v Jugoslaviji potekale intenzivne priprave za repatriacijo prve, »antifašistične« skupine. Dne 28. novembra 1946 je v Ancono priplul parnik »Gorica« s 3144 vojnimi ujetniki.²⁷⁸ Naslednji dan je priplula še ena ladja, s katero je najverjetneje prišlo nekaj manj kot 4000 ujetnikov, saj so jugoslovanske oblasti za 28. november načrtovale repatriacijo 7000 vojnih ujetnikov.²⁷⁹ Prihod obeh skupin (predvsem pa prve) je seveda doživel velik medijski odziv, o čemer so iz delegacije v Rimu natančneje poročali 18. decembra 1946.²⁸⁰ V časniku *L'Unità* so prihod prve skupine pospremili s prispevkom na prvi strani,²⁸¹ medtem ko so 30. novembra objavili delni seznam repatriiranih vojnih ujetnikov²⁸² – sezname ostalih pa so objavili v regionalnih različicah tega časnika.

Togliatti je preko Slovena Smodlake že 20. novembra zaprosil jugoslovansko zunanje ministrstvo za čimprejšnjo odobritev misije, ki bi prišla v Jugoslavijo za pomoč pri repatriaciji, prošnjo pa je Smodlaka, ker prvič ni prejel odgovora iz Beograda, ponovil 26. novembra.²⁸³ Po odobritvi je tako delegacija Vsedržavne zveze partizanov Italije (*Associazione Nazionale Partigiani d'Italia*, ANPI) v Jugoslavijo potovala že v začetku decembra 1946, in sicer je po poročanju Primorskega dnevnika iz Rima odpotovala 9. decembra.²⁸⁴ Komisijo je vodil predsednik ANPI, Ilio Barontini. S Titom se je komisija sestala 16. decembra,²⁸⁵ predstavnikom oblasti pa je predala seznam 1064 »deportiranih«. Kot posledica obiska te delegacije je bila 24. decembra repatriirana nova skupina vojnih ujetnikov, ki je štela 2684 oseb.²⁸⁶

²⁷⁶ *L'Unità*, 15. 11. 1946: La discussione sulla politica estera al Consiglio dei Ministri di ieri, 1.

²⁷⁷ DAMSP, PA 1946, f. 55, br. 14429, d. 6, LI/281, pov. br. 1212/46, Delegacija Rim-Smodlaka za MIP, 24. 11. 1946.

²⁷⁸ DAMSP, PA 1946, f. 51, br. 15357, d. 7, LI/309, pov. br. 1830/46, Delegacija Rim-sekretar Čedomil Veljačić za MIP, Izveštaj o repatriaciji italijanskih zarobljenika iz Jugoslavije, 28. 12. 1946.

²⁷⁹ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 14000, d. 5, XLIX/148, pov. br. 14000, MIP-Velebit za Delegacija Rim, 25. 11. 1946

²⁸⁰ DAMSP, PA 1946, f. 51, br. 15357, d. 7, LI/309, pov. br. 1830/46, Delegacija Rim-sekretar Čedomil Veljačić za MIP, Izveštaj o repatriaciji italijanskih zarobljenika iz Jugoslavije, 28. 12. 1946.

²⁸¹ *L'Unità*, 29. 11. 1946: L'urlo delle sirene di Ancona ha salutato la nave dei reduci, 1.

²⁸² *L'Unità*, 30. 11. 1946: I romani reduci dalla Jugoslavia, 2.

²⁸³ DAMSP, PA 1946, f. 49, br. 14008, d. 5, XLIX/149, str. pov. 12, Delegacija Rim-Smodlaka za MIP, 25. 11. 1946

²⁸⁴ Primorski dnevnik, 10. 12. 1946: Odhod komisije v Jugoslavijo, 1.

²⁸⁵ Primorski dnevnik, 17. 12. 1946: Maršal Tito sprejel komisijo za italijanske ujetnike, 1.

²⁸⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, f. 3, Ministero della Guerra-M. Anfosso za MAE, Rimpatrio dei prigionieri di guerra dalla Jugoslavia, 30. 1. 1947.

Praznično vzdušje ob prihodu zadnjih skupin je italijanski povratnik opisal takole: *Ko smo tik pred prihodom v пристanišče Ancona, zaslišimo veliko zvonjenje zvonov in siren: slišimo tudi sireno naše ladje in drugi [čolni] se odzovejo. Obkrožajo nas čolni, ribiške ladje, motorni čolni in vlačilci, vsi polni zastav. Izgleda, kot da imajo veliko zabavo. Za koga? Za nas? [...] Kaj so vse te stojnice na ploščadi, ti veliki šotori, polni luči, z vsemi temi dekleti? Na mizah je vsak božji dar, to so italijanske jedi! Sprašujemo se, kdo nam je pripravil takšno dobrodošlico. Je to bila vlada ali kakšen vatikanski center za pomoč? Zagotovo je bil to italijanski Rdeči križ! Ne razumem kratic: DC, PC, PSI, PRI, UQ, UM, PA.²⁸⁷ Boh!!!*

Njegovi spomini se nadaljujejo z opisom pričakovanj Jugoslovanov glede odnosa vojnih ujetnikov ob njihovem prihodu v pristanišče Ancona, kar tudi jasno nakazuje na splošni namen hitre repatriacije po srečanju Tito-Togliatti:

Nato glasen, precej neprijeten žvižg in... ,[...] Italijani, bodite pozorni in takoj pridite na krov. Govori vojaško poveljstvo. Spomniti vas moram na dogovor iz Splita... Nekateri vaši tovariši so še vedno v Jugoslaviji. Izkrati se morate ob petju „Bandiera rossa“, nositi morate jugoslovanske in italijanske zastave s transparenti, ki ste jih izdelali. Razumete? Vsi se postavimo v vrsto, vzamemo zastave in transparente, ki slavijo bratsko italijansko-jugoslovansko prijateljstvo, in se začnemo spuščati po brvi, prepevamo s šibkim glasom. Pojemo. Morda naši predhodniki ob repatriaciji niso peli „Bandiera rossa“, mi pa, ker vemo, kaj pomeni „ostati“, in to je cena, ki jo moramo plačati, da se izognemo maščevanju nad našimi tovariši, ki so še vedno v ujetništvu. (Rossi Kobau, 2001, 161–162)

V slabem mesecu dni je bilo torej repatriiranih več kot 9500 italijanskih vojnih ujetnikov. To je presenetilo ne samo italijansko, temveč tudi širšo javnost, predvsem pa tudi predstavnike CICR. Pierre Colombo je 3. decembra 1946 na delegacijo CICR v Rim pisal, da kolikor je znano delegaciji v Beogradu, jugoslovanske oblasti o tej repatriaciji niso dale uradne izjave.²⁸⁸ Že naslednji dan pa je Jaeggy sporočil, da je jugoslovanska vlada v eni izmed novembrskih števil *Borbe* tudi uradno naznanila repatriacijo italijanskih vojnih ujetnikov.²⁸⁹ Colombo je nato 6. decembra delegacijo ostro napadel, češ da so bili v Ženevi zelo presenečeni, ker so o repatriaciji izvedeli »iz zunanjih virov« in ne od svoje delegacije v Beogradu. Izrazil je namreč prepričanje, da »ni mogoče, da bi bila takšna repatriacija improvizirana in izpeljana v nekaj dneh«.²⁹⁰ Delegacija v Beogradu naj bi zanjo zagotovo vedela in na CICR niso razumeli, zakaj o tem niso bili obveščeni. Sploh glede na to, da jim je delegacija še 14. novembra zatrjevala, da jugoslovanske oblasti ne načrtujejo nobene repatriacije vojnih ujetnikov. To naj bi odbor spravilo v neprijeten položaj, predvsem zato, ker je bila pred kratkim

²⁸⁷ Kratice italijanskih političnih strank.

²⁸⁸ ACICR, B G 17 05-243, Colombo za Délégation du CICR a Rome, št. 4884, Repatriement des PG Italiens en Yougoslavie, 3. 12. 1946.

²⁸⁹ ACICR, B G 86/R, 1149, Rapatriement de PG, Yougoslavie, delegacija CICR Beograd-Jaeggy za CICR-Gallop, št. 441, 4. 12. 1946.

²⁹⁰ ACICR, B G 17 05-250, Colombo za Délégation du CICR a Belgrade, št. 486, Repatriement des PG Italiens retenus en Yougoslavie, 6. 12. 1946.

odpremljena nova pošiljka paketov pomoči za italijanske ujetnike, še bolj pa zato, ker so pred nekaj dnevi odgovorili nekaterim družinam v Italiji, da repatriacije ni na vidiku. Zato so zahtevali, naj jim delegacija posreduje natančno poročilo o repatriaciji, predvsem pa podatek, ali bodo s tem repatriirani vsi italijanski ujetniki.²⁹¹

Dne 26. decembra je Jaeggy Colombu posredoval obširno obrazložitev situacije, ki je nastala okrog nepričakovane repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov. Med drugim je navedel, da je v Ženevo posredoval Togliattijevo izjavo glede repatriacije, s katero je uradu v Ženevi napovedoval, da bo jugoslovanska vlada v kratkem dala uradno objavo.²⁹² V *Borbi* naj bi izjava o splošni repatriaciji italijanskih ujetnikov bila objavljena 7. decembra, kjer so napovedali odhod 6000 italijanskih vojnih ujetnikov. Repatriacija je bila, po delegatovi oceni, organizirana zelo na hitro. Ker je bil Jaeggy takrat ravno na poti po Jugoslaviji in ker je mislil, da so v Ženevi prejeli Togliattijevo izjavo, se mu posebno opozorilo na to ni zdelo potrebno. Potrdil je, da je repatriacija posledica Togliattijevega obiska v Beogradu, in zavrnil govorice, ki naj bi se pojavljale v »*tendencioznih krogih po Italiji*«, da so priprave tekle že dolgo in je PCI samo izkoristila to priliko. Pri tem je še nekoliko cinično dodal, da so najbrž v delegaciji razumeli Togliattijevo izjavo glede tega, da so jugoslovanske oblasti izrazile željo po repatriaciji tako, da bi se izključila kakršnakoli vloga, ki bi jo pri tem lahko imeli ti (torej protijugoslovanski) krogi. Ti naj bi namreč »*od vedno širili neresnice o taboriščih po Jugoslaviji in metodah, ki nimajo kaj zavidati preteklim režimom*«. ²⁹³ Ti naj bi »*neprestano lansirali klevete*«²⁹⁴ proti vsemu, kar prihaja iz Vzhoda.

V nadaljevanju se je osredotočil na repatriacijo in poročal, da je 6000 vojnih ujetnikov bilo že repatriiranih iz Splita proti Anconi v začetku decembra, 23. v mesecu pa jih je odpotovalo še 2682. Nekaj sto jih je potovalo neposredno iz Slovenije, po kopnem. V mesecu decembru je bilo tako repatriiranih približno 9000 ujetnikov. Ostali bodo še repatriirani. Paketi pomoči, o katerih je v svoji korespondenci pisal Colombo, so bili ujetnikom predani v začetku meseca novembra, ko še nič ni kazalo, da bo kmalu prišlo do repatriacije. Poleg tega navaja, da je sporočilo, ki so ga v Ženevi prejeli 14. novembra, napisal že 18. oktobra, vendar je očitno prišlo do zamude, za katero sam ni kriv, saj je bil v tem času na poti po Jugoslaviji.²⁹⁵

Konec decembra je torej Jaeggy vodstvu CICR v Ženevi posredoval natančno obrazložitev okoliščin, ki so pripeljale do te nenadne repatriacije. Čeprav naj bi jih obvestil o posledicah pogovora med Titom in Togliattijem, na sedežu CICR tega niso prejeli. Še posebej se nam zdi zanimiva njegova osebna opredelitev do problema, iz katere se očitno odraža njegova naklonjenost do jugoslovanskega vodstva in razlogov, ki so pripeljali do odločitve o nenadni repatriaciji. Pravzaprav gre za politično zelo opredeljeno izjavo, ki je morda od delegata CICR ne bi pričakovali, zato je slednja

²⁹¹ ACICR, B G 17 05-250, Colombo za Délégation du CICR a Belgrade, št. 486, Repatriement des PG Italiens retenus en Yougoslavie, 6. 12. 1946.

²⁹² Ni znano, ali so to izjavo na odboru v Ženevi prejeli, avtorica je med arhivskim gradivom ni našla.

²⁹³ ACICR, B G 17 05-249, Jaeggy za Colombo-CICR Geneve, Repatriement des P. G. Italiens, št. 617/1946, 26. 12. 1946.

²⁹⁴ ACICR, B G 17 05-249, Jaeggy za Colombo-CICR Geneve, Repatriement des P. G. Italiens, št. 617/1946, 26. 12. 1946.

²⁹⁵ ACICR, B G 17 05-249, Jaeggy za Colombo-CICR Geneve, Repatriement des P. G. Italiens, št. 617/1946, 26. 12. 1946.

gotovo še dodatno spodbudila sume nekaterih članov odbora v Ženevi, da je Jaeggy komunističnemu režimu zelo naklonjen (o tem več v nadaljevanju).

Po teh navedbah naj bi torej bili v mesecu dni repatriirani skoraj vsi italijanski vojni ujetniki, saj jih je bilo julija 1946 po jugoslovanskih evidencah še 10.000. Repatriacije se s tem, kot je pravilno napovedal Jaeggy, niso ustavile, saj je nova skupina 614 ujetnikov v Ancono prispela 5. marca 1947.²⁹⁶ Po tej skupini naj bi po informacijah Carla Mottironija, delegata CRI v Ženevi, bilo v Jugoslaviji še 1200 italijanskih vojnih ujetnikov.²⁹⁷ Nanjo je denimo čakalo tudi 66 italijanski oficirjev, ki so bili deportirani iz območja Julijske krajine. Ti, kot smo že govorili, so bili nastanjeni v taborišču Vršac in so po podatkih CICR aprila 1947 še vedno čakali na repatriacijo, in sicer v taborišču v Beogradu (Zemun). Pierre Colombo je ob tem obvestilu za Jaeggyja tudi povedal, da mu ni jasno, kakšne namene imajo jugoslovanske oblasti glede teh ujetnikov ali kdaj bodo repatriirani.²⁹⁸ Na isti dan (30. april) je sicer Colombo Mottironiju poročal, da je tekočo korespondence za RKJ ugotavljal, da ti ujetniki čakajo na to, da se jih bo zbralo dovolj veliko število za en konvoj, ki bi bil nato repatriiran.²⁹⁹

Po informacijah CICR naj bi bila repatriacija zadnje skupine italijanskih vojnih ujetnikov torej ustavljena iz tehničnih razlogov – skupina, ki je še čakala, je bila premajhna, da bi jo pripravili za pot.³⁰⁰ Bržkone so s tem mislili na to, da bi bili stroški prevoza majhne skupine previsoki. Poleg tega pa iz tega lahko sklepamo, da niti jugoslovanskemu vodstvu ni bilo znano kako so italijanski vojni ujetniki razporejeni in kje se nahajajo, saj so očitno čakali na to, da se zbere večja skupina.

Odbor v Ženevi je zato zanimalo, kdaj bo ta skupina repatriirana.³⁰¹ Olga Milošević, predsednica RKJ, je 22. junija napovedala, da bodo ti vrnjeni predvidoma v mesecu juliju.³⁰² Vendar je že pred julijem, 27. junija 1947, sledila repatriacija še 849 oseb, pri čemer naj bi, po nekaterih navedbah, kapitan parnika za drugo polovico julija napovedal prihod še 800 oseb.³⁰³ Za to skupino nimamo podatkov, da bi prispela.

V obdobju od novembra 1946 je torej iz Jugoslavije v Ancono prišlo več kot 11.000 italijanskih vojnih ujetnikov, kar je 1000 več, kot so julija 1946 prikazovale interne jugoslovanske evidence. Sicer v svojem poročilu glede situacije vojnih ujetnikov v Jugoslaviji iz 26. decembra 1946, ki pa je bilo verjetno staro že kak teden, delegat CICR Jaeggy navaja, da je bilo v letu 1946 repatriiranih 6000 italijanskih vojnih ujetnikov (skupina konec novembra), na repatriacijo pa jih čaka še 5000.³⁰⁴ Po njegovih

²⁹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, f. 3, Ministero della Difesa-Eraldo Pallotta za MAE, 9. 4. 1947. Prihod te skupine je sicer bil napovedan za 26. februar 1947 (ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, f. 3, Ministero dell'Assistenza Post-bellica-Fausto Nitti za MAE, 24. 2. 1947). O tem tudi Mottironi (ACICR, B G 17 05-245, Mottironi-CRI delegacija v Ženevi za Diane Dumont, 18. 3. 1947).

²⁹⁷ ACICR, B G 17 05-245, Mottironi-CRI delegacija v Ženevi za Diane Dumont, 18. 3. 1947.

²⁹⁸ ACICR, B G 17 05-245, Colombo za Jaeggy, PG Italiens, 30. 4. 1947.

²⁹⁹ ACICR, B G 17 05-245, Colombo za Jaeggy, PG Italiens, 30. 4. 1947.

³⁰⁰ ACICR, B G 86/R 1149, Colombo-CICR za RKJ, 29. 4. 1947.

³⁰¹ ACICR, B G 86/R 1149, Colombo-CICR za RKJ, 29. 4. 1947.

³⁰² ACICR, B G 85, Societes Nationales – Yougoslavie, Olga Milošević-RKJ za Colombo-CICR, št. 6.798, 22. 6. 1947.

³⁰³ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, f. 3, Prigionieri di guerra reduci dalla Jugoslavia, MG za Presidenza del consiglio dei ministri, 3. 7. 1947.

³⁰⁴ ACICR, B G 17 05-249, Jaeggy za Colombo-CICR Geneve, Listes des camps de P. G. en Yougoslavie, št. 620/1946 26. 12. 1946.

informacijah je bilo torej v Jugoslaviji pred splošno repatriacijo še 11.000 italijanskih vojnih ujetnikov. Med zadnjimi vojnimi ujetniki se je v domovino vrnilo 66 oficirjev, ki so bili deportirani iz območja Julijske krajine.

Repatriacija italijanskih ujetnikov je bila načrtno izpeljana poteza jugoslovanske vlade in predvsem KPJ. Izvedena je bila hitro, da bi bil njen učinek čim večji, o podrobnostih pa ni bil obveščen nihče, razen vodstva PCI. Uradni razglas je jugoslovanska vlada objavila šele po tem, ko je bilo 7000 ujetnikov že repatriiranih. Iz tega lahko povzamemo, da se jugoslovansko vodstvo res ni želelo pogajati z italijansko vlado in je zato zadevo izpeljalo tako, da ne bo dvoma o tem, kdo je bil zanjo zaslužen (torej PCI). Ravno nasprotno pa so iz italijanske vlade neprestano trdili, da se za repatriacijo ujetnikov iz Jugoslavije zelo trudijo, medtem pa je PCI uspelo na hitro, z enim obiskom, urediti problem. Nameni sporazuma med Titom in Togliattijem so bili jasni: po eni strani urediti odnose med državama, izboljšati podobo Jugoslavije v očeh italijanske javnosti in pa predvsem pripeljati PCI v sam parlamentarni vrh. Kot je septembra 1947 ugotavljal jugoslovanski veleposlanik v Rimu, Mladen Iveković, je sprva res kazalo tako, saj se je PCI »tako rekoč preko noči osvobodila negativnega in škodljivega slovesa v odnosu do teritorialnih zahtev Jugoslavije«.³⁰⁵ In čeprav je torej sprva kazalo, da bo ta sporazum predstavljal preobrat v jugoslovansko-italijanskih odnosih, temu ni bilo tako. Je pa s sporazumom Tito – Togliatti jugoslovanska vlada zaključila zgodbo o italijanskih vojnih ujetnikih, saj naj bi bili repatriirani prav vsi.

Kljub temu pa se problem »deportiranih« s tem še ni zaključil, saj so v Jugoslaviji, kljub vsemu, ostajali še nekateri italijanski obsojenci. Novembra 1947 so v *Foreign Office*-u (kjer so se pripravljali na vnovični protest na jugoslovansko vlado) menili, da so se številni deportiranci vrnili, vendar tega niso prijavili zavezniškim oblastem, ker niso vedeli, da te preiskujejo deportacije, hkrati pa tudi zaradi strahu, da bi jih zavezniki ponovno obravnavali.³⁰⁶ Menili so, da bodo te osebe težko identificirali. Ocenjevali so, da so jih jugoslovanske oblasti izpustile približno 1100 (ni pa znano na katero obdobje se to število nanaša), katerih prihod proitalijanski mediji niso posebej naglašali.³⁰⁷ Poleg tega viri pričajo o tem, da so se deportiranci in vojni ujetniki v manjših skupinah vračali tudi kasneje. Goriški prefekt Palamara je denimo decembra 1947 poročal, da se je 8. v mesecu v Gorico vrnilo 42 deportirancev.³⁰⁸ Kljub uradnemu križu nad italijanskimi vojnimi ujetniki, ki so bili po sporazumu med Titom in Togliattijem repatriirani do julija 1947, glavnina pa že decembra 1946, so torej v Jugoslaviji ostajali še nekateri ujetniki ter predvsem obsojenci. Ti so na svoj povratek čakali še nekaj let, saj je bila njihova usoda odločena s pomilostitvijo iz 7. aprila 1948, repatriacija slednjih pa se je ponovno zavlekla.

³⁰⁵ DAMSP, PA 1947, f. 48, br. 418030, d. 10, 48/132, str. pov. br. 5/47, Poslanstvo FNRJ Rim-Mladen Iveković za MIP, 11. 9. 1947.

³⁰⁶ To, da kvestura in zavezniki niso obveščeni o vseh deportiranih, ki so se vrnili, je ZVU ugotavljala že oktobra 1945, ob predaji enega izmed seznamov (NARA, RG 331, E British-US zone, B 869, HQ AMG za John Kellett, 24. 10. 1945).

³⁰⁷ TNA FO 371/67412 R16240, Welfare&Displaced Persons division za HQ AMG, FTT (Ref. AMG/FTT/WEL/15), 24. 11. 1947; TNA FO 371/67412 R16240, W. J. Sullivan, Office of the British Political Adviser to the Commander, British/United States zone FTT to G. L. Clutton, British Embassy Belgrade, 25. 11. 1947.

³⁰⁸ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, f. Jugoslavia 62, Palamara, Prefettura Gorizia za MAE, n. 16665, 8. 12. 1947.

JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKI SPORAZUM O AMNESTIJI, 7. APRIL 1948

Repatriacija italijanskih vojnih ujetnikov je torej trajala do julija 1947, v posamičnih primerih pa so se ujetniki vračali še kasneje. Ti so se komaj vrnil, ko se je v italijanskem parlamentu vnela ostra razprava okrog problema »deportiranih«. Jugoslovanski veleposlanik Iveković je v Beograd poročal, da so »demokristjani zaradi 1400 deportirancev iz Gorice ponovno pozvali jugoslovansko vlado na odgovornost«. ³⁰⁹ To se je zgodilo med razpravo v parlamentu glede domnevnega pregona Slovencev iz Gorice, ko je Togliatti izpostavil, da so v treh dneh v Gorici »fašistični elementi« uničili in oropali 47 stanovanj in lokalov. Pri tem naj bi poslanec Carignani vzkliknil, da so jih še malo (*«Sono pochi!»*), drugi pripadniki demokršćanske stranke pa naj bi to opazko pospremili s stoječimi ovacijami. Pregon, so trdili, naj bi bil posledica splošnega razpoloženja tamkajšnjega prebivalstva, ki je ogorčeno, ker so Jugoslovani »deportirali« 1400 Goričanov, katerih usoda ostaja neznana. ³¹⁰

Vladimir Velebit, tedanji pomočnik ministra za zunanje zadeve, v odgovoru ni skrival ogorčenja nad ponovnim odprtjem tega vprašanja, saj je Ivekoviću zabičal, naj se osebno sestane z italijanskim zunanjim ministrom Carlom Sforzo in ga posebej opozori, naj se preneha z napadi na Jugoslavijo zaradi »nekih izmišljenih 1400 deportirancev in izmišljenih italijanskih žrtev v Jugoslaviji«. ³¹¹ Pri tem je tudi želel, naj ga spomni, da je bilo med vojno (ter pred njo in tudi po njej) po italijanskih taboriščih in zaporih interniranih na tisoče Slovencev, veliko od teh pa se ni nikdar vrnilo. ³¹² Iveković se je po danih navodilih s Sforzo sestal 7. oktobra in mu predal sporočilo iz Jugoslavije. Sforza naj bi dejal, da bo sicer protest predal predsedniku vlade, a hkrati izrazil prepričanje, da »nekaj vseeno mora biti na stvari glede teh deportirancev«. ³¹³

Ta dogodek je jasno nakazal, da v Italiji zadeva še zdaleč ni šla v pozabo in to ne samo na lokalni, temveč tudi na državni ravni. Medtem pa je jugoslovansko vodstvo še dalje trdilo, da so obtožbe pretirane, če ne celo povsem izmišljene. Kljub repatriaciji vojnih ujetnikov je, proti pričakovanjem v Jugoslaviji, problem »deportiranih« torej ostajal odprto vprašanje med državama. Da bi ga dokončno uredili, sta se pričeli državi dogovarjati o pomilostitvi obsojencev. Na ta način bi bil, vsaj tako so upali v Italiji, repatriiran tudi tisti del »deportiranih« iz Julijske krajine, ki so bili po aretaciji obsojeni in so prestajali kazen po jugoslovanskih kazenskih zavodih.

Proti koncu leta 1947 sta državi pričeli pogajanja o popolni oprostitvi kazni italijanskih obsojencev v Jugoslaviji – torej amnestiji oziroma pomilostitvi. V italijanski vladi niso skrivali, da so upali, da bo s podpisom sporazuma glede tega vprašanja rešen predvsem problem »deportiranih«. Ugotavljali so namreč, da so se z repatriacijo

³⁰⁹ DAMSP, PA 1947, f. 52, br. 419023, d. 13, 52/590, br. 112, Poslanstvo FNRJ Rim-Mladen Iveković za MIP, 30. 9. 1947.

³¹⁰ DAMSP, PA 1947, f. 52, br. 419023, d. 13, 52/590, br. 112, Poslanstvo FNRJ Rim-Mladen Iveković za MIP, 30. 9. 1947.

³¹¹ DAMSP, PA 1947, f. 52, br. 419023, d. 13, 52/591, br. 419023, Velebit-MIP za Poslanstvo FNRJ Rim-Iveković, 3. 10. 1947.

³¹² DAMSP, PA 1947, f. 52, br. 419023, d. 13, 52/591, br. 419023, Velebit-MIP za Poslanstvo FNRJ Rim-Iveković, 3. 10. 1947.

³¹³ DAMSP, PA 1947, f. 52, br. 419673, d. 13, 52/592-593, br. 419673, str. pov. br. 17 Poslanstvo FNRJ Rim-Iveković za MIP, 8. 10. 1947.

vojnih ujetnikov vrnilo le nekateri deportiranci, in so bili zato prepričani, da je bila večina tistih, ki se še niso, obsojenih. Martino je zato v zaupnem poročilu za zunanje ministrstvo 24. novembra 1947 izrazil mnenje, da v sklenitvi sporazuma vidi rešitev vprašanja deportiranih. Poleg tega, kot je sklepal, se tudi jugoslovanska vlada na ta način ne bi mogla več izmikati predaji seznamov obsojenih Italijanov.³¹⁴

Jugoslovanska vlada je predlagala pomilostitev na bazi recipročnosti: v Jugoslaviji bodo italijanski obsojenci pomiloščeni le v primeru, če bodo v Italiji storili enako za jugoslovanske obsojence.³¹⁵ Italijansko vodstvo se je s tem strinjalo, vendar dodalo protipredlog, da bi se amnestija razširila na STO.³¹⁶ Bržkone so si v Italiji s tem želeli zagotoviti, da bodo pomiloščeni tudi vsi tisti »deportiranci«, ki so bili rezidenti STO. S tem se v jugoslovanski vladi niso strinjali, ker to ozemlje ni bilo pod italijansko suverenostjo in pravzaprav sploh ni imelo svojega predstavniškega telesa ali guvernerja.³¹⁷ Po dogovarjanjih in številnih popravkih predlogov je bila amnestija italijanskim obsojencem v Jugoslaviji (z izjemo vojnih zločincev) podeljena 7. aprila 1948, na isti dan pa tudi tista jugoslovanskim obsojencem v Italiji.³¹⁸ Pri tem je bila sprejeta še klavzula, ki so jo v Italiji sicer ocenjevali za neobičajno, da bodo pomiloščene osebe izmenjavali na meji med državama. Ravno zaradi te klavzule so se zadeve okrog pomilostitve še dodatno zapletle (Di Sante, 2007, 133–135).³¹⁹

Pravzaprav je bil poskus italijanske vlade, da bi se v sporazum vključilo tudi STO, zanimiv. S tem so si namreč skušali zagotoviti vrnitev tistih obsojenih deportirancev, ki so bili rezidenti STO. Kljub neuspehu tega predloga pa so v Italiji dosegli vsaj to, da sta obe državi ob amnestiji aprila 1948 v spremnem dopisu izrazili »*dobro voljo*«, da se o sprejetju amnestije sporazumejo tudi s STO.³²⁰ V luči te izjave so nato v Italiji vršili pritiske na ZVU, naj sama sklene podoben dogovor z jugoslovansko vlado, kar se nazadnje ni zgodilo (o tem več v nadaljevanju).

Izmenjava pomiloščenih oseb

Po sklenitvi dogovora o amnestiji aprila 1948, ko je kazalo, da sta državi stopili korak naprej, so se zadeve šele začele prav zapletati. Po skupnem dogovoru naj bi izpustitev pomiloščenih potekala kot izmenjava na meji. Prva naj bi se zgodila konec junija 1948. Državi sta uspeli uskladiti samo kraj izmenjave – Gorica. Ko je namreč prišlo do konkretnih dogovarjanj glede načina izmenjave, je Italija predlagala, da si državi predhodno izmenjata seznama oseb, kar so v Jugoslaviji ocenjevali za nepotrebno. Italijanska vlada je to zahtevo opravičevala s tem, da je to nujno za

³¹⁴ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1 – Deportati in Jugoslavia (parte generale), Martino za Ministero per gli Affari Esteri, 572/251, 24. 11. 1947.

³¹⁵ DAMSP, PA 1949, f. 48, br. 418720, d. 5, 48/152, Zabeležka o razgovoru Ivekovića z Zoppijem, 18. 12. 1947.

³¹⁶ AJ, 836, f. br. I., I-3-b/333, Zabeležka o razgovoru Beblerja z Martinom, 21. 1. 1948.

³¹⁷ DAMSP, PA 1947, f. 50, br. 422978, d. 23, 50/593, Predlog ukaza o amnistiji obsojenih oseb – italijanskih državljanov, pripombe točka 1.

³¹⁸ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 2, f. ACDJ – richiesta di notizie sulla sorte dei deportati stessi, Sforza, MAE za Iveković, 7. 4. 1948.

³¹⁹ Amnestijo, ki do sedaj ni bila deležna večje zgodovinopisne pozornosti, je leta 1989 omenjal tudi Galliano Fogar, ki je pravilno ugotavljal, da je ta imela le delni uspeh (1989, 78–79).

³²⁰ DAMSP, PA 1949, f. 48, d. 17, 48/583, Zajednička izjava Vlade FNRJ i Vlade Republike Italije, [nedatirano].

pravilno izvršitev izmenjave, saj v Italiji ne vedo, koliko je pomiloščenih italijanskih obsojencev v Jugoslaviji. V Italiji so se zaradi preteklih izkušenj (ko naj bi Jugoslavija negirala obstoj določenih zapornikov) namreč bali, da v Jugoslaviji ne bodo pomiloščeni vsi obsojenci.³²¹ To je nadalje zavleklo izmenjavo in do prvega »srečanja« na meji v Gorici je prišlo šele 10. avgusta 1948. Jugoslovanska vlada je takrat obvestila italijansko, da bo na meji čakalo 20 italijanskih pomiloščencev. Ob prihodu je na presenečenje Jugoslovancev na drugi strani meje stalo zgolj pet jugoslovanskih pomiloščencev, zato do izmenjave ni prišlo. Dne 12. avgusta so iz jugoslovanske vlade v Rim naslovili protest, da sicer za izmenjavo ni bil predviden številčni kriterij, vendar ker je bila italijanska vlada obveščena o tem, da bo na meji 20 italijanskih državljanov, niso pokazali nobene dobre volje s tem, da so sami pripeljali zgolj pet Jugoslovancev.³²² Da so bila pričakovanja jugoslovanskega vodstva dejansko taka nakazuje že zgolj dejstvo, da do izmenjave ni prišlo, saj so očitno jugoslovanski predstavniki ob meji, ki so privedli pomiloščene obsojence, imeli navodila o tem, da se izmenjava izvrši samo v primeru, če bodo iz Italije pripeljali enako število pomiloščenih.

To je vodstvo v Italiji, po besedah italijanskega veleposlanik Martina, zelo presenetilo, saj se je poleg za njih neobičajne zahteve po izmenjavi pomiloščenih (na katero so sicer pristali, nimamo pa virov o tem, da bi v italijanskih krogih glede tega podrobneje razpravljali) zdaj pojavila še zahteva po številčni enakosti. Martino je septembra v pogovorih s Popovićem izrazil nerazumevanje o vztrajanju jugoslovanske vlade na številčni enakosti ob izmenjavah, saj to daje vtis, kot da »*ne izmenjujejo ljudi temveč blago*«. Hkrati je tudi izpostavil, da bo nazadnje na eni strani gotovo zmanjkalo obsojencev za izmenjavo in pri tem ni pozabil poudariti, da je gotovo v Jugoslaviji več italijanskih obsojencev, saj so v Italiji vse od fašistov zaprte Jugoslovane že davno osvobodili.³²³

Predlog o številčni uskladitvi ob izmenjavah je 11. septembra 1948 Popović predal tudi Alessandru Tassoniju, tajniku italijanskega veleposlaništva v Beogradu. Pri tem je dodal, da bo Jugoslavija prvih deset predala ne glede na število tistih, ki jih bode privedle italijanske oblasti.³²⁴ Do te izmenjave je nato v Gorici prišlo 14. oktobra 1948, ko je Italija v zameno za štirinajst italijanskih pomiloščencev predala pet jugoslovanskih.³²⁵

Očitno je proti koncu leta 1948 prišlo do spremembe strategije jugoslovanske vlade, saj je Brilej v pogovorih z Martinom zagotovil, da bodo jugoslovanske oblasti predale amnestirane ne glede na število, svojo namero pa so nakazali že z omenjeno izmenjavo 14. oktobra. Čakali so samo na določitev datuma s strani italijanskih oblasti. Zakaj je do te spremembe prišlo, ni jasno, vendar je Martino v pogovorih z jugoslovanskimi predstavniki večkrat izpostavil, da to zavračevanje Italiji ni po

³²¹ DAMSP, PA 1948, f. 65, br. 428948, d. 12, 65/296–298, Zabeležka o razgovoru Brileja z Martinom, 10. 7. 1948.

³²² DAMSP, PA 1949, f. 48, d. 17, 48/577–578, Primena ukaza o pomilovanju italijanskih odnosno jugoslovanskih osudjenika [nedatirano].

³²³ DAMSP, PA 1949, f. 48, d. 5, 48/149, Zabeležka o razgovoru Popovića z Martinom, 4. 9. 1948.

³²⁴ DAMSP, PA 1948, f. 65, br. 423837, d. 13, 65/316, Telegram Veleposlaništvo Rim-Popović za MIP, 11. 9. 1948.

³²⁵ DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 43598, d. 9, 47/355–358, Diplomatska nota italijanske vlade jugoslovanski glede aplikacije zakona o amnestiji, 19. 2. 1949.

godu, ker nimajo navade, da amnestirane še dalje zadržujejo v ujetništvu. Med drugim je Brileja vprašal, ali se dekret o amnestiji za italijanske obsojence izvrši samo v tistem trenutku, ko so ti izmenjani na meji. V Italiji namreč mora vsaka pomiloščena oseba biti takoj osvobodjena.³²⁶ S tem je torej namignil, da do pomilostitev Jugoslaviji pravzaprav sploh še ni prišlo, čeprav je od uradnega razglasa preteklo že več mesecev.

Naslednja izmenjava se je tako načrtovala za 10. januar 1949, ki pa je vnovično padla v vodo, saj so na italijanski strani meje privedli samo širi osebe (po besedah Brileja je bilo obljubljenih več kot 100), na jugoslovanski strani so zato želeli predati le štiri, kljub temu da so jih privedli 72.³²⁷ Iveković, ki je bil vezni člen med italijansko in jugoslovansko vlado, se je seveda zavedal negativnega vpliva, ki bi ga vnovično zavlačevanje lahko imelo na meddržavne odnose. Ker je bil s tem tudi sam postavljen v neprijeten položaj, ko bo moral vnovič zagovarjati jugoslovansko odločitev, je zunanje ministrstvo prosil, naj se ta izmenjava vendarle izvrši.³²⁸ Kljub vsemu tudi tokrat ni prišlo do izmenjave. Predstavniki obeh držav so se zato v mesecu januarju 1949 večkrat sestali, da bi se dokončno dogovorili, vendar ni kazalo, da bo do nje v kratkem prišlo. Jugoslovanska stran je vztrajala, da se izmenja enako število oseb, medtem ko je italijanska menila, da je pomiloščenih Jugoslovancev v Italiji manj kot italijanskih v Jugoslaviji in zato recipročnost ni smiselna.³²⁹

Kljub vztrajanju italijanskega vodstva Jugoslavija ni želela in ni nikdar pristala na izmenjavo seznamov pomiloščenih oseb. Razlogi za to nam niso poznani, po besedah Brileja pa gre sklepati, da v Jugoslaviji niso bili prepričani, da so italijanska sodišča pomilostila toliko oseb, kot bi jih morala. Sumili so torej, da se zakon o amnestiji v Italiji ne izvaja pravilno.³³⁰ Najverjetneje je torej bil prisoten strah, da bi ob predaji tovrstnega seznama v Italiji pomilostili enako število oseb kot na seznamu, četudi bi jih morali več. Poudariti namreč velja, da so bile tako italijanske kot jugoslovanske oblasti prepričane, da bi morale biti v drugi državi pomiloščenih več oseb, kot so jih pomilostili sami. V italijanski vladi so torej bili prepričani, da bo v Jugoslaviji pomiloščenih veliko več italijanskih državljanov kot jugoslovanskih v Italiji, in obratno. Razprava se je, kot je Martino opozarjal že več tednov, spustila na nivo, ko ni bilo jasno, ali se še vedno pogovarjajo o osebah ali gre za izmenjavo blaga. Kljub vsemu je 3. februarja 1949 prišlo do manjše izmenjave, v kateri je Jugoslavija predala 30 oseb³³¹ Italiji pa 14.³³²

V Italiji niso razumeli, zakaj je Jugoslavija vztrajala na izmenjavi, za katero so menili, da je povsem nepoznana praksa v primerih pomilostitev. Sploh glede na to, da so te osebe, ki so sicer bile pomiloščene, že skoraj leto dni čakale na osvoboditev. Zato je italijanska vlada preko Martina jugoslovanski 19. februarja 1949

³²⁶ AJ, 836, f. br. I., I-3-b/333, Zabeležka o razgovoru Brileja z Martinom, 26. 11. 1948.

³²⁷ DAMSP, PA 1949, f. 48, br. 418720, d. 5, 48/150–151, Zabeležka o razgovoru Brileja z Martinom, 4. 1. 1949.

³²⁸ DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 41534, d. 3, 47/156, Iveković-Rim za MIP, 10. 1. 1949.

³²⁹ O januarskih težavah pri izmenjavi oseb je za *Foreign Office* poročal tudi britanski veleposlanik v Rimu (TNA, FO 371/78766, R 1415/1582/92, 31. 1. 1949 in R 1622/1582/92, 7. 2. 1949).

³³⁰ DAMSP, PA 1949, f. 48, br. 418720, d. 5, 48/135, Zabeležka o razgovoru Brileja z Martinom, 25. 1. 1949.

³³¹ DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 43598, d. 9, 47/364, Petar Ivičević-MUP za MIP, Razmjena pomilovanih lica između Italije i Jugoslavije, pov. br. 205/49, 13. 4. 1949.

³³² DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 43598, d. 9, 47/355–358, Diplomatska nota italijanske vlade jugoslovanski glede aplikacije zakona o amnestiji, 19. 2. 1949.

predala diplomatski protest. V njem so navedli, da je bilo v Italiji na podlagi zakona o amnestiji iz 7. aprila 1948 pomiloščenih 39 oseb, od tega pet je bilo predanih 14. oktobra 1948 in štirinajst dne 3. februarja 1949. Število zapornikov, ki so na podlagi mirovnega sporazuma prosili za opcijo, je bilo 69. Ti bodo pomiloščeni, v kolikor bo njihova vloga pozitivno rešena, so še trdili iz italijanske vlade. Na podlagi teh informacij je prosila jugoslovansko, da ji čim prej sporoči število italijanskih pomiloščencev v Jugoslaviji. Pri tem so pripomnili, da so v Rimu upali, da se bo z amnestijo dokončno rešilo tudi vprašanje »več kot 2000 obsojenih in deportiranih v Jugoslavijo«.³³³ Navedena protestna nota torej ni bila posledica samo težav, ki so nastale pri izmenjavi pomiloščenih oseb, temveč vnovičnega diplomatskega spora glede »deportiranih«, v katerem sta se državi znašli sredi leta 1948, ravno v času, ko je bila sprejeta amnestija (o tem več v nadaljevanju).

Kardelj je v pogovoru ob predaji omenjene diplomatske note Martinu med drugim ponovil, da gre za dva povsem različna problema: eno so »deportirane« osebe, drugo pa pomiloščeni. K problemu »deportiranih« naj jugoslovanska vlada ne bi imela več nič dodati, zato je tudi izrazil začudenje, da se to vprašanje ponovno odpira. Ponovil je, da deportiranih ali ne-obsojenih oseb v Jugoslaviji ni. Martino se s tem ni strinjal, saj naj bi se nekateri deportirani že vrnili kot pomiloščene osebe. Za Kardelja naj bi to samo bil dokaz, da v Jugoslaviji oseb, ki jim ne bi bilo sojeno, ni.³³⁴

V Jugoslaviji so krivdo za to, da do izmenjav ni prišlo, pripisali italijanski vladi, ki naj bi vztrajala pri predhodni izmenjavi seznamov. Iz koncepta odgovora na italijansko noto razumemo, da je v tem smislu jugoslovanska vlada tudi odgovorila na italijanske očitke, torej da ne bo pristala na izmenjavo seznamov. Po navedenih informacijah naj bi bilo v Jugoslaviji pomilostitve deležnih 134 italijanskih državljanov, od katerih je bilo 44 neposredno repatriiranih, 44 pa izmenjanih na meji (12. in 14. oktobra 1948 ter 3. februarja 1949). Ostajalo je torej še 51 ne-repatriiranih obsojencev, medtem ko so nekateri še čakali na rešitev prošenj za opcijo.³³⁵ Glede »deportiranih« pa iz Beograda niso niti odgovorili, saj so iz jugoslovanskega notranjega ministrstva prejeli informacijo, da so navedbe o 2000 »deportirancih« povsem neresnične.³³⁶

Nad informacijo, da je v Jugoslaviji samo še 51 pomiloščenih Italijanov, so bili v Italiji, po besedah Martina, razočarani, saj so jih pričakovali več.³³⁷ Čeprav je kazalo, da bo do izmenjave le prišlo, se je zgodba ponovno zapletla v začetku maja, ko je Pustišek v pogovorih s tajnikom beograjskega veleposlaništva Ugom Mosco namignil, da na jugoslovanskem notranjem ministrstvu sklepajo, da je 12 oseb, ki naj bi bile pomiloščene v Italiji, mnogo nižje število od njihovih podatkov o tem, koliko

³³³ DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 43598, d. 9, 47/355–358, Diplomatska nota italijanske vlade jugoslovanski glede aplikacije zakona o amnestiji, 19. 2. 1949.

³³⁴ DAMSP, PA 1949, f. 48, br. 418720, d. 5, 48/139–144, Zabeležka o razgovoru Kardelja z Martinom, 23. 2. 1949.

³³⁵ DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 43598, d. 9, 47/361–363, Koncept note (za prevod) kot odgovor na italijansko diplomatsko noto iz 19. 2. 1949 glede izmenjave pomiloščenih oseb, 30. 4. 1949. Diplomatska nota je bila nato predana 3. maja 1949, vendar uradne verzije nimamo (samo omenjeni osnutek za prevod).

³³⁶ DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 43598, d. 9, 47/364, Ivičević-MUP za MIP, Razmjena pomilovanih lica izmedju Italije i Jugoslavije, pov. br. 205/49, 13. 4. 1949.

³³⁷ DAMSP, PA 1949, f. 48, br. 418720, d. 5, 48/133–134, Zabeležka o razgovoru Krulja z Martinom, 21. 4. 1949.

bi jih v resnici moralo biti. Mosca je pri tem izrazil veliko začudenje, da Jugoslavija ponovno postavlja pod vprašaj izmenjavo, za katero so že bili dogovorjeni več kot mesec dni.³³⁸ Pri tem je dodal, da tudi v Italiji sklepajo, da je število oseb, ki bi morale biti pomiloščene v Jugoslaviji, mnogo večje. Zato je od jugoslovanskega vodstva ponovno zahteval seznam teh 51 oseb.³³⁹ Na zabeležki o razgovoru je ročno pripisano, da je bilo Pustišku naročeno, naj od notranjega ministrstva pridobi ta seznam, vendar ga slednje ni želelo predati. Očitno so težave okrog seznama nastajale tudi znotraj jugoslovanske vlade same, saj ga nazadnje niso nikdar predali italijanski vladi. Sklepiti gre, da ga Ministrstvo za notranje zadeve, tako kot za vojne ujetnike, ni želelo predati, ker so to bile informacije interne narave.

Po tem ko je jugoslovansko zunanje ministrstvo odprlo spor okrog tega, ali so bili res pomiloščeni vsi, ki bi morali biti, je Vittorio Zoppi, generalni tajnik italijanskega zunanjega ministrstva, na podoben način pristopil do jugoslovanskega veleposlanika. Prosil ga je, naj poskuša »najti še kakega Italijana«, ³⁴⁰ ker bo v nasprotnem primeru italijanska javnost zelo ogorčena, ko bo izvedela, da so s temi 51 osebami vrnjeni vsi. Jugoslovanski veleposlanik je zagotovil, da se zgodba s temi osebami zaključuje, saj jugoslovanska vlada nima nobenega interesa, da bi skrivala Italijane, ki bi morali biti pomiloščeni.³⁴¹ Dokončno sta se za izmenjavo 51 jugoslovanskih pomiloščencev za 12 italijanskih 30. maja dogovorila Tassoni in Brilej.³⁴² Do nje je prišlo 11. junija 1949 (Di Sante, 2007, 136).

Predaje ujetnikov so se nato še nadaljevale, najverjetneje kot posledica reševanja prošenj za tiste, ki so zaprosili za opcijo.³⁴³ Po 19. členu mirovne pogodbe so namreč tisti italijanski državljani, ki so imeli stalno prebivališče na ozemlju, ki je po podpisu sporazuma pripadlo Jugoslaviji, imeli možnost »opcije« v prid matične države (Pirjevec, 2012, 17) in obratno. To je v praksi pomenilo, da so morale državne oblasti preučiti vsak primer posebej, kar se je lahko zelo zavleklo. Poleg tega so na italijanskem zunanjem ministrstvu ugotavljali, da se nekateri v Italijo niso vrnili, ker so po amnestiji na lastno željo ostali v Jugoslaviji.³⁴⁴

³³⁸ Kdaj in kako sta se državi dogovorili za omenjeno izmenjavo nam ni znano.

³³⁹ DAMSP, PA 1949, f. 48, br. 418720, d. 5, 48/132, Zabeležka o razgovoru Pustiška z Mosco, 5. 5. 1949.

³⁴⁰ DAMSP, PA 1949, f. 46, d. 1, 46/329–330, Zabeležka o razgovoru veleposlanika v Rimu z Zoppijem, 28. 5. 1949.

³⁴¹ DAMSP, PA 1949, f. 46, d. 1, 46/329–330, Zabeležka o razgovoru veleposlanika v Rimu z Zoppijem, 28. 5. 1949.

³⁴² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1 – Deportati in Jugoslavia (parte generale), Delegacija v Beogradu-Tassoni za MZZ, 1354/672, 30. 5. 1949.

³⁴³ npr. AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 2, f. ACDJ – richiesta di notizie sulla sorte dei deportati stessi, Prefettura di Gorizia za PCM, Consegna di connazionali amnistiati da parte delle Autorità Jugoslave, 8. 11. 1949 – o predaji 7 pomiloščencev iz Jugoslavije.

³⁴⁴ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 2, f. ACDJ – richiesta di notizie sulla sorte dei deportati stessi, MAE za PCM, Rimpatrio dalla Jugoslavia di detenuti Italiani, 15. 1. 1951.

»ZOB ZA ZOB«: POSAMIČNE PROŠNJE ITALIJANSKE VLADE IN ODZIVI V BEOGRADU

Že od septembra 1947 in torej v istem obdobju, ko so se dogovarjali glede pomilostitve obsojencev, so na jugoslovansko vlado iz italijanske prihajale številne prošnje po preiskavi usod posameznih oseb. Kot reakcijo na ta povpraševanja je jugoslovanska vlada 8. aprila 1948 (torej le dan po amnestiji) predala italijanski vladi diplomatsko noto glede številnih povpraševanj o usodi posameznikov, italijanskih državljanov, ki naj bi se nahajali v Jugoslaviji. Po navedbah jugoslovanskega zunanjega ministrstva naj bi namreč od italijanskega veleposlaništva v obdobju med 23. septembrom 1947 in 25. marcem 1948 prejeli več kot 40 uradnih povpraševanj. Kljub zagotovilom, da bodo preiskali usodo teh oseb, so v Beogradu želeli opozoriti, da gre v veliki večini za ljudi, ki so se borili na strani italijanskih »republikansko-fašističnih« in nemških enot ter so pogrešani iz bojev, ali za tiste, ki so kot administrativno osebje delali za nacistično in fašistično vojsko ter so izginili v času, ko je slovensko, hrvaško in italijansko prebivalstvo Julijske krajine vodilo »*neusmiljeno osvobodilno borbo proti fašistom*«. V jugoslovanski vladi so bili prepričani, da je nemogoče dobiti podatke o teh osebah, predvsem zaradi dotedanjih izkušenj s preiskavami o slovenskih in hrvaških državljanih, ki so izginili v istem obdobju.³⁴⁵

Odgovor ni zadovoljil veleposlanika Martina, pri čemer je ta posebej izpostavil, da gre za prvi jugoslovanski odgovor, ki se zadeve dotika na splošnem in ne posamičnem nivoju. V spremnem dopisu za italijansko zunanje ministrstvo je demantiral jugoslovanske navedbe s prepričanjem, da je bilo veliko teh oseb zajetih po koncu bojev, da to niso bili ne vojaški ne politični kolaboracionisti ipd. Kljub vsemu je predstavnikom vlade dal v razmislek to, da so poizvedbe za »deportiranimi« osebami izguba časa, sploh v primerih, ko se ti niso javili že več let. Tudi s praktičnega vidika, je menil, ni mogoče od jugoslovanskih oblasti zahtevati podatkov o osebah, ki so izginile v prvih tednih po osvoboditvi. Druga zgodba pa so primeri, za katere obstajajo podatki, da se nahajajo v jugoslovanskih zaporih ali taboriščih. Pri tem je opozoril, da je bil verjetno tudi z jugoslovanskega vidika cilj amnestije ta, da rešijo več teh problemov naenkrat, zato je predlagal, da se z novimi povpraševanji počaka do izpustitve pomiloščenih.³⁴⁶ Italijanska vlada se z Martinovim predlogom očitno ni strinjala, vsaj ne v celoti, saj je nadaljevala s pošiljanjem povpraševanj. Ni pa znano, ali je upoštevala Martinovo mnenje in pošiljala povpraševanja samo za tiste osebe za katere so z gotovostjo menili, da se nahajajo v Jugoslaviji.

Italijanska vlada je torej na ta način ponovno odprla spor glede »deportirancev«, kar so v Beogradu sprejeli vse prej kot z navdušenjem. Kljub diplomatskemu protestu iz 8. aprila 1948 je Brilej že pet dni kasneje notranjemu ministrstvu Narodne Republike Slovenije naročil, naj mu čim prej posreduje informacije o

³⁴⁵ DAMSP, PA 1948, f. 66, br. 49348, d. 3, 66/63–65, Diplomatska nota glede številnih poizvedovanj o usodi izginulih oseb s strani italijanske vlade, 8. 4. 1948.

³⁴⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1, Martino za MZZ, Deportati ed internati Italiani in Jugoslavia, 837/352, 25. 4. 1948.

interniranih Slovincih v času druge svetovne vojne. Ker so ugotovili, da jim italijanska vlada pošilja povpraševanja o osebah, ki so na seznamih »deportiranih« iz Julijske krajine, so se namreč odločili, da bodo tudi sami pričeli s pošiljanjem povpraševanj glede oseb, ki jih je italijanska vojska odvedla tekom vojne. Pri tem ni bilo pomembno, ali so vedeli kakšna je bila usoda te osebe (npr. smrt v taborišču), saj je bil namen očiten – po principu »zob za zob« so se odločili, da bodo pošiljali v Italijo povpraševanja po osebah, »za katere se je vedelo, kakšna usoda jih je doletela«.³⁴⁷ Prvi seznam (12 oseb) so iz Ljubljane posredovali 1. julija 1948.³⁴⁸

Italijanska vlada medtem torej ni prenehala s povpraševanji, saj je po navedbah Brileja do februarja 1949 na jugoslovansko zunanje ministrstvo naslovila preko 300 prošenj. Jugoslovansko vodstvo je to potezo očitno težko sprejelo, sploh ker so ocenjevali, da italijanska vlada išče osebe, katerih usoda je povsem jasna. Jugoslovanska vlada je namreč že večkrat ponovila, da so te osebe najverjetneje umrle tekom osvobodilnih bojev. Nikdar pa ni uradno priznala ekscesov in žrtev, do katerih je prišlo po osvoboditvi Julijske krajine. Posledično so se v Ministrstvu za zunanje zadeve februarja 1949 odločili, da bodo nadaljevali z naslavljanjem podobnih prošenj za pogrešane jugoslovanske državljane, pri čemer bodo v vsaki prošnji povpraševali za eno do dve osebi.³⁴⁹ S tem so nadaljevali v naslednjem letu, saj so iz veleposlaništva v Rimu 15. junija 1950 sporočili, da so v obdobju od marca do junija na italijansko zunanje ministrstvo naslovili več prošenj, s katerimi so iskali podatke o 93 pogrešanih osebah.³⁵⁰ Ni znano, ali so na te prošnje dobili kak odgovor.

Nesporno je, da je od dogodkov preteklo že mnogo let in če te osebe niso bile obsojene ali so prestajale kazen v katerem izmed jugoslovanskih kazenskih zavodov, jih je bilo praktično nemogoče najti ali ugotoviti njihovo usodo. Sploh glede na to, da so številni življenje izgubili v zaključnih bojih ali v valu povojnih maščevanj. Na tem mestu torej ugotavljamo, da je bil problem v Jugoslaviji tudi objektivne narave, torej da vprašanja »deportiranih« niso mogli rešiti, ker že od vsega začetka ni bil voden s strani jugoslovanskih oblasti. Posledično je bilo nemogoče ugotoviti, kakšna usoda je posameznike doletela.

»Kar se je zgodilo, se je zgodilo«: status quo na deportacije in fašistične internacije?

Ker zgodba okrog »deportiranih« ni kazala rešitve, je Brilej v pogovoru s Tassonijem 30. maja 1949 predlagal, naj zadevo »pometejo pod preprogo«. Jugoslovanska vlada naj v skladu s tem predlogom ne bi polemizirala zaradi fašističnih internirancev iz časa vojne, italijanska pa ne glede deportirancev iz Julijske

³⁴⁷ DAMSP, PA 1950, f. 36, br. 41328, d. 14, S-6, Brilej-MIP za Šiljiha-MNZ NR Slovenije, 13. 4. 1948.

³⁴⁸ DAMSP, PA 1950, f. 36, br. 41328, d. 14, S-7, MNZ FLRJ Uprava državne varnosti za ljudsko republiko Slovenijo-Vladko Majhen za Brilej-MIP, Izginula lica odvedena po taljanskoj vojci (št. 12005/48), 1. 7. 1948.

³⁴⁹ DAMSP, PA 1950, f. 36, br. 41328, d. 14, S-6, Brilej-MIP za Veleposlaništvo Rim, Traže se nestali jugoslovenski državljani u Italiji, 19. 2. 1949.

³⁵⁰ DAMSP, PA 1950, f. 36, br. 412472, d. 14, S-6, Veljačić-Veleposlaništvo Rim za MIP, pov. br. 319, 15. 6. 1950.

krajine. Tassoni je to ostro zavrnil, ker naj italijanska vlada okrog problema sploh ne bi polemizirala, saj ni nikdar uradno obsodila jugoslovanske represije ob koncu vojne. Če je jugoslovanska vlada na posamezno povpraševanje odgovorila, da je oseba tedaj umrla (*»è stato a suo tempo soppresso«*), so se do sedaj v Italiji vzdržali polemik okrog legitimnosti tega početja. Zanimalo jih je le to, kje se te osebe nahajajo oziroma ali so še žive. Hkrati so trdili, da si svojci zaslužijo odgovor glede usode zajetih oseb. Prav tako, je menil, si tak odgovor zaslužijo svojci interniranih iz časa fašizma oziroma po kapitulaciji Italije, za kar je bil prepričan, da obstajajo sezname in poročila glede njihovih usod.³⁵¹ Italijansko zunanje ministrstvo je zato vztrajalo pri pošiljanju povpraševanj za osebami, ki naj bi bile »deportirane« in za katere so sklepali, da bodo dobili pozitiven odgovor. Brilej je pri tem izjavil, da jugoslovanska vlada želi razrešiti te primere, vendar pogosto ni pogojev, da bi izvedeli, kaj se je zgodilo z osebami, ki so izginile v tedanjem zmedenem in strastnem obdobju (*»confuso e passionale«*). Menil je, da *»kar se je zgodilo, se je zgodilo«* in več nima smisla o tem razpravljati.³⁵²

Ta pogovor nam razkriva novo dinamiko v italijansko-jugoslovanskih odnosih, ko je jugoslovansko vodstvo predlagalo, da bi zadevo »pometli pod preprogo«. Brilej morda v nadaljnjih polemikah ni videla smisla, saj so jugoslovanski predstavniki ob številnih prilikah izjavili, da deportacij ni bilo in takih oseb v Jugoslaviji ni. Italijanska vlada se s tem ni sprijaznila in 18. junija 1949 na jugoslovansko zunanje ministrstvo naslovila ostro diplomatsko noto glede izmenjave pomiloščenih vključujoč zahtevo, naj se jim predajo spiski vseh umrlih italijanskih državljancev po jugoslovanskih zaporih ali taboriščih. Italijanska vlada je s tem dala vedeti, da ne bo sprejela jugoslovanskega pavšalnega odgovora, da iz obmejnih območij niso deportirali oseb.³⁵³ Po navedbah italijanskih oblasti na to noto iz Beograda ni bilo odgovora.³⁵⁴ Pri predaji te note so v italijanskem zunanjem ministrstvu bili odločeni, da bodo glede problema »deportiranih« vztrajali, dokler ne bodo prišli do rešitve.³⁵⁵

Gotovo je, da seznamov v Beogradu niso nameravali predati, sploh glede na to, da so zavračali že samo izročitev seznamov pomiloščenih oseb, kaj šele tistih, ki so umrli v ujetništvu (čeprav bi po *Ženevski konvenciji* to morali storiti).³⁵⁶ Poleg tega ostaja odprto vprašanje, za koliko teh oseb so pravzaprav sploh imeli

³⁵¹ Vprašanje je ali ni pri tovrstnih namigih skušal zavesti sogovornika ne da bi veliko vedel o fašističnih internacijah in obstoju virov o taboriščih, ter s tem skušal vplivati na jugoslovansko vlado, da bi se problem »deportiranih« vendarle rešil.

³⁵² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1 – Deportati in Jugoslavia (parte generale), Delegacija v Beogradu–Tassoni za MZZ, 1354/672, 30. 5. 1949.

³⁵³ DAMSP, PA 1949, f. 48, br. 411050, d. 14, 48/426–430, Italijanska delegacija v Beogradu za MIP, Diplomatska nota glede amnestije iz 7. aprila 1948, izmenjave pomiloščenih ter seznamov umrlih Italijancev po jugoslovanskih zaporih in taboriščih, št. 1547, 18. 6. 1949.

³⁵⁴ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 2c, MAE za PCM, Deportati Italiani in Jugoslavia, Promemoria za delegacijo v Beogradu, št. 21456, 14. 11. 1950.

³⁵⁵ V izvorniku: »[...] la trattazione con il Governo di Belgrado della questione dei deportati non avrà da parte nostra soste ed esitazioni fino a quando l'angoscioso problema non sarà avviato ad una soluzione« (ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1, MAE, Appunto per il gabinetto, 20. 7. 1949).

³⁵⁶ Glej denimo čl. 66 Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki (1929), po katerem morajo oblasti o vseh na smrt obsojenih vojnih ujetnikih obvestiti državo zaščitnico, ki nato o tem obvesti ujetnikovo matično državo.

podatke o smrti, saj so bili nekateri usmrčeni že pred deportacijo ali na poti v taborišča, obstajajo pa tudi pričevanja o tem, da je prihajalo do smrtnih primerov (streljanj), ki niso nikjer zabeležena, trupla pa so bila zakopana na licu mesta (npr. pričevanje o Prvinškovem streljanju štirih ujetnikov v taborišču v Borovnici). Vprašanje je torej, koliko in kako so lokalna vodstva po taboriščih v prvih tednih vodila evidence, če sploh (čeprav vemo, da so, vsaj v Borovnici, to evidenco vodili – ne vemo pa, koliko je bila dosledna).

Jugoslovanska reakcija na italijanska povpraševanja je po svoje zanimiva, saj kaže na to, kako so bili v Beogradu vse bolj nejevoljni zaradi vztrajanja italijanske vlade glede »deportiranih«. Usoda večine tistih, ki do tedaj še niso bili repatriirani ali o katerih ni bilo nobenih novic, je bila za jugoslovansko vodstvo povsem jasna – ti so tako ali drugače umrli v času bojev za osvoboditev Julijske krajine ali v tednih, ki so sledili. Hkrati so v Jugoslaviji na nek način upali, da bodo italijanske oblasti z reševanjem prošelj glede usode preminulih v fašističnih taboriščih razumeli, kako brezpredmetne so prošnje glede tistih, ki so v Julijski krajini izginili v prvih tednih maja 1945. Da tega v Italiji niso razumeli (ali niso želeli oziroma niso smeli), nakazuje dejstvo, da so s preiskavami usode »deportiranih« vztrajali še v petdesetih letih.

Decembra 1950 je tako veleposlanik Martino Leu Matesu (tedaj Kardeljevemu pomočniku na zunanjem ministrstvu) v pogovorih sporočil, da se v Italiji pripravlja nov diplomatski protest in nov seznam tistih, ki so leta 1945 izginili in za katere menijo, da se nahajajo v Jugoslaviji.³⁵⁷ V enem izmed naslednjih pogovorov je najavil, da bo seznam zajemal približno 40 do 50 oseb.³⁵⁸ Če gre verjeti tem navedbam gre za zelo kratek spisek »deportiranih«, sploh v primerjavi s prejšnjimi. Verjetno so v italijanski vladi sprejeli Martinovo mnenje, da naj povpraševanja posredujejo samo za tiste, za katere so povsem prepričani, da se nahajajo v Jugoslaviji.

Med drugim so iz Italije tudi predlagali, da bi v Jugoslavijo prišla delegacija CRI ali morda mešana komisija, ki bi preiskala, kaj se je s temi ljudmi zgodilo.³⁵⁹ O tem v Jugoslaviji ponovno niso želeli niti slišati, saj so trdili, da nimajo razloga, da bi v državi skrivali italijanske državljane, hkrati pa se jim je zdelo nemogoče, da bi sploh obstajal še kak primer osebe, ki se v teh letih ni uspela javiti svojcem ali veleposlaništvu. Prepričani so bili, da tovrstna komisija ne bi prišla do boljših in natančnejših informacij, kot jih je do tedaj pridobila jugoslovanska vlada. Med drugim pa so izrazili nejevoljo pred tem, kako bi tovrstno komisijo, ki bi iskala »*fašistične grobove*« in grobove tistih, ki sploh nikdar niso bili v Jugoslaviji, razumelo jugoslovansko prebivalstvo. Martino je v pogovorih sicer priznal, da se zaveda, da teh oseb ni in da so bili žrtve dogajanja ob koncu vojne, vendar želi samo dobiti potrditev, da so te osebe preminule in lahko na

³⁵⁷ AJ, 836, f. br. I., I-3-b/342, Zabeležka o razgovoru Lea Matesa z Martinom, 23. 12. 1950.

³⁵⁸ AJ, 836, f. br. I., I-3-b/347, Zabeležka o razgovoru Lea Matesa z Martinom, 22. 1. 1951.

³⁵⁹ Gre sicer za predlog, ki je posledica tovrstne pobude goriške prefekture iz oktobra 1950, glej AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 2c, Prefettura di Gorizia za MAE, Deportati Italiani in Jugoslavia, št. 2517/Gab., 19. 10. 1950.

ta način obvesti svojce.³⁶⁰ V istem obdobju je Sforza tudi veleposlaniku v Londonu omenil, da v italijansko-jugoslovanskem obmejnem prostoru veliko težav povzročajo nacionalne napetosti, ki so predvsem posledica »deportacij«. Pri tem je še dodal, da je zato nujno ugotoviti usodo teh žrtve, medtem ko v Jugoslaviji tega ne želijo storiti, kljub temu da potihoma priznavajo, da so te osebe umrle (DDI, 2011, d. 482, 19. 6. 1951).

V jugoslovanski vladi so bili vse bolj vznemirjeni, sploh zaradi vztrajanja Martina, naj se vendarle dovoli komisija Rdečega križa. Mates je zato dobil pooblastila, da italijanskemu veleposlaniku predloži ultimatum: na podlagi zbranih podatkov in informacij so v Jugoslaviji prišli do dokončnega odgovora, da »deportirancev« ni in jih tudi ni bilo, zato okrog tega vprašanja ne bodo več razpravljali. Te osebe je treba šteti med vojne žrtve, bodisi vojaške kot civilne, katerih usoda je nepoznana (med drugim je Mates izpostavil, da je samo na CICR zabeleženih več kot 10 milijonov takih primerov). Vsako nadaljnje postavljanje tega problema bodo v Jugoslaviji razumeli kot sovražno dejanje in s tem v zvezi postopali po predvidenih postopkih.³⁶¹

Iz pogovorov, ki jih je v Rimu okrog tega vprašanja imel veleposlanik Iveković, je razvidno, da je jugoslovanska vlada italijansko postavila pred resen ultimatum: če se bo kampanja okrog »deportirancev« nadaljevala, bo jugoslovanska vlada mednarodno javnost seznaniła z dokumentacijo o fašističnih zločinih iz časa okupacije Jugoslavije.³⁶² Da ni šlo zgolj za prazne grožnje nam priča dejstvo, da je bilo s strani jugoslovanskih oblasti posameznim republikam naročeno, naj dostavijo vse gradivo in vse podatke o zločinih iz časa italijanske okupacije. Slednje bo uporabljeno v primeru, da bosta »italijanska vlada in tisk nadaljevala s pritiski glede tako imenovanih deportirancev«.³⁶³ Jugoslovanska vlada je namreč tedaj resno razmišljala o reviziji mirovnega sporazuma. O tem je, sicer interne narave pri predaji informacij fašističnih zločinov iz časa okupacije, razpravljal Milo Vižintin iz oddelka za zamejstvo Izvršnega odbora OF Slovenije.³⁶⁴ Grožnje torej niso bile prazne (čeprav niso bile vezane samo na vprašanje »deportacij«, temveč predvsem na nesporazume glede razmejitve in ostalih, večji sporov med državama), saj je 20. junija 1951 Martino ministra Sforzo opozoril, da so ga iz jugoslovanske vlade obvestili, da naj bi jugoslovanski diplomatski predstavniki v tem smislu že pristopili do nekaterih držav podpisnic (DDI, 2011, d. 483, 20. 6. 1951).

Martino je v začetku leta 1952 ocenil, da napredka pri vprašanju »deportiranih« ni pričakovati in da je »potrebno sprejeti dejstvo, da večine deportiranih, če ne vseh, ni več« (DDI, 2015, d. 324, 3. 1. 1952). Kot je menil, bi zato lahko državi razpravljali samo še o odgovornosti, ne pa tudi o popravilu škode (DDI, 2015, d. 324, 3. 1. 1952). Grožnja jugoslovanske vlade, da bo obelodanila obremenilno gradivo za italijansko vlado in morebiti celo predlagala revizijo

³⁶⁰ AJ, 836, f. br. I., I-3-b/347, Zabeležka o razgovoru pomočnika ministra Vejevode z Martinom, 17. 4. 1951.

³⁶¹ AJ, 836, f. br. I., I-3-b/347, Zabeležka o razgovoru Matesa z Martinom, 24. 5. 1951.

³⁶² DAMSP, PA 1951, f. 36, br. 46947, d. 26, Telegram Iveković-veleposlaništvo Rim za MIP, pov. br. 662, 19. 5. 1951.

³⁶³ DAMSP, PA 1951, f. 39, br. 48347, d. 11, M. Karlič za Predsedništvo vlade NR Črne Gore, 10. 7. 1951.

³⁶⁴ DAMSP, PA 1951, f. 36, br. 46947, d. 26, Milo Vižintin-IO OF Slovenije, oddelek za zamejstvo za MZZ FLRJ, št. 91/51, 29. 11. 1951.

mirovnega sporazuma, je očitno italijansko vodstvo vzelo resno, hkrati pa se je bilo prisilno soočiti z ugotovitvami Martina, da glede repatriacije »deportiranih« ne morejo več veliko upati.

Kljub težavam z izmenjavo ujetnikov je namreč pomilostitev italijanskih obsojencev bila uspešna. Po informacijah CRI je tako decembra 1953 v Jugoslaviji bilo priprtih le še 72 italijanskih državljanov. Štiriinštirideset od teh v zaporu Sremska Mitrovica, ostali pa drugod, od katerih za 11 oseb jugoslovanske oblasti niso izdale lokacije priprtja (kljub temu, da naj bi, po informacijah CRI, na italijanskem veleposlaništvu večkrat prosili oblasti za ta podatek). Razlog, zakaj so bili ti pripti (možno je, da so bili obsojeni tudi v kasnejših letih in njihovo pridržanje nima neposredne povezave z vojno) ali zakaj so jugoslovanske oblasti skrivale lokacijo nekaterih, nam ni poznan. Kljub vsemu pa so to bili vsi italijanski ujetniki, za katere so jugoslovanske oblasti leta 1953 priznavale, da prestajajo zaporno kazen v državi.³⁶⁵ S tem je kazalo, da se je diplomatska bitka glede »deportiranih« vendarle zaključila, čeprav, kot bomo videli v naslednjih poglavjih, Italija okrog tega problema še ni rekla zadnje besede. Je pa jasno, da sta bili državi v prvi polovici 50-ih let v obdobju intenzivnih diplomatskih pogovorov in dogovarjanj glede določitve meje in tik pred sklenitvijo novega sporazuma. Problema »deportacij« torej, kot kaže, v tem času nista odpirali. Posledično tudi v Londonskem memorandumu, ki so ga 5. oktobra 1954 podpisali predstavniki Italije, Jugoslavije, ZDA in Velike Britanije, problem »deportacij« ni bil omenjen.

³⁶⁵ ASCCRI, MAE 1945-69, C 342/2, n. 288/C, MAE, Assistenza detenuti italiani in Jugoslavia, 11. 1. 1954.

ANGLO-AMERIŠKI POSEGI GLEDE »DEPORTIRANIH«

Da usoda Trsta ter jugoslovansko-italijansko obmejno vprašanje ne bo samo bilateralni spor, je bilo jasno že pred koncem vojne. Kot ugotavljajo nekateri zgodovinarji, so proitalijanski krogi že tekom vojne pritiskali na zahodne zaveznike (ZDA in Velika Britanija), da prehitijo Titovo partizansko vojsko in prvi stopijo na sporno območje Julijske krajine. S tem, zakaj se je prodiranje po Apeninskem polotoku zavleklo in zakaj so nazadnje enote jugoslovanske armade prehitele zavezniške, se nismo posebej ukvarjali, saj že imamo na razpolago natančne znanstvene analize (z navedbo najbolj relevantnih virov prim. Bajc, 2006a, 297–306). Zato smo se posvetili predvsem dogodkom po 1. maju 1945, in sicer anglo-ameriškim (diplomatskim) posegom glede »deportacij« iz Julijske krajine.

Italijanska stran se je med vojno zavedala, da se bo teritorialni spor glede Julijske krajine in Rapalske meje po vojni ponovno odprl. Ravno iz tega razloga je pritiskala na Britance in Američane, naj prvi vstopijo v Trst. Anglo-Američani, ki so prav tako pričakovali vnovičen obmejni spor, so že pred koncem vojne skušali s Titom skleniti dogovor o tem, kdo bo območje osvobodil. Ker jim to ni uspelo, se je za osvoboditev Trsta in na splošno Julijske krajine odprla prava tekma, v kateri so kot zmagovalci izšli Jugoslovani. Po 1. maju 1945 se je posledično na tem teritoriju pojavil resen problem. Jasno je bilo, da skupna administracija na tem območju ne bo možna.

Kot je denimo razvidno iz korespondence med anglo-ameriški oblastmi, predvsem z vrhovnim poveljnikom za Sredozemlje, feldmaršalom Haroldom R. Alexandrom, so ti pripisovali razmejitvenemu vprašanju velik pomen. Za razliko od Italije in Jugoslavije pa je bil to zanje veliko širši problem. Vztrajali so, da se morajo jugoslovanske oblasti umakniti in da se tu vzpostavi ZVU, ki bo nadzirala razmere na terenu. Jugoslovanska prisotnost je bila namreč problematična iz več vidikov. Kot je v svojem osebnem telegramu britanskemu predsedniku vlade, Winstonu Churchill, 12. maja 1945 trdil ameriški predsednik Harry S. Truman, bi jugoslovanska okupacija Trsta lahko imela veliko obsežnejše posledice, kot samo na tem teritoriju. Izrazil je namreč prepričanje, da, v kolikor Titu popustijo glede Julijske krajine, ima ta že pripravljen podoben načrt za ostala sporna območja, to so po njegovih navedbah bila južna Avstrija (Koroška in Štajerska) ter morebiti tudi deli Madžarske in Grčije. Pri tem je poudaril, da ne gre za vmešavanje Anglo-Američanov v notranjo politiko na Balkanu, temveč predvsem za to, da svojim zaveznicam ne morejo dopustiti nekontrolirane aneksije teritorijev na način, ki »močno spominja na metode nacistične Nemčije in Japonske«. ³⁶⁶ Nesporno je, da sta zahodni zaveznici (predvsem ZDA) želeli zasesti mejno linijo, ki je bila v veljavi leta 1939, saj nista želeli, da bi kakršnakoli zasedba tega območja vplivala na mirovna pogajanja. Vztrajali sta, da se bo vprašanje pripadnosti Julijske krajine reševalo za zeleno mizo v času mirovnih pogajanj.

³⁶⁶ TNA CAB 121/602, 315, President Truman to the Prime Minister, 12. 5. 1945. Primerjava jugoslovanskih metod z nacističnimi in fašističnimi se je sicer pojavila v več korespondencah, nazadnje je tudi sam Alexander v javnem govoru Tita primerjal s Hitlerjem in Mussolinijem (prim. Bajc, 2011, 146–147). Nato je Stalin v osebnem telegramu Churchilla podučil, da je taka primerjava v javnih in uradnih govorih povsem nesprejemljiva ter hkrati neutemeljena in žaljiva do Jugoslavije (TNA CAB 121/603, 62042, 718, Stalin to Prime Minister, 21. 6. 1945: dokument je objavljen v Kacin Wohinz & Pirjevec, 2000, 274).

Beograjski sporazum, 9. junij 1945

Medtem so italijanske oblasti s številnimi pozivi nadaljevale tudi po vojni, predvsem ko je bilo jasno, da predvsem v Trstu in Gorici prihaja do številnih ekscesov. Zato so pritiskale na Anglo-Američane, naj vendarle posežejo glede nevzdržne situacije v Julijski krajini. Najbolj pereč argument je bila jugoslovanska represija v 42-ih dneh okupacije tega območja, predvsem izvensodne likvidacije (»fojbe«) ter številne aretacije in deportacije. Zahodni zavezniki so torej pri pogajanju z jugoslovanskimi oblastmi glede umika iz Trsta bili seznanjeni tudi s problemom domnevnih »deportacij«. Kljub temu da se je italijanski ministrski predsednik na anglo-ameriške oblasti glede tega problema obrnil 29. maja 1945, so bili, očitno iz lastnih virov, s tem seznanjeni že pred tem. Dne 22. maja, praktično takoj po deportacijah, je namreč ameriški politični svetovalec ZVU, Alexander C. Kirk, v Washington pisal, da na zavezniški administraciji vztrajajo pri tem, da se od Tita zahteva vrnitev vseh aretiranih in »deportiranih« rezidentov okupiranega območja, z izjemo jugoslovanskih državljanov (FRUS, 1945b, 1173).

Pri sklepanju sporazuma, poznanega kot Beograjski sporazum, so posledično vključili tudi zahtevo po repatriaciji deportiranih, rezidentov bodoče cone A Julijske krajine. Sporazum, ki je bil sklenjen 9. junija 1945, je potisnil jugoslovansko armado za demarkacijsko linijo, ter območje razdelil na cono A in cono B Julijske krajine. V cono A je oblast prevzela ZVU, v cono B pa VUJA. Šesti člen sporazuma je predvideval, da bo »jugoslovanska vlada vrnila vse rezidente tega območja, ki so jih aretirali ali deportirali, z izjemo tistih, ki so bili leta 1939 jugoslovanski državljani«.³⁶⁷ Kot so nekateri zgodovinarji že ugotavljali, je bilo Jugoslovanom, tudi po mnenju britanskega veleposlanika v Beogradu, Ralpa S. C. Stevensona, najtežje sprejeti prav ta člen. Ivan Šubašić, tedanji jugoslovanski minister za zunanje zadeve, je namreč Stevensonu v pogovorih namignil, da bi podpis takega sporazuma pomenil priznanje krivde, pri čemer mu je Vrhovni štab jugoslovanske armade zagotovil, da tovrstnih aretacij in deportacij niso izvajali. Stevenson je predlagal naslednjo rešitev: beograjska vlada naj ob podpisu sporazuma britanskemu in ameriškem veleposlaniku preda posebno diplomatsko noto. To se je tudi zgodilo, s to noto pa je jugoslovanska vlada zagotovila, da jugoslovanske oblasti niso izvajale aretacij in deportacij, razen takrat, ko je to zahtevala vojaška varnost, in še to le v primerih, ko je šlo za pomembne predstavnike fašizma ali vojne zločince (Bajc, 2011, 148–150). Kot smo do sedaj že spoznali, jugoslovanske oblasti namreč niso priznavale deportacij. Hkrati pa vemo, da so odvedle številne osebe – vojne ujetnike, domnevne vojne zločince, aretirance zaradi prekrškov, med njimi prav gotovo tudi nekaj civilistov, itd. Čeprav je struktura teh oseb dokaj nejasna pa zagotovo niso deportirali samo predstavnikov fašističnih oblastnih struktur in vojnih zločincev. Vendar so na tem beograjske oblasti vztrajale. Zato je jugoslovanska vlada predala posebno noto, s katero je deportacije zanižala. Bržkone so zato v jugoslovanskem vodstvu pričakovali, da bodo v ZVU in Italiji najprej morali dokazati, da so določene osebe bile neupravičeno deportirane ter kdo so te osebe, in šele nato bi jih bili pripravljeni vrniti.

³⁶⁷ TNA, FO 371/48820 R 10045/6/92, Agreement between Supreme Allied Commander Mediterranean and Marshal Tito [Beograjski sporazum], 9. 6. 1945

Slika 17: Prihod britanskega veleposlanika Ralpa S. C. Stevensona v Beograd (nedatirano). Na levi sliki ob njem general Velebit, na desni ob njem Ivan Šubašić (© IWM NA 23025, © IWM NA 23026).

Italijanska vlada je bila o vsebini sporazuma v Beogradu seznanjena šele po njegovem podpisu, saj so bili tako v Londonu kot v Washingtonu zelo molčeči glede dogovarjanj. Še preden so bili uradno seznanjeni z njegovo vsebino (general Stone je De Gasperiju dvojnik sporazuma posredoval šele 16. junija: DDI, 1992, d. 268, 16. 6. 1945) v italijanskem vodstvu, na podlagi dotedanjih informacij, niso bili zadovoljni z njegovo vsebino. Med drugim so v interni korespondenci izrazili prepričanje, da bi morale biti poskrbljeno tudi za tiste deportirance, ki so rezidenti teritorija pod upravo VUJE (DDI, 1992, d. 251, 11. 6. 1945).

Kot bomo videli v nadaljevanju, je postal Beograjski sporazum ključni dokument, ki je anglo-ameriške oblasti neposredno vključil v pogajanja glede »deportiranih«. Zahodni zaveznici sta se namreč s podpisom zavezali, da bosta poskrbeli, da bodo jugoslovanske oblasti te osebe tudi vrnile. Zato so se njihovi nadaljnji diplomatski posegi glede »deportiranih« navezovali predvsem na ta sporazum, hkrati pa je postal tudi močan adut v rokavu italijanske vlade, saj je lahko vsakič znova opomnila London in Washington, naj vendarle poskrbijo, da se 6. člen udejanji.

Pot do prve diplomatske note

Novice in govorice o deportacijah in slabih razmerah v jugoslovanskih taboriščih so bile od konca maja 1945 vse bolj glasne. Na ZVU in na splošno na zaveznike so se obračale tako italijanske oblasti kot posamezniki, ki so iskali sorodnike, ter razne (humanitarne) organizacije. Britanske oblasti, ki so se raje zanašale na poročila iz svojih vrst, so tako že zgodaj pričele s težnjami po preiskavi problematike »deportiranih« in na splošno dogodkov v 42-ih dneh jugoslovanske prisotnosti v Trstu.³⁶⁸ Poročila zavezniških obveščevalnih služb v Trstu so namreč pogosto vsebovala tudi podatke glede »deportacij«. Tako je tedensko poročilo ameriške obveščevalne službe iz 9. junija 1945 zajemalo podatek, da je število »deportiranih« civilistov iz Trsta ocenjeno na kakih 6000 oseb, med katere so všteti tudi »deportiranci« slovanskega porekla.

³⁶⁸ V pričujoči raziskavi se nismo posebej posvečali preiskavam o izvensodnih likvidacijah oziroma problemu t. i. »fojbe«, saj so se s tega vidika že bile deležne znanstvene analize (prim. Bajc, 2009 ali Bajc, 2012a).

Večina tistih, ki so bili aretirani v prvem tednu, naj bi se že vrnili iz koncentracijskih taborišč, kjer naj ravnanje z njimi ne bi bilo slabo (*»report treatment not bad«*). Avtor poročila je ocenil, da so bile aretacije naključne, saj niso bili aretirani številni fašisti, medtem ko pa so bili aretirani tudi partizanski podporniki.³⁶⁹

Po številnih podobnih poročilih in prošnjah po pomoči s strani italijanske vlade in celo Vatikana, so zavezniške oblasti 2. julija 1945 8. armiji naročile preiskavo aretacij in likvidacij. Naročeno poročilo je bilo pripravljeno 3. avgusta 1945 in je bilo britanski vladi in veleposlaniku v Rim posredovano 11. v mesecu. Gre za splošno poročilo (*»general report«*) aretacij in likvidacij v maju in juniju 1945, ki ga je eden izmed najpomembnejših funkcionarjev ministrstva za zunanje zadeve Velike Britanije označil za slabo poročilo (*»this is not a good report«*) in ga ne morejo uporabiti pri načrtovani diplomatski noti, ki so jo nameravali nasloviti na jugoslovansko vlado; tudi vojaški krogi so bili razočarani (Bajc, 2012a, 321–322). Sam podpisnik poročila, major T. L. C. Taylor, je uvodoma izpostavil, da je poročilo splošne narave, in sicer predvsem iz treh razlogov: pomanjkanja uradnih dokumentov, strahu pred maščevanjem, ki ljudi odvrača od predaje dokazov in prijave izginotij, ter omejenega števila osebja, ki bi bilo potrebno, da opravi tako preiskavo. Zanimiva je majorjeva ugotovitev, da se aretacije niso vršile v skladu z jugoslovansko državno politiko – torej niso bile posledica predvsem prekoračitve pooblastil s strani lokalnih oblasti, ki naj bi aretacije izvajale zaradi vzhičenosti ob zmagi in sovraštva do nekdanjega okupatorja. Namen aretacij naj bi bil tudi ustrahovanje, ki bi preprečilo morebitno italijansko reakcijo na novo situacijo. Za Britance zanesljiv vir (v resnici obstajajo utemeljeni dvomi v objektivnost teh virov, prim. Bajc, 2012a, 323–325) naj bi tudi ocenil, da je bilo med 1. majem in 12. junijem aretiranih 17.000 oseb, od tega naj bi jih bilo 8000 že izpuščenih, 3000 likvidiranih in 6000 še vedno interniranih.³⁷⁰

Poročilo ni razkrivalo nobenega podatka, ki do tedaj zavezniškim oblastem ne bi bil že znan. Mnogo podobnih informacij so namreč ti že prejeli preko protestnih not italijanske vlade ali prošenj posameznikov, ki so iskali novice o svojcih ter posameznih pričevanj že repatriiranih, pa tudi iz poročil svojih obveščevalnih služb. Kot rečeno, je predstavnik v *Foreign Officeu* pri pregledu poročila izrazil mnenje, da to ne more biti uporabljeno proti jugoslovanski vladi. Kljub temu pa velja omeniti, da je ocena o naključnosti aretacij in samovolji lokalnega jugoslovanskega vodstva ena izmed ključnih ugotovitev, ki pa se v kasnejših poročilih ne pojavlja več (tega tudi večina zgodovinarjev ne izpostavlja). Sklepamo, da zavezniki od tedaj dalje razlogom za aretacije niso več posvečali večje pozornosti. Bržkone tudi zato, ker mednarodno humanitarno pravo ni posebej opredeljevalo tovrstnih aretacij ob koncu vojne, hkrati pa tudi zato, ker so aretacije (domnevnih vojnih zločincev) izvajale tudi same. Anglo-Američani so medtem vse sile napeli v rešitev problema »deportiranih« in njihove repatriacije. Kaže tudi, da je bilo navedeno število »deportiranih« prenačljeno, saj

³⁶⁹ NARA, RG 226, E 121, B 40, Intelligence highlights for the week ending 9 June 1945.

³⁷⁰ Originalno poročilo v TNA WO 204/12753, 26 B, Major T. L. C. Taylor-Main HQ 13C: General Report on Yugoslav Arrests and Executions in May/June 1945 (33/2/GSI), 3. 8. 1945; prepis v TNA, FO 371/48837 R 14223/24/92, Major T. L. C. Taylor-Main HQ 13 Corps: General report on Yugoslav arrests and executions in May/June 1945 (33/2/GSI), 3. 8. 1945.

se je Taylor nanašal na ocene, ne pa na sezname, ki so jih imeli tedaj zavezniki na razpolago. Iz vrhovnega štaba ZVU so namreč 13. avgusta 1945 sporočili, da imajo na razpolago (začasni) seznam 2000 »deportiranih« oseb. Britansko in ameriško vlado so iz štaba prosili, naj pohitijo z nadaljnjimi navodili, ker naj bi bila repatriacija »deportiranih« v Julijski krajini trenutno najbolj kočljiva problematika.³⁷¹

Sočasno so se pričele pojavljati tudi informacije o vračanju iz ujetništva. Iz Rima je tako veleposlanik Noel Charles 18. avgusta 1945 pisal, da jih je zavezniška komisija obvestila o tem, da je bilo do 4. avgusta repatriiranih 151 oseb. Od teh naj bi obstajal seznam samo 102 imen, vendar so ugotovili, da se samo štiri imena iz tega seznama pojavljajo tudi na seznamu pogrešanih (»deportiranih«). Iz tega so sklepali, da je začasni seznam »deportiranih«, ki so ga pripravile njihove službe, nezanesljiv, saj očitno veliko ljudi iz strahu še vedno ni prijavilo pogrešanih.³⁷² V podobnem tonu je Charles že 9. avgusta 1945 poročal, da so zavezniške oblasti prejele številna sporočila s strani sorodnikov deportiranih, ki pričajo o nečloveških razmerah v jugoslovanskih taboriščih. Zato naj bi Zavezniško komisijo (*Allied Commission*, ki je v Italiji delovala od novembra 1943) zanimalo, kako se bo v tej zadevi postopalo. Na isti dan je veleposlanik nastopil z vprašanjem, ali bi bilo smiselno o zadevi spregovoriti javno, čeprav z ameriškim kolegom menita, da to ni najbolj primerno. Dne 14. avgusta je iz *Foreign Officea* prispel odgovor, da je bil namen jugoslovansko vlado soočiti s problematiko »deportiranih«, naborništva in drugih prekrškov sočasno, torej z enim samim diplomatskim posegom. Ker pa priprava primerne poročila glede »deportacij« traja dlje od pričakovanega – so menili vodilni britanske diplomacije –, bodo britanskemu veleposlaniku v Beogradu predlagali, naj se problem »deportacij« vodi ločeno od ostalih. Strinjali so se s sugestijo,³⁷³ da o zadevi ne bodo javno spregovorili, vsaj dokler ne bo jugoslovanski vladi predan diplomatski protest.³⁷⁴

Očitno so bili nad situacijo v Julijski krajini Anglo-Američani zelo zaskrbljeni, predvsem pa je skrb nad tem, da se »deportiranci« do konca avgusta še niso vrnili in da izkopavanja v Bazovici ne potekajo po pričakovanjih, izrazila ameriška vlada. S tem naj bi se strinjali tudi britanski predstavniki. Kirk je zato v pogovorih z Alexandrom izpostavil, da so zelo zaskrbljeni nad situacijo ter imajo občutek, da zavezniške oblasti niso nastopile dovolj odločno pri zahtevi, da se Jugoslavija drži dogovorov iz Beograjskega in Devinskega sporazuma. Alexander je sicer z razumevanjem sprejel to skrb, vendar izpostavil, da situacija v Julijski krajini, kljub temu da ni prijetna, ni resna. Pripomnil je celo, da se zadeve »pravzaprav odvijajo presenetljivo dobro«. Poleg tega je svetoval, da se glede »deportiranih« bolj angažirata ameriško in britansko veleposlaništvo v Beogradu, saj je predvideval, da bosta imela pri tem več uspeha (FRUS, 1945b, 1192–1193). Alexandrova ocena je sicer precej zanimiva, saj njegova namera ni povsem jasna; ali je bil res prepričan v to, da je situacija dobra, ali pa je želel le pomiriti ameriško vlado. Možno je, da je Alexander že takrat ugotavljal, da so glede »deportiranih« v medijih in italijanski vladi precej pretiravali (glede »fojb«

³⁷¹ TNA WO 204/2297, A. L. Hamblen, Assistant Chief of Staff G-5-Chief of Staff: Return of deported Italians from Yugoslavia, 13. 8. 1945.

³⁷² TNA FO 371/48837 R 13965/24/92, Charles-Rome za FO (No. 1291), 18. 8. 1945.

³⁷³ TNA FO 371/48836 R 13412/24/92, Charles-Rome za FO (No. 1239): Italian deportees in Yugoslavia, 9. 8. 1945.

³⁷⁴ TNA FO 371/48836 R 13412/24/92, FO za Charles-Rome (No. 1996), 14. 8. 1945.

so prav gotovo pretiravali, česar so se Anglo-Američani tudi dobro zavedali: Bajc, 2012a, 315–317). Kljub temu so v Londonu in Washingtonu Alexandrov predlog upoštevali, saj sta bili za reševanje usode »deportiranih« od tedaj dalje v glavnem zadolženi veleposlaništvu v Beogradu.

Poročilo Preiskovalne komisije – Julijska krajina

Kljub Alexandrovi opazki, da zadeva sploh ni tako resna, je (predvsem zaradi pritiskov javnosti v Julijski krajini in italijanske vlade, posebej pa zaradi lažnih vesti, da so bili v »fojbi« pri Bazovici pobiti Novozelandski vojaki: Bajc, 2012a, 317, 319) kmalu postalo jasno, da gre za problem, kateremu bo potrebno posvetiti mnogo več pozornosti, kot se je sprva zdelo. Kot so ocenili, bo torej ta problem treba voditi ločeno od ostalih, »manjših incidentov«, ki so se zgodili v 42-ih dneh jugoslovanske okupacije Trsta in okolice (med njimi denimo problem domnevne mobilizacije prebivalstva Gorice s strani jugoslovanske vojske takoj po osvoboditvi mesta). Toda kljub temu da je bila potreba po ostrem diplomatskem posegu proti Jugoslaviji jasna, se je avgusta 1945 ta zdel še zelo daleč.

Zavezniki niso imeli dovolj informacij, pa še tiste, ki so jih imeli, so bile zelo pomanjkljive. Posledično so bili primorani oblikovati posebno komisijo, ki bi se posvetila izključno problematiki jugoslovanskih ekscesov v času 42-dnevne zasedbe. V Julijsko krajino so zato poslali posebno skupino oficirjev, ki so sestavljali preiskovalno komisijo *Investigating Committee – Venezia Giulia*. Ta je sestavila obsežno poročilo o aretacijah, »deportacijah« in izvensodnih likvidacijah (»fojbah«), in sicer v dveh delih. Za našo raziskavo bolj zanimiv je prvi del poročila, ki je nastal v obdobju med 15. avgustom in 20. septembrom 1945 in se pretežno nanaša na aretacije in deportacije. O vsebini tega poročila smo podrobneje že govorili in ga uporabili pri obravnavi razmer v ujetništvu ter predvsem v taborišču v Borovnici in bolnišnici v Škofji Loki. Ni jasno, koliko je poročilo nazadnje koristilo anglo-ameriškim oblastem. Stevenson je sicer 6. oktobra 1945 predlagal, da bi na slabe razmere v taboriščih v Jugoslaviji opozorili tudi v diplomatskem protestu glede »deportacij«, ki naj bi bil v kratkem pripravljen. Predlagal je, da bi jugoslovansko vlado opozorili na to, da novice, ki jih prinašajo ujetniki, močno škodijo njenemu ugledu.³⁷⁵ Odgovor na ta predlog je iz Velike Britanije prispel 25. oktobra 1945.³⁷⁶ Čeprav so se na ministrstvu strinjali s predlogom, je sporočilo v Beograd prispelo po tem, ko je veleposlanik že predal diplomatsko noto jugoslovanskim oblastem, in sicer 23. v mesecu. Kot je potrdil Frederick W. Deakin, ta ni vsebovala referenc glede slabih razmer v taboriščih.³⁷⁷

Zdi se torej, da preiskava ni obrodila zelenega učinka, saj nazadnje njeni izsledki niso bili uporabljeni kot argument proti jugoslovanskim oblastem. Kljub

³⁷⁵ TNA FO 371/48893 R 17848, Chancery-Belgrade to State Department (No. 188/20/45): Conditions in Yugoslav Concentration Camps, 6. 10. 1945.

³⁷⁶ TNA FO 371/48893 R18349, FO to Belgrade (No. 1621): Conditions in Yugoslav Concentration Camps, 24. 10. 1945.

³⁷⁷ TNA FO 371/48893 R18349, Deakin-Belgrade za FO (No. 1995): Conditions in Yugoslav Concentration Camps, 26. 10. 1945. Po nekaterih informacijah naj bi namreč diplomatsko noto predal Deakin in ne veleposlanik Ralph C. S. Stevenson (prim. Bajc, 2011, 159).

temu pa so bili Anglo-Američani s tem poročilom vsaj iz svojih virov seznanjeni z razmerami na terenu. Poleg tega so bržkone tudi upali, da bodo s prvo diplomatsko noto dosegli repatriacijo »deportiranih« ter se s tem izognili nadaljnjim polemikam glede razmer v taboriščih.

Prva diplomatska nota, 23.–24. oktober 1945

Medtem ko je zavezniška Preiskovalna komisija preiskovala problematiko »deportacij« in »fojb«, so bile italijanske oblasti vse bolj vznemirjene, ker se do konca avgusta še vedno niso vrnila vsi »deportirani« (ugotavljali smo že, da se je do 21. avgusta iz Borovnice v večjih skupinah vrnilo 1955 deportirancev, poleg tega pa še nekaj manjših skupin). Zato so se prošnje na London in Washington, da bi apelirali na Jugoslavijo, naj slednja izpolni 6. člen Beograjskega sporazuma, proti koncu avgusta še kar vrstile. Kot je namreč 7. septembra 1945 v pismu podpredsedniku Zavezniške komisije v Italiji, Henryju Hopkinsonu, izpostavil Renato Prunas, sekretar italijanskega ministrstva za zunanje zadeve, se italijanska vlada ni mogla obrniti na jugoslovansko, ker ti nista imeli diplomatskih stikov. Pri tem je dodal, da čeprav večina odprtih vprašanj čaka na vzpostavitev stikov, je vprašanje »deportiranih« pereče in si ne morejo privoščiti čakanja, saj so ujetniki podvrženi krutemu ravnanju. Dne 12. septembra je Hopkinson Prunasu odgovoril, da se tako britanska kot ameriška vlada že posvečata temu vprašanju. Prav tako mu je v zaupnem tonu priznal, da britansko in ameriško veleposlaništvo pripravljata močan protest na jugoslovansko vlado.³⁷⁸

In res, že pred tem, 5. septembra, je eden izmed ameriških političnih svetovalcev obvestil Vrhovni štab zavezniških sil (*Allied Force Headquarters*, AFHQ), da je ameriška vlada pripravljena protestirati pri jugoslovanski vladi takoj, ko bo imela na razpolago vse informacije. Bržkone so čakali na dokaze o jugoslovanskih ekscesih v času 42-dnevne zasedbe. Zato so že pooblastili ameriškega veleposlanika v Beogradu, da skupaj z britanskim pripravi protest.³⁷⁹ *Foreign Office* je prosil svojega veleposlanika v Rimu, naj posreduje vse informacije povezane z »deportiranci«. Naslednji dan je prispel odgovor, da do sedaj zbrani podatki zajemajo predvsem sezname oseb, ki so bile prijavljene na zavezniško komisijo (okoli 2000 oseb), medtem ko 1000 imen še preverjajo; 60 imen, ki so bila posredovana neposredno na britansko ambasado v Rimu (med temi naj bi bili 4 fašisti); poročila o krutem ravnanju, posredovana s strani CRI in drugih, ter dva memoranduma s strani italijanskega ministrstva za zunanje zadeve, ki zajemata 10 imen in poročata o »deportaciji« 262 neznanih oseb. Charles je poudaril, da je situacija »precej kaotična« in da bi bilo najbolj smiselno, da vse sezname združijo v enega in ga nato preverijo. Poleg tega je po dogovoru z ameriškim veleposlanikom predlagal, da ob predaji seznama jugoslovanskim oblastem ne posredujejo podrobnosti glede posameznih primerov, ker bi te lahko predstavljale argument za jugoslovansko

³⁷⁸ TNA FO 371/48951 R17336/15199/92, Letter to Mr. Hopkinson from Signor Prunas, Ministry of Foreign Affairs, 7. 9. 1945.

³⁷⁹ TNA WO 204/2297, C. Offie, [namestnik ameriškega političnega svetovalca] AFHQ-Chief of Staff AFHQ: Alleged Deportation 2000 Italians from Venezia Giulia to Yugoslavia, 5. 9. 1945.

Slika 18: Britanski veleposlanik Noel Charles v Rimu, na sliki s svojo ženo in psom (12. december 1944; © IWM TR 2615).

vlado.³⁸⁰ Predstavljamo si torej, da so bili med Britanci vsaj nekateri, ki so se zavedali, da bodo v Beogradu skušali demantirati obtožbe. Pričakovali so torej, da bo odziv iz Jugoslavije oster, zato so pri oblikovanju seznama pazili, da bi ta bil čim manj sporen. Medtem je konec septembra na ta problem vladi v Londonu in Washingtonu, preko diplomatskih predstavništev, ponovno opozoril De Gasperi, saj, tako je trdil, kljub Beograjskemu sporazumu »deportiranci« še niso bili repatriirani (FRUS, 1945b, 1203).

Po dogovorih z ameriško vlado je 5. oktobra 1945 *Foreign Office* obvestil britanskega veleposlanika v Beogradu Stevensona, da lahko po prejetju seznama »deportiranih«, skupaj z ameriškim kolegom, nastopita z diplomatsko noto. O tem, da bosta zaveznici jugoslovanski vladi predali protestno noto, je v začetku oktobra Deakin obvestil tudi Kardelja,³⁸¹ verjetno tudi zato, da bi se izognili očitkom Jugoslavije, da njihovi zaveznici delujeta zahrbtno. Dne 13. oktobra je iz britanskega veleposlaništva v Rimu v *Foreign Office* (ter hkrati Beograd, Washington in Caserto) prispelo 20 kopij seznama, ki je zajemal 2472 imen. Pri tem je Charles dodal, da je seznam nepopoln, saj je italijanska vlada ravno pred kratkim zavezniški komisiji posredovala nov seznam z več tisoč imeni.³⁸² Kot je namreč že ugotavljal Di Sante, je italijanska vlada zavezniškima 6. oktobra predala več

³⁸⁰ TNA FO 371/48951 R15199/1599/92, Charles-Rome to FO (no. 1385), 3. 9. 1945.

³⁸¹ ARS, SI AS 1277, šk. 28, t. e. 1, a. e. 39, 28/3604, Zabeleška o razgovoru Kardelj-Deakin, 11. 10. 1945.

³⁸² TNA FO 371/48951 R 17446, Charles-Rome za FO (No. 1590), 13. 10. 1945.

seznamov, in sicer dvanajst za območje Trsta (912 oseb) in pet za Goriško (1455 oseb: Di Sante, 2007, 256). Že pred tem je 26. septembra iz italijanskega vodstva v London in Washington prispel seznam s kar 7000 imeni (Bajc, 2011, 163). Že samo te informacije dajejo jasno vedeti, da so bili sezname številni, zavezniške oblasti pa so težko v tako kratkem času temeljito preverile vsa imena. Kljub temu torej, da so se zavedali pomanjkljivosti seznama, so tega predali predvsem zato, da z zadevo ne bi več odlašali.

Dne 23. oktobra 1945 je Stevenson (po nekaterih informacijah Deakin) jugoslovanskim oblastem predal diplomatsko noto s seznamom 2472 »deportiranih« oseb. V protestu je bilo izpostavljeno, da Jugoslavija z zadrževanjem »deportiranih« krši tako 6. člen Beograjskega sporazuma kot tudi noto ministra Šubašića, s katero je ob podpisu sporazuma med drugim zagotovil, da jugoslovanske oblasti v Julijski krajini niso aretirale ali deportirale oseb. Hkrati je britanski veleposlanik izpostavil, da se zavedajo morebitnih pomanjkljivosti priloženega seznama, ki pa ne izpodbijajo generalnega namena posredovane zahteve. S strani jugoslovanskih oblasti zato pričakujejo takojšnje ukrepe.³⁸³ Praktično enak diplomatske protest je dan kasneje jugoslovanski vladi predal tudi ameriški veleposlanik.

Jugoslovanski odziv na prvo diplomatsko noto

Po dolgem dogovarjanju in zbiranju informacij ter seznamov »deportiranih« sta torej veleposlaništvi v Beogradu konec oktobra 1945 le predali diplomatski noti. Nazadnje do predaje ni prišlo sočasno, temveč z dnevom zamika. Britanski veleposlanik je namreč noto predal 23. oktobra, medtem ko jo je njegov ameriški kolega izročil 24. oktobra 1945 (Bajc, 2011, 159). Po zagotovitvi jugoslovanske vlade 6. novembra 1945, da bodo zadevi posvetili pozornost (Bajc, 2011, 159), je po nekaj dneh molka o anglo-ameriškem protestu javno spregovoril sam jugoslovanski predsednik, Josip Broz – Tito. Ta je 17. novembra 1945 sklical tiskovno konferenco za tuje novinarje, njegove besede pa v poročilu za *Foreign Office* povzema veleposlanik Stevenson. Titova izjava se sicer ni neposredno nanašala na pred tedni prejeti diplomatski noti, vendar je iz vsebine govora razbrati posredno obtožbo na zaveznike. Tako je Tito že na začetku izpostavil, da je italijanska vlada preko »nekaterih organov« zahtevala vračilo 4000 Italijanov, ki naj bi bili deportirani iz Julijske krajine. Pri tem je dodal, da je jugoslovanska vlada že ob podpisu Beograjskega sporazuma zanikala obstoj tovrstnih internirancev in priznava samo obstoj ujetnikov, ki so bili prijeti v času vojne. Veliko slednjih naj bi že bilo izpuščenih. Sam je zahtevo po vračilu oseb, ki ne obstajajo, označil za velik škandal. Nato je tudi priznal, da je bilo v akcijah v Julijski krajini ubitih mnogo fašistov ter izrazil nerazumevanje tega, kako lahko zahtevajo vračilo teh (mrtvih) oseb. Pikro se je spraševal, kako bi bilo, če bi Jugoslavija zahtevala vračilo tisočih, ki so bili ubiti v Liki, Dalmaciji, Črni gori in ostalih delih Jugoslavije. Teh naj bi bilo »za celo knjigo«. Zato je to prošnjo ocenil za poskus razžalitve Jugoslavije, ki gotovo ne bo služil k izboljšanju odnosov med sosednjima državama.³⁸⁴

³⁸³ TNA FO 371/48951 R 18659, H.M. Embassy's Note to Yugoslav Ministry of Foreign Affairs (No. 355). 23. 10. 1945.

³⁸⁴ TNA FO 371/48951 R 19667/15119/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2153), 19. 11. 1945.

Čeprav se govor neposredno ni nanašal na prejeti diplomatski noti, so Britanci, kot je razvidno iz dokumentacije, tega vzeli prav za reakcijo na njihov protest. Eden izmed britanskih funkcionarjev je izrazil prepričanje, da je bila takšna reakcija in zanikanje obstoja deportiranih s strani Jugoslavije pričakovana in da pri tem ne morejo storiti ničesar. Edino upanje zato ostaja morebitna inšpekcija taborišč s strani CICR, kar so že predlagali ameriški vladi.³⁸⁵

Da se je Titova reakcija vsaj delno nanašala tudi na zaveznike, je razvidno iz odgovora, ki so ga Britanci prejeli 7., Američani pa 8. decembra 1945.³⁸⁶ Kot so raziskovalci že ugotavljali (Bajc, 2011, 160), je očitno jugoslovanska vlada zadevo želela voditi striktno formalno in je zato odgovorila z enodnevnim zamikom. V odgovoru so izpostavili, da je prav iz priloženega seznama razvidno, da problem ne tiči v kršenju Beograjskega sporazuma, temveč v tem, da Italijani zavajajo javno mnenje in s tem vodijo »nezaslišano politično kampanjo proti Jugoslaviji« (prim. Bajc, 2011, 160–161). Kljub pričakovanju anglo-ameriških zaveznic, da bodo prejem seznama v Beogradu razumeli kot »simbolično« gesto, ker so se tudi sami zavedali njegovih nepopolnosti in pomanjkljivosti (kar so tudi izpostavili v diplomatski noti), se je zgodilo ravno nasprotno. Jugoslovansko vodstvo in od njega pooblašene osebe so analizirale seznam do potankosti.

Seznam imen naj bi tako vseboval številne osebe, ki nimajo nič opraviti z Beograjskim sporazumom. V odzivu iz Beograda so namreč osebe s seznamom razdelili na več kategorij, med drugim stotine posameznikov, ki so rezidenti cone B,³⁸⁷ jugoslovanski državljani, Nemci, Italijani nerezidenti cone A, italijanski vojni ujetniki, domobranci, izginuli med leti 1943 in 1944 idr. Poleg tega so zaveznikom očitali, da naj bi seznam zajemal tudi osebe, katerih datum deportacije ni znan, osebe, ki so bile na prostosti, in že repatriirane vojne ujetnike. Nekatera imena naj bi bila celo podvojena. Že iz tega naj bi torej bilo razvidno – kot so v odgovoru nadaljevale beograjske oblasti –, da seznam ni zanesljiv in da navedeni primeri ne sodijo v kategorije oseb, ki so jih jugoslovanske oblasti dolžne repatriirati po Beograjskem sporazumu. Nazadnje so izrazili obžalovanje, da se britanska in ameriška vlada tako zanašata na tiste, ki so se »v času vojne bojevali na strani nacizma in fašizma«. Noto so zaključili z željo, da tovrstni poskusi ne bodo vplivali na njihovo nadaljnje sodelovanje.³⁸⁸

Zgodilo se je torej to, kar so Anglo-Američani potihem pričakovali (čeprav so upali na drugačen izid), torej da bo jugoslovanska vlada izpodbijala seznam zaradi njegovih pomanjkljivosti in napak. V resnici pa najverjetneje niso pričakovali, da bo teh tako veliko, in so bili zato precej neprijetno presenečeni. Posledično so krivdo zanje skušali pripisati italijanski vladi, ki naj bi te sezname pripravila, ne zavedajoč se, da so očitno funkcionarji ZVU sezname slabo preverili. Dne 16. januarja 1946 je zato namestnik ameriškega političnega svetovalca, Homer M.

³⁸⁵ TNA FO 371/48951 R 19667/15119/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2153), 19. 11. 1945.

³⁸⁶ Stevenson je o prejetju odgovora poročal 12. decembra, TNA FO 371/48951 R 20984/15199/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 2325), 12. 12. 1945.

³⁸⁷ Beograjski sporazum je namreč predvideval samo repatriacijo rezidentov cone A, ki je spadala pod ZVU.

³⁸⁸ TNA FO 371/48951 R 21301/15199/92, Stevenson-Belgrade za Ernest Bevin, FO (No. 419): Copy of Note No. 5322 from the Ministry of Foreign Affairs of the Federative Peoples' Republic of Yugoslavia from 7. December 1945, 13. 12. 1945.

Byngton, odobril, da jugoslovanski odgovor pokažejo italijanski vladi z opozorilom, naj zadeva ne pride v javnost, dokler ne bo o tem opravljena preiskava.³⁸⁹ Iz AFHQ so že naslednji dan obvestili Zavezniško komisijo v Rimu, naj preverijo jugoslovanske očitke, pri čemer je to predvsem v odgovornosti italijanske vlade, ki naj bi »*ta protest organizirala*«. Čeprav so dvomili, da bodo v Rimu to storili v razumnem času, naj se italijansko vlado prosi, da to storijo kar se da hitro in temeljito. Poleg tega naj svoj prvi odziv na jugoslovansko noto brez odlašanja posredujejo v *State Department*.³⁹⁰ Eden izmed britanskih funkcionarjev, F. A. Warner, je dve leti kasneje (novembra 1947) izrazil prepričanje, da je prvi seznam vseboval »številne absurdne napake«³⁹¹ ter na ta način vlado v Rimu okrivil za neodzivnost jugoslovanskih oblasti glede celotnega problema tudi v kasnejših letih. Kljub temu da so odgovornost očitno želeli pripisati italijanski vladi, pa je to major A. D. Trounson v enem izmed svojih povzetkov dogajanja glede prve oktobrske diplomatske note označil za krivično, saj so bila imena na seznamu pridobljena predvsem iz poročil 13. korpusa ZVU.³⁹²

»Slabi izgovori« iz Rima: odziv italijanske vlade na jugoslovanski odgovor

Že tako razočarani so bili Anglo-Američani v naslednjih mesecih ponovno deležni hladnega tuša s strani italijanske vlade. Potem ko so 26. januarja 1946 prejeli nezadovoljiv odgovor glede beograjskega odziva,³⁹³ v katerem se je italijansko vodstvo v glavnem sklicevalo na to, da je jugoslovanski odziv kontradiktoren in v osnovi ne zanika, da zadržujejo številne italijanske ujetnike, so zavezniki italijansko zunanje ministrstvo 26. februarja prosili, naj čim hitreje in čim bolj natančno preveri jugoslovanske očitke. Hkrati so ponovno prosili, naj zadevi ne dajejo publicitete, dokler ne bosta britanska in ameriška vlada opravili natančne preiskave.³⁹⁴

Nova pojasnila so iz italijanskega zunanjega ministrstva prišla 18. aprila 1946. Ta ponovno niso dosegla pričakovanj, saj v celotnem poročilu ni odgovora na jugoslovanske očitke glede seznama in je pravzaprav, z drugačno stavčno formulacijo, v osnovi enak kot odziv iz 26. januarja 1946. V drugem odstavku so tako v italijanski vladi priznali, da preiskava ni možna, ker se številke pred imeni ne ujemajo s seznamom, ki jim je bil 8. oktobra 1945 posredovan s strani

³⁸⁹ TNA WO 204/10834, from Byington to Glenn, G-5 AFHQ: Italians Deported from Venezia Giulia by Yugoslav Authorities, 16. 1. 1946.

³⁹⁰ TNA WO 204/10834, from G-5 AFHQ to Headquarters Allied Commission: Italians Deported from Venezia Giulia by Yugoslav Authorities, 17. 1. 1946.

³⁹¹ TNA FO 371/67412 R14906, komentar funkcionarja na ovojju mape, F. A. Warner, 13. 11. 1947.

³⁹² TNA WO 204/10834, 22B, A. D. Trounson: Deportations of Italians from Venezia Giulia. Historical note on previous action to the presentation of the Notes in Belgrade in October 1945, [nedatirano].

³⁹³ Pravzaprav je bil odziv italijanske vlade 26. januarja 1946 naslovljen na Hopkinsona, prevod odziva pa je britanski veleposlanik Charles, po tem, ko mu ga je Hopkinson predal, iz Rima posredoval 9. februarja 1946. Ponekod je zabeleženo, da je odziv italijanske vlade na rimsko veleposlaništvo prišel 5. februarja 1946, npr. TNA WO 204/10834, A. D. Trounson, AFHQ G-5 (917.31): Violation of the Belgrade Agreement of 9 June 45 Article 6 – Illegal deportation from Venezia Giulia of 4.338 Italians, 9. 5. 1946.

³⁹⁴ TNA WO 204/10834, Allied Commission za Ministry of Foreign Affairs (ref. 2221/214/EC): Italians deported from Venezia Giulia by Yugoslav Authorities, 26. 2. 1946.

zunanjega ministrstva. Zato so prosili, da se jim posreduje enak seznam, ki sta ga veleposlaništvi predali jugoslovanskim oblastem v oktobrski noti.³⁹⁵

Nadaljevali so s številnimi pridržki splošne narave (enaki, kot tisti iz januarja 1946), ki so se nanašali predvsem na kontradiktornost v izjavah jugoslovanskih oblasti. Po eni strani naj bi tako s podpisom Beograjskega sporazuma v 6. členu slednje deportacije priznale, po drugi strani pa so v decembrskem odzivu zanikale obstoj deportiranih.³⁹⁶ Po drugi strani pa naj ne bi zanikali, da zadržujejo številne italijanske državljane (npr. italijanske vojake, osebe rojene v predelih izven cone A, nekdanje internirance iz Buchenwalda, pripadnike fašistične republikanske vojske ali nemške vojske). Po mnenju italijanske vlade naj za zadrževanje le-teh ne bi imeli pravne podlage. V nadaljevanju so se sklicevali tudi na mednarodne konvencije, in sicer na *Haaško konvencijo* (1907), po kateri bi okupacijska sila morala spoštovati življenja lokalnega prebivalstva, hkrati pa se vzdržati vseh restriktivnih ukrepov, ki niso upravičeni iz vojnih ali okupacijskih razlogov. Zato so izrazili prepričanje, da so bile aretacije in deportacije povsem protipravne. Jugoslovanska vlada naj bi bila, poleg tega, za svoje ravnanje odgovorna tako v coni A kot coni B, saj je celotna Julijska krajina, kljub Beograjskemu sporazumu, formalno še vedno pripadala Italiji.³⁹⁷

Da tovrstni odgovori niso zadovoljili zaveznikov je razvidno iz poročila, ki ga je 9. maja 1946 pripravil major A. D. Trounson, čeprav ni povsem jasno, kakšna je bila njegova vloga pri celotni zadevi. Poudaril je, da italijanska vlada še ni preverila seznamov in niti ni dala nobene indikacije o tem, kdaj misli to storiti. Nasprotno, ponudila je le »*slabe izgovore*« zakaj tega še niso storili. Kot zgleda – nadaljuje Trounson –, naj bi se italijanska vlada zadovoljila z načelnimi protesti proti Titovi kršitvi 6. člena Beograjskega sporazuma, namesto da bi se ukvarjala s podrobnostmi primera. Italijanski odziv se od januarja do aprila 1946 praktično ni spremenil, kar je vlivalo dvome v to, ali italijanske oblasti problemu sploh posvečajo dovolj pozornosti. Zato je major v nadaljevanju predlagal, da zavezniki pripravijo nov protest, kateremu podlaga bo nov seznam (4338 imen), ki ga je po pregledu jugoslovanskih očitkov in ažuriranju na podlagi novih informacij pripravil 13. korpus ZVU.³⁹⁸ Že 30. marca 1946 je namreč 13. korpus pripravil odgovor na jugoslovanske očitke, pri čemer so poudarili, da so v oblikovanje novega seznama vložili veliko truda, ter obenem posvarili, da bodo Jugoslovani za številna imena gotovo ponovno našli izgovore. Poleg tega, da bodo nekatere označili za vojne ujetnike, so nekateri najverjetneje umrli (nekateri tudi na poti v Jugoslavijo), zato posledično ne obstajajo evidence o njihovem prihodu.³⁹⁹

³⁹⁵ TNA WO 204/10834, 20A, Ministero degli Affari Esteri, Rome za Allied Commision: Italians deported from Venezia Giulia by Yugoslav authorities, 18. 4. 1946.

³⁹⁶ Italijanski vladi očitno diplomatska nota, ki jo je Šubašić predal ob podpisu Beograjskega sporazuma in ki zanika deportacije, ni bila poznana. To je najverjetneje tudi posledica odločitve britanskih oblasti, da posebne note ne bodo posredovale medijem (prim. Bajc, 2011, 149). Kljub temu pa je njeno vsebino 17. novembra 1945 v medijski izjavi razkril Tito, zato je v tem primeru gotovo šlo za določeno sprenevedanje italijanske vlade.

³⁹⁷ TNA WO 204/10834, 20A, Ministero degli Affari Esteri, Rome za Allied Commision: Italians deported from Venezia Giulia by Yugoslav authorities, 18. 4. 1946.

³⁹⁸ TNA WO 204/10834, A. D. Trounson, AFHQ G-5: Violation of the Belgrade Agreement of 9 June 45 Article 6 – Illegal deportation from Venezia Giulia of 4.338 Italians, 9. 5. 1945.

³⁹⁹ TNA WO 204/10834, XIII Corps za AFHQ: Italians deported from Venezia Giulia by the Yugo-Slav Authorities, 30. 3. 1946.

Anglo-ameriške oblasti so torej pripravljale nov protest, kateremu osnova je bil novonastali seznam s 4338 imeni. Že tekom preiskav so v 13. korpusu ugotavljali, da bo ta gotovo ponovno izpodbijan s strani jugoslovanske vlade, hkrati pa so se očitno tudi zavedali, da bodo težko govorili samo o deportacijah. Na seznamu so namreč očitno bile tudi osebe, ki bi lahko bile obravnavane kot denimo vojni ujetniki in jih zato ne bi mogli kategorizirati kot deportirance. Terminološki problem je torej prejudiciral celotno problematiko – ker so v Beograjskem sporazumu govorili o deportacijah, bi se načeloma lahko sklicevali samo na tisti del oseb, ki je bil dejansko deportiran, kar je bilo v danih okoliščinah težko dokazljivo. Kljub temu pa v korpusu niso ocenili, da bi to lahko bilo problematično, saj so sezname še naprej vsebovali številna imena, ki očitno na njem niso imela mesta, na kar so v Beogradu opozorili že s svojim prvim odzivom decembra 1945. V Jugoslaviji so torej zadevo resnično vodili striktno formalno, česar so se postopoma začeli zavedati tudi v Londonu in Washingtonu. Nesporno je, da je to bil jugoslovanski »izhod v sili«, vendar tega nihče ni mogel izpodbijati.

Druga diplomatska nota, 4.–5. oktober 1946

Čeravno je bil prvi diplomatski protest anglo-ameriških oblasti do sedaj že obravnavan⁴⁰⁰ (čeprav, razen nekaterih izjem, prim. Bajc 2011, še to premalo poglobljeno), so ostali diplomatski posegi glede »deportiranih« slabo poznani (omenjeni brez podrobnejše razlage so npr. v Morettin, 2011). In to kljub temu, da jih je bilo, skupaj s prvim, do konca štiridesetih let kar šest. Zavezniki so, kot smo videli, spomladi leta 1946 namreč začeli razmišljati o novem diplomatskem posegu, pri čemer se tokrat niso več zanašali na pomoč italijanske vlade pri opravljanju preiskav in oblikovanju seznamov. Ker so se z oktobrsko diplomatsko noto očitno »opekli«, so bili tokrat odločeni, da se bodo na novo noto bolje pripravili. Dne 1. junija 1946 so tako pripravili nov izračun, po katerem naj bi na repatriacijo iz Jugoslavije čakalo še 3766 »deportiranih« oseb.⁴⁰¹ Po naknadnih pregledih in analizah so nato prišli do dokončnega drugega seznama oseb, ki je zajemal približno 4300 imen. Dne 30. avgusta 1946 so tako iz *Foreign Officea* v Washington naslovili telegram, v katerem so predlagali, da bi nastopili z novo protestno noto. Kljub temu da niso pričakovali večjega učinka, so ocenili, da bi bila nova nota koristna, ker bi jo lahko izrabili v času mirovnih pogajanj v Parizu.⁴⁰² Le teden dni pred tem, 23. avgusta, je namreč britanska delegacija iz Pariza izrazila prepričanje, da diplomatski noti v tem trenutku ne bi dajali publicitete. Po drugi strani pa bi o novem posegu obvestili italijansko vlado in si s tem pri njej pridobili nekaj ugleda.⁴⁰³ S podobnim mnenjem je bilo vprašanje naslovljeno tudi na Američane.⁴⁰⁴ Ameriško zunanje ministrstvo se je s predlogom strinjalo⁴⁰⁵ in 6. septembra 1946 je Stevenson obvestil *Foreign*

⁴⁰⁰ Že leta 1981 je denimo o njem pisal Giampaolo Valdevit (1981, 100–103).

⁴⁰¹ TNA WO 204/10834, A. L. Hamblen G-5 AFHQ za Combined Chiefs of Staff: Italian deportees from Venezia Giulia, 1. 6. 1946.

⁴⁰² TNA WO 204/10834, FO za Washington (No. 983), 30. 8. 1946.

⁴⁰³ TNA FO 371/59525 R12651, United Kingdom Delegation, Paris za FO (PC 1/6c(9)), 23. 8. 1946.

⁴⁰⁴ TNA FO 371/59525 R12651, FO za Washington (No. 8551), 30. 8. 1946.

⁴⁰⁵ TNA FO 371/59525 R13209, Washington za FO (No. 5484), 4. 9. 1946.

Office, da je bilo njegovemu ameriškemu kolegu že naročeno, naj se dogovorita glede novega protesta na jugoslovansko vlado. Čeprav je tudi sam menil, da tovrsten protest ne bo imel večjega učinka, je izrazil prepričanje, da jih to ne sme ustaviti pri tem namenu. Poleg tega se je strinjal, da diplomatske note ne bi objavili v javnosti, vendar, v kolikor bodo to storili, naj bodo tržaške vojaške oblasti (se pravi ZVU) pripravljene, da predložijo dokaze. Hkrati je predlagal, naj zakasnitev na decembrski jugoslovanski odgovor pripišejo pazljivemu pregledovanju dokazov in preverjanju dopolnjenih seznamov.⁴⁰⁶

Očitno je Stevenson ocenjeval, da bodo v Beogradu tako pozen odziv na jugoslovanske očitke o napakah s prvega seznama sprejeli kot tiho pritrditev tega, da je bil prvi diplomatski poseg povsem neutemeljen. Hkrati pa so se že pred drugim diplomatskih posegom Anglo-Američani zavedali, da s tem zgolj izpolnjujejo svojo dolžnost (izpolnitev zanje zavezujočega Beograjskega sporazuma) in niso pričakovali, da bodo dobili zadovoljiv odgovor, če sploh kakšnega.

Druga diplomatska nota je bila jugoslovanski vladi s strani britanskega veleposlaništva predana 4. oktobra 1946, s strani ameriškega pa dan kasneje. Diplomatski noti se tudi tokrat vsebinsko nista bistveno razlikovali. Veleposlaništvi sta izrazili svoje razočaranje nad beograjskim izmikajočim se odgovorom na prvo diplomatsko noto in upanje, da bodo tokrat jugoslovanske oblasti opravile natančno preiskavo. Nov seznam, ki je bil priložen diplomatski noti in je bil pripravljen na podlagi natančnih preiskav, je zajemal 4330 imen, pri čemer sta veleposlaništvi poudarili, da tudi tokrat ne moreta zagotoviti njegove absolutne natančnosti.⁴⁰⁷

Jasno je, da se diplomatska nota ni bistveno razlikovala od tiste iz oktobra 1945. To je razvidno tudi iz internega beograjskega odziva, ki je bil naslovljen na takratnega načelnika političnega odseka, Jožeta Brileja. Mirko Vratović, največji jugoslovanski poznavalec problematike, je izrazil mnenje, da je druga ameriška⁴⁰⁸ nota ostra, vendar hkrati tudi negotova. Američani naj bi v noti priznali, da informacije vojnih oblasti niso povsem zanesljive. Po hitrem pregledu seznama, kateremu ni posvetil veliko pozornosti, je Vratović ugotovil enake pomanjkljivosti kot v prvem seznamu: imena so dvakrat ponovljena, pojavljajo se imena že repatriiranih in tistih iz cone B, nekateri osebni podatki so pomanjkljivi itd. V bistvu je bil po njegovih besedah seznam enak prvemu, pri čemer so nekatera imena dodana, nekatera pa so bila izbrisana. Osnovna pomanjkljivost seznama naj bi bila v tem, da so navedena številna imena tistih, ki so izginuli in umrli v bojih, saj je »nemogoče, da bi bili vsi ti deportirani«. ⁴⁰⁹ Kot je že ugotavljal tekom svojih internih preiskav, je to v osnovi bil seznam pogrešanih oseb in ne deportiranih. Očitno so v jugoslovanskem vodstvu ocenili, da se na ta protest ni potrebno odzvati, saj odgovora veleposlaništvi v Beogradu nista nikdar prejeli. Bržkone tudi zato, ker bi ta bil podoben kot tisti iz decembra 1945.

⁴⁰⁶ TNA WO 204/10834, 38A, Belgrade za FO (no. 1286), 6. 9. 1946.

⁴⁰⁷ DAMSP, PA 1946, f. 40, br. 11771, d. 2, Diplomatska nota veleposlaništva Velike Britanije, 4. 10. 1946 in diplomatska nota veleposlaništva ZDA, 5. 10. 1946.

⁴⁰⁸ Odziv se nanaša na ameriško diplomatsko noto, vendar se ta, kot že rečeno, po vsebini in namenu ne razlikuje od britanske.

⁴⁰⁹ DAMSP, PA 1946, f. 40, br. 12033, d. 2, Pitanje deportiraca iz Juliske krajine, 9. 10. 1946.

Tretja diplomatska nota, 9. julij 1947

V času mirovnih pogajanj v Parizu, kjer se je skušal doseči predvsem konsenz Italije in Jugoslavije glede nove razmejitve teritorija Julijske krajine, po pregledu in analizi virov sklepamo, da problem »deportacij« ni igral vidnejše vloge. Kljub temu da je to bil eden izmed najbolj perečih problemov, ki je močno pogojeval italijansko-jugoslovanske odnose ter vplival na javno mnenje v Julijski krajini, ni znano, da bi v Parizu razpravljali o tem. Čeprav sta zahodni zaveznici razmišljali o tem, da bi problematiko »deportiranih« in dotedanji diplomatski noti javno izpostavili, se to ni zgodilo, saj sta se zavedali, da bi to še dodatno otežilo že tako napeto razpravo glede Trsta in meje.⁴¹⁰

Podpis mirovne pogodbe z Italijo 10. februarja 1947 in posledično vzpostavitev diplomatskih odnosov med Italijo in Jugoslavijo spomladi istega leta zaveznikov nista odvrnila od vprašanja »deportiranih«. Tega tudi ni bilo pričakovati, saj so se Anglo-Američani k reševanju problema zavezali z Beograjskim sporazumom. Tako so z britanskega veleposlaništva v Rimu 2. aprila na veleposlaništvo v Beograd poslali nov seznam »deportiranih«, ki naj ne bi bili vključeni v prejšnji seznam iz oktobra 1946. Pri tem so dodali, da se sicer zavedajo, da sta Italija in Jugoslavija vzpostavili diplomatske odnose in bi bilo seveda zaželeno, da sami uredita zadevo, vendar so zavezniki še vedno zavezani z Beograjskim sporazumom.⁴¹¹

Aprila 1947 so tako začeli s pripravi na novo diplomatsko noto in sestavili seznam, ki je tokrat zajemal 3419 oseb (prim. Bajc, 2012a, 325). Pri tem naj bi v dotedanjih preiskavah prišli do zanimive ugotovitve, da jugoslovanske oblasti umeščajo deportirance v dve kategoriji; prva kategorija so civilni deportiranci, ki naj bi zagrešili fašistične zločine (pri čemer so ocenjevali, da gre najverjetneje za povsem navadne civiliste, ki pa so bili včlanjeni v fašistično stranko), druga so vojni ujetniki (vojaki, karabinjerji, finančna straža itd.).⁴¹² Sicer ni jasno, na podlagi česa so britanske oblasti to sklepale in kaj naj bi ta delitev pravzaprav pomenila. Po do sedaj zbranem gradivu jugoslovanskega izvora namreč ni razvidno, da bi ujetnike ločevali na dve kategoriji ali da bi sploh vodili posebno evidenco deportiranih. Gotovo pa je, da so bili nekateri zadrževani kot vojni ujetniki, nekateri pa zaprti po zaporih, kar smo že ugotavljali. Je pa v osnovi ta ugotovitev pomenila, da ni šlo za deportirance, temveč za vojne ujetnike in politične zapornike ali vojne zločince. K temu je potrebno dodati, da očitno na ZVU temu, da so te osebe označili za deportirane, niso pripisovali večjega pomena. V nasprotju s tem so se v Beogradu tega izraza krčevito otepali. Kljub takratnemu mednarodnemu kontekstu torej te deportacije za zaveznike niso bile razumljene podobno kot denimo nacistične deportacije tekom vojne, temveč v čisto dejanskem pomenu te besede – da so bili ti ljudje odvedeni iz tega teritorija.

⁴¹⁰ TNA, FO 371/67412 R7497, Hankey-Rome to Jack R. Colville, Southern Department FO (No. 48/13/47), 22. 5. 1947.

⁴¹¹ TNA FO 371/67412 R4804, Rome to Belgrade (No. 48/11/47), 2. 4. 1947.

⁴¹² TNA FO 371/67412 R7497, AMG Office of the Senior Civil Affairs to Chief of Staff GHQ. CMF. (ref. VG/AMG/208/897): Italians deported from Venezia Giulia, 17. 4. 1947.

V nadaljevanju dokumenta so na ZVU tekom preiskave ugotovili, da je bilo do tedaj repatriiranih 950 oseb, vsaj 50 pa naj bi jih umrlo v ujetništvu.⁴¹³ Teh 50 se je najverjetneje nanašalo na seznam Giuseppeja Stanzioneja, ki ga je predal tudi zavezniškim oblastem, o čemer smo že govorili. Ta ugotovitev dokazuje predvsem to, da so bili v ZVU slabo informirani glede situacije v taboriščih, poleg tega pa so bile informacije povsem zastarele (izhajale so torej še iz avgusta 1945). Pri tem je polkovnik Alfred C. Bowman, zadolžen za civilne zadeve ZVU v Trstu, dodal, da je ravno neuspeh zaveznikov glede »deportiranih«, ki ga je lokalno prebivalstvo ocenjevalo kot nepripravljenost poseganja s strani zaveznikov, razlog za številne kritike proti vojaški administraciji. Tako je na dan ponovno prišel predlog, da bi ZVU pripravila izjavo za medije glede usode »deportiranih« in pričakovanj glede njihovega povratka,⁴¹⁴ vendar se tudi tokrat niso odločili za ta korak. Očitno so se v ZVU soočali s številnimi kritikami na svoj račun in so zato nadaljevali s predajanjem diplomatskih not. Če ne drugo so tako imeli dokazila o tem, da so se trudili, vendar v Beogradu niso bili odzivni.

Britanska ambasada v Beogradu je 9. julija 1947 jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu predala novo diplomatsko noto, že tretjo po vrsti. Ta pravzaprav ni bila vnovični protest, temveč zgolj dopolnilo prejšnji, saj so samo dodali seznam »deportirancev«, ki niso bili zajeti v tistem iz oktobra 1946 (230 oseb). Jugoslovansko vlado so z diplomatsko noto ponovno prosili, naj opravi natančno preiskavo glede usode teh oseb in tistim, ki so bili »deportirani« po krivici, omogoči povratak v domovino.⁴¹⁵ Ni znano, ali je v tem času podobno noto predala tudi ameriška vlada, na podlagi dotedanjega poteka pa sklepamo, da je to storila dan zatem.

So se pa zato na vnovični protest začeli pripravljati jeseni 1947, vendar tokrat z odločitvijo, da bodo posegli samo za tiste »deportirancev«, ki prihajajo iz območja zavezniške cone STO. Seveda je tu nujno izpostaviti, da v to cono ni spadala Gorica, kar pomeni, da je bilo že vnaprej pričakovati, da bo število »deportiranih« znatno manjše od prejšnjih seznamov. Iz Washingtona so 3. novembra 1947 na *Foreign Office* naslovili predlog, da bi iz že obstoječih oblikovali nov seznam, ki bi zajemal samo rezidente cone A STO, in od jugoslovanske vlade zahtevali njihovo takojšnjo vrnitev.⁴¹⁶ *Foreign Office* se je s predlogom očitno strinjal, saj so 7. novembra iz Trsta prejeli depešo, da so že pričeli s pripravo novega seznama, ki ga bodo v najkrajšem možnem času posredovali na veleposlaništvu v Beograd.⁴¹⁷ Z novo diplomatsko noto se ni strinjal britanski veleposlanik Stevenson, ki je izrazil prepričanje, da obstaja le majhna verjetnost, da je katera od teh oseb sploh še živa in da so bile tri diplomatske note (od tega so odgovor prejeli le na prvo, ostali dve pa naj bi v Beogradu ignorirali) dovolj.⁴¹⁸ Z njegovimi pomisleki v Londonu niso bili zadovoljni, saj so izrazili prepričanje, da so razmere, odkar je bilo usta-

⁴¹³ TNA FO 371/67412 R7497, AMG Welfare Division Displaced Persons Branch to AMG S.C.A.O. (ref. AMG/VG/DP/15): Italians deported from Venezia Giulia, 11. 4. 1947.

⁴¹⁴ TNA FO 371/67412 R7497, AMG Office of the Senior Civil Affairs to Chief of Staff GHQ. CMF. (ref. VG/AMG/208/897): Italians deported from Venezia Giulia, 17. 4. 1947.

⁴¹⁵ TNA FO 371/67412 R10055, Note to Yugoslav Ministry of Foreign Affairs (No. 719), 9. 7. 1947.

⁴¹⁶ TNA FO 371/67412 R14713, Washington to FO (No. 6161), 3. 11. 1947.

⁴¹⁷ TNA FO 371/67412 R14896, Trieste to FO (No. 374), 7. 11. 1947.

⁴¹⁸ TNA FO 371/67412 R14906, Belgrade to FO (No. 1196), 8. 11. 1947.

novljeno STO, povsem drugačne. Medtem ko so pred tem do prebivalstva Julijske krajine imeli samo »moralne obveznosti« – so poudarili v *Foreign Officeu* – ima sedaj general Terence Sidney Airey (tedaj načelnik in vojaški guverner STO) do prebivalstva cone A STO tudi določene odgovornosti in dolžnosti. Ker naj bi Jugoslavija jasno izrazila namen, da bo vprašanje Trsta izpostavila tudi pred Varnostnim svetom Organizacije združenih narodov (OZN),⁴¹⁹ so bili Britanci mnenja, da obstaja velika verjetnost, da se bo s tem odprlo tudi vprašanje »deportacij«. Zato naj bi bilo dobro, da imajo zavezniki na razpolago čim več dokazov, da so se zavzemali za usodo »deportiranih« in poskušali pregovoriti jugoslovanske oblasti, da te ujetnike vrnejo.⁴²⁰

Nov seznam je zajemal 238 civilistov in 351 pripadnikov vojske ali drugih vojaških formacij, ki so bili v času »deportacije« rezidenti anglo-ameriške cone STO – skupaj torej 589 oseb.⁴²¹ Gre seveda za precej nižje število od prejšnjih, v glavnem zato, ker seznam ni zajemal »deportirancev« iz Gorice. Poleg tega, kot je v spremnem dopisu obrazložil politični svetovalec v ZVU, W. J. Sullivan, tudi nov seznam ni bil povsem zanesljiv. Očitno so se zavezniške oblasti v STO v zadevo veliko bolj poglobile, kot je bilo storjeno pred tem. Sullivan je namreč izrazil prepričanje, da je bilo »deportiranih« le nekaj takih, ki so bili aretirani po krivici, večina pa so bili aktivni fašisti in ne zgolj pripadniki fašistične stranke. Posledično se mnogo slednjih, tudi če so bili repatriirani, ni zglasilo pri zavezniških oblasteh, ker so se bali vnovične aretacije.⁴²²

Gre za prvi tovrstni komentar, ki pravzaprav poudarja, da ti, ki se niso vrnili (ali se niso zglasili oblastem po povratku), niso bili nedolžni civilisti. Očitno so torej prišli do ugotovitve, da se je v pretežni meri okrog problema pretiravalo. Tudi ta ugotovitev je gotovo pripomogla k temu, da se glede problema zavezniki niso več močno zavzemali, vendar so to storili le iz dolžnosti, da bi se izognili očitkom, da se temu ne posvečajo (dovolj). V spremnem dopisu novim seznamom, ki jih je pripravil oddelek *Welfare & Displaced Persons* ZVU, je navedeno, da je bilo do tedaj repatriiranih že nekje 1100 oseb, o čemer pa proitalijanski mediji niso poročali.⁴²³ Nad tem očitno niso bili posebej presenečeni, kar je še dodatno okrepilo prepričanje, da gre pri »deportiranih« predvsem za medijsko kampanjo in v glavnem za pretiravanje, ne pa za realen problem.

Jugoslovanska gospodarska delegacija v Trstu

Po tehtnem premisleku so se anglo-ameriške oblasti dogovorile, da novega seznama ne bodo posredovale preko veleposlaništev v Beogradu, temveč bo to storil general Airey preko jugoslovanskih oblasti za zvezo v Trstu (*Yugoslav Liaison*

⁴¹⁹ O tem je sicer časnik *L'Unità* poročal že leto pred tem, 17. oktobra 1946 (*L'Unità* 1946c).

⁴²⁰ TNA FO 371/67412 R14906, FO to Belgrade (No. 2308), 15. 11. 1947.

⁴²¹ TNA FO 371/67412 R15616, Trieste to Belgrade (No. 204), 25. 11. 1947.

⁴²² TNA FO 371/67412 R16240, W. J. Sullivan, Office of the British Political Adviser to the Commander, British/United States zone FTT to G. L. Clutton, British Embassy Belgrade, 25. 11. 1947.

⁴²³ TNA FO 371/67412 R16240, Welfare&Displaced Persons division to HQ AMG, FTT (Ref. AMG/FTT/WEL/15), 24. 11. 1947.

Authorities).⁴²⁴ K temu je najverjetneje botrovala tudi beograjska neodzivnost na zadnji dve diplomatski noti. Slednjo je britanski funkcionar Warner, kot smo že omenili, pripisoval predvsem temu, da je prvi seznam vseboval številne napake.⁴²⁵

Seznam (589 oseb) z dopisom je bil zato 27. decembra 1947 predan vodji jugoslovanske gospodarske delegacije v Trstu (*Privredna delegacija Federativne narodne republike Jugoslavije u Trstu*, dalje: Gospodarska delegacija), Francetu Hočevarju. Poleg že poznane obrazložitve o ne povsem zanesljivem seznamu, se je dopis nadaljeval s prošnjo, naj delegacija opravi natančno preiskavo ter omogoči tistim, ki so bili neupravičeno »deportirani«, povratek domov.⁴²⁶ Nova nota je bila torej spisana v podobnem tonu kot prejšnje, z enako zahtevo po repatriaciji tistih, ki so bili »deportirani« po krivici. Ker odgovora niso prejeli, so nov poziv, brez seznama, vendar so se nanj sklicevali, gospodarski delegaciji posredovali 6. marca 1948 in nato še 4. maja 1948.⁴²⁷ Zavezniki so torej s tem ubrali novo taktiko in skušali zadevo prenesti na lokalno raven, v upanju na večjo odzivnost v krogih jugoslovanskega vodstva.

Sporazum o amnestiji: da ali ne?

Medtem ko so se v ZVU ukvarjali z neodzivnostjo s strani Jugoslovancev, pa so italijanski krogi v Trstu pričeli pritiskati nanje, naj sklenejo podoben sporazum o amnestiji z Jugoslavijo, kot so ga pripravljali Italijani.⁴²⁸ Sporazum med Jugoslavijo in Italijo, ki je bil sklenjen 7. aprila 1948, namreč ni zajemal oseb, ki so bili rezidenti britansko-ameriške cone A STO (prav tako ne tistih iz cone B, predlog glede tega pa se pričakovano sploh ni pojavil, saj je ta teritorij spadal pod jugoslovansko upravo). Iz ZVU so sprva predlog zavračali, saj so menili, da je jugoslovanskih ujetnikov v Trstu zelo malo, hkrati pa so bili prepričani, da repatriacija deportiranih ne more biti predmet barantanja. Zato so predlagali, da bi najprej počakali na odgovor s strani jugoslovanske Gospodarske delegacije.⁴²⁹ Po tem, ko so iz *Foreign Officea* na ZVU naslovili prošnjo za natančnejšo obrazložitev, zakaj se s predlogom italijanske misije ne strinjajo,⁴³⁰ je politični svetovalec Sullivan iz Trsta odgovoril, da so vojaške oblasti ZVU glede tega molčeče. Kljub temu naj bi mu uspelo izvedeti, da se oblastem zdi sramotno, da bi s tem Jugoslovani ponovno odprli primere tistih, ki so bili po zaslišanju priprti v Avstriji (odgovor se je nanašal na štiri primere, ki so bili aretirani med julijem

⁴²⁴ TNA FO 371/67412 R16578, Washington to FO (No. 7032), 16. 12. 1947; FO to Trieste (No. 717), 19. 12. 1947.

⁴²⁵ TNA FO 371/67412 R14906, komentar funkcionarja na ovoju mape, F. A. Warner, 13. 11. 1947.

⁴²⁶ TNA FO 371/72504 R381, F. G. A. Parsons, Colonel, Chief, British/U.S. Zone FTT, Planning and Advisory Staff to Dr. Hočevar, Chief of Yugoslav Economic Delegation (Ref. ED/S/J/14-1A): Deportees, 27. 12. 1947.

⁴²⁷ TNA FO 371/72504 R6161, F. G. A. Parsons, Colonel, Chief, British/U.S. Zone FTT, Planning and Advisory Staff to Dr. Hočevar, Chief of Yugoslav Economic Delegation (Ref. ED/S/J/14-8): Deportees, 4. 5. 1948.

⁴²⁸ TNA FO 371/72504 R3616, Memorandum Italian Mission, Trieste (No. 1421), 1. 3. 1948.

⁴²⁹ TNA FO 371/72504 R3616, B. C. Flynn to FO (No. 16), 12. 3. 1948.

⁴³⁰ TNA FO 371/72504 R3616, Southern Department, FO to Political Adviser's Office, Trieste (Ref. 3616/381/70), 3. 4. 1948.

1946 in julijem 1947).⁴³¹ Ko so iz *Foreign Officea* sporočili, da so vojaške oblasti v Avstriji nedavno pristale na izpustitev dotičnih štirih oseb,⁴³² je Sullivan iz Trsta sporočil, da je ZVU pristopila h Gospodarski delegaciji in je to največ, kar lahko trenutno stori, ne da bi pri tem izgubila ugled.⁴³³ Očitno je torej vojaške oblasti motilo predvsem to, da bi se – kot so sami ocenjevali – problem (po krivici) aretiranih in deportiranih enačil s tistimi, ki so jim zavezniške oblasti pravično sodile.

Po poročanju pomočnika britanskega političnega svetovalca generalnega štaba ZVU se je predlog ponovno odprl, ko se je oktobra 1948 bližala prva izmenjava ujetnikov med Italijo in Jugoslavijo. Pomočnik političnega svetovalca je zato predlagal, da bi k jugoslovanski vladi pristopili z novo diplomatsko noto, saj s strani jugoslovanske Gospodarske delegacije, kljub trem pozivom, niso prejeli nobenega odgovora.⁴³⁴ Kljub takemu mnenju so se nazadnje odločili za ponovni poziv Gospodarski delegaciji, ki je bil slednji posredovan 20. oktobra 1948. V pozivu so se sklicevali na pogovor iz 12. oktobra 1948 v Trstu, tekem katerega je Hočevar obljubil, da bo zadevo kot nujno predstavil jugoslovanski vladi. Zato so na ZVU pričakovali, da bodo kmalu prejeli odgovor glede tega vprašanja.⁴³⁵ Dne 29. oktobra so delegaciji, na telefonsko prošnjo, ponovno posredovali poziv in seznam iz 27. decembra 1947 (na njem je, kot rečeno, bilo 589 oseb).⁴³⁶ Z ZVU so zato predlagali, da se k Jugoslaviji pristopi z novo diplomatsko noto.⁴³⁷

Četrta diplomatska nota, 17. december 1948

Da se bo tokratna diplomatska nota razlikovala od dotedanjih, je postalo jasno, ko so iz britanske ambasade v Rimu sporočili, da tudi z italijanskega zunanjega ministrstva nagovarjajo diplomate obeh držav, da bi ZVU sklenila sporazum o amnestiji.⁴³⁸ Kljub temu da se vodstvo zavezniške uprave s tem še vedno ni strinjalo, saj je bilo prepričano, da ne morejo enačiti deportiranih oseb s tistimi Jugoslovani, ki so bili po javnem sojenju obsojeni v Trstu,⁴³⁹ je britansko veleposlaništvo v Beogradu 17. decembra 1948 jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu predalo novo diplomatsko noto (tokrat brez seznama). V njej so izpostavili tri sporočila gospodarski delegaciji, na katera niso dobili odgovora. Zato so predlagali, naj Jugoslavija razmisli o podobnem sporazumu o amnestiji, kot ga je

⁴³¹ TNA FO 371/72504 R5454, British Political Adviser to G. A. Wellinger, Southern Department, FO (No. 4/8/48), 20. 4. 1948.

⁴³² TNA FO 371/72504 R5454, FO to Trieste (No. 349), 2. 5. 1948.

⁴³³ TNA FO 371/72504 R6161, British Political Adviser to G. A. Wellinger, Southern Department, FO (No. 4/11/48), 11. 5. 1948.

⁴³⁴ TNA FO 371/72504 R11919, Assistant British Political Adviser to Southern Department, FO (No. 4/17/48), 14. 10. 1948.

⁴³⁵ TNA FO 371/72504 R12193, F. G. A. Parsons, Colonel, Chief, British/U.S. Zone FTT, Planning and Advisory Staff to Yugoslav Economic Delegation (Ref. ED/S/J/14): Deportees, 20. 10. 1948.

⁴³⁶ TNA FO 371/72504 R12465, R. Baltzer for F. G. A. Parsons, Colonel, Chief, Planning and Advisory Staff to Yugoslav Economic Delegation (Ref. ED/S/J/14-19), 29. 10. 1948.

⁴³⁷ TNA FO 371/72504 R12924, Trieste to FO (No. 596), 15. 11. 1948.

⁴³⁸ TNA FO 371/72504 R13927, British Embassy Rome-Hector McNeil, FO (No. 392), 4. 12. 1948.

⁴³⁹ TNA FO 371/72504 R14324, Trieste to FO (No. 657), 21. 12. 1948.

sklenila z Italijo, in sicer na podlagi seznamov, ki so že bili predani gospodarski delegaciji (589 oseb).⁴⁴⁰

Zatem je britanski veleposlanik v Beogradu izrazil mnenje, da je iz preteklih izkušenj jasno, da s predajo diplomatske note ne bodo rešili usode nobenega od »deportiranih«. Prepričan je bil, da je le še malo teh živih, saj naj bi bili ubiti v času »terorja« leta 1945, oziroma so se ti že vrnili domov, a se niso zglasili pri oblasteh zaradi svoje pretekle povezanosti s fašizmom. Izrazil je dvom v to, da bi jugoslovanske oblasti imele evidenco katere izmed omenjenih oseb in je zato bilo malo verjetno, da bodo priznale njih deportacijo. Kljub temu je pozitivno ocenil možnost, da se bodo jugoslovanske oblasti strinjale s sporazumom, če je katera od teh oseb še v zaporih po Jugoslaviji. Vendar naj bi izkušnja Italijanov⁴⁴¹ kazala, da bodo Jugoslovani izrecno vztrajali na recipročnosti.⁴⁴²

Kljub nasprotnem prepričanju anglo-ameriških oblasti je jugoslovanska gospodarska delegacija pričela redno posredovati prošnje in seznam 589 »deportiranih« na jugoslovansko zunanje ministrstvo. Prvo je tako posredovala že 7. januarja 1948, torej le nekaj dni po tem, ko je 27. decembra 1947 prvič prejela seznam. Kot je razvidno iz vnovičnega dopisa, ki je bil 8. oktobra 1948 naslovljen na takratnega pomočnika ministra za zunanje zadeve, Vladimirja Popovića, do tedaj delegacija s strani vrhovnih jugoslovanskih oblasti ni prejela še nobenega odgovora, čeprav je ministrstvo redno obveščala o prejetih prošnjah s strani ZVU. Hočevar je ob tej priliki izrazil mnenje, da čeprav gre za »provokacijo s strani anglo-ameriških oblasti in mestnih italijanskih šovinističnih strank, ki želijo na ta način kompromitirati našo [jugoslovansko] vojaško upravo v Trstu v maju 1945«, je potrebno podati nek odgovor in ne dopuščati, da ostaja to vprašanje odprto, saj se s tem omogoča obrekovanje Jugoslavije.⁴⁴³ Kot kaže je ta končno vzbudil v Beogradu zanimanje za problem, saj je na zunanje ministrstvo 1. novembra 1948 posredoval seznam »deportirancev«, ki ga je prejel s strani ZVU, in pristojne na ministrstvu tudi obvestil, da že potekajo preiskave o jugoslovanskih obsojencih v con A, ki bi bili primerni za amnestijo.⁴⁴⁴

Peta in šesta diplomatska nota, 1949

Kljub temu da je repatriacija italijanskih vojnih ujetnikov bila (formalno) zaključena že leta 1947, se je januarja 1949 v Jugoslaviji zaključevala splošna repatriacija vseh vojnih ujetnikov. Iz britanskega veleposlaništva v Beogradu so tako 8. februarja 1949 obvestili London, da se je po poročanju dnevnika *Borba*

⁴⁴⁰ TNA FO 371/72504 R14478, Note to the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs from H. M. Embassy Belgrade (No. 738): Deportation of Italian nationals from Venezia Giulia, 17. 12. 1948.

⁴⁴¹ Pri izmenjavi ujetnikov med Jugoslavijo in Italijo je namreč prihajalo do številnih težav, o čemer smo že pisali v prejšnjih poglavjih.

⁴⁴² TNA FO 371/72504 R14563, British Embassy Belgrade to Southern Department, FO (No. 82/20/48), 24. 12. 1948.

⁴⁴³ DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 46285, d. 8, Dopis dr. Franceta Hočevarja, vodje jugoslovanske gospodarske delegacije v Trstu, na Ministrstvo za zunanje zadeve, pomočniku ministra Vladimirju Popoviću, 8. 10. 1948.

⁴⁴⁴ DAMSP, PA 1949, f. 47, br. 428778, d. 8, Dopis dr. Franceta Hočevarja s seznamom domnevnih deportirancev na Ministrstvo za zunanje zadeve, 1. 11. 1948.

repatriacija vojnih ujetnikov zaključila. Pri tem je časopis navedel števila, po katerih naj bi bilo leta 1945 prijetih 221.287 vojnih ujetnikov vseh nacionalnosti. Do 18. januarja 1949 je bilo po jugoslovanski razlagi repatriiranih 209.499 oseb. Razlika (11.788) – se pravi tistih, ki se niso vrnili – je bila porazdeljena v naslednje kategorije:

- umrlih: 6215,
- ostali na pogodbenem delu v Jugoslaviji: 4225,
- vojni zločinci: 1348 (od tega jih preiskujejo 976, 372 pa jih čaka na sojenje).⁴⁴⁵

Očitno se, kljub zaključku s splošno repatriacijo in izmenjavo pomiloščenih oseb, iz Jugoslavije še vedno niso vrnili vsi »deportiranci«. Dne 17. februarja 1949 je zato britansko veleposlaništvo jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu predalo novo diplomatsko noto in tej je 5. aprila 1949 sledila še ena, ki je bila po vsej verjetnosti tudi zadnja. Obe sta se ponovno nanašali na sporazum glede amnestije italijanskih ujetnikov, ki naj bi še vedno bili v Jugoslaviji.⁴⁴⁶

Jugoslovansko zunanje ministrstvo je v ta namen notranjemu ministrstvu naslovilo dopis, v katerem so izrazili mnenje, da *»bi bilo koristno, da se ta izmenjava čim prej doseže«*.⁴⁴⁷ Iz nadaljnje korespondence ni razvidno, da bi prišlo do konkretnjših dogovarjanj ali do sklenitve dogovora. Morda tudi zato, ker je ravno v tem obdobju prihajalo do velikih nesoglasij glede izmenjave ujetnikov med Italijo in Jugoslavijo.

Ugotovitve anglo-ameriških oblasti

Anglo-Američani so v času preiskav prihajali do številnih zanimivih ugotovitev, ki so bile pogosto v nasprotju s tem, kar so trdile italijanske ali jugoslovanske oblasti, ki so vselej zanikale deportacije. Med drugim so menili, da so se mnogi deportirani vrnili, čeprav tega niso prijavili oblastem, ali so umrli tekom bojev za osvoboditev oziroma že na poti do taborišč, zato v Jugoslaviji niso bili zabeleženi v nobeni evidenci. Poleg tega so ocenili, da deportirani niso bili (zgolj) civilisti, kot je to trdila italijanska vlada in predvsem javnost, temveč v prvi vrsti aktivni fašisti. Glede števila deportiranih zato pravzaprav niso prišli do konkretnih zaključkov. Kot smo videli, so tekom let pripravili številne sezname, ki so na koncu (za cono A STO) šteli manj kot 600 oseb. Pa še za te niso bili povsem prepričani v njihovo zanesljivost.

Zanimivo je, da v svojih diplomatskih notah Anglo-Američani niso nikdar opozorili na slabe razmere, ki naj bi vladale v taboriščih, kljub temu da so o tem opravili preiskavo in so na italijanski strani mediji o tem večkrat pisali. Sprva, v prvi diplomatski noti oktobra 1945, so to sicer želeli storiti, vendar

⁴⁴⁵ TNA FO 371/78765 R1490, Belgrade to FO: Repatriation of prisoners of war from Yugoslavia (No. 83), 8. 2. 1949.

⁴⁴⁶ DAMSP, PA 1949, f. 47, d. 8, prevod diplomatske note britanskega veleposlaništva v Beogradu, 5. 4. 1949.

⁴⁴⁷ DAMSP, PA 1949, f. 47, d. 8, dopis jugoslovanskega MZZ na MNZ glede izmenjave ujetnikov s cono A STO, 20. 4. 1949.

je prišlo navodilo o tem do veleposlaništev prepozno. Tega tudi kasneje niso storili. Najverjetneje so zadevo raje prepustili Mednarodnemu odboru Rdečega križa, ki je bil glede teh zadev še najbolj pristojen. Poleg tega so se dokaj kmalu v zavezniških vrstah pričeli zavedati, da v Italiji celotne problematike niso dobro pretehtali ali preiskali. Po poletju 1945 so se namreč razmere za vojne ujetnike v Jugoslaviji precej izboljšale, v Italiji pa so še vedno vztrajali, da so te slabe, in se pri tem sklicevali predvsem na opise in dogodke iz poletnih mesecev 1945.

Pregled primarnih virov nam tudi pokaže, da se jugoslovanska vlada vse od odziva na prvo noto ni več uradno odzvala na zavezniške diplomatske posege. Britanci so sklepali, da je to posledica predvsem številnih napak v prvi diplomatski noti; s tako razlago se glede na potek dogodkov in kontekst tudi strinjamo. Obenem je treba izpostaviti, da Jugoslovani »deportacij« že od vsega začetka niso priznavali, kot tudi ne vseh oseb, ki so bile na seznamih navedene kot »deportirane« – to so izpodbijali v odgovoru na prvo diplomatsko noto in podobno je Vratović ugotavljal ob drugi diplomatski noti. Sklepamo torej, da na diplomatske note namerno niso odgovarjali, ker so tovrstne akcije ocenjevali za provokacije, saj so, ne glede na jugoslovanski odziv, Anglo-Američani vztrajali s po beograjski oceni spornimi seznamami, polnimi napak in pomanjkljivosti.

DELEGACIJA MEDNARODNEGA ODBORA RDEČEGA KRIŽA V JUGOSLAVIJI

Čeprav so z diplomatskega vidika bili Anglo-Američani tisti, ki so se še največ ukvarjali z usodo »deportiranih« (poleg Italije in Jugoslavije), je v monografiji predstavljena tudi vloga Mednarodnega odbora Rdečega križa.⁴⁴⁸ Ta je bil tekom druge svetovne vojne in po njej namreč še najbolj prisotjen za posege, povezane z usodo vojnih ujetnikov in drugih internirancev, predvsem pa je skrbel za repatriacijo le-teh in s svojimi posegi in pomočjo skušal olajšati življenje v ujetništvu. Že tekom vojne, januarja 1945, je zato delegacija CICR v Jugoslaviji pozvala takratno jugoslovansko vodstvo, naj v odnosu do nemških in italijanskih vojnih ujetnikov ravnajo v skladu s *Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki* iz leta 1929. Čeprav je bila Kraljevina Jugoslavija podpisnica Ženevske konvencije in jo je 20. maja 1931 tudi ratificirala, je bilo ob koncu vojne namreč jasno, da se bo CICR glede ravnanja z ujetniki moral pogajati s Titovim vodstvom. Vse aktivnosti CICR so namreč vedno pogojene s privolitvijo države, na katere teritoriju se zaščitene osebe nahajajo (Klanšek, 1973, 88). CICR si je s pozivom bržkone želel zagotoviti, da bo tudi nova nastajajoča jugoslovanska država spoštovala konvencijo, do katere se je obvezala njena predhodnica.

V svojem odgovoru 12. aprila 1945 je takratni minister za socialno skrbstvo, Anton Kržišnik, poudaril, da bodo jugoslovanske oblasti spoštovale *Ženevsko konvencijo* le v primeru, da bo ta spoštovana v odnosu do jugoslovanskih vojnih ujetnikov v Nemčiji. Pri tem je namignil vodstvu CICR, naj se pozanima, kako so sovražne vojske ravnale z jugoslovanskimi vojnimi ujetniki in partizani od leta 1941 dalje. K temu je dodal, da bodo na podlagi posredovanih dokazov (najverjetneje so mišljeni dokazi o aktivnostih CICR v korist jugoslovanskih državljanov) jugoslovanske oblasti spoštovale ne samo *Ženevsko konvencijo*, temveč tudi vse sklepe glede ravnanja z vojnimi zločinci, ki so jih zaveznice sprejele na konferencah v Moskvi, na Teheranu in Jalti oziroma bodo sprejeti v prihodnje.⁴⁴⁹

Že iz te note je bilo razvidno, da je novo jugoslovansko vodstvo do CICR gojilo določene zamere in nezaupanje do njegovih aktivnosti. Kot se je kasneje izkazalo, so bili namreč v Jugoslaviji prepričani, da CICR ni storil dovolj (ali sploh kaj), da bi pomagal jugoslovanskim vojnim ujetnikom in internirancem v času vojne. Tekom druge svetovne vojne namreč nacistične oblasti partizanom (kot neredni bojni formaciji) niso priznavale statusa vojnih ujetnikov, kar pomeni, da ti niso bili zaščiteni s strani *Ženevske konvencije*. Zato so bile jugoslovanske oblasti prepričane, da so se na CICR premalo zavzeli za pravice tako partizanskih ujetnikov kot tudi internirancev v nacističnih in fašističnih taboriščih. Zaradi pomanjkanja pravne podlage za zaščito teh oseb prav veliko v Ženevi tudi niso mogli storiti, vendar jugoslovanske oblasti do tega niso kazale razumevanja.

Status vojnih ujetnikov v Jugoslaviji se je tako začel urejati šele proti koncu vojne. Le nekaj dni po Kržišnikovem odgovoru, 15. aprila 1945, je Generalštab (GŠ) Jugoslovanske

⁴⁴⁸ Del rezultatov, ki jih je prinesla raziskava glede vloge Mednarodnega odbora Rdečega križa pri reševanju problematike »deportacij«, je bilo objavljenih tudi v znanstveni reviji *Acta Histriae* (Lampe, 2019b).

⁴⁴⁹ ACICR, B G 17 05-235, Ministre de la Prevoyance Sociale, Anton Kržišnik, za Delegation du CICR, no. 1346, 13. 4. 1945.

armade (JA), na podlagi 77. člena *Ženevske konvencije*,⁴⁵⁰ izdal ukaz o formiranju Odseka za vojne ujetnike, ki bo spadal pod nadzor Ministrstva za narodno obrambo. Odsek je s tem postal uradni informacijski biro za vojne ujetnike JA in je bil pristojen za:

- vodenje natančne evidence vojnih ujetnikov in posredovanje podatkov pristojnim službam,
- skrb in nadzor nad taborišči vojnih ujetnikov,
- nadzor in sprejemanje potrebnih ukrepov za dosledno upoštevanje odredb *Ženevske konvencije*.⁴⁵¹

Tako je bil šele v zadnjem mesecu vojne oblikovan odsek, ki je obravnaval vprašanja, povezana z vojnimi ujetniki. Pri tem je bilo natančno izpostavljeno, da bo skrbel tudi za upoštevanje odredb *Ženevske konvencije*, s čimer je postalo jasno, da so se jugoslovanske oblasti še kako zavedale posledic nespoštovanja konvencij v obdobju, ko so iskale mednarodno podporo. O ustanovitvi odseka je bila delegacija CICR obveščena 17. aprila.⁴⁵²

Kot je poročal namestnik delegata CICR, Rodolphe Schindler, naj bi redne stike delegacija v Beogradu z Odsekom za vojne ujetnike vzpostavila nekje v mesecu juliju 1945. V svoji depeši za vodstvo CICR je pojasnil, da je v pogovorih s polkovnikom Ilijo Pavlovičem, predstavnikom Odseka za vojne ujetnike, prejel zagotovila, da so bili sprejeti prvi ukrepi za aplikacijo *Ženevske konvencije* in da se bodo vojaške oblasti trudile, da jo bodo, v okviru zmožnosti, tudi upoštevale. Pri tem naj bi polkovnik tudi poudaril, da bodo to storili, kljub temu da sovražnik (italijanske in nemške okupacijske oblasti) te konvencije ni spoštoval, predvsem ne v odnosu do zajetih partizanov. Obenem je Pavlovič že izpostavil nekaj težav pri oskrbi ujetnikov, predvsem pomanjkanje oblačil in obutve, kar bi v zimskih mesecih lahko bilo problematično. Pereče naj bi bilo tudi vprašanje taborišč, saj je zanje primanjkovalo lokacij in gradbenega materiala. Schindler je zato dodal, da zamude pri vzpostavitvi taborišč v skladu s konvencijo niso posledica slabe volje, temveč kaotičnega stanja, v katerem se je država znašla po vojnem opustošenju.⁴⁵³ Schindler je torej konec julija ugotavljal, da so neurejene razmere po taboriščih posledica predvsem slabe gospodarske situacije v državi. Pavlovič mu namreč v pogovorih, razumljivo, ni objasn timer težav, ki se pojavljalo zaradi neposlušnosti štabov taborišč, o katerih smo govorili v poglavju glede razmer v taboriščih.

Na tem mestu moramo izpostaviti, da je bilo s slabo situacijo v jugoslovanskih taboriščih, zaradi pomanjkanja sredstev, seznanjeno tudi italijansko vodstvo. Dne 5. oktobra 1945 je namreč na italijanskem Predsedstvu sveta ministrov (*Presidenza del Consiglio dei Ministri*, PCM) potekal sestanek Odbora za pomoč rojakom v tujini (*Comitato per l'assistenza ai connazionali all'estero*), katerega so se udeležili Camillo Feraudo kot vodja kabineta PCM, tajnik CRI, predstavniki zunanjega ministrstva, vojnega ministrstva, finančnega ministrstva in Ministrstva za povojno oskrbo ter Carlo Mottironi,

⁴⁵⁰ 77. člen konvencije predvideva, da mora vsaka država, ki zadržuje vojake sovražnih armad, ustanoviti uradni biro za zbiranje in posredovanje informacij o vojnih ujetnikih.

⁴⁵¹ AJ, 642, šk. 10, a. e. 31, Ukaz o formiranju Odseka za vojne ujetnike, 15. 4. 1945.

⁴⁵² ACICR, B G 17 05-235, Ministère des Affaires Etrangères, Ministre-Adjoint Vladimir Velebit, za Délégué du CICR, št. 430, 17. 4. 1945.

⁴⁵³ ACICR, B G 10, Yougoslavie, R. Schindler, Délégué-Adjoint a Belgrade, za CICR, št. 223/1945, 27. 7. 1945.

Slika 19: Pisarna Delegacije Mednarodnega odbora Rdečega križa v Beogradu, 1947 (CICR archives (ARR), V-P-HIST-E-05122).

delegat CRI v Švici. Slednji je prisotne na srečanju med drugim seznanil s tem, da je ujetnikom v Jugoslavijo nujno poslati materialno pomoč, predvsem topla oblačila in obutev ter hrano in higienske pripomočke. Na podlagi zapisnika sklepamo, da so kasneje to pomoč tudi poslali v Jugoslavijo.⁴⁵⁴

Kljub prvim stikom in pogovorom glede razmer vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, je delegacija CICR v Jugoslaviji ravno v tem obdobju doživljala pomembne spremembe, ki so seveda vplivale na njeno delo. Avgusta 1945 je dotedanjega glavnega delegata v Beogradu, Rodolpha Vögeliya, ki je kot predstavnik CICR na jugoslovanskem ozemlju deloval tekom vojne, zamenjal François Jaeggy. O njegovem imenovanju so pogovori potekali že meseca julija, 2. avgusta 1945 pa je bil Vögeli obveščen, da je Jaeggy sprejel funkcijo, katero naj bi nastopil 10. avgusta.⁴⁵⁵ Kljub temu Jaeggy v Beograd ni prispel vsaj do konca tega meseca, kot nam dokazuje prošnja za priporočilno pismo, ki je bila 24. avgusta naslovljena na predstavnika ARC v Ženevi. V prošnji je bilo navedeno, da bosta predstavnika CICR (poleg Jaeggyja se je v Beograd odpravil tudi Hermann Mooser, vodja sanitetne misije CICR za Jugoslavijo) v državo potovala okoli 29. avgusta.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ ASCCRI, L 22, C 401, f. 16, PCM, Comitato per l'assistenza ai connazionali all'estero, Verbale della riunione del 5 ottobre 1945.

⁴⁵⁵ ACICR, B G 17 05-239, Directeur de la Division des Delegations CICR, H. Fauconnet, za Rodolphe Vögeli, 2. 8. 1945.

⁴⁵⁶ ACICR, B G 17 05-241, Fauconnet za Francis B. James, Représentant de la Croix-Rouge américaine, 24. 8. 1945.

Slika 20: Delegacija Mednarodnega odbora Rdečega križa v Beogradu, 1947. Na sliki najverjetneje⁴⁵⁵ vodja delegacije François Jaeggy (CICR archives (ARR), V-P-HIST-E-05123).

Tako je bila v mesecu juliju (ko je bilo že jasno, da bo Vögeli prepustil svojo funkcijo vodje delegacije in je bil očitno odsoten, saj je njegovo delo kot namestnik opravljal Schindler) in avgustu delegacija le delno aktivna in opravljala le najnujnejše posle. Iz tega obdobja tudi ni nobenih poročil iz taborišč, saj jih delegacija ni obiskovala, hkrati pa niti ni povsem jasno, ali je v tem času sploh že imela dovoljenje jugoslovanskih oblasti za obiskovanje objektov, kjer so bili nastanjeni vojni ujetniki.

Nova delegacija v Jugoslaviji je bila od konca meseca avgusta sestavljena iz naslednjih članov: François Jaeggy, vodja delegacije, Rodolphe Vögeli,⁴⁵⁸ delegat, Rodolphe Schindler,⁴⁵⁹ namestnik delegata ter Paul Thillot, namestnik delegata, zadolžen za saniteto. Ti so bili nastanjeni v Beogradu, medtem ko je funkcijo delegata v Zagrebu opravljal Julio Schmidlin.⁴⁶⁰

Delegacija je v času svojega delovanja opravljala intenzivno delo na področju pomoči civilnemu prebivalstvu in internirancem ter vojnim ujetnikom. Do prekinitve delovanja spomladi 1947 je delegacija opravljala številne naloge v korist vojnim ujetnikom, in sicer inšpekcije taborišč in bolnišnic, skrbela je za pretok korespondence, zbirala informacije o pogrešanih ter razporejala ujetnikom namenjene pakete

⁴⁵⁷ V spletnem arhivu ni navedeno, kdo je delegat na sliki. Da gre za Jaegyja sklepamo na podlagi primerjave z drugimi slikami tega delegata, ki jih lahko najdemo na spletni strani CICR.

⁴⁵⁸ V dokumentih CICR imenovan tudi Rudolf Voegeli.

⁴⁵⁹ V dokumentih CICR imenovan tudi Rudolf Schindler.

⁴⁶⁰ V dokumentih CICR imenovan tudi kot Jules Schmidlin, ACICR, B G 17 05-241, Struktura delegacije v Jugoslaviji, nota za delegacijo CICR v Italiji, Pierre Caillard, Division des Délégations, za de Salis, št. 3809, 27. 8. 1945.

pomoči. Poleg tega je bila v rednih stikih z jugoslovanskim vodstvom, saj je skušala zagotoviti ravnanje z ujetniki v skladu s konvencijo ter pridobiti sezname vojnih ujetnikov in akte o smrti.

Na tem mestu ne bomo posebej obravnavali številnih aktivnosti, ki jih je delegacija (in posamične misije) izvedla v korist vojnih ujetnikov v Jugoslaviji. Osredotočili se bomo predvsem na problematiko »deportiranih« iz Julijske krajine ter kako in koliko je delegacija posegala v primeru teh oseb. Ker te dejavnosti pogosto niso bile ločene od pomoči, namenjene drugim italijanskim vojnim ujetnikom se bomo, vsaj delno, posvetili tudi temu vprašanju.

Prvi pozivi italijanske vlade na Mednarodni odbor Rdečega križa glede »deportiranih«

Italijanska vlada neposrednih pozivov na CICR v Ženevo ni pošiljala, temveč se je za to posluževala delegacije v Italiji, CRI ali svojih predstavnikov v Ženevi (veleposlaništva, delegata CRI v Ženevi Carla Mottironija idr.). Ti so kot posredniki na CICR naslovili številne prošnje in skušali urediti vprašanja glede »deportiranih«, kot tudi italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji. Na CICR so tako v poletnih mesecih leta 1945 pričeli prihajati prvi pozivi za pomoč »deportirancem« in za njihovo repatriacijo. Med drugim je že junija k inšpekciji taborišč s strani komisije CICR pozval tržaški škof Antonio Santin (Galimberti, 1996, 102). Dne 28. junija 1945 je delegacija v Italiji na CICR naslovila prošnjo naj raziščejo, kaj se je zgodilo s tistimi pripadniki italijanske republikanske armade, ki so bili aretirani v času okupacije Julijske krajine, zaprti v koprške zapore in nato premeščeni na neznano lokacijo, najverjetneje na Hrvaško.⁴⁶¹ Dne 10. septembra so prejeli odgovor, da je delegacija v Beogradu v zadnjem času doživela nekatere spremembe ter da je novi delegat Jaeggy že seznanjen s problematiko in bo tudi obiskal taborišča.⁴⁶² Že ta odgovor nam jasno nakazuje, da se CICR pred septembrom 1945 pravzaprav s tem problemom ni resneje ukvarjal.

Pri tem je seveda pomembno izpostaviti, kakšne informacije je pravzaprav CRI imel na razpolago glede »deportiranih«. Kot je za admirala Stonea 8. septembra poročal Prunas, je CRI do tedaj prejel 1329 povpraševanj za preiskavo usode italijanskih državljanov, ki so bili v času jugoslovanske zasedbe aretirani na območju Trsta in okolice (ta povpraševanja očitno niso zajemala goriškega prebivalstva). Pri tem, je ocenjeval, naj številne aretacije ne bi bile prijavljene, ker aretirani v Trstu niso imeli svojcev, zato je domneval, da je bilo »deportiranih« približno 3000 oseb.⁴⁶³ Informacije, ki jih je do septembra 1945 torej na razpolago imela CRI, so bile zelo skope, z uradnimi povpraševanji za Gorico pa očitno sploh niso razpolagali. Kljub temu je delegacija CICR v Italiji vse od konca vojne redno prejemale prošnje s strani CRI, naj se uredijo razmere ujetnikov v Jugoslaviji. Eno takih je 25. oktobra 1945 nanjo naslovil Aldo Mosca, vodja Urada za ujetnike, poizvedbe in sorodne storitve (*Ufficio Prigionieri, Ricerche e Servizi Connessi*) pri CRI. V

⁴⁶¹ ACICR, B G 17 05-241, Delegazione CICR in Italia, Sezione Italia settentrionale, Leo Biaggi de Blasys, za CICR, 28. 6. 1945.

⁴⁶² ACICR, B G 17 05-241, CICR za de Blasys, št. 139, 10. 9. 1945.

⁴⁶³ TNA WO 204/9792, Prunas za Ellery W. Stone, 8. 9. 1945.

svojem pozivu je opozoril na slabe razmere vojnih ujetnikov in deportirancev v Jugoslaviji ter prosil, naj ga obvestijo, ali je v njihovo korist že stekla katera izmed aktivnosti delegacije v Jugoslaviji.⁴⁶⁴

Tudi sicer se prošnje za pomoč deportirancem pogosto niso ločile od tistih za pomoč italijanskim vojnim ujetnikom. Tovrstnih prošenj je bilo v mesecih po vojni veliko, tako da jih tu posebej ne bomo izpostavljali. Predložili bomo le prvi podrobnejši odgovor, ki ga je CRI prejel s strani CICR glede italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, saj so si vsi naslednji odgovori vsebinsko zelo podobni, hkrati pa predstavljajo razmere v ujetništvu, ki so veljale v tem obdobju in so se nato postopoma izboljševale (čeprav so v Italiji trdili nasprotno, predvsem tudi zato, ker so še vedno izhajali iz informacij in pričevanj, zbranih poleti 1945). Dne 5. novembra 1945 je Mottironi prejel odgovor na svojo noto iz konca julija 1945, saj so mu s CICR šele takrat lahko dali nekaj konkretnjših informacij glede ujetnikov. V noti je bilo izpostavljeno, da je od skupno 50.000 italijanskih vojnih ujetnikov, ki so bili zajeti s strani Jugoslavije, v državi le še nekeje 17.000 ujetnikov. Delegacija v Beogradu naj bi od jugoslovanskih oblasti dobila zagotovila, da se bo s temi ujetniki ravnalo v skladu z *Ženevsko konvencijo*. Popis ujetnikov naj bi bil še v teku, zato bo delegacija v Jugoslaviji sezname posredovala takoj, ko bodo na razpolago. Ujetniki naj bi bili medtem zaposleni pri obnovi železnic, cest, mostov in zgradb, oblasti pa se trudijo, da prejemajo primerne obroke hrane, ki so enaki tistim za vojaško osebje JA. Precej kritična naj bi po drugi strani bila situacija z oblačili, ki jih primanjkuje.⁴⁶⁵ V prejšnjih poglavjih smo sicer že ugotavljali, da je jugoslovansko vodstvo količine za vojne ujetnike na tabeli za prehrano 18. septembra 1945 znižalo, medtem ko je tabela za vojaško osebje ter tudi za bolne vojne ujetnike ostajala nespremenjena.⁴⁶⁶ To informacijo so pred delegacijo CICR očitno skrbno skrivali, saj je šlo za večjo kršitev Ženevske konvencije.

Tudi delegacija CRI v Švici se je 3. decembra 1945 obrnila na CICR in se pri tem sklicevala na apel, ki ga je na CICR naslovil Mosca. Mottironi je CICR med drugim prosil, naj poskrbi, da bo korespondenca med ujetniki in svojci potekala nemoteno, hkrati pa tudi za »*duhovno in moralno pomoč*«⁴⁶⁷ deportirancem iz Trsta in Dalmacije. Dne 19. decembra je Mottironi prejel odgovor, da delegati obiskujejo taborišča po državi, Jaeggy pa že rešuje težave s korespondenco ujetnikov.⁴⁶⁸ Slednja je namreč v prvih povojnih mesecih in še v začetku leta 1946 povzročala veliko težav, saj pošta ni prihajala redno. Kljub temu da je Jaeggy neprestano zatrjeval,⁴⁶⁹ da je ujetnikom omogočeno pošiljanje dveh dopisnic mesečno, pa je zaradi tehničnih težav pošta prihajala z velikimi, tudi večmesečnimi zamudami.

Na CICR se je glede »deportiranih«⁴⁷⁰ 13. novembra 1945 obrnil tudi delegat CICR v Trstu, Paul Enderle (nota je spisana v nemškem jeziku). Opozoril je na slabe ujetniške razmere (izpostavil je taborišče v Vipavi in na Hrvaškem), katerim so izpostavljeni

⁴⁶⁴ ACICR, B G 17 05-240, CRI, Ufficio Prigionieri, Ricerche e Servizi Connessi, Aldo Mosca, za Delegacija CICR v Rimu, 25. 10. 1945.

⁴⁶⁵ ACICR, B G 17 05-240, G. Perrin za Carlo Mottironi, Délégué Général de la Croix-Rouge Italienne en Suisse, Italijanski vojni ujetniki v Jugoslaviji, 5. 11. 1945.

⁴⁶⁶ DAMSP, PA 1945, F. 21, br. 6495, d. 7, MNO za MIP, Ishrana ratnih zarobljenika, pov. br. 358 26. 11. 1945.

⁴⁶⁷ ACICR, B G 17 05-240, Mottironi za CICR, Division des Délégations (DD), 3. 12. 1945.

⁴⁶⁸ ACICR, B G 17 05-240, Perrin za Mottironi, 19. 12. 1945.

⁴⁶⁹ glej npr. ACICR, B G 17 05-239, Perrin za Jaeggy, št. 189, 3. 12. 1945.

deportiranci.⁴⁷⁰ Enderle je sicer že v mesecu avgustu skušal doseči pri predsedniku RKS, da bi predstavniki CICR obiskali taborišča po Sloveniji ter ponudil pomoč pri oskrbi ujetnikov s hrano in zdravili. Hkrati je predlagal, da bi CICR pomagal pri repatriaciji tržaških civilnih internirancev. Marshall J. Traux, predstavnik ARC, ki je Enderleja spremljal na obisku pri predsedniku RKS (v poročilu imenovan kot Silibar), je za *Welfare & Displaced Persons Division* poročal, da je Silibar v pogovorih povedal, da so bili civilisti že repatriirani. Ko so ga prosili za seznam teh oseb, je odgovoril, da ga še nima, vendar se bodo glede tega morali obrniti na beograjske oblasti. Tekom obiska v Sloveniji, ki je potekal 20. avgusta 1945, so se srečali tudi s predstavnikom švicarskega konzulata, ki jim je v pogovorih zaupal, da bodo težko kaj dosegli pri RKS ali predstavnikih vojaških oblasti, ker celotno zadevo nadzira OZNA. Povedal je še, da je sam bil seznanjen z zelo slabimi razmerami v taboriščih, kjer so sicer nastanjeni vsi politični zaporniki (ne samo italijanski, temveč tudi nemški, slovenski idr.), kot tudi vojni ujetniki, vendar jih ni imel možnosti obiskati. Ob povratku v Trst se je Traux srečal še z britanskim konzulom, majorjem Woodlejom, ki pa mu pri celotni zadevi prav tako ni mogel veliko pomagati. Traux je zato v svojem poročilu izrazil prepričanje, da bodo težko od jugoslovanskih oblasti dobili zagotovila o izpustitvi ujetnikov, ker celotno zadevo nadzira OZNA. Zato je tudi sam že večkrat odboru CICR v Ženevi predlagal delegacijo, ki bi se v Jugoslavijo odpravila prav za ureditev zadeve glede »deportiranih«, vendar iz Ženeve ni prejel odgovora. Zato je upal, da bo Enderle pripravil natančno poročilo, ki bo spodbudilo odbor, da poseže.⁴⁷¹ Kljub temu ni znano, da bi odbor CICR kdaj predlagal posebno delegacijo, ki bi poskrbela za repatriacijo deportiranih. So pa za preučitev celotnega problema zadolžili delegacijo v Beogradu.

Prvo poročilo delegata François Jaeggyja, 6. november 1945

Ob svojem prihodu v Beograd je bil Jaeggy v glavnih obrisih seznanjen s problematiko »deportiranih«. Na svojem prvem srečanju s Pavlovičem, ki je potekalo 14. septembra 1945, je dobil ponovna zagotovila, da bodo z ujetniki ravnali v skladu z *Ženevsko konvencijo*. Hkrati je bil tudi seznanjen s številom vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, pri čemer naj bi bilo italijanskih še nekje 17.000. Glede slednjih je bil obveščen, da je bilo, od več kot 50.000 italijanskih vojnih ujetnikov, ki so bili v državi, 35.000 že repatriiranih, vendar je bila repatriacija suspendirana do rešitve vprašanja jugoslovanskih ujetnikov v Italiji.⁴⁷²

Jaeggy je vse od svojega prihoda v Jugoslavijo skušal pridobiti informacije, ki bi odsevale realno stanje problema. V ta namen je pri jugoslovanskih oblasteh prosil za dovoljenje, da obišče tista taborišča, na katera so se različne institucije sklicevale v svojih apelih na CICR. Ker so bila poročila in informacije, ki jih je prejel delegat, stare že več mesecev, je to zanj predstavljalo precejšnjo težavo, saj naj bi se razmere civilnih internirancev iz Julijske krajine spremenile (izboljšale) – kar

⁴⁷⁰ ACICR, B G 17 05-250, Paul Enderle, Délégation du CICR Trieste, za CICR, 13. 11. 1945.

⁴⁷¹ NARA, RG 331, E 88, B 881, F 15, ARC-Marshall J. Traux to Major John W. Ballew, Chief Welfare and Displaced Persons Division, 21. 8. 1945.

⁴⁷² ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy za CICR, Reymond Wilhem, št. 280, 17. 9. 1945.

smo tudi ugotavljali v poglavju o razmerah v taboriščih –, veliko taborišč pa je bilo v tem času razseljenih. V več kot dveh mesecih se je toliko seznanil z razmerami na terenu, da je glede »deportiranih« iz Julijske krajine 6. novembra 1945 pripravil sedem strani dolgo poročilo. Pričel je z nekaterimi informacijami splošne narave. V prvi točki je italijanske ujetnike v Jugoslaviji razdelil na 4 kategorije, in sicer:

- *italijanski vojni ujetniki*, ki naj bi jih v Jugoslaviji bilo še nekje 15.000; razlogi za njihovo zadrževanje naj bi bili politične narave, ravnanje s temi pa v skladu z Ženevsko konvencijo;
- *Italijani iz notranjosti države ter rezidenti spornih območij Julijske krajine in Istre, ki naj bi bili aretirani na spornih območjih in po jugoslovanskem umiku internirani na jugoslovanskem teritoriju*; nekateri od teh so v zaporih, nekateri še čakajo na sojenje, nekateri pa so že obsojeni zaradi kaznivih dejanj proti državi;
- *prebivalci z območja Julijske krajine, ki so se po vojni odločili optirati za Italijo*; nekateri od slednjih naj bi bili zaprti zaradi zločinov, ki so jih storili v času jugoslovanske zasedbe med 1. majem in 12. junijem 1945;
- *Italijani iz Julijske krajine, ki so se prostovoljno vključili v partizansko gibanje*; gre za tiste osebe, ki so storile kaznivo dejanje pod vojaškim kazenskim zakonikom (nedisciplina, dezerterstvo) in so podvržene enakim kaznim kot bivši jugoslovanski partizani; po mnenju Jaeggyja gre v njihovem primeru za kazniva dejanja, ki jih je potrebno dokazati na sodišču, tako da, kot meni, ni možno govoriti o internaciji na podlagi nacionalne pripadnosti, kot naj bi poudarjali protijugoslovanski krogi v Julijski krajini.

V drugi točki, ki se nanaša na razmere v ujetništvu za civilne ujetnike, je izpostavil, da so ujetniki zgornjih kategorij razdeljeni na 3 skupine: vojne ujetnike, civiliste in zaporne. Jaeggy je pri tem izpostavil naslednje: v primeru deportirancev gre za civilne internirance, torej civiliste iz spornih območij, ki so bili zaprti zaradi ljudske vstaje maja 1945 ali so bili aretirani zaradi kaznivih dejanj, storjenih v času jugoslovanske prisotnosti v Julijski krajini.⁴⁷³ Civilni ujetniki so – nadaljuje Jaeggy – nato ločeni na dve skupini; v prvo sodijo ujetniki, ki jim je že bilo sojeno, v drugo pa tisti, ki jih še preiskujejo. Jaeggy je v času svojih preiskav prišel do ugotovitve, da ne obstaja taborišče, kjer bi bili zaprti izključno ti ujetniki, saj naj bi bili pomešani z drugimi. Podvrženi naj bi bili povsem enakim razmeram kot ujetniki slovenske in hrvaške narodnosti, ki so bili zaprti zaradi političnih zločinov ali drugih kaznivih dejanj. Pri tem je izpostavil, da jugoslovanske oblasti zanikajo, da bi bili Tržačani tuji državljani, zato se Jaeggy pri posegih ni mogel sklicevati na Ženevsko konvencijo. Pri pridobivanju dovoljenja za obisk teh taborišč in zaporov se je zato skliceval na splošne človekove pravice.⁴⁷⁴

Pri tem bi želeli opozoriti tudi na zanimivo stavčno formulacijo in rabo tehnično bolj nevtrálnih izrazov. V primerjavi z dokumenti italijanske ali anglo-ameriške provenience, se v dokumentih CICR za 42-dnevno obdobje uporablja besedna zveza

⁴⁷³ V izvirniku: »Je répète que cette catégorie comprend les civils des régions contestées, emprisonnés à la suite du soulèvement populaire de mai 1945, ou bien arrêtés en vertu de délits commis durant la période où l'armée yougoslave était présente dans cette région« (ACICR AG, B G 17 05-238, 6. 11. 1945).

⁴⁷⁴ ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy za CICR, 6. 11. 1945.

»jugoslovanska prisotnost«, ne pa zasedba ali okupacija, kot drugod. Ker je bila Jugoslavija zmagovalka in na strani zaveznic, bi tudi težko rekli, da je teritorij okupirala – ta izraz se je prijel predvsem zaradi trdega režima in represivnih ukrepov, ki so to obdobje zaznamovali.

Jaeggy svoje poročilo nadaljuje z nekaterimi vtisi, ki jih je dobil ob obisku taborišč in zaporov po Sloveniji, ki mu jih je omogočil major Marijan Simčič, takratni slovenski državni tožilec. Slednji je delegatu tudi dal možnost, da sam izbere lokacije, ki jih želi obiskati. Spomnimo, da se je na seznamu oseb, ki naj bi bile krive za nehumano ravnanje z ujetniki v Borovnici, znašel tudi Marijan Simčič, ki naj bi bil najožji pomočnik komandanta taborišča Ivana Levpuška. Na podlagi dosedanjih raziskav nismo ugotovili, ali gre za isto osebo ali ne. V kolikor pa gre za isto osebo, nam to lahko veliko pove o razmerah, v katerih so obiski delegata Jaeggyja potekali. Simčič se je tako prav gotovo zelo potrudil, da bi bil neprimeren odnos do ujetnikov prikrit, prav v tem pa lahko tiči razlog, zakaj delegat ni obiskal taborišča v Borovnici (ki je bilo v tistem obdobju še vedno aktivno, čeprav z mnogo manjšim številom ujetnikov in boljšimi razmerami).

V mesecu oktobru 1945 je torej Jaeggy obiskal taborišče v Kočevju ter zapora v Novem mestu in Ljubljani (o tem poročilu je že bilo govora tudi v poglavju o deportacijah). Splošni vtis ob obisku je bil, da je, kljub nekaterim pomanjkljivostim, ravnanje s civilnimi ujetniki v skladu z mednarodnim pravom in so spoštovane splošne človekove pravice. To prepričanje naj bi po njegovih besedah izhajalo tudi iz pogovorov z ujetniki, ki bi mu lahko, tako je sklepal, če bi obstajala taborišča z zelo slabimi razmerami, to tudi namignili.

V nadaljevanju je glede »deportacij« potegnil nekaj zanimivih zaključkov. Med drugim je prišel do ugotovitve, da so govorice v Trstu in Sloveniji glede »deportiranih« tendenciozne in da jih podpihujejo nasprotniki novih jugoslovanskih oblasti. Med obiski taborišč se je namreč prepričal, da se je stanje v njih kmalu izboljšalo, saj je bila večina ujetnikov premeščenih, poleg tega naj ne bi obstajal noben dokaz o tem, da je bilo več tisoč ujetnikov »iztrebljenih«. Če bi bile govorice resnične, meni, bi mu ujetniki v pogovorih, ki jih je imel na samem in v polni svobodi, kaj namignili.⁴⁷⁵ Poročilo torej ne daje jasne slike o tem, kakšna je bila situacija ujetnikov v prvih povojnih mesecih, saj se delegat ni osebno seznanil s to situacijo. Ugotavljal je, da so bile razmere po taboriščih v prvih mesecih po vojni zelo slabe, ujetniki so bili izpostavljeni neprimernim življenjskim pogojem ter krutemu ravnanju s strani nekaterih paznikov in, kot posledica teh razmer, jih je po delegatovih ugotovitvah, veliko umrlo. Vendar so se te razmere do jeseni 1945 uredile.⁴⁷⁶ V prvem obdobju naj bi umrli številni ujetniki, vendar ker delegacija CICR v tem času problema ni preučevala in ni opravljala inšpekcij taborišč, internih poročil in informacij o tem niso imeli. Bržkone so ti zaključki posledica apelov s strani italijanskih oblasti in drugih organizacij, kjer so pisali o slabih razmerah v ujetništvu in visoki umrljivosti, saj so bile to praktično edine informacije, ki jih je o tem obdobju delegat imel na razpolago. Poleg tega je na njegovo mnenje glede celotnega problema prav gotovo vplival tudi Simčič, kar ni zanemarljivo.

⁴⁷⁵ ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy, za CICR, 6. 11. 1945.

⁴⁷⁶ ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy, za CICR, 6. 11. 1945.

Slika 21: Delegacija Mednarodnega odbora Rdečega križa v Zagrebu, 1947 (CICR archives (ARR), V-P-HIST-E-05126).

Glede izpustitve in repatriacije ujetnikov je Jaeggy v poročilu izrazil prepričanje, da je velika večina deportiranih iz Julijske krajine bila izpuščenih po amnestiji iz julija 1945.⁴⁷⁷ Pogosto naj bi mu ujetniki sami pripovedovali, da je bilo pomiloščenih tudi veliko takih, ki so storili kaznivo dejanje, medtem ko nedolžni pomilostitve niso bili deležni. Kljub temu Jaeggy dodaja, da pomilostitve na podlagi julijske amnestije

⁴⁷⁷ Njegove ugotovitve se sicer najverjetneje nanašajo na amnestijo iz 3. avgusta 1945, o kateri je sicer malo znanega. V poročilih je sicer ta pomilostitev časovno umeščena v julij 1945, vendar nam ni znano, da bi takrat bila proglašena kakšna izmed amnestij kolaboracionistov.

še potekajo, saj organi oblasti preučujejo vsak primer posebej. V pogovorih naj bi mu zagotovili, da se bodo izpustitve pospešile in da ujetniki iz Julijske krajine živijo v enakih razmerah kot ostali ujetniki; pravico imajo do korespondence z družinami ter do prejemanja paketov pomoči. Nazadnje je Jaeggy še dodal, da so pozivi in informacije, ki jih prejema, stare tudi po več tednov (npr. število in sezname ujetnikov) ter da so bili nekateri v tem času že izpuščeni.⁴⁷⁸

Iz Ženeve so se na Jaeggyjevo poročilo odzvali 21. novembra 1945. Delegacijo so obvestili, da je bilo poročilo že posredovano italijanskim oblastem in delegaciji CICR v Italiji. V problematiko »deportiranih« se pravzaprav v odgovoru niso spuščali, saj so samo namignili, da bi radi o obiskanih taboriščih izvedeli več podrobnosti, ker posredovane informacije ne zadoščajo, da bi si ustvarili celotno sliko o taboriščih. Pri tem so Jaeggyja opozorili na formular št. 718, ki ga je CICR pripravil (na podlagi preteklih izkušenj) prav za obiskovanje taborišč. Zato so ga prosili, naj v prihodnje uporablja priložen formular in ga izpolni na podlagi nacionalne pripadnosti ujetnikov, saj mu bo to olajšalo delo ter bo hkrati občutno skrajšalo delo njihovih uradov. Poleg tega so prosili tudi za sezname vseh ujetnikov.⁴⁷⁹

Jaeggy je nova pojasnila v Ženevo posredoval dober mesec pozneje, januarja 1946, in objasnil, da obrazec št. 718 ni primeren, saj v omenjenem primeru pravzaprav ne gre ravno za taborišča za vojne ujetnike, temveč za »zapore za preventivno zaprte kršitelje ali obsojence«. ⁴⁸⁰ Pri tem je izrazil mnenje, da je amnestija omogočila repatriacijo nekaterim ujetnikom iz Julijske krajine (torej deportirancem), in dodal, da ta ukrep zaključuje to problematiko. Ne nazadnje, je še dodal, naj bi tudi Tito v novembru podal uradno izjavo, pri čemer je priložil njen povzetek, da v Jugoslaviji ni italijanskih zapornikov, temveč samo vojni ujetniki.⁴⁸¹ Januarja 1946 je delegat v Beogradu torej sklepal, da je problem »deportiranih« v Jugoslaviji že rešen in zaključen. Bržkone je izhajal iz informacij, ki so mu bile podane s strani jugoslovanskega vodstva, ter iz tistega, kar je opazil med obiski taborišč in zaporov. Pri tem je torej prišel do ugotovitve, da civilnih internirancev (torej tistih, ki bi jih – vsaj tako je delegat ocenjeval – lahko označevali za deportirance) v državi ni, so pa nekateri (civilisti), za katere se vodijo preiskave glede njihove fašistične preteklosti.

Jaeggy se je več kot očitno zanašal na informacije, ki so mu jih predale jugoslovanske oblasti, ter ni dvomil v njihovo verodostojnost ali morebitno blefiranje s strani predsednika Tita, v kar so bili takrat še vedno prepričani tako v Italiji kot v zavezniških oblasteh v Julijski krajini. Tudi sicer je bil očitno precej dobro seznanjen s problematiko vojnih ujetnikov v Jugoslaviji. Ko je 7. decembra 1945 poročal glede te situacije, je izpostavil, da ne obstajajo stalna taborišča za italijanske vojne ali civilne ujetnike ter da so ti porazdeljeni po delovnih bataljonih in pomešani z nemškimi. Prav tako naj, po njegovi oceni, v Jugoslaviji ne bi bilo civilnih internirancev, so pa nekateri, ki so internirani zaradi svojih fašističnih aktivnosti v preteklosti. O njihovih zločinih naj bi odločalo sodišče. Ob svojih obiskih po slovenskih zaporih je dobil vtis, da je teh kvečjemu nekaj sto in se jih postopoma izpušča. Hkrati je izrazil dvom v to,

⁴⁷⁸ ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy, za CICR, 6. 11. 1945.

⁴⁷⁹ ACICR, B G 17 05-239, CICR, Perrin, za delegacija CICR v Beogradu, Jaeggy, 21. 11. 1945.

⁴⁸⁰ ACICR, B G 17 05-240, Jaeggy za Perrin, št. 5/1946, 9. 1. 1946.

⁴⁸¹ ACICR, B G 17 05-240, Jaeggy za Perrin, št. 5/1946, 9. 1. 1946.

da bo vprašanje italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji urejeno, preden bo rešeno vprašanje Trsta, saj naj bi to postalo sredstvo politične kampanje.⁴⁸²

Memorandum delegata François Jaegyja, 8. februar 1946

V obdobju po novembrskem poročilu je delegacija v Beogradu iz Ženeve prejela številna vprašanja glede »deportiranih«, predvsem s povpraševanjem po seznamu in številu teh oseb. Poleg 21. novembra 1945, je delegacija še en poseg prejela 17. januarja 1946, v katerem je Pierre Colombo, delegat CICR v Italiji, Jaegyja prosil, naj posreduje poimenske sezname italijanskih civilnih zapornikov v Sloveniji. Iz Julijske krajine in drugod naj bi namreč prejeli številne pozive in prošnje glede »deportiranih«. Pri tem je izrazil prepričanje, da jugoslovanske oblasti ne bi smele nasprotovati predaji seznamov, saj je tudi sam Jaegy zatrdil, da imajo ti ujetniki pravico do prejemanja paketov pomoči, kar pa je brez seznama nemogoče.⁴⁸³

Seznam italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, ki je štel 9892 oseb, je delegat Jaegy sicer prejel v mesecu januarja 1946 (natančen datum ni znan, ker imamo na razpolago samo posredne navedbe o prejetju tega seznama). Ta je bil takoj posredovan italijanskemu Uradu za vojne ujetnike v Rimu, in sicer 22. januarja 1946, s čimer v rimskem zunanjem ministrstvu očitno niso bili seznanjeni.⁴⁸⁴ Z Urada za vojne ujetnike pri CRI so zato aprila 1946 italijanski vladi sporočili, da so januarja res prejeli omenjeni seznam.⁴⁸⁵

Eno izmed tovrstnih korespondenc je Jaegy prejel tudi 30. januarja, ko ga je Colombo prosil, naj pojasni, zakaj v svoji korespondenci govori o nekaj sto deportiranih, če prejemajo številne proteste, da jih je bilo samo iz Gorice odvedenih 1500. Zaradi nastale situacije in številnih pozivov se je Jaegy odločil za ponovno pojasnitev zadev. Dne 8. februarja 1946 je tako na CICR naslovil memorandum glede »deportiranih«, v katerem je – očitno jezen zaradi nastale situacije – natančneje opisal problem. Uvodoma je izpostavil, da je od novembra 1945 prejel kar nekaj korespondence, ki mu je dala vedeti, da njegovo prvo poročilo ni bilo povsem jasno. Zato je pripravil novo, ki zajema tudi obdobje zadnjih nekaj mesecev. Po njegovem mnenju naj bi bile trenutno informacije v Jugoslaviji glede zadeve zelo nejasne, zato je težko vedeti, v katerih primerih gre za vojne ujetnike in v katerih za deportirance in civilne internirance. Glede števila je pojasnil, da ga ni navedel iz preprostega razloga, ker pridobivanje informacij, »za katere je povsem jasno, da ne bodo pripomogle k rešitvi problema«,⁴⁸⁶ ni v njegovi moči. V resnici naj bi ob svojih inšpekcijah pri 1600 ujetnikih srečal kakih 18 Italijanov, od katerih so bili nekateri tudi iz cone B Julijske krajine. V nadaljevanju je pojasnil, da je beograjska vlada od zaveznikov prejela seznam in protestno noto (oktobrska diplomatska nota, op. U. L.), na katero je Tito podal tudi jasen odgovor. V njem je zanikal, da bi v Jugoslaviji obstajali italijanski deportiranci. Zato je bil

⁴⁸² ACICR, B G 17 05-238, Jaegy za CICR Division PIC, Wilhem, št. 376/1945, 7. 12. 1945.

⁴⁸³ ACICR, B G 10, Yougoslavie, Pierre Colombo za delegacijo v Beogradu, št. 219, 17. 1. 1946.

⁴⁸⁴ ACICR, B G 85, 1061, Gouvernements – Italie, Perrin za Ministero dell'Assistenza Post Bellica, Milano, 26. 3. 1946.

⁴⁸⁵ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 12, Prigionieri italiani in Jugoslavia, n. 64438/26, 16. 4. 1946.

⁴⁸⁶ ACICR, B G 17 05-240, Jaegy za Wilhem, Memorandum glede domnevnih italijanskih deportirancev, 8. 2. 1946.

Jaeggy toliko bolj presenečen, ko je 17. januarja prejel prošnjo po seznamu teh oseb. Prepričan je bil, da bi prošnja po takem seznamu v jugoslovanskih očeh izgledala kot priznanje, da obstajajo taborišča civilnih internirancev, in to po tem, ko je tudi delegat sam preučil zadevo in ugotovil, da tovrstnih taborišč ni, hkrati pa tudi zatem, ko so jugoslovanske oblasti demantirale vse obtožbe. Zato je izrazil nerazumevanje, zakaj bi nekdo pričakoval od njega tveganje, da predloži jugoslovanskim oblastem problem, na katerega je maršal Tito že dal uradni odgovor. Slednji bi takoj potegnil zaključek, da CICR dvomi v njegovo izjavo. Jaeggy je tako menil, da bi bil tak poseg velika napaka, ki bi lahko močno kompromitirala odnose CICR z Jugoslavijo.⁴⁸⁷

V nadaljevanju memoranduma se je Jaeggy delno spustil tudi na politično oceno razmer. Očitno je bila problematika »deportiranih« tako kompleksna in »politično kompromitirana«, da se temu ni mogel izogniti. Izrazil je namreč prepričanje, da obstaja tendenca nekaterih italijanskih krogov ustvariti mnenje, da jugoslovanska država zatira italijansko manjšino. Ves čas naj bi zato italijanska propaganda skušala ustvariti vtis, da ti ujetniki niso zaprti in obsojeni zaradi fašizma ali neofašističnih teženj, temveč zaradi svoje nacionalne pripadnosti. Sam je menil, da je imela italijanska manjšina v Jugoslaviji, za razliko od »folksdojčrjev«, povsem enake pravice kot jugoslovanski državljani in so bili zato predmet zakona, ki kaznuje vse, ki so aktivno sodelovali s sovražnikom.

V svojem drugem poročilu glede problematike »deportiranih« je Jaeggy torej pojasnil, kako kompleksna je pravzaprav situacija in težava ni zgolj tehnične narave ali posledica slabe volje jugoslovanskih oblasti pri predaji seznamov. Poleg povsem jasno izraženega prepričanja, da deportirancev v Jugoslaviji ni, je delegat izrazil skrb nad tem, da bi vztrajanje pri teh seznamih lahko močno kompromitiralo odnose in še tisto minimalno zaupanje s strani jugoslovanskih oblasti, ki si ga je delegacija v tem času pridobila. Jaeggy se je namreč zavedal, da bi vztrajanje pri vprašanju »deportiranih« (sploh glede na to, da je italijanska stran, kot je razvidno iz njegovih besed, v celotni zadevi pretiravala) lahko vplivalo na druge dejavnosti, ki jih je opravljala delegacija v Jugoslaviji – pomoč vojnim ujetnikom in civilnemu prebivalstvu, obiskovanje taborišč idr. Tudi sicer ta memorandum ni prinesel nekih novih ugotovitev glede deportirancev in njihove situacije, kvečjemu je pomembna delegatova opazka, da pri tem vprašanju italijanski protijugoslovanski krogi zelo pretiravajo.

Le tri dni po Jaeggyjevem memorandumu je 11. februarja 1946 v Ženevi potekal sestanek glede problemov v Jugoslaviji, na katerem je bilo prisotnih več predstavnikov in delegatov CICR. Jaeggy je na sestanku glede »deportiranih« izpostavil, da je jugoslovanska vlada s strani ARC prejela seznam oseb, ki naj bi bile pogrešane.⁴⁸⁸ Veliko teh oseb, je menil, je maja 1945 umrlo v bojih v Trstu in Gorici, v Trstu pa naj bi poskušali vse te prikazati kot »deportirane« v Jugoslavijo. V odgovoru na seznam je jugoslovanska vlada jasno nakazala, da v Jugoslaviji ni italijanskih civilnih internirancev, s čimer se je Jaeggy strinjal. Kljub temu je, v skladu z navodili CICR,

⁴⁸⁷ ACICR, B G 17 05-240, Jaeggy za Wilhem, Memorandum glede domnevnih italijanskih deportirancev, 8. 2. 1946.

⁴⁸⁸ Najverjetneje gre za seznam 1254 »deportiranih« iz Gorice (od tega 200 naj bi po oceni predstavnikov ARC bilo Slovencev), ki ga je ARC predal RKJ 26. oktobra 1945 (NŠK, OZE, Pahor, f. 2, m. A-3, American Red Cross za Jugoslav Red Cross, 26. 10. 1945).

o tem izprašal Jožeta Brileja, ki mu je dejal, da k rečenemu nima česa dodati in da to vprašanje zanj ni stvar humanitarnega dela CICR, temveč »*politični maneuver*«. Podobno kot v svojem poročilu nekaj dni pred tem je Jaeggy torej objasn timer, da se zadeva ne tiče CICR, temveč je stvar diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Italijo. Kljub temu so prisotni delegati, ker so se najverjetneje zavedali, da CICR Italiji mora dati določene odgovore, predlagali, da v prihodnje pri poizvedovanju za temi osebami ne bi več izpostavljali njihove nacionalne pripadnosti. Sklepali so, da bodo tako bolj uspešni, saj naj bi jugoslovanska vlada številne od teh beležila kot jugoslovanske državljane, ker so prihajali iz po vojni priključenih teritorijev.⁴⁸⁹

Sklepi z omenjenega sestanka so privedli do tega, da je 13. marca 1946 CICR jugoslovanski vladi (preko Jaeggyja) predal prvi del seznamov pogrešanih iz Julijske krajine.⁴⁹⁰ Pomembno je omeniti, da je bil 13. marca predan samo prvi del seznamov (za območje Gorice, pa še to ne v celoti) – vsi skupaj naj bi na koncu šteli 4768 oseb pogrešanih iz območja Gorice, Trsta in Pulja, in sicer: 1560 za Gorico, 2210 za Trst in 998 za Pulj.⁴⁹¹ Ta seznam je bil v zgodovinopisju večkrat obravnavan, vendar navajan kot seštevek oseb, ki so se znašle v kartoteki ZVU (prim. Spazzali, 1990, 189–190; Pirjevec, 2012, 149–150; Troha, 2012, 290; Bajc, 2012, 407). Livio Zeno – Zencovich, ki je imel med drugo svetovno vojno bogate izkušnje z oddajami na BBC-ju, po vojni, v letih 1947 in 1951, pa je bil osebni tajnik zunanjega ministra Carla Sforze in nato deloval v diplomaciji v okviru OZN, je januarja 1946 v radijskem intervjuju omenil, da je osebno videl »*tisoče kartončkov z imeni pogrešanih*« v eni zmed pisarn ZVU. Nanašal se je prav na omenjeni seznam 4768 oseb.⁴⁹²

Tega seznama Anglo-Američani niso nikdar predali jugoslovanski vladi. Ker vse navedbe kažejo na to, da je bil ta seznam pripravljen na podlagi raziskav ZVU gre sklepati, da so ti prosili odbor CICR v Ženevi, naj ga po diplomatski poti posreduje jugoslovanskim oblastem v upanju, da bodo s tem dosegli večji učinek. Sicer tudi odziv Mirka Vratovića iz 24. marca nakazuje na podobne pomanjkljivosti, kot jih je imel anglo-ameriški seznam iz oktobra 1945.⁴⁹³ Na podlagi tega torej sklepamo, da je CICR brez posebne raziskave seznam posredoval Jaeggyju z naročilom, naj ga preda jugoslovanski vladi.

S prvo predajo 13. marca 1946 je jugoslovanska vlada dobila v roke dva seznama, ki sta nastala 9. januarja 1946, in sicer 274 civilistov, deportiranih iz Gorice v maju 1945, ter 192 vojni ujetnikov deportiranih iz Gorice v istem obdobju. Po natančni analizi je Vratović prišel do ugotovitve, da se s prvega seznama (274 oseb) v Jugoslaviji nahaja 114 oseb, vendar ne vedo natančno kje. Ostali so bili bodisi pogrešani iz obdobja pred majem 1945, so repatriirani, so umrli (Vratović omenja 4 take primere) ali se nahajajo na svobodi. Poleg tega je 63 oseb označil za kriminalce, aktivne fašiste in kolaboracioniste. Večje težave je predstavljal seznam 192 vojni ujetnikov, ki naj bi jih odvedli partizani in zanje nimajo natančnih informacij, ker je šlo za vojake,

⁴⁸⁹ ACICR, B G 17 05-239, poročilo Jaeggyja s sestanka 11. 2. 1946, 14. 2. 1946.

⁴⁹⁰ Ker seznama v arhivu CICR nismo našli imamo glede tega problema na razpolago samo jugoslovanski odziv, ki je bil najverjetneje samo interne narave.

⁴⁹¹ DAMSP, PA 1946, f. 40, d. 1, XL/224, Note a l'attention de Monsieur Francois Jaeggy, 13. 3. 1946.

⁴⁹² NARA, RG 331, E 88, B 880, 15, Summing it all up by Livio Zeno – Zencovich, 8. 1. 1945 [pravilno 1946].

⁴⁹³ DAMSP, PA 1946, f. 40, d. 1, XL/225–227, Izveštaj, 24. 3. 1946.

ki v Gorici in okolici niso bili poznani. Najverjetneje je s tem mislil, da niso imeli sorodnikov, ki bi lahko prijavi izginotje in podali dodatne informacije o teh osebah. Zato je od 192 oseb le za 10 lahko zagotovil, da se nahajajo v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji. Sklenil je, da so podatki na seznamu netočni, da niso bile vse osebe odvedene neposredno iz Gorice, temveč so pogrešani iz bojov oziroma so pobegnili in se nekje skrivajo ali so pogrešani iz predhodnih obdobj.⁴⁹⁴

Poleg pomanjkljivosti, ki jih je izpostavil Vratović, je nujno poudariti še nekaj zadev. Med drugim Vratović omenja, da so se nekatere osebe nahajale na svobodi v Ljubljani, in sicer Nada Černe, Josip Rustija in Venceslav Tuta. Na podlagi teh imen torej sklepamo, da so se na seznamu nahajale tudi osebe slovenske nacionalnosti in ne samo Italijani (v kolikor je na narodnostno mešanih območjih, kot je bila Gorica, sploh mogoče govoriti o nacionalni pripadnosti na podlagi imen in priimkov). To bi tudi sicer sovpadalo s sklepom iz sestanka CICR 11. februarja 1946, da pri povpraševanjih glede »deportirancev« ne bodo izpostavljali nacionalne pripadnosti pogrešanih. Tudi sicer CICR, kot humanitarna in politično neopredeljena organizacija, ni mogla (ali smela) posegati s povpraševanjem po usodi samo določene nacionalne skupine, ker bi to vilo dvoma v njihovo morebitno pretirano naklonjenost eni skupini (kot smo glede Judov npr. že ugotavljali v poglavju glede aktivnosti CICR tekom druge svetovne vojne).

Poročilo o aktivnostih delegacije Mednarodnega odbora Rdečega križa v Jugoslaviji, september 1945–april 1946

Jaeggy je situacijo glede »deportiranih« obrazložil tudi v svojem obsežnem poročilu za osrednjo agencijo za vojne ujetnike v Ženevi, in sicer o aktivnostih delegacije CICR v Jugoslaviji za obdobje od septembra 1945 do aprila 1946. Pod točko VI (*Domnevni italijanski deportiranci*) je ponovno poudaril, da je delegacija začudena, da se to vprašanje neprestano ponavlja, predvsem zato, ker so še najbolj zanesljivi dokazi »dvomljive narave«. ⁴⁹⁵ Že s samim naslovom poglavja – *Domnevni* (sic!) *italijanski deportiranci*), je nakazal na svoje stališče glede tega vprašanja. Kljub temu naj bi delegacija večkrat poskušala pridobiti informacije s strani jugoslovanskih oblasti, ki pa so neprestano obnavljale Titovo izjavo, da v Jugoslaviji deportirancev ni. Delegat je zato želel opozoriti CICR pred manevrom, ki ni kazal humanitarnih namenov in je torej presegal poslanstvo delegacije. Zelo hladen odnos jugoslovanskih oblasti v svojih odgovorih naj bi namreč jasno nakazoval, da koraki, ki so bili storjeni v to smer s strani CICR, niso koristili izboljšanju odnosov med delegacijo in oblastmi, temveč ravno nasprotno; služili so kot dokaz, da CICR dvomi v Titovo izjavo in s tem še poslabšali zaupanje v aktivnosti delegacije. Vsi jugoslovanski sogovorniki so se namreč zdeli presenečeni, ker je delegacija odprla vprašanje po mnenju jugoslovanskih oblasti neobstoječih civilnih internirancev in deportirancev. Sploh pa naj bi bili presenečeni nad tem, ker naj se, istočasno, CICR ne bi zanimal za jugoslovanske deportirance in civilne internirance, ki so bili žrtve fašističnega terorja. Med drugim,

⁴⁹⁴ DAMSP, PA 1946, f. 40, d. 1, XL/225–227, Izveštaj, 24. 3. 1946.

⁴⁹⁵ ACICR, B G 17 05-241, Poročilo o aktivnostih delegacije CICR v Jugoslaviji, september 1945 – april 1946, št. 237/1946, 30. 4. 1946.

*Slika 22: Delegacija Mednarodnega odbora Rdečega križa, sekcija v Zagebu, 1947
(CICR archives (ARR), V-P-HIST-E-05128).*

kot so zatrjevali v jugoslovanskem vodstvu, naj bi jugoslovanske oblasti imele dokaze o tem, da je Vögeli tekom druge svetovne vojne tako ustno kot pisno zagotovil, da ti (jugoslovanski interniranci in civilni deportiranci) ne spadajo v kompetence in aktivnosti CICR.⁴⁹⁶ To je seveda zelo kompromitiralo položaj delegacije v Beogradu. Vztrajanje glede »deportiranih« je, na kar je Jaeggy posebej opozarjal, med jugoslovanskim vodstvom sprožilo še večjo nenaklonjenost CICR, kot je bil ta s strani Jugoslavije deležen že pred tem. Posledično so po tem Jaeggyjevem, vnovičnem, pojasnilu in opozorilu prenehali s pritiski na jugoslovansko vladu, da ne bi tovrstni ukrepi morda terjali neželenih učinkov.

Vztrajnost italijanskih oblasti

Kljub Jaeggyjevemu neprestanemu zatrjevanju, da jugoslovanska vlada zanika obstoj deportirancev (o čemer je bil prepričan tudi sam delegat) in da je, ne nazadnje, to stvar diplomatskih zapletov med Jugoslavijo in Italijo, v kar se CICR ne

⁴⁹⁶ ACICR, B G 17 05-241, Poročilo o aktivnostih delegacije CICR v Jugoslaviji, september 1945 – april 1946, št. 237/1946, 30. 4. 1946. Tudi nasploh je jugoslovanska vlada CICR večkrat očitala, da se za jugoslovanske ujetnike in internirance v času fašizma ni preveč zanimal. Zato je CICR leta 1947 pripravil obsežno, 47 strani dolgo poročilo o aktivnostih CICR v korist jugoslovanskih državljanov med leti 1941 in 1945 (ACICR, B G 85, 1085, Gouvernements – Yougoslavie, Memorandum sur l'activité déployée par le CICR en faveur de ressortissants yougoslaves pendant les années 1941 à 1945, 4. 3. 1947).

more spuščati, se italijanske oblasti niso pomirile. Čeprav je do podobnih ugotovitev glede deportiranih kot Jaeggy prišel tudi drugi predstavnik delegacije v Beogradu, Rodolphe Schindler. Januarja 1946 je predsedniku CRI, Umbertu Zanotti Bianciju, iz Ženeve poročal tudi Mottironi. V pogovorih s Schindlerjem naj bi mu januarja 1946 ta zagotovil, da je v Jugoslaviji še nekje 12.000 italijanskih vojnih ujetnikov, ter izrazil precej dobro mnenje glede ravnanja z njimi. Prav tako naj bi bil optimističen glede repatriacije, vsaj kar se tiče bolnih ujetnikov. Ponovno je izpostavil zelo neugodne razmere kar se oblačil in obutve tiče, ki naj bi jih še vedno primanjkovalo. Med drugim naj bi mu glede deportiranih iz Julijske krajine priznal, da delegacija glede njihove usode ne more storiti veliko. Ti naj bi bili namreč priprti skupaj z jugoslovanskimi zaporniki, ker jih oblasti smatrajo kot jugoslovanske državljane. Zato je Mottironi dodal, da si z delegacijo CICR v Jugoslaviji do sedaj pravzaprav niso veliko pomagali, čeprav je to edina organizacija, na katero se lahko naslonijo. Zato je svetoval, da bi italijanska vlada predlagala CICR sofinanciranje te delegacije, kar bi morda pospešilo obiskovanje taborišč.⁴⁹⁷

V Italiji, če sklepamo iz omenjenega Mottironijevega poročila, torej niso bili zadovoljni z aktivnostmi CICR v Jugoslaviji, vsaj kar se »deportiranih« tiče. Vodstvo CICR je zato poskušalo pomiriti strasti in delegaciji v Italiji februarja 1946 zagotovilo, da se delegat v Beogradu dnevno posveča problematiki »deportirancev«, preučuje zapisnike in se trudi poseči v korist tistim, proti katerim oblasti nimajo trdnega razloga za obtožnico⁴⁹⁸ – čeprav o tem, da bi to res počel, Jaeggy ni nikdar poročal. Italijanske oblasti so kljub temu nadaljevale s posegi, predvsem zaradi številnih prošenj in pisem, ki so jih svojci ali (nekdanji) ujetniki sami naslavljali nanje. Številne težave naj bi v začetku leta 1946 namreč še vedno povzročala korespondenca, hkrati pa so italijanske oblasti zatrjevale, da tudi paketi pomoči, ki jih svojcem posredujejo družine, ne prihajajo do naslovnikov. Marca 1946 je zato Perrin na italijansko Ministrstvo za povojne zadeve (*Ministero dell'Assistenza Postbellica*) poslal nove obrazložitve glede vprašanja »deportiranih«. Izrazil je prepričanje, da gre v veliki meri pravzaprav za problem pogrešanih oseb iz časa vojne, nekaj je takih, ki so bili obsojeni zaradi kolaboracije, nekateri pa so bili dejansko, ob umiku jugoslovanske vojske iz Julijske krajine, deportirani. Nekaj od teh je bilo obsojenih in prestajajo kazen, ti naj bi bili osvobojeni kot posledica amnestije iz julija 1945. Nadaljeval je s sporočilom, da jugoslovanske oblasti načrtujejo ustanovitev urada za povpraševanje, ki bo zadolžen za preiskave o tistih, ki so pogrešani iz njihovega državnega teritorija. Goriška sekcija ACDJ naj bi CICR že posredovala seznam približno 700 oseb, pri čemer so jih prosili za popoln seznam pogrešanih iz Julijske krajine.⁴⁹⁹ CICR je s svojim odgovorom italijanskim oblastem torej pojasnil, da je vprašanje »deportiranih« zanje rešeno in se zdaj lahko pogovarjajo samo še o pogrešanih osebah – katerih seznam so tudi pričakovali.

⁴⁹⁷ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 12, Mottironi za Umberto Zanotti Bianco, Presidente generale della Croce Rossa Italiana, 5. 1. 1946.

⁴⁹⁸ ACICR, B G 17 05-240, Perrin za Direction generale des delegations du CICR en Italie, de Salis, št. 4294, 1. 2. 1946.

⁴⁹⁹ ACICR, B G 85, Gouvernements – Italie, CICR, Perrin, za Ministero dell'Assistenza Post bellica, 26. 3. 1946.

Kljub temu je italijansko zunanje ministrstvo 11. maja 1946 na CICR naslovido obsežno diplomatsko noto, v kateri so izpostavili številne probleme glede vojnih ujetnikov in civilistov, interniranih v Jugoslaviji. Pri tem so prosili, naj jim posredujejo natančnejše informacije in pojasnila. Med drugim so poudarili, da do tedaj še niso prejeli celotnega seznama ujetnikov (domnevali so, da naj bi to bilo 17.000 oseb), hkrati pa še dodali, da je tudi to število precej nižje od tistih, ki jih navajajo »številni drugi viri« (kateri so ti viri, ni jasno), in ne zanjema »deportiranih« iz Julijske krajine. Med drugim naj bi jih zmotilo dejstvo, da je delegat obiskal le dve taborišči, kjer naj bi bilo večje število italijanskih ujetnikov, torej do tedaj po njihovi oceni delegat ni imel možnosti, da bi si ustvaril realno sliko razmer, v katerih je živela večina italijanskih ujetnikov. Zato naj njegova poročila ne bi bila preveč zanesljiva, saj so se nanašala samo na dve taborišči in nekaj bolnišnic, kjer se je v trenutku obiska nahajalo le nekaj sto italijanskih ujetnikov. Pri tem so dodali še seznam vseh taborišč in bolnišnic, kjer naj bi bili ti ujetniki nastanjeni. Novice o ostalih ujetnikih naj bi namreč bile še vedno zaskrbljujoče. Glede deportiranih so tudi posebej prosili, če bi lahko dobili njih natančno število ter lokacijo taborišč in zaporov, kjer so zaprti. Po informacijah v Italiji naj bi bila ta taborišča številna, največ naj bi jih bilo v Srbiji (npr. Sajmište v Beogradu, Bor, Nič, Čačak, Novi Sad). Veliko naj bi jih bilo tudi na Hrvaškem (npr. Zagreb, Karlovac, Sisak, Sremska Mitrovica, Zemun, Indja idr.) ter v Sloveniji (Ljubljana, Kočevje, Novo mesto, Borovnica in Sušak) in cona B Julijske krajine (Vipava, Tolmin, Ilirska Bistrica, Postojna in Hrpelje).⁵⁰⁰ Sklepamo, da je večina teh »taborišč«, ki so pravzaprav bili v glavnem delovni bataljoni, res še obstajala, vendar jih je večina (predvsem v Sloveniji in cona B Julijske krajine) zadrževala le manjše število italijanskih ujetnikov, kvečjemu nekaj sto.

Iz odgovora italijanskih oblasti je torej razvidno, da delegatu v Beogradu te niso povsem zaupale in so zato skušale ovreči njegove trditve, da so se razmere za te ujetnike precej izboljšale. In to kljub temu da je podobno v pogovoru z Mottironijem januarja 1946 zatrjeval tudi Schindler. V Italiji niso bili zadovoljni predvsem z inšpekcijami taborišč, saj naj večine, po njihovih navedbah, delegat sploh ne bi obiskal. Pri tem velja izpostaviti, da je bila delegacija CICR v Beogradu relativno majhna in je štela le nekaj članov, ki so skrbeli za vsa področja, ki jih je CICR pokrival – skrb za vojne ujetnike, prerazporejanje paketov ter pomoč civilnemu prebivalstvu. Težko je bilo v takih razmerah pričakovati, da bodo delegati lahko obiskali prav vsa taborišča, sploh glede na to, da so bila ta razkropljena po celi državi v majhnih delovnih bataljoni, ki so se tudi premikali po terenu. Poleg tega so ti pogosto šteli le manjše število ujetnikov, medtem ko se je delegacija posvečala predvsem inšpekcijam večjih taborišč, zaporov in bolnišnic. Kljub temu se je problematika italijanskih vojnih ujetnikov in »deportirancev« v Jugoslaviji, kot lahko sklepamo na podlagi ostrih pritožb italijanske vlade, znašla na mrtvi točki. Torej, kot je januarja zatrjeval Mottironi, naj s pomočjo CICR ne bi dosegli

⁵⁰⁰ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, Ministero degli Affari Esteri (MAE) za Consolato Generale Genova, Legazione d' Italia Berna in Dirigenza Generale AP, Ufficio IX., Militari e civili italiani, internati in Jugoslavia (n. 15/15671), 11. 5. 1946.

praktično ničesar. Po drugi strani pa so se zavedali, da je to edini kanal, na katerega se lahko zanesejo. Zato so v naslednjih mesecih nadaljevali s pozivi in posredovanjem poročil ter pričevanj o ujetniških razmerah v Jugoslaviji.

Dne 1. junija 1946 je italijanski generalni konzul v Ženevi, Ambrosio Rotini, po navodilih italijanskega zunanjega ministrstva na CICR naslovil prošnjo, naj preučijo problematiko 4000 italijanskih internirancev, ki naj bi bili zaprti v ljubljanskih zaporih. Priložil je tudi pismo o razmerah v zaporu enega izmed deportirancev iz Istre.⁵⁰¹ Dne 16. julija je Rotini na italijansko zunanje ministrstvo naslovil noto, ki je vsebovala novo Mottironijevo poročilo glede ravnanja z vojnimi ujetniki in deportiranci v Jugoslaviji. Med drugim je ta v poročilu izrazil domnevo, da je v Jugoslaviji, skupaj z deportiranci, še nekje 30.000 italijanskih ujetnikov. Gre za število, ki precej presega dotedanje ocene in tudi uradne navedbe s strani jugoslovanskih oblasti. Ta sklep naj bi izhajal iz seznamov prejemnikov paketov pomoči, ki naj bi vsebovali številna imena vojnih ujetnikov, ki se niso znašla na seznamih, ki jih je Jugoslavija do tedaj posredovala CICR. Med drugim naj bi med slednjimi bili tudi številni deportirani iz Julijske krajine, kar je Mottironi sklepal na podlagi navedbe kraja stalnega prebivališča (ne pa dejanskega preverjanja katerega izmed seznamov »deportiranih«). Zato je domneval, da so po nekaterih taboriščih deportiranci in vojni ujetniki pomešani. Hkrati je predlagal, da se ponovno začnejo pogovori o zaščiti deportiranih iz Julijske krajine. Namreč, kljub zagotovilom s strani RKJ in RKS, naj to deportirancem ne bi zagotavljalo distribucije paketov pomoči, ki jih pošiljajo svojci, kot tudi ne korespondence.⁵⁰² To je ugotavljal, kljub temu da je nekaj stavkov pred tem govoril, da se na seznamu prejemnikov paketov pomoči nahajajo tudi deportiranci. Glede tovrstnih očitkov je Colombo 5. julija 1946 sporočil, da se v Beogradu ravno mudi eden izmed delegatov CICR in bodo natančnejše odgovore lahko dali, ko se bo ta v naslednjih dneh vrnil.⁵⁰³ Prav tedaj je namreč v Jugoslaviji potekala misija Georgesa Dunanda.

Misija Georgesa Dunanda v Jugoslaviji, 19. junija do 7. julija 1946

Georges Dunand se je v času vojne izkazal s svojim delom kot delegat v Bratislavi, kjer je bil od leta 1944 odgovoren za reševanje judovske problematike na Slovaškem. Februarja 1946 je bil imenovan za enega izmed treh vodij delegatov CICR. Ko je CICR beograjsko vlado prosil za odobritev Dunandove misije, je to storil s obrazložitvijo, da bo ta obiskal oblasti in RKJ, saj se v odboru trudijo, da bi člani glavnega komiteja z državami znova vzpostavili neposredne stike, ki so bili zaradi vojne prekinjeni.⁵⁰⁴

⁵⁰¹ ACICR, B G 17 05-243, Consolato generale d'Italia, Ambrosio Rotini, za CICR, Agence Centrale des Prisonniers de Guerre (ACPG), št. 2513, 5. 6. 1946.

⁵⁰² ASDMAE, AP 1946-1950 JUG, b. 34, Rotini za MAE, Situazione dei cittadini italiani deportati in Jugoslavia (n. 3478/1280), priloga Trattamento dei p.d.g. e deportati italiani in Jugoslavia, accordi per il loro rimpatrio e adeguazione dei soccorsi alla situazione attuale e nel prossimo avvenire, 16. 7. 1946.

⁵⁰³ ACICR, B G 17 05-243, Colombo za Consulat Général d'Italie Genève, 5. 7. 1946.

⁵⁰⁴ ACICR, B G 85, 1085, Gouvernements – Yougoslavie, H. Fauconnet, Chef administratif de la Division des Délégations, za Milan Ristić, Ministre de Yougoslavie, 17. 5. 1946.

*Slika 23: Georges Dunand, vodja delegatov Mednarodnega odbora Rdečega križa
(Foto: Bouverat, V., CICR archives (ARR), V-P-HIST-01822-03A).*

Dunandova misija v Jugoslaviji je potekala od 19. junija do 7. julija 1946. Po zaključku misije je pripravil več poročil, med drugim tudi poročilo glede italijanskih civilnih internirancev (torej deportirancev). V njem je sprva izpostavil, da v času svojega bivanja ni prišel do informacij, ki bi bile drugačne od tistih, s katerimi je do tedaj razpolagal Jaeggy. Oblasti so pač zatrjevale, da v Jugoslaviji ne obstajajo civilni interniranci italijanske narodnosti. Pri tem je obrazložil, da je bila delegacija seznanjena s celotno problematiko (ki jo je v poročilu tudi povzel), in dodal, da imajo na razpolago seznam, ki so ga zavezniki preko protestne note posredovali jugoslovanskim oblastem v mesecu oktobru 1945. Poleg omembe problematike pošiljanja paketov, ki ne prihajajo vedno do naslovnikov, in repatriacije, je še pristavil, da so Jugoslovani precej grenko razpoloženi do Italije zaradi ekscesov, ki so se dogajali v času okupacije ter zato uradni posegi iz Rima in s strani zaveznikov ravno iz tega razloga niso imeli učinka.⁵⁰⁵

Izkazalo se je torej, da Dunandova misija ni bil samo »vljudnostni obisk« v Jugoslaviji, temveč se je delegat skoraj tri tedne mudil po Jugoslaviji predvsem zato, da bi preučil problematiko in situacijo vojnih ujetnikov in internirancev (deportirancev). Misija, ki je bila sicer z vidika razumevanja problematike vojnih ujetnikov v Jugoslaviji pomembna, a je tu nismo razčlenili, glede »deportiranih« ni prinesla novih odgovorov. Takrat se je najverjetneje tudi odboru v Ženevi povsem prepričal, da k vprašanju »deportiranih« iz Julijske krajine nimajo več

⁵⁰⁵ ACICR, B G 3 48z-10, Voyage de G. Dunand à Belgrade: I. C. italiens, št. 6, 8. 7. 1946.

veliko dodati in da gre v pretežni meri za diplomatsko bitko dveh sosednjih držav. Ta misija pa je pomembna še iz enega razloga, in sicer zato, ker je bila razumljena kot neke vrste nezaupnica Jaeggyjevi delegaciji, saj se očitno na njegove informacije niso povsem zanašali in so celo podvomili v objektivnost njegovih aktivnosti, o čemer bomo več govorili v naslednjih poglavjih.

Delegat Pierre Colombo v Beogradu

Malo po tem, ko je Jugoslavijo zapustil Dunand, je avgusta 1946 Beograd obiskal tudi delegat Pierre Colombo. Ta je glede problematike italijanskih vojnih ujetnikov in »deportirancev« pripravlil krajše poročilo. Dne 16. avgusta 1946 je tudi obiskal italijanski generalni konzulat v Ženevi in mu predal poročilo. Ker je bil generalni konzul tedaj odsoten, je gradivo predal njegovemu tajniku. K temu je Colombo ustno dodal še naslednje pripombe:

- da delegacija CICR v Beogradu iz različnih razlogov deluje v težkih razmerah, najpomembnejši je gotovo ta, da je Jugoslavija močno trpela tekom vojne,
- da delegacija lahko poroča le o stvareh, ki jih je videla sama in ne more zagotoviti, da so negativne informacije, ki jih dobivajo, povsem resnične,
- da je vprašanje italijanskih civilistov iz Julijske krajine, ki naj bi bili internirani v Jugoslaviji, politično kompromitirano, do česar se CICR ne namerava opredeliti, lahko pa delegati ob svojih obiskih upoštevajo informacije, ki jih dobijo glede lokacij, kjer se ti civilisti nahajajo.⁵⁰⁶

V poročilu, ki ga je isti dan na italijansko zunanje ministrstvo iz Ženeve naslovil generalni konzul, so bile Colombove ustne pripombe nekoliko drugače interpretirane. Spomnimo, da konzul ni bil prisoten med pogovorom pri predaji poročila. Med drugim je v spremnem dopisu k poročilu pripomnil, da na aktivnosti delegacije v Jugoslaviji slabo gledajo in so ovirane (*«l'opera della Croce Rossa internazionale è mal vista ed ostacolata in Jugoslavia»*).⁵⁰⁷ Pri tem ni objasn timer, kot je to storil Colombo, da je njihovo delo ovirano zaradi slabih razmer v državi nasploh, temveč je zadevo prepustil interpretaciji zunanjega ministrstva. Dodal je še, da sta v Jugoslaviji prisotna samo dva delegata, katerih delo je močno oteženo zaradi slabe organizacije železniških prevozov, kar jim onemogoča inšpekcijo celotnega ozemlja, da bi ugotovili, kje se – v kolikor obstajajo – nahajajo taborišča za deportirance. K temu ni dodal, da je bilo v času vojne železniško omrežje v Jugoslaviji na splošno močno poškodovano in so sanacijska dela (ki so jih, med drugim, opravljali tudi vojni ujetniki) še v teku. Konzul je tudi izpostavil, da je problematika »deportiranih« v Jugoslaviji dobila povsem politični značaj (*«la questione dei deportati in Jugoslavia riveste carattere squi-*

⁵⁰⁶ ACICR, B G 17 05-243, Compte-rendu d'un entretien de Monsieur Colombo avec Monsieur Milano du Consulat Général d'Italie à Genève, 16. 8. 1946.

⁵⁰⁷ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, R. Consolato generale d'Italia za MAE, Situazione dei cittadini italiani deportati in Jugoslavia (n. 3992/1436), 16. 8. 1946.

sitamente politico».⁵⁰⁸ Pomembno je poudariti, da je Colombo to izjavo drugače formuliral, in sicer, da je problematika doživela »politični preobrat« (*»la question des civils italiens de Vénétie Julienne [...], a pris une tournure politique*».⁵⁰⁹ Pri tem ni posebej izpostavil, da je politično konotacijo problem dobil samo v Jugoslaviji, kot je to namigoval konzul, temveč da je, generalno gledano, zadeva političnega spora med Jugoslavijo in Italijo. Konzul je nato zaključil, da naj bi Colombo predlagal, naj zunanje ministrstvo na CICR posreduje vse lokacije na katerih domnevajo, da se deportiranci nahajajo, delegati pa bodo te kraje čim prej nenapovedano obiskali.⁵¹⁰

Sicer je bilo v takratni situaciji nemogoče pričakovati, da bo delegacija CICR v Jugoslaviji dobila pravico do nenapovedanih obiskov taborišč, zato je v tem primeru šlo za prazne in neutemeljene obljube italijanskim oblastem. Predvsem tudi ni znano, da bi Colombo v pogovorih to dejansko obljubil. Tovrstni manevri s strani predstavnikov italijanske vlade kažejo na močno manipulacijo s problemom, saj so očitno določene (tudi pomembne) informacije do italijanske vlade prihajale prikrojene. Ni namreč zanemarljivo, da je italijanska vlada s strani konzula prejela informacijo, da je problem »deportiranih« v Jugoslaviji politično obarvan, namesto Colombovega mnenja, da gre pravzaprav za politični spor med dvema državama.

Če se sedaj osredotočimo na poročilo, ki ga je Colombo 16. avgusta predal konzulatu, so »deportacije« v njem le bežno omenjene. Pravzaprav je v 7. točki Colombo obrazložil, da CICR trenutno ne more dati novih informacij ter da bodo vse dodatne podrobnosti, ki jih italijanska vlada lahko zagotovi, zelo koristile delegaciji v Beogradu.⁵¹¹ V Rimu so seveda zgrabili to priložnost in nadaljevali s posredovanjem pričevanj in prošenj glede »deportiranih«, tudi tistih zelo pristranskih in tendencioznih. Po tem ko so namreč 12. septembra 1946 na CICR prejeli ponovno prošnjo za posredovanje enega izmed pričevanj delegaciji v Beograd, so to zavrnil. Pričevanje povratnika iz taborišč v Jugoslaviji je namreč po oceni CICR vsebovalo neobjektivne izraze in je bilo pristransko. S posredovanjem tovrstnega pričevanja bi torej tvegali, da bi to negativno vplivalo tako na italijansko-jugoslovanske odnose kot na odnose med jugoslovansko državo in osrednjo organizacijo Rdečega križa. Colombo je zato konzulat v Ženevi obvestil, da je CICR, ob pomanjkanju stikov med dvema državama, sicer pripravljen posredovati prošnje, vendar ne takih, ki bi lahko škodile njegovim humanitarnim aktivnostim.⁵¹²

Ker je konec leta 1946 prišlo do repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov iz Jugoslavije ter februarja 1947 do podpisa mirovnega sporazuma, se je število tovrstnih prošenj zelo zmanjšalo. Prav tako je spomladi 1947 CICR ukinil

⁵⁰⁸ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, R. Consolato generale d'Italia za MAE, Situazione dei cittadini italiani deportati in Jugoslavia (n. 3992/1436), 16. 8. 1946.

⁵⁰⁹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, R. Consolato generale d'Italia za MAE, Situazione dei cittadini italiani deportati in Jugoslavia (n. 3992/1436), 16. 8. 1946.

⁵¹⁰ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, R. Consolato generale d'Italia za MAE, Situazione dei cittadini italiani deportati in Jugoslavia (n. 3992/1436), 16. 8. 1946.

⁵¹¹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, R. Consolato generale d'Italia za MAE, Situazione dei cittadini italiani deportati in Jugoslavia (n. 3992/1436), 16. 8. 1946, priloga: poročilo Pierra Colomba, 15. 8. 1946.

⁵¹² ACICR, B G 17 05-243, note de dossier Pierre Colombo, 6. 11. 1946.

svojo delegacijo v Jugoslaviji in s tem ni več imel neposrednega predstavnika na jugoslovanskem ozemlju. Vsi ti razlogi so bržkone botrovali k temu, da je CICR problematiko italijanskih vojnih ujetnikov (ter s tem tudi »deportirancev«) pospravil v arhiv in jo ocenil za zaključeno.

Misija Georgesa Dunanda na Svobodno tržaško ozemlje, februar 1948

Da pa se je CICR še naprej zanimal glede situacije in razmer v Julijski krajini ter za usodo »deportirancev« nam priča nova misija Georgesa Dunanda. Ta se je februarja 1948 namreč odpravil na misijo na STO z namenom, da preuči problematiko številnih odborov, ki so se posluževali imena Rdečega križa in so bili med seboj v konfliktu. Misija je potekala skupaj s predstavnikom Lige društev Rdečega križa (*Ligue des Sociétés de la Croix-Rouge*),⁵¹³ Fredom G. Sigeristom. Čeprav je imela misija torej povsem druge cilje, je pred odhodom Colombo prosil Dunanda, naj se pozanima, kakšna je situacija glede »deportiranih«. Pri tem je obrazložil, da je problem vrh dosegel leta 1946 in naj bi se do tedaj že polegel, vendar je Colomba vseeno zanimalo, kakšen je epilog zgodbe – torej, ali so se te osebe vrnile in v kolikšnem deležu.⁵¹⁴

Kot je marca Dunand pisal Colombu, je glede tega vprašanja spregovoril z delegacijo CRI v Trstu. Ti naj bi trdili, da se je vrnil le majhen delež »deportiranih« in zato menijo, da jih je bila velika večina odvrženih v jame, torej »infojbiranih«. Kljub želji, so nadaljevali, naj delegacija CRI ne bi mogla opraviti preiskave, predvsem ne na ozemljih, ki so po vojni pripadla Jugoslaviji. Nekaj časa naj bi sicer skušali sodelovati z delegacijo RKJ, vendar so le redko dobili odgovore na svoja povpraševanja.⁵¹⁵ Kot kaže se Dunand, ki je očitno o tem spregovoril samo z delegacijo CRI, problematiki ni pretirano posvečal. Najverjetneje je po pogovorih ocenil, da o tem tudi nima smisla razpravljati, saj gre za problem, ki se je, kot je ocenil Colombo, že polegel. Bržkone pa gre za enega zadnjih poskusov CICR, da bi skušali razrešiti vsaj katero od nepojasnjenih vprašanj, povezanih z »deportacijami« iz Julijske krajine.

Anglo-ameriški pozivi na Mednarodni odbor Rdečega križa glede »deportirancev« v Jugoslaviji

Kljub temu da v svojih diplomatskih notah anglo-ameriške oblasti razmer v taboriščih niso izpostavljale, to še ne pomeni, da jih te niso skrbele. Zahodni zaveznici sta se namreč zavedali, da je to eden izmed ključnih problemov – torej opozoriti Jugoslavijo, da slabe razmere v taboriščih škodijo njenemu ugledu. Bržkone sta bili prepričani, da se bodo le na tak poziv razmere izboljšale. Na podlagi pregledanega gradiva bi lahko sklepali, da je bilo temeljno vprašanje to, na kakšen

⁵¹³ Danes poznana kot *Fédération internationale des Sociétés de la Croix-Rouge et du Croissant-Rouge* (Mednarodna zveza društev Rdečega križa in Rdečega polmeseca).

⁵¹⁴ ACICR, B G 3 83-1, Mission de Georges Dunand dans le territoire libre de Trieste en février 1948, Colombo za Dunand, 2. 2. 1948.

⁵¹⁵ ACICR, B G 3 83-1, Mission de Georges Dunand dans le territoire libre de Trieste en février 1948, Dunand za Colombo, 3. 3. 1948.

način (če sploh) bodo problem jugoslovanskim oblastem predstavili, da to ne bo vplivalo na medsebojne odnose. Zato sta že od novembra 1945 zahodni zaveznici skušali pridobiti poročila delegacije CICR o situaciji v taboriščih v Sloveniji ali vsaj njihove povzetke.⁵¹⁶

Ker je italijanska vlada zaveznikom posredovala več pričevanj o domnevnih grozodejstvih ter hkrati tudi fotografije, ki so pričale o slabem fizičnem stanju repatriiranih ujetnikov (o čemer so bili sicer seznanjeni tudi iz svojih virov), so Britanci sugerirali, da bi skupaj z Američani jugoslovanskim oblastem predlagali inšpekcijo s strani CICR. Pri tem so izpostavili, da jih politika »prijateljskega odnosa do Tita« ne bi smela odvrniti od protesta proti obstoju »taborišč po vzoru Buchenwalda«.⁵¹⁷ Zato naj bi zadevo oblikovali tako, da bi izrazili skrb, ker naj bi te slabe razmere škodovala medzavezniškim odnosom in bi zato bilo v interesu vseh, da se pripovedi o slabih razmerah ovržejo na podlagi nepristranske inšpekcije.⁵¹⁸ Predlog, ki je bil sicer predstavljen že v novembru, je nato zastal, najverjetneje zaradi čakanja na poročila že opravljenih inšpekcij s strani CICR. Medtem je britanski veleposlanik v Rimu skušal zadevi dati nekaj publicitete, vendar brez večjega uspeha. Čeprav je novinarjem posredoval nekaj gradiva glede razmer v taboriščih in kontakte ujetnikov, ki so se vrnili, to ni vzbudilo večjega zanimanja. Charles je takrat menil, da zato ker v prispevku ti ne bi smeli izpostaviti, da so informacije prišle od katerega izmed uradnih predstavnikov. Eden izmed novinarjev dnevnika *Daily Express*, ki je zgodbo sicer pripravil, je iz uredništva celo prejel odgovor, da časopis ne objavlja prispevkov, ki so »neposredni napad na britanske zaveznice«.⁵¹⁹ Nato je veleposlanik, skupaj z italijansko vlado, organiziral srečanje novinarjev s tremi izmed nekdanjih internirancev v Borovnici, vendar se nihče od britanskih novinarjev ni odzval, od ameriških pa le eden. Takrat je ocenil, da je to bilo zato, ker se novinarjem »ne splača pripraviti prispevka, ki zelo verjetno ne bo objavljen«.⁵²⁰

Januarja 1946 je *State Department* sugeriral drugačno proceduro, kot so jo sprva predlagali Britanci, in sicer da inšpekcijo taborišč predlagajo neposredno CICR ter o svoji potezi obvestijo jugoslovanske oblasti. Hkrati je tudi odsvetoval, da bi zadevi dali veliko publiciteto, saj bi to lahko še bolj spodbudilo jugoslovansko sovraštvo do Italije.⁵²¹ Veleposlanik Stevenson se s predlagano proceduro ni strinjal, saj je menil, da bodo to v Jugoslaviji razumeli kot vpletanje v jugoslovanske notranje zadeve pod pretvezo mednarodnih organizacij. Predlagal je tudi, da bi z zadevo počakali, dokler sam ne dobi poročil CICR, čeprav je izrazil prepričanje, da ta niso najbolj zanesljiva. Zato naj bi v primeru da jugoslovanske oblastiodobrijo inšpekcijo, predlagali drugo osebo, ki bi jo opravila.⁵²² *Foreign Office* je kljub temu predlagal, da s postopkom nadaljuje, saj bo očitno, glede na Stevensonove besede, temeljita in nepristranska inšpekcija v vsakem primeru potrebna.⁵²³

⁵¹⁶ TNA FO 371/48894 R20866, British Embassy Washington, Michael Wright za D. F. Howard, FO (ref. 2945/10/45), 5. 12. 1945.

⁵¹⁷ TNA FO 371/48894 R21137, FO za Washington (no. 12722), 19. 12. 1945.

⁵¹⁸ TNA FO 371/48894 R21137, FO za Washington (no. 12722), 19. 12. 1945.

⁵¹⁹ TNA FO 371/48894 R21658, Charles-Rome za Ernest Bevin, FO (no. 606), 14. 12. 1945.

⁵²⁰ TNA FO 371/48894 R21658, Charles-Rome za Ernest Bevin, FO (no. 606), 14. 12. 1945.

⁵²¹ TNA FO 371/59522 R823, Washington za FO (no. 363), 15. 1. 1946.

⁵²² TNA FO 371/59522 R1305, Belgrade-Stevenson za FO (no. 140), 24. 1. 1946.

⁵²³ TNA FO 371/59522 R1305, FO za Washington (no. 1057), 31. 1. 1946.

Ravno v tem obdobju, med 1. in 8. februarjem 1946, je bila na obisku v Beogradu tudi predstavnica britanskega Rdečega križa, v virih imenovana Lady Simmons, ki je pripravila tudi krajše poročilo. Ugotovitve Simonsove niso presenetljive in za nas ne prinašajo nobene novosti, kvečjemu nam poročilo daje vedeti, kako slabo so bili zavezniki informirani o vojnih ujetnikih v Jugoslaviji. Tako naj bi bilo po podatkih Lady Simmons v Jugoslaviji še 30.000 italijanskih vojnih ujetnikov,⁵²⁴ medtem ko je Jaeggy že septembra 1945 poročal, da je teh kakih 17.000⁵²⁵ (prim. Troha, 1999, 64), Schindler pa januarja 1946, da jih je 12.000.⁵²⁶

Na podlagi pregledanega gradiva ni znano, ali so anglo-ameriške oblasti posredovale pri CICR ali jugoslovanskih oblasteh glede razmer v taboriščih in kako se je zadeva zaključila. Sklepamo, da so nazadnje le prejeli poročila delegacije CICR in se morda na podlagi tega odločili, da ne bodo ukrepali (čeprav je Stevenson trdil, da ta niso povsem zanesljiva). Tudi ko so kasneje prejeli pošto iz Italije glede teh razmer (npr. glede slabih razmer v ljubljanskih zaporih), so v odgovorih ponavljali, da nima smisla posredovati pri jugoslovanskih oblasteh, saj bi jim slednje to zamerile in hkrati vse zanikale. Zato so predlagali, naj se z italijanskega zunanega ministrstva obrnejo na CICR.⁵²⁷ So pa, kot smo v prejšnjih poglavjih že videli, na CICR posredovali seznam »deportiranih« iz Trsta, Gorice in Pulja (4768 oseb), ki ga je delegacija v Beogradu marca 1946 (prvi del) predala jugoslovanski vladi.⁵²⁸

Pri obravnavi vprašanja, ali so Anglo-Američani posegli glede inšpekcije CICR ali ne, ne smemo pozabiti, da se je to dogajalo ravno v obdobju, ko so čakali na italijanski odziv glede jugoslovanske reakcije na prvi diplomatski protest oktobra 1945. Ta je iz Rima prispel šele 18. aprila 1946 in ni zadovoljil pričakovanj zahodnih zaveznic. Razprave o posredovanju preko CICR so se torej križale z naraščajočim nezadovoljstvom z italijanskimi oblastmi, ki so na Britance in Američane naslavljalje številna protestna pisma, niso pa bile sposobne pripraviti bolj utemeljenih in objektivnejših dokazov.

Posledično je to pomenilo, da so začeli tudi sami dvomiti, ali niso morda v Italiji glede »deportiranih« pretiravali. Najverjetneje je tudi zato 1. aprila 1946 Stevenson pisal veleposlaniku v Rim, tokrat glede prošnje s strani italijanskih oblasti po repatriaciji štirih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, da bi bil kakršenkoli poseg nekoristen in celo nespameten. Nikakor namreč ne bi mogli vplivati na jugoslovansko mnenje glede zadeve, hkrati pa se je zavedal, da jih »sponzoriranje italijanskih prošenj« vsakič znova izpostavlja očitkom o proitalijanskem delovanju.⁵²⁹ Ker ta odgovor britanskega veleposlanika v Rimu ni zadovoljil, so

⁵²⁴ TNA FO 371/59522 R2898, S. J. Werner, War Organisation of the British Red Cross Society and Order of St. John of Jerusalem, za J. R. Colville, FO, Report on visit to Yugoslavia 1st – 8th February, 1946, ref. 9696, 20. 2. 1946.

⁵²⁵ ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy za CICR, Wilhem, št. 280, 17. 9. 1945.

⁵²⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 12, Mottironi za Umberto Zanotti Bianco, Presidente generale della Croce Rossa Italiana, 5. 1. 1946.

⁵²⁷ TNA FO 371/59559 R8876, J. R. Colville, FO za Guerino Roberti, Office of the Italian Government Representative, 27. 6. 1946.

⁵²⁸ DAMSP, PA 1946, F. 40, d. 1, XL/224, Note a l'attention de Monsieur Francois Jaeggy, 13. 3. 1946.

⁵²⁹ TNA FO 371/59559 R5738, Belgrade-Chancery za Rome-Chancery, 1. 4. 1946.

vztrajali pri tem, da bi veleposlaništvo v Beogradu delovalo kot poštni posrednik med italijansko in jugoslovansko vlado.⁵³⁰ To je tako britanskega kot ameriškega veleposlanika v Beogradu zelo vznemirilo. V svojem odgovoru so iz britanskega veleposlaništva poudarili, da tega preprosto ne morejo in tudi ne bodo storili (razen na izrecno navodilo s strani *Foreign Officea*), ker bi s tem delovali kot zaščitniki italijanske vlade. Poleg tega, je nadaljeval, se je do tedaj izkazalo, da so bile številne pritožbe polne napak, celo zelo naivnih. Pri tem je Stevenson izpostavil zloglasni seznam »deportirancev« iz Julijske krajine, pa tudi »netipično« pritožbo o deportaciji italijanskega policijskega brigadirja iz Splita. To je označil za neprimerno in jo primerjal celo s tem, da bi se denimo Nemci pritožili na francosko vlado zaradi deportacije pripadnika Gestapa.⁵³¹ S tem je soglašal tudi *Foreign Office*, ki je izrazil mnenje, da nobeden od tovrstnih posegov preko britanskega ali ameriškega veleposlaništva najverjetneje ne bo imel uspeha. Ravno nasprotno, ti posegi bi samo okrepili jugoslovansko prepričanje, da zaveznici podpirata nekdanjo sovražnico na račun (nekdanje) zaveznice, zato bodo posegali samo v izjemnih primerih. Izrazili so mnenje, da bo Italija dosegla določen uspeh samo z medijskim pritiskom, čemur ne bodo oporekali. Kljub temu pa želijo imeti s tem čim manj opravka.⁵³²

Iz te korespondence je torej razvidno, da sta zahodni zaveznici spomladi 1946 začeli dvomiti v trditve italijanske vlade in zato kategorično zavračati posredovanje prošenj, za katere se je vnaprej vedelo, da ne bodo imele uspeha. Prvič zato, ker je bilo jasno, da te ne bodo dosegle zelenega učinka, drugič pa zato, ker so bile prošnje premalo objektivne, polne napak in same po sebi nesmiselne, saj je šlo, kot je ocenil Stevenson, v nekaterih primerih za osebe, za katere je bilo povsem jasno, da so v času vojne sodelovale s fašističnimi oblastmi. Čeravno to britanskemu veleposlaništvu v Rimu ni bilo najbolj pogodu, saj je bilo slednje neposredno izpostavljeno italijanskim očitkom, je moralo na to pristati. Pri tem pa je veleposlanik prosil, naj bodo povsem prepričani, da se s tem pogledom strinja tudi *State Department*⁵³³ in bo v tem oziru ravnal enako. Hkrati je izpostavil ne povsem zanemarljivo možnost, da se bo zaradi tega italijanska vlada obrnila po pomoč na Sovjetsko zvezo.⁵³⁴

Kljub temu pa so se Anglo-Američani obračali na CICR in opozarjali na razmere v ujetništvu. Odboru so posredovali prejeta povpraševanja, navadno pa je bil ta s podobnimi že seznanjen s strani italijanskega zunanjega ministrstva ali katere druge organizacije. Kljub temu pa niti CICR povpraševanj ni posredoval dalje, brez da bi ocenil njihovo verodostojnost. Britanski *Foreign Office* je npr. 22. oktobra 1946 na londonsko delegacijo CICR, ki jo je tedaj vodil Frederick Bieri, naslovil nekaj poročil italijanske provenience glede ravnanja z italijanskimi vojnimi ujetniki in interniranci v Jugoslaviji.⁵³⁵ Kot je kasneje poročal

⁵³⁰ TNA FO 371/59559 R7565, Rome-Chancery za Belgrade-Chancery, 10. 5. 1946.

⁵³¹ TNA FO 371/59559 R8402, Belgrade-Chancery za Rome-Chancery, 28. 5. 1946.

⁵³² TNA FO 371/59559 R9689, FO za Rome-Chancery, 19. 7. 1946.

⁵³³ O tem, ali so se s predlogom strinjali, nimamo informacij.

⁵³⁴ TNA FO 371/59559 R11568, Rome-Chancery za Southern Department, FO, 31. 7. 1946.

⁵³⁵ TNA FO 371/59559 R14414, FO za Frederick Bieri, Chief Delegate of the CICR in London, 22. 10. 1946.

Bieri, so poročila posredovali na CICR, kjer so se zanje sicer zahvalili, vendar so podobna poročila že prejeli s strani italijanskega zunanjega ministrstva. K temu so še dodali, da je CICR to isto poročilo že zavrnil, ker naj bi vsebovalo neobjektivna namigovanja in ga zato niso mogli posredovati v Beograd, ker bi to lahko vplivalo na njihove humanitarne aktivnosti na tem območju. Zato so dokument vrnili italijanski vladi s prošnjo, naj ga oblikujejo v bolj objektivni tekst, z rabo tehničnih izrazov in brez referenc na politična nesoglasja, ki CICR ne zanimajo.⁵³⁶ Kot je razvidno iz Colombove *note de dossier* je CICR skrbelo predvsem to, da bi posredovanje tovrstnih, torej neobjektivnih prošenj, lahko negativno vplivalo tako na italijansko-jugoslovanske odnose kot na odnose med Jugoslavijo in CICR.⁵³⁷

Medtem ko so se pretiravanja s strani italijanskih oblasti na CICR že zavedali, se je torej s tem postopoma seznanjala tudi britanska diplomacija. Zato je Stevenson 17. oktobra 1946 opozoril *Foreign Office* in veleposlaništvo v Rimu, da je bila pripoved glede trpljenja italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, ki jo je prejel 23. septembra, nekoliko pretirana. Taka naj bi bila denimo referenca na zimske temperature – 40 °C, kar naj bi bilo očitno pretiravanje, prav tako pa podrobnosti o prisilnih pohodih. Na splošno bi morale biti po mnenju veleposlanika vse številke vsaj razpolovljene. Nadaljeval je, da so bile razmere v taboriščih zelo slabe predvsem v prvem povojnem obdobju, kar je bilo tudi pričakovano glede na štiriletno okupacijo jugoslovanskega ozemlja, tekom katere naj bi jugoslovanski narod zelo trpel. Čez zimo leta 1945 so se razmere v taboriščih izboljšale, najverjetneje tudi zato, ker so oblasti ugotovile, da si lahko pomagajo samo z dobro hranjenimi in pripravljenimi delavci. Kljub temu je ostajalo pomanjkanje obutve in sanitetnega materiala zelo problematično, razmere po nekaterih taboriščih pa so bile še vedno slabe. Vendar je tedaj večina ujetnikov, kot je opazil Stevenson, bila dobro hranjenih in v dobri fizični kondiciji. Njihovo moralno stanje pa naj bi bila druga zgodba.⁵³⁸ Jeseni 1946 je skratka tudi veleposlanik v Beogradu prišel do zaključka, da so bile razmere zelo slabe predvsem v prvih povojnih mesecih. Od tedaj so se te izboljšale, gotovo pa niso bile tako skrajne, kot so to želele prikazati italijanske oblasti.

Pozivi Društva sorodnikov deportiranih v Jugoslavijo (ACDJ) na Mednarodni odbor Rdečega križa

Na CICR pa se niso obračale samo vlade, veleposlaništva in različni (nacionalni) odbori Rdečega križa, temveč tudi posamezne organizacije in inštitucije. Pri tem velja izpostaviti največje Društvo sorodnikov deportiranih v Jugoslavijo – *Associazione congiunti dei deportati in Jugoslavia* (ACDJ), ki se je po zbranih informacijah na CICR prvič obrnilo 18. oktobra 1945. Tržaška sekcija društva je namreč na odbor naslovila prošnjo, ker so svojci, tako pišejo, iztrošili že vse druge možnosti in se neštetokrat zglasili pri lokalnih oblasteh in odborih Rdečega

⁵³⁶ TNA FO 371/59559 R16704, Bieri za FO, 15. 11. 1946.

⁵³⁷ ACICR, B G 17 05-243, note de dossier Pierre Colombo, 6. 11. 1946.

⁵³⁸ TNA FO 371/59559 R15856, Belgrade-Stevenson za FO, 17. 10. 1946.

križa, vedno brez uspeha. Zato so se v Ženevo obračali z upanjem, da jim bodo vsaj ti lahko pomagali. Družine so bile zelo zaskrbljene, ker:

- se nihče od deportiranih vse od deportacije še ni oglasil svojcem;
- nobena od lokalnih organizacij Rdečega križa ni uspela pridobiti seznamov krajev, kamor so bili ti deportirani, ali imenskih seznamov ujetnikov;
- so svojci prepričani, da so ti ujetniki slabo prehranjeni in se nahajajo v izjemno težkih pogojih, in so zato zaskrbljeni, sploh ker se bliža zima in jim ne morejo pomagati z živežem ali oblačili;
- tržaški odbor RKS trdi, da ti ujetniki nimajo pravice do zaščite s strani Ženevske konvencije, ker gre za politične zapornike in vojne zločince;
- so v sekcijah CRI v Trstu, Pulju in Gorici ugotovili, da gre za vprašanje tisočih ljudi in njihovih družin.

Zato so CICR prosili, naj poskrbi, da bodo ti ujetniki lahko prejeli pošto in pakete pomoči s strani svojcev, da bo ravnanje z njimi humano in naj se zato preveri njihov položaj ter ugotovi, ali imajo pravico do zaščite s strani konvencije.⁵³⁹

Glede tega pisma je nujno izpostaviti več zadev: prvič, da svojci očitno niso vedeli, ali so bili ti ljudje res deportirani, saj se jim ti vse od aretacije niso oglasili – dejansko, kot je ugotavljal Vratović, so bile to pogrešane osebe, za katere so svojci sklepali, da so se nahajale v jugoslovanskih taboriščih. Drugič, kljub temu da niso vedeli, kje se nahajajo, so bili prepričani, da živijo v zaskrbljujočih razmerah. To je bržkone posledica slabih razmer, ki so jih bili deportiranci deležni v taborišču v Borovnici v prvih mesecih po vojni in s tem povezano propagando v Julijski krajini. In tretjič, so bili očitno svojci dobro seznanjenimi s pravicami, ki bi jih ti deportiranci morali imeti. V nadaljevanju besedila so namreč izpostavili, da jugoslovanske oblasti ne morejo pridrževati tako imenovanih »političnih zapornikov«, če so ti tuji (nejugoslovanski) državljani.⁵⁴⁰ Na CICR torej niso samo apelirali, naj se preveri njihova morebitna pravica do zaščite s strani Ženevske konvencije, temveč tudi, ali imajo jugoslovanske oblasti sploh pravico zadrževati te ljudi.

Iz Osrednje agencije za vojne ujetnike v Ženevi so na ta poziv 17. decembra posredovali obširno obrazložitev. Perrin je društvo ACDJ v imenu CICR obvestil, da je njihov delegat v Jugoslaviji (Jaeggy) oktobra obiskal taborišče (Kočevje) in dva zapora (Ljubljana, Novo mesto) v Sloveniji, kjer so se nahajali deportiranci.⁵⁴¹ Ta naj bi prišel do zaključka, da imajo ujetniki pravico do pošiljanja dveh dopisnic mesečno in prejemanja paketov pomoči, čeprav so se pojavljale težave pri dostavi pošte. Te naj bi delegaciji CICR v Beogradu in Rimu že reševali.

⁵³⁹ ACICR, B G 17 05-250, Associazione Congiunti Deportati in Jugoslavia (ACDJ) Trieste, za CICR, št. 11, 18. 10. 1945.

⁵⁴⁰ ACICR, B G 17 05-250, ACDJ Trieste, za CICR, št. 11, 18. 10. 1945.

⁵⁴¹ O tem obisku in poročilu delegata Jaggyja podrobneje v prejšnjih poglavjih (ACICR, B G 17 05-238, Jaeggy, za CICR, 6. 11. 1945). Z vsebino poročila naj bi po navedbah odbora v Ženevi bili obveščeni tudi v italijanski vladi (ACICR, B G 17 05-239, CICR, Perrin, za delegacija CICR v Beogradu, Jaeggy, 21. 11. 1945). Po informaciji italijanskega zunanjega ministrstva so ta poročila v Rim prejeli januarja 1946 (ASD-MAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, MAE, Visita del Capo della Delegazione del Comitato Internazionale della Croce Rossa a Belgrado al campo di prigionieri civili in Jugoslavia, 28. 2. 1946).

Kljub temu so se na CICR zavedali, da pomanjkanje seznamov ujetnikov otežuje tovrstno akcijo, vendar naj bi te seznane prejeli v kratkem in jih bodo takoj posredovali italijanskim oblastem. Predpostavljali so, da bodo na seznamu italijanskih vojnih ujetnikov tudi deportirane osebe. Perrin nadaljuje, da je delegat prišel do zaključka, da se je odnos do deportirancev izboljšal in se zdaj z njimi ravna človeško. Med zasebnimi pogovori naj mu nihče od ujetnikov ne bi izpostavil, da se je z njim ravvalo neprimerno. Glede prehrane je povedal, da je zadostna, ujetniki naj bi dnevno prejeli med 800 in 900 gr kruha.⁵⁴² Po drugi strani pa je ujetnike pestilo veliko pomanjkanje oblačil in zdravil, o čemer so obvestili tudi italijanske oblasti. Pristojne jugoslovanske oblasti naj bi zagotovile, da so pripravljene v odnosu do deportirancev spoštovati Ženevsko konvencijo, kar je v obiskanih taboriščih držalo, kolikor so splošne razmere to dopuščale.⁵⁴³ Kar se tiče razlogov za njihovo priprtje je delegat poudaril, da jugoslovanske oblasti zanikajo, da bi ti (deportiranci) bili italijanski državljani in so bili zato pripti kot politični zaporniki zaradi zločinov, ki so jih storili v času jugoslovanske okupacije. Tudi sicer naj bi ti bili pripti v enakih zaporih in taboriščih kot Hrvati in Slovenci, obtoženi podobnih zločinov. Sicer, kot je nadaljeval, delegacije ni zanimalo, kakšen je pravni položaj deportirancev, temveč predvsem, ali se z njimi ravna v skladu z Ženevsko konvencijo. Po ugotovitvah delegata naj bi to nedvomno veljalo ter, kar so ocenjevali, da je še pomembnejše, se jih vedno lahko obišče in preveri situacijo. Zato je delegacija ocenila, da ni smiselno pri jugoslovanskih oblasteh posegati glede njihovega pravnega položaja. Kar se tiče njihove izpustitve je delegat sporočil, da so bili nekateri izpuščeni že po amnestiji julija 1945, prav tako so se izpustitve na podlagi te amnestije še vedno vršile.⁵⁴⁴

Vsebinsko so iz Ženeve praktično povzemali poročilo delegata Jaegygyja, pri čemer je nujno izpostaviti nekatere zadeve. Namreč, delegat je odboru med drugim povedal, da je lahko sam izbiral lokacije obiskov. Kot vemo, je bilo v prvih mesecih prav gotovo najbolj pereč problem taborišče v Borovnici. Tega, na naše presenečenje, Jaeggy očitno ni obiskal. Med drugim delegat omenja, da so bila številna taborišča, o katerih je bil govor v prvih mesecih po vojni, že razseljena. To gotovo ne velja za taborišče v Borovnici, ker imamo na razpolago poročilo glede razmer v slednjem, ki je datirano 21. oktobra. Možnosti sta dve: ali so slovenske (jugoslovanske) oblasti prikriale obstoj taborišča v Borovnici (in delegata prepričale, da je bilo razpuščeno) ali pa delegata, zaradi relativno majhnega števila ujetnikov, ki naj bi še bilo v njem, slednje ni zanimalo. Poleg tega smo že omenjali, da ga je po taboriščih in zaporih v Sloveniji spremljal Marijan Simčič, kar vpliva dvom v okoliščine v katerih so inšpekcije potekale ter o svobodi izbire taborišč nasploh. Delegat je gotovo moral imeti določene informacije glede Borovnice, saj so se očitki italijanske javnosti večkrat nanašali predvsem na to taborišče. Jaeggy bi že samo iz tega razloga, da pomiri (ali

⁵⁴² Za primerjavo, tabela za prehrano vojnih ujetnikov je tedaj predpisovala dnevno prejemanje 600 gr kruha (DAMSP, PA 1945, f. 21, br. 6495, d. 7, MNO za MIP, *Ishrana ratnih zarobljenika*, pov. br. 358, 26. 11. 1945). Ni pa nujno, da je enaka tabela veljala tudi za zapornike.

⁵⁴³ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Perrin- CICR za ACDJ Trieste, 17. 12. 1945.

⁵⁴⁴ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Perrin- CICR za ACDJ Trieste, 17. 12. 1945.

pa ne) javnost, lahko obiskal to taborišče, pa tega ni storil. Zato seveda ostaja odprto vprašanje, zakaj se za obisk tega taborišča (v kolikor je res imel možnost izbire) ni odločil.

Perrin je s svojim odgovorom skušal pomiriti svojce s potrditvijo, da so deportiranci zaščiteni s strani *Ženevske konvencije* in hkrati podvrženi boljšim razmeram in življenjskim pogojem, kot so jim bili v prvih mesecih. Poleg tega naj bi urejali tudi težave, ki so nastajale s korespondenco med ujetniki in svojci, v kratkem pa naj bi prejeli tudi seznam italijanskih vojnih ujetnikov. Februarja 1946 se je na CICR obrnila tudi milanska sekcija ACDJ, vendar nam vsebina njenega poziva ni znana. Kljub temu vemo, da je Perrin 22. marca omenjeni sekciji odgovoril v podobnem tonu, kot je to le nekaj dni kasneje, 26. marca, storil italijanskemu Ministrstvu za povojne zadeve.⁵⁴⁵ Vendar je bil odgovor za ACDJ še nekoliko bolj precizen: Perrin je namreč poudaril, da se je zadeva glede »deportirancev«, na podlagi ugotovitev s strani njihove delegacije v Beogradu, izkazala drugačna, kot so do tedaj mislili v odboru. Ugotovili naj bi namreč, da je veliko število Italijanov, ki so se v času osvobodilnih borb iz različnih razlogov nahajali na jugoslovanskem teritoriju, pravzaprav pogrešanih. Številni so tudi padli v boju, potem ko so se pridružili Titovim četam – na podlagi »*primitivne administrativne organizacije takratne jugoslovanske vojske*« pa bi bilo težko pričakovati, da so bili ti kakorkoli registrirani. Določeno število funkcionarjev je bilo kmalu po osvoboditvi postavljeno pred vojaška sodišča in obsojeno na smrt zaradi kolaboracije. Zdaj naj bi nekaj časa trajalo, da se vsi ti procesi registrirajo in šele takrat bodo jugoslovanske oblasti lahko dale odgovore glede posameznih primerov. Nazadnje naj bi majhno število Italijanov bilo tudi deportiranih, ko so se jugoslovanske čete umikale iz Julijske krajine. Ti naj bi bili obsojeni zaradi kolaboracije in nato vsi osvobojeni na podlagi amnestije iz julija 1945. Ker se je v tem času v Beogradu pričel odpirati Urad za informacije o pogrešanih osebah (o katerem nimamo informacij), so predlagali, naj vse sekcije ACDJ pripravijo natančne sezname pogrešanih oseb iz Julijske krajine, pri čemer naj bodo pozorni, da se imena na različnih seznamih ne ponavljajo, in jih posredujejo na CICR. Šele tako bodo lahko pomagali pri iskanju pogrešanih svojcev in ugotovili, če so ti še živi.⁵⁴⁶

Na podlagi ugotovitev delegata Jaeggyja so torej v osrednjem odboru CICR tudi sami zaključili, da se je v zadevi glede »deportiranih« pretiravalo in da gre v veliki večini primerov pravzaprav za pogrešane osebe – torej podobno, kot je konec leta 1946 ugotavljal Vratović. Kljub temu pa ta ugotovitev ni pomirila svojcev (tako kot tudi ne italijanskih oblasti, o čemer smo že pisali), verjetno tudi zato, ker v naslednjih letih ni znano, da bi s strani jugoslovanskih oblasti prejeli kak konkreten odgovor glede usode pogrešanih.

⁵⁴⁵ Za podrobnosti glej odgovor na to ministrstvo v poglavju glede pozivov na CICR s strani italijanskih oblasti, ACICR, B G 85, Gouvernements – Italie, CICR, Perrin, za Ministero dell'Assistenza Post bellica, 26. 3. 1946.

⁵⁴⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Perrin- CICR za ACDJ Milano, 22. 3. 1946. Seznam »deportirancev«, ki ga je pripravilo društvo ACDJ Milan, je Colombo v Ženevo posredoval 29. oktobra 1946. Na razpolago imamo samo spremni dopis, ki ne vsebuje pomembnih podatkov niti števila oseb na seznamu (ACICR, B G 17 05-243, Colombo-Rim za CICR, 29. 10. 1946).

Delegacija v Jugoslaviji – levo krilo Mednarodnega odbora Rdečega križa?

Dunandova misija v Jugoslavijo julija 1946 je bila med drugim, kar smo že omenili, tudi pokazatelj trenj znotraj samega odbora. Kot je Jaeggy kasneje pikro pripomnil v eni svojih korespondenc na sedež CICR, so mu s pooblastili, ki so bila dana Dunandu v času misije, dali jasno vedeti, da v Ženevi niso sprejeli njegovega stališča do problematike.⁵⁴⁷ Takrat naj bi se vzdržal svojega osebnega mnenja in prepustil Dunandu vso svobodo pri delu.⁵⁴⁸ Ker je iz Dunandovih poročil razvidno, da je bila njegova misija namenjena predvsem oceni situacije vojnih ujetnikov, kar je bila ena glavnih zadolžitve delegacije, nas ne preseneča, da si je to Jaeggy razlagal kot nezaupnico svojemu delu. Kljub temu pa Dunand ni prišel do zaključkov, ki bi ovrgli dotedanje Jaeggyjeve ugotovitve.

Nesporno je, da so bili številni skeptični zaradi Jaeggyjeve domnevne pretirane naklonjenosti jugoslovanskim oblastem. Nezaupanje s strani italijanskih oblasti je bilo do tedaj že očitno, kar je gotovo vsaj delno vplivalo tudi na Colombo. V zaupni noti za Rogerja Gallopina, enega izmed vodij delegatov CICR, je poudaril, da ima že od vsega začetka velike težave pri delu v korist vojnim ujetnikom v Jugoslaviji. Sam naj bi redno pošiljal prošnje na delegacijo v Beograd, naj obiščejo taborišča. Če so bila ta ravno tedaj obiskana, je delegacija odgovorila na podlagi pripravljenega poročila, ki je bilo »vselej naklonjeno Jugoslaviji«. ⁵⁴⁹ Prav tako, je menil, naj bi delegacija glede italijanskih civilnih ujetnikov brez najmanjšega dvoma sprejela razlago s strani jugoslovanskih oblasti, torej da ti ujetniki ne obstajajo, in se celo trudila dokazati, da tovrstnih taborišč v Jugoslaviji ni. Zato naj bi imel Colombo vse več težav s sprejemanjem odgovornosti za povpraševanja, ki jih je dobival glede Jugoslavije.⁵⁵⁰

Navzven je CICR, kot se za tovrstno organizacijo tudi spodobi, deloval zelo homogeno. V nobenih od svojih korespondenc, ki bi bile namenjene komu izven organizacije, predstavniki niso niti z besedo omenili, da dvomijo v aktivnosti ali trditve svojih delegatov. Tudi že omenjeno Colombovo poročilo iz avgusta 1946, ki ga je predal italijanskemu konzulatu v Ženevi, ne izkazuje, da bi kadarkoli podvomil v besede delegacije v Beogradu, čeprav je v osebni noti Gallopinu le mesec dni kasneje Colombo delegacijo zelo skritiziral. Kljub tej navidezni homogenosti pa so očitno, zaradi vse bolj zapletene situacije glede italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji in problematike »deportirancev«, tudi v vodstvu CICR podvomili v objektivnost svoje delegacije v Jugoslaviji.

Do delegacije v Beogradu pa niso bili skeptični samo v Italiji in znotraj CICR, temveč tudi zavezniki. Stevenson je v eni svojih korespondenc glede poročil delegacije mimogrede omenil, da ta bržkone niso najbolj zanesljiva, saj naj bi Jaeggy »močno simpatiziral s komunizmom«. ⁵⁵¹ Do podobnega zaključka naj bi

⁵⁴⁷ ACICR, B G 17 05-241, Poročilo o aktivnostih delegacije CICR v Jugoslaviji, september 1945 – april 1946, št. 237/1946, 30. 4. 1946.

⁵⁴⁸ ACICR, B G 17 05-249, Jaeggy za Roger Gallopin, Directeur-délégué du CICR, št. 547/1946, 18. 10. 1946.

⁵⁴⁹ ACICR, B G 17 05-243, Colombo za Gallopin, Delegacija CICR v Beogradu, 23. 9. 1946.

⁵⁵⁰ ACICR, B G 17 05-243, Colombo za Gallopin, Delegacija CICR v Beogradu, 23. 9. 1946.

⁵⁵¹ TNA FO 371/59522 R 1305/823/92, Stevenson-Belgrade za FO (No. 140), 25. 1. 1946.

prišla tudi predstavnica britanskega Rdečega križa, Lady B. Simmons, ki je bila februarja 1946 na obisku v Jugoslaviji in je med drugim izpostavila, da je za Jaegyja znano, da »močno simpatizira z jugoslovanskim režimom«.⁵⁵² Zelo verjetno je, da je do tega zaključka prišla iz pogovorov s Stevensonom, saj si mnenja o delegatu ni mogla ustvariti, ker se z njim osebno ni srečala, saj je bil ravno službeno zadržan v Ženevi.

Ali so bili ti dvomi res utemeljeni, je težko reči. Večkrat smo že izpostavili in iz dosedanje obravave je bržkone jasno, da je Jaegy v glavnem zagovarjal jugoslovanska stališča, predvsem glede »deportiranih«. Poleg tega lahko primerjamo Jaegyjeva poročila s poročili drugih delegatov, ki so bili v istem obdobju prisotni v Jugoslaviji. Schindler je tako 7. januarja 1946 poudaril, da je situacija glede vojnih ujetnikov, s stališča CICR, zadovoljiva. Priznal je, da so se razmere od prijetja ujetnikov, ko so bile te zelo slabe, precej izboljšale in so bile tedaj, kljub nekaterim pomanjkljivostim v praksi, v skladu z Ženevsko konvencijo. Jugoslovanski vojaškim oblastem je tudi priznaval vso dobro voljo pri uskladitvi razmer s konvencijo, seveda v okviru njihovih zmožnosti. Povojna situacija v državi je namreč omejevala materialne možnosti za skrb za vojne ujetnike, zato so bile razmere ujetnikov v zimskih mesecih ponekod še precej težke, predvsem zaradi pomanjkanja odev in oblačil.⁵⁵³ Spomnimo, da je na to Pavlovič opozarjal že julija 1945, ko je v pogovorih s Schindlerjem glede pomanjkanja oblačil (kateremu je bilo sicer izpostavljeno tudi civilno prebivalstvo in vojska) poudaril, da bo precej hudo v zimskih mesecih in ga v ta namen prosil za pomoč.⁵⁵⁴ Slednjemu seveda ne moremo pripisati odgovornosti za nastalo situacijo, saj si lahko predstavljamo, da se je CICR, tako kot tekom vojne, boril s pomanjkanjem sredstev in jih razporejal po najboljših močeh.

Na podlagi znanih informacij težko ocenjujemo ali je bila delegacija v Jugoslaviji resnično naklonjena jugoslovanskemu komunističnemu vodstvu. Kljub temu pa velja izpostaviti nekaj zadev, in sicer: delegacija je prav gotovo bila pod močnim vplivom jugoslovanskih predstavnikov, s katerimi so imeli stike. Jugoslovansko vodstvo se je seveda zavedalo, da je naklonjenost CICR izrednega pomena za novonastajajočo državo, zato delegati prav gotovo niso imeli stika z nepreverjenimi kadri. Prav tako so inšpekcije taborišč potekale v okoliščinah, ki so lahko bile vsaj do določene mere prikrojene s strani oblasti in posameznikov. Čeprav je torej Jaegy trdil, da je imel pravico sam izbirati, katera taborišča bo obiskal, to še ni pomenilo, da ga niso pri tem zavedli in mu prikrili obstoj določenih taborišč ali pa zelo omilili okoliščine, v katerih so ti obiski potekali. Tudi dejstvo, da je lahko govoril z ujetniki, še ne pomeni, da je izbiral med vsemi ujetniki in ali mu niso morda predstavili take, ki so bili jugoslovanskemu vodstvu in režimu naklonjeni. Prav tako ne gre zanemariti verjetnosti, da si ujetniki, iz strahu pred štabi taborišč in pazniki v zaporih, niso upali povedati vsega, kar so doživeli.

⁵⁵² TNA FO 371/59522 R 2898, S. J. Werner, War Organisation of the British Red Cross Society and Order of St. John of Jerusalem, za J. R. Colville, FO, Report on visit to Yugoslavia 1st – 8th February, 1946, ref. 9696, 20. 2. 1946.

⁵⁵³ ACICR, B G 17 05-238, Schindler za Wilhem, CICR, 7. 1. 1946.

⁵⁵⁴ ACICR, B G 10, Yougoslavie, Schindler za CICR, št. 223/1945, 27. 7. 1945.

Po drugi strani pa se moramo tudi zavedati, da je bila delegacija CICR, za razliko od predstavnikov zahodnih zaveznikov ali italijanskih oblasti, prisotna na jugoslovanskem ozemlju ter se je tako kot edina lahko prepričala o realnih pogojih razmerah v državi. Na te razmere so delegati opozarjali že od vsega začetka in so se zato tudi zavedali, da jugoslovanske oblasti težko nudijo dobre pogoje za življenje vojnih ujetnikov, medtem ko je v pomanjkanju živela tudi večina civilnega prebivalstva in celo vojska. O tem se je ob svojem prihodu prepričal tudi Dunand, ki je v enem svojih poročil izpostavil, da je ravnanje z ujetniki dobro, predvsem glede na to, da »jugoslovansko prebivalstvo še vedno zelo trpi zaradi gospodarskih posledic vojne«.⁵⁵⁵

Za razliko od poročil, ki so jih pripravili zavezniki in so bila precej enostranska (z vidika, da so se zanašali predvsem na informacije italijanske provenience, medtem ko kaže, da jim ni uspelo pridobiti neposrednih informacij o jugoslovanskih razmerah), so poročila delegatov CICR nastala na terenu, v taboriščih, zaporih in bolnišnicah, in so upoštevala tudi gospodarske razmere v državi. Poleg tega, kar je morda še najpomembnejše, se je večina poročil italijanske provenience in zaveznikov nanašalo in izhajalo iz obdobja prvih mesecev po vojni (od maja do oktobra 1945), ko so bili življenjski pogoji vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, kar so priznavali tudi delegati CICR, zelo slabi. In čeprav so bili s problemi seznanjeni na terenu, je še vedno nujno poudariti, da delegacija, po drugi strani, ni bila ali je bila zelo slabo seznanjena glede situacije v Julijski krajini – o tem je pravzaprav lahko izvedela le iz pogovorov z jugoslovanskimi predstavniki (ki so zadeve, po vsej verjetnosti, prikrojili v svoj prid).

K temu velja dodati, da je delegate ob prihodu v Beograd čakal zelo hladen sprejem, saj odbor v jugoslovanskih vladnih krogih ni bil na dobrem glasu – zaradi že omenjene domnevno premajhne angažiranosti CICR pri izboljšanju položaja jugoslovanskih civilnih internirancev (v fašističnih in nacističnih taboriščih) ter partizanskih vojnih ujetnikov, s katerimi se ni ravnilo v skladu z mednarodnimi konvencijami. Posledično se je delegacija zelo trudila, da bi izboljšala odnose z jugoslovanskimi predstavniki in si tako pridobila določeno mero zaupanja. Zato je Jaeggy večkrat poudaril, da poseganje v korist »deportirancev« ne bo prineslo nobenega učinka, kvečjemu bo to še dodatno ogrozilo njihov položaj in aktivnosti v Jugoslaviji. Seveda so v Italiji to sprejeli z neodobravanjem in zato delegatu pripisali pretirano naklonjenost jugoslovanskim oblastem. Na podlagi raziskave lahko ugotovimo le, da je delegacija skušala voditi spretno humanitarno diplomacijo, da ne bi ogrozila svojega položaja in hkrati pomagala čimveč pomoči potrebnim ujetnikom in civilistom v državi.

⁵⁵⁵ ACICR, B G 3 48z-10, Voyage de G. Dunand à Belgrade: Prisonniers de guerre en Yougoslavie, št. 5, 8. 7. 1946.

DRUŠTVO SVOJCEV DEPORTIRANIH V JUGOSLAVIJO – ACDJ

V dneh in tednih po prvih aretacijah so svojci in prijatelji pričeli s povpraševanjem in poizvedovanjem po usodi aretirancev. Jasno je bilo, da so bili ti nekaj dni ali tednov priprti po zaporih, večina je bila nato izpuščenih, nekateri pa se kar niso vrnili. Jugoslovanske oblasti naj bi se izgovarjale, da ne vedo ničesar ali da gre za povsem običajne varnostne ukrepe. Ko pa so se začele širiti govorice o nočnih preselitvah zapornikov, deportacijah in o domnevnih »infojbiranjih«, so bili svojci vse bolj zaskrbljeni. Ker so se individualni poskusi pogosto izkazali za neuspešne, so ti postopoma začeli združevati moči.

Največje društvo svojcev deportiranih v Jugoslavijo je bilo društvo ACDJ. To je imelo več sekcij: tržaško, ki je bila po nam znanih informacijah prva ustanovljena, čeprav datum njenega uradnega nastanka ni znan; goriško, ki je bila ustanovljena 19. oktobra 1945 in je postala najbolj aktivna; milansko, katere na razpolago imamo samo nekaj virov, je pa nastala iz razloga, ker naj bi bili med številnimi »deportiranimi« tudi pripadniki vojaških formacij, ki niso bili rezidenti iz območja Julijske krajine (ACDJ, 1980, 27); ter puljsko, o kateri nam ni uspelo dobiti virov. Namen društva je bil zagotoviti repatriacijo »deportiranih«, aplikacijo mednarodnih konvencij v odnosu do ravnanja z njimi, apeliranje, da bi ti lahko stopili v stik s svojci ter promocija asistence, da bi se olajšalo njihovo ujetništvo. Goriška sekcija društva je bila (formalno) aktivna do leta 1980, ko je svoje aktivnosti, skupaj s seznamom 651 domnevno »deportiranih« z goriškega, ki se niso nikdar vrnili, sklenila z izdajo knjige o zgodovini tega društva ter njegovih številnih pozivih, apelih in sploh vseh poskusih, da bi se izvedela usoda izginulih – *Gli scomparsi da Gorizia nel maggio 1945* (ACDJ, 1980). Goriška sekcija je bila zelo aktivna tudi z organizacijo manifestacij, spominskih slovesnosti in ne nazadnje s postavitvami spomenikov. V zadnjih letih so se te aktivnosti, tudi zaradi apelov po dopolnitvi seznama na goriškem lapidariju (o čemer več v nadaljevanju), ponovno obudile. Še danes torej na dan 3. maja obeležujejo spomin na deportacije. Bržkone je tako intenzivna aktivnost posledica močne podpore, ki jo je društvo v prvih letih našlo v goriškem prefektu Giovanniju Palamari, ki se je zelo zavzemal, da bi se ugotovila usoda »deportiranih« ter hkrati za to, da bi se (medtem) nudila (tudi finančna) pomoč njihovim svojcem.

V tem poglavju se bomo posvetili številnim apelom, ki jih je društvo ACDJ naslavljalo na italijansko vlado, na OZN ter predsednike tujih vlad ter delegacije na Pariški mirovni konferenci (o pozivih na CICR smo že govorili). Kolikor je nam znano je svoje aktivnosti goriška sekcija pričela s pozivom na italijansko vlado in njenega predsednika De Gasperija, in sicer 23. oktobra 1945. V pozivu, ki so ga podpisali številni svojci domnevno »deportiranih«, so prosili:

- naj italijanska vlada uradno poseže pri zavezniških oblasteh in generalu Morganu, da se takoj izvrši 6. člen beograjskega sporazuma;
- naj italijanska vlada uradno poseže pri predsedniku CICR, Maxu Huberju, da s strani jugoslovanskih oblasti pridobi seznam še živih deportirancev in omogoči korespondenco s svojci;
- za posredovanje tega poziva (brez podpisov) na predsedstvo Konference v Londonu;

- naj se v primeru, da določbe iz premirja onemogočajo Italiji, da bi diplomatsko posegala glede tisočih deportiranih prebivalcev Julijske krajine, preko veleposlaništva v Washingtonu prosi, če bi to funkcijo želela prevzeti Eleanor Roosevelt, žena nekdanjega predsednika ZDA;
- naj se prijavi to kruto situacijo pripravljalni konferenci OZN v Londonu, da pritise na jugoslovanske oblasti k spoštovanju mednarodnih konvencij in temeljnih principov nove mednarodne morale.⁵⁵⁶

Zahteve članov društva ACDJ Gorica, katerih podpisi so priloženi apelu, so bile povsem jasne: prosili so, da se poskrbi za repatriacijo »deportiranih«, da se ravnanje z njimi uskladi z mednarodnimi konvencijami in predvsem da se mednarodna javnost seznani s problemom. Ni znano, ali so italijanske oblasti društvu posredovale kak odgovor ali posredovale apel dalje. Znano pa je, da je tržaška sekcija v tem času naslovila telegram na ameriškega predsednika Harrya S. Trumana, britanskega predsednika vlade Clementa Attleeja in sovjetskega voditelja Josifa Stalina, v katerem je prosila, naj posežejo pri repatriaciji »deportiranih«.⁵⁵⁷ Podobno so na Attleeja (verjetno tudi ostale) dober mesec kasneje, 14. decembra, naslovili telegram s prošnjo, naj poskrbi, da bodo svojci s strani »deportiranih« na prvi Božič po koncu vojne vsaj prejeli sporočilo.⁵⁵⁸

Sicer ni jasno, koliko so sekcije med seboj sodelovale in se obveščale o učinkih njihovih prošenj ali morebitnih odgovorih. Tako se je 9. januarja 1946 na De Gasperijski obrnila tudi tržaška sekcija. Predsedniku italijanske vlade so posredovali odgovor, ki so ga 17. decembra 1945 prejeli s strani CICR, in ga prosili, naj se osredotoči predvsem na tisti del, ki se nanaša na spoznanje, da jugoslovanske oblasti Tržačanom ne priznavajo italijanske nacionalne pripadnosti. 1. februarja so v društvu ACDJ brez posebnih komentarjev prejeli odgovor, da se italijanska vlada pri zavezniških oblasteh trudi, da bi bili »deportiranci« repatriirani.⁵⁵⁹

V času, ko se je v Julijski krajini mudila Mešana komisija strokovnjakov, da bi na terenu preučila problematiko delitve ozemlja med Jugoslavijo in Italijo, je za srečanje z njo prosila tudi tržaška sekcija ACDJ. Očitno prošnji ni bilo ugodeno, saj je društvo 5. aprila v časniku *La voce libera* objavilo apel,⁵⁶⁰ naslovljen ravno na to komisijo, kopijo pa so posredovali tudi De Gasperiju.⁵⁶¹ Konec meseca aprila so podoben apel posredovali tudi na sedež OZN, zato sklepamo, da v italijanski vladi niso ugodili prošnji iz oktobra 1945. Tokrat so prošnji na zunanjem ministrstvu očitno ugodili, saj so jo poslali veleposlaništvu v Washington z napotkom naj, kljub temu da so zavezniške oblasti pristopile do jugoslovanskih in potekajo določena pogajanja, apel posredujejo na sedež društva OZN.⁵⁶² V apelu je 40 podpisanih članov tržaške sekcije ACDJ prosilo, naj OZN poseže pri jugoslovanski

⁵⁵⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Apel ACDJ Gorizia za italijansko vlado, 23. 10. 1945.

⁵⁵⁷ Kopijo telegrama so v vednost posredovali tudi na CICR (ACICR, B G 017 05-250, ACDJ Trieste za CICR, 30. 10. 1945).

⁵⁵⁸ NARA, RG 331 B 869, E 88, B 881 F 9, Telegram ACDJ za Attlee, 14. 12. 1945.

⁵⁵⁹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Zoppi-MAE za ACDJ Trieste, 1. 2. 1946.

⁵⁶⁰ *La voce libera*, 5. 4. 1946: Appello alla Commissione dei congiunti dei deportati in Jugoslavia, 1.

⁵⁶¹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, ACDJ Trieste za de Gasperi, št. 46, 5. 4. 1946.

⁵⁶² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, MAE za Ambasciata Washington, nedatiran.

vлади, da bi se »deportiranci«, ki so še živi in so nedolžni, vrnili domov. Pri tem so izpostavili, da gre za usodo 4000 oseb, ki so bile v prvih dneh po vstopu jugoslovanske vojske v Trst »deportirane«, njihovi svojci pa po enem letu od dogodkov še vedno niso vedeli, kje se ti nahajajo.⁵⁶³

Ni znano, če se je OZN s tem kasneje ukvarjala, gotovo pa je, da velikega učinka ni bilo, saj se je goriška sekcija julija 1946 obrnila tudi na delegacije na Pariški mirovni konferenci. Dne 11. julija 1946 so tako naslovili apel na delegacijo Avstralije, Belgije, Brazilije, Kanade, Kitajske, Francije, Grčije, Nizozemske, Indije, Norveške, Nove Zelandije, Južne Afrike, Velike Britanije in ZDA (ne pa tudi na delegacijo Jugoslavije ali Sovjetske zveze), 22. julija pa so o tem (s priloženo kopijo) obvestili tudi De Gasperija. Slednjemu so obrazložili, da so se za ta korak odločili, ker do tedaj niso dosegli ničesar v odnosu do rešitve tega problema. Hkrati so izpostavili, da se zavedajo, kako majhen lahko zgleda njihov problem v primerjavi s »katastrofami«, ki grozijo Italiji, vendar so prosili, naj se v italijanski delegaciji potrudijo, da bo ta problem predstavljen v Parizu.⁵⁶⁴ V apelu so predstavili problematiko »deportiranih«, ki naj bi jih bilo več kot 5000, v glavnem Italijanov (pa tudi Slovencev). Ti naj se vse od »deportacije« ne bi oglasili svojem. Prosili so, naj se njihova usoda definira v mirovnem sporazumu z Italijo.⁵⁶⁵ Ker se v mirovnem sporazumu niso dotaknili problema »deportiranih« in, kot so v društvu ugotavljali v pogovorih s predstavnikom italijanske delegacije oktobra 1946, ta problem za Italijo po pomembnosti ni bil pri samem vrhu, tudi poziv ni dosegel svojega namena. Prihodnost tega vprašanja je torej ostajala še vedno nejasna, usoda »deportiranih« pa neznana.

Na tem mestu je nujno izpostaviti, da so s strani društva ACDJ in javnosti nasploh na italijansko vlado večkrat leteli očitki, da se ne trudi dovolj pri rešitvi problema »deportiranih«. Zato je že maja 1946 italijanska vlada pripravila povzetek aktivnosti v korist italijanskih ujetnikov v Jugoslaviji, da bi prikazala svoj trud in angažiranost pri celotnem problemu.⁵⁶⁶ Ko je nato Pietro Nenni nastopil svoj mandat zunanjega ministra so se iz goriške sekcije obrnili tudi nanj. Dne 24. oktobra 1946 so mu obrazložili problematiko in ga prosili, naj poskrbi, da bo tem osebam pravično sojeno in bodo nedolžni izpuščeni. Prosili so, naj se uredi vsaj to, da jim bodo svojci lahko pošiljali pakete pomoči z oblačili in zdravili.⁵⁶⁷ Osemnajst mesecev po domnevnih »deportacijah« so v svojem apelu iz društva sporočali, da se 4500 oseb še ni javilo svojem. Neizbežno je sklepati, da so bile te osebe tako ali drugače pogrešane, ne pa vse deportirane, tudi skoraj nemogoče bi bilo, da se v tem času (če še živi) ti ne bi imeli priložnosti oglasiti svojem. Po zbranih informacijah namreč ni znano, da bi jugoslovanske oblasti namerno ovirale korespondenco teh oseb s svojimi družinami, sploh pa ne tako dolgo po njihovem izginotju. Težave s korespondenco so se v Jugoslaviji namreč uredile nekje v začetku leta 1946.

⁵⁶³ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, All'Organizzazione Nazioni Unite, 27. 4. 1946.

⁵⁶⁴ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, ACDJ Gorizia za de Gasperi, 22. 7. 1946.

⁵⁶⁵ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Apel delegacijam na Pariški mirovni konferenci, 11. 7. 1946.

⁵⁶⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 35, MAE, Poročilo o intervencijah italijanskih oblasti v korist deportirancev, nedatirano. Izvleček najnujnejših poudarkov je objavil Di Sante (2007, 189–209).

⁵⁶⁷ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, ACDJ Gorizia za Pietro Nenni, 24. 10. 1946.

Na isti dan, 24. oktobra, so se iz goriške sekcije obrnili tudi na vodstvo PCI, in sicer osebno na Palmira Togliattija. Ta naj bi že pred tem izrazil osebni interes do vprašanja repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov, zato so v društvu upali tudi na naklonjenost rešitvi vprašanja »deportiranih«. Užaloščeno so v naslednjih tednih ugotovili, da se v času repatriacije, ki sta jo uskladila Tito in Togliatti, »deportirani« niso vračali, vsaj ne vsi. Hkrati so bili razočarani nad Togliattijevimi pogajanjmi z jugoslovanskim predsednikom, med katerimi naj bi slednjemu v zameno za Trst obljubil Gorico,⁵⁶⁸ kar so člani društva in italijansko prebivalstvo mesta nasploh smatrali kot nedopustno (ACDJ, 1980, 36–37).

Za veliko nesporazumov glede »deportacij« in števila »deportiranih« je bila gotovo kriva milanska sekcija pod predsedstvom Marca Marchesana. Ta je v imenu društva 22. novembra 1946 na italijansko zunanje ministrstvo naslovil apel, v katerem je navedel, da je po informacijah ZVU bilo uradno prijavljenih 13.000 »deportacij«.⁵⁶⁹ Dne 24. januarja 1947 so iz zunanjega ministrstva odgovorili, da problemu posvečajo vso potrebno pozornost.⁵⁷⁰ Iz milanske sekcije so torej trdili, da naj bi bilo »deportiranih« kar 13.000 oseb, in to kljub temu, da sta tržaška in goriška sekcija ugotavljali »deportacijo« med 4000 in 5000 oseb. Pri tem sta sicer pogosto poudarjali, da je število verjetno še večje, vendar težko verjamemo, da skoraj trikrat večje. Poleg tega v zbranem gradivu ZVU ni zaslediti informacije, da bi bilo prijavljenih 13.000 »deportacij«.

Nato je znotraj društva prišlo do določenega zatišja, ki je gotovo posledica tudi vračanja skupin vojnih ujetnikov iz Jugoslavije, med katerimi so se vrnili nekateri deportirani. Prav tako so po vzpostavitvi diplomatskih stikov med Italijo in Jugoslavijo svojci pričakovali, da bo to prineslo določene premike tudi glede vprašanja usode tistih, ki se kljub repatriaciji niso vrnili. V tem času je predsednica goriške sekcije, Lidia Rizzato, tudi prosila italijansko zunanje ministrstvo, naj odobri odhod dveh predstavnic društva v Jugoslavijo, vendar brez uspeha (ACDJ, 1980, 39). Ni povsem jasno, zakaj italijanska vlada tega ni odobrila, najverjetneje tudi zato, ker se je vnaprej zavedala, da v Jugoslaviji take misije ne bodo sprejeli.

Kot posledica nove situacije in vzpostavitve diplomatskih odnosov med Italijo in Jugoslavijo je milanska sekcija dve leti po dogodkih, na dan 18. maja 1947, sklicala sejo društva ACDJ, na katero so bile vabljene tudi vse ostale sekcije in svojci. V pozivu na sejo so potrkali na vest vseh svojcev z navedbo, da z »*nezanimanjem za aktivnosti društva ACDJ, predvsem pa njegove milanske sekcije, izkazujejo nezainteresiranost za svoje bližnje ter njihovo usodo*«.⁵⁷¹ Namen je torej bil dati nov zagon aktivnostim društev, ki so bile očitno v mirovanju. Ker do junija 1947, kljub februarским zagotovilom ministra Sforze, da bo problem »deportiranih« od tedaj naprej urejal bodoči italijanski veleposlanik v Beogradu,

⁵⁶⁸ Kar je Togliatti priznal v intervjuju za časnik *L'Unità* in to ocenjeval za pomemben dosežek, saj naj bi šlo za mesto »za katero tudi italijansko zunanje ministrstvo priznava, da je po večini slovansko« (*L'Unità*, 7. 11. 1946: Il Maresciallo Tito è disposto a lasciare Trieste all'Italia, 1).

⁵⁶⁹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, ACDJ Milano za MAE, 22. 11. 1946.

⁵⁷⁰ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, MAE za ACDJ Milano, 24. 1. 1947.

⁵⁷¹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Sklic seje ACDJ Milano za 18. maj 1947, okrožnica št. 6, 12. 5. 1947.

ni kazalo nobenih premikov v tem oziru, so iz društva ponovno pozvali k iskanju rešitve.⁵⁷² V začetku julija so iz italijanskega zunanjega ministrstva odgovorili, da ima veleposlanik v Jugoslaviji na razpolago vse potrebne informacije in se bo potrudil za ureditev zadeve.⁵⁷³ Kljub temu so v društvu nadaljevali z apeli na predstavnike vladnih strank. Poleg tega so, ko je septembra 1947 v Beogradu potekala mednarodna konferenca CICR, delegacijo CRI prosili, naj problem predstavi pri predstavnikih RKJ. To so slednji tudi storili, vendar brez večjih obljub o morebitnem uspehu, saj naj po navedbah jugoslovanskih kolegov to ne bi bilo v domeni Rdečega križa (ACDJ, 1980, 45).

Društvo svojcev deportiranih v Jugoslavijo in incidenti v Gorici

Kot smo že omenili, so se konec leta 1947 italijanske in jugoslovanske oblasti začele pogajati glede pomilostitve obsojencev, ki je bila nato sprejeta 7. aprila 1948. Italijanska vlada je pri tem upala, da se bo s tem dokončno rešil tudi problem »deportiranih«, saj naj bi ti bili pomiloščeni in končno repatriirani. Med družinami je ta zbudila novo upanje, da se bodo njihovi svojci le vrnili, vendar je zavlačevanje z izmenjavo povzročalo nov nemir. Zato so se svojci »deportiranih« 19. novembra 1948 zglasili pri goriškem prefektu Palamari. Ta je v svojem sporočilu za zunanje ministrstvo navedel, da so ti zaskrbljeni, ker se izmenjava ujetnikov tako zavlačuje. Zato naj bi ga prosili, naj poskrbi, da se pritisne na jugoslovansko vlado, da bi predala seznam oseb, ki so bile v Jugoslaviji upravičene do amenstije.⁵⁷⁴ Mesec dni kasneje, 19. decembra, so v še ostrejšem tonu iz goriške sekcije ACDJ na zunanjega ministra Sforzo naslovili nov apel. Po prepričanju vodstva društva naj bi jugoslovanska vlada pomilostila vse deportirance iz Julijske krajine, ki so bili kasneje obsojeni, a se med tistimi nekaj, ki so bili izmenjani, ni vrnil nihče od teh. To naj bi v mestu generiralo prepričanje, da so bili vsi pobiti. To sovraštvo in želja po maščevanju, so trdili, bi lahko vsak trenutek privedla do »*nepremišljenih in podlih dejanj*«. ⁵⁷⁵ Predvsem naj bi jih razjezila novica, da je italijanska vlada dovolila jugoslovanski komisiji, da obišče internirance v Italiji, ni pa zahtevala, da bi v zameno tudi italijanskim oblastem bilo dovoljeno, da obiščejo internirane v Jugoslaviji. Zato so zahtevali, da italijanska vlada od jugoslovanske dobi odobritev komisije, ki bi obiskala koncentracijska taborišča v Jugoslaviji in bi tako lahko tudi oblikovala seznam oseb.⁵⁷⁶ V društvu so s tem izkazali ogorčenje nad tem, da očitno italijanske oblasti ne izkoristijo niti tistih priložnosti, ki so jim ponujene; menili so namreč, da bi zahteva po recipročnosti pri odobritvi komisije morala biti samoumevna in gotovo v Jugoslaviji temu ne bi nasprotovali. V svoj zagovor je zunanje ministrstvo goriškega prefekta 20. januarja 1949 prosilo, naj predstavnikom društva

⁵⁷² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, ACDJ Gorizia za MAE, 16. 6. 1947.

⁵⁷³ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, MAE za ACDJ Gorizia, 9. 7. 1947.

⁵⁷⁴ Spomnimo, da tega seznama jugoslovanske oblasti niso nikdar želele predati. AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 3a, Prefettura di Gorizia za MAE, Famiglie deportati in Jugoslavia, št. 3979/Gab, 19. 11. 1948.

⁵⁷⁵ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, ACDJ Gorizia za MAE, 19. 12. 1948.

⁵⁷⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, ACDJ Gorizia za MAE, 19. 12. 1948.

sporoči, da je že pred časom italijanska vlada prosila jugoslovansko po odobritvi komisije, vendar še niso prejeli odgovora.⁵⁷⁷ Po pregledanih virih lahko rečemo, da tovrstne pobude italijanska vlada jugoslovanski ni dala, vsaj ne v tem obdobju. So se pa podobne pobude po komisiji (mešani ali komisiji Rdečega križa), ki bi raziskala usodo »deportiranih«, pojavile leta 1950, o čemer smo že govorili.

Kot posledica napete situacije so se v letu 1949 v Gorici začeli vrstiti manjši incidenti, ko so svojci »deportiranih« napadli slovenske prebivalce mesta. Tako je goriški prefekt že marca 1949 poročal, da sta dve ženski s pestmi in nakupovalno torbo napadli Vero Periz (goričanko slovanskega rodu), ker sta jo obtožili deportacij, in ji zagrozili, da jo bosta ugrabili, skupaj z njeno sestro Camillo. Ob tem dogodku je goriški prefekt opozoril na nevarnost situacije, do katere je prihajalo v mestu, in na postopno večanje nesoglasij med etničnima skupinama zaradi neznanе usode »deportiranih«.⁵⁷⁸ Po prvih incidentih, o katerih je Palamara poročal marca 1949, je meseca maja za več italijanskih vladnih organov obširno povzel problematiko »deportiranih« in obrazložil, zakaj je ta v Gorici še vedno tako živo prisotna. Po njegovih besedah naj bi namreč jugoslovanske oblasti neprestano zavajale javnost, da so te osebe izginile v bojih ali bile žrtve ljudske revolucije, medtem ko številna pričevanja govorijo o tem, da je bilo veliko »deportiranih« še več mesecev kasneje zaprtih v ljubljanskih zaporih (na Miklošičevi oziroma v »Prisilni delavnici«). Svojci iz društva ACDJ so pričakovali, da bodo ti vrnjeni po pomilostitvi iz aprila 1948, a se to ni zgodilo. Posledično naj bi to vse bolj večalo napetosti v mestu, kar naj bi priznavalo tudi slovensko prebivalstvo – tudi slednje sicer naklonjeno temu, da zadeva končno dobi odgovor. Navedel je več primerov deportacij in pričevanj iz ljubljanskih zaporov, kjer naj bi bili vsi priprti večkrat izprašani – zato, je menil, bi morali obstajati zapisniki in sodba, v kolikor je do slednje prišlo. Ponovno je italijanski vladi naročil, naj se obrne na jugoslovansko, da dokončno razišče ta problem.⁵⁷⁹ Tudi ta apel s strani Palamare je nazadnje spodbudil italijanske oblasti, da so julija 1949 Jugoslaviji predale novo diplomatsko noto.⁵⁸⁰ Tisti, ki so se kot pomiloščeni uspeli vrniti v Italijo, so namreč prinašali številne informacije in imena Italijanov, ki še čakajo na repatriacijo. Tako je denimo pričevanje Maria Vilasa, ki se je vrnil s skupino 52 pomiloščencev 11. junija 1949. Ta je v svoji izjavi naštel vse tiste (bilo naj bi jih še 23), ki so v ljubljanskih zaporih čakali na repatriacijo po zakonu o amnestiji iz aprila 1948. Dodal je tudi nekaj podatkov o razmerah v teh zaporih, kjer naj se z Italijani še vedno ne bi ravno najbolj korektno, poleg tega pa so bili nekateri še vedno podvrženi številnim izpraševanjem. Posamezniki naj bi skoraj čez noč izginili, čeprav so bili na seznamu za repatriacijo.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, MAE za Prefetto di Gorizia, 20. 1. 1949.

⁵⁷⁸ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 3a, Prefettura di Gorizia za MAE, Deportati in Jugoslavia, št. 620/Gab, 14. 3. 1949.

⁵⁷⁹ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 3b, Prefettura di Gorizia za MAE idr., Deportati in Jugoslavia – Indagini per accertare la loro sorte, št. 07196/Gab., 21. 5. 1949.

⁵⁸⁰ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 3b, MAE za delegacija Beograd, Deportati Italiani in Jugoslavia, št. 15/119, 21. 6. 1949.

⁵⁸¹ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 3b, MAE za delegacija Beograd, Deportati Italiani in Jugoslavia, št. 15/119, 12. 7. 1949.

Tovrstne izjave in pričevanja tistih, ki so se le uspeli vrniti, so še bolj razburila svojce v Gorici. Ti so ponovno pričeli gojiti upe, da se bodo vrnili tudi njihovi sorodniki. Junija 1949, ko se je v Gorici mudil takratni predsednik države Luigi Einaudi, so pristopili tudi do njega. Ta je prisluhnil njihovi težavi in kasneje telegrafsko sporočil, da se bo posvetil problemu (ACDJ, 1980, 57). Kljub temu so 3. septembra 1949 naslovili nov apel na takratnega zunanjega ministra Sforzo, ki se je ravno odpravljaj na poslovno pot v Washington. Slednjega so prosili, naj problem predstavi vladi v ZDA, ki, čeprav je bila Gorica dodeljena Italiji, s tem ni znebila »moralne odgovornosti« do njenih prebivalcev. Poleg tega je ministru društvo ostro poudarilo, da ne bodo odgovarjali za posledice, če se zadeva ne misli hitro urediti. Sovraštvo in gnev, ki sta se v tem času nabrala med ljudmi, bi namreč lahko vsak trenutek prerasla v incidente ob meji, ki bi gotovo »odločno in nepopravljivo vplivali na možnost mirnih odnosov med državama«, prav tako pa tega ne bi dobro sprejela mednarodna javnost.⁵⁸² Pravzaprav lahko rečemo, da so iz društva ACDJ s tem resnično zagrozili italijanskim oblastem, čeprav so se v nadaljevanju izgovarjali, da ne gre za grožnjo, temveč za »iskreno opozorilo«.⁵⁸³

Podobno, sicer bolj prijazno opozorilo, je na italijansko zunanje ministrstvo le nekaj dni kasneje, 16. septembra, naslovil tudi goriški prefekt, do katerega so ponovno pristopili člani društva ACDJ.⁵⁸⁴ Vse to je potekalo ravno v času druge obletnice ponovne priključitve Gorice k Italiji, torej času, ko so se ljudje vedno znova spominjali na tragične dogodke iz preteklosti in se spraševali o usodi njihovih bližnjih. Društvo je ob teh dogodkih očitno dobilo nov zagon, saj so decembra 1949 pripravili *Poročilo o deportacijah v Jugoslavijo v obdobju med 2. majem in 12. junijem 1945*. V poročilu so poimensko naštetni vsi tisti pripadniki OZNE, jugoslovanske vojske, partizani, sodniki idr., ki so (po navedbah članov društva) aretirali in izpraševali ujetnike in so torej vedeli za deportacije. Namen je bil, da bi italijanska vlada poročilo posredovala jugoslovanskim oblastem, da bi te lahko nato izprašale dotične osebe.⁵⁸⁵ Ni sicer znano, da bi italijanske oblasti to kdaj predale jugoslovanskim, verjetno zato ker so bile slednje že dovolj nemirne zaradi neprestanega postavljanja tega »problema«, ki zanje ni nikdar obstajal.

Novo upanje so svojci dobili z amnestijo, ki je bila 31. decembra 1950 podeljena 10.240 zapornikom v Jugoslaviji. Kljub temu da je Mates v pogovorih z veleposlanikom Martinom trdil, da mu ni znano, da bi bil med pomiloščenimi tudi kak italijanski državljani, je to ponovno zatreslo goriška tla.⁵⁸⁶ Mediji naj bi namreč lansirali novico, da bo v kratkem med Italijo in Jugoslavijo sprejet nov dogovor glede amnestije, poleg tega pa tudi vest, da je osebje veleposlaništva v Beogradu obiskalo koncentracijska taborišča, kjer se nahajajo Italijani. Kmalu

⁵⁸² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1, ACDJ Gorizia za Sforza, 3. 9. 1949.

⁵⁸³ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1, ACDJ Gorizia za Sforza, 3. 9. 1949.

⁵⁸⁴ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1, Prefettura di Gorizia za PCM UZC, MAE, MI, 16. 9. 1949.

⁵⁸⁵ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, Sommatoria relazione su le deportazioni di cittadini Italiani in Jugoslavia nel periodo 2 maggio – 12 giugno 1945, ACDJ, 10. 12. 1949.

⁵⁸⁶ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 2, f. ACDJ – richiesta di notizie sulla sorte dei deportati stessi, MAE za PCM in MI, Amnistia di Capodanno in Jugoslavia, št. 01353, 26. 1. 1951.

zatem pa naj bi, po besedah goriškega prefekta, prišla novica, da med 25 Italijani, ki bodo v kratkem repatriirani, ni nobenega izmed »deportirancev«. To naj bi svojce zelo razžalostilo in navdalo s prepričanjem, da jugoslovanska vlada nima namena rešiti tega problema, saj »deportirancev« ne uvršča na sezname za repatriacijo. Poleg očitnega, da to lahko vodi v nove izgrede proti slovanskemu delu prebivalstva mesta, naj bi v društvu ACDJ bili prepričani, da italijanska vlada ni storila dovolj v korist tem osebam.⁵⁸⁷ Od kod novica, da se pripravlja nov sporazum o pomilostitvi, ni povsem jasno, saj ni znano, da bi to vladi imeli v načrtu. Poleg tega ni znano, da bi katerikoli od italijanskih predstavnikov kdaj obiskal »koncentracijska taborišča« v Jugoslaviji, kot je tudi malo verjetno, da so tovrstna taborišča za italijanske ujetnike leta 1950 v državi še vedno obstajala. Kljub temu da je očitno šlo za novice brez osnove, je društvo ACDJ na italijansko vlado naslovilo oster pro-memoria in zahtevalo konkretne odgovore ter ukrepe glede njihovih »deportiranih« svojcev.⁵⁸⁸ Novice so povzemali tudi mediji, tako je *Giornale di Trieste* 9. januarja objavil vest, da na seznamu za repatriacijo ni deportirancev (*«Un'amara conferma da Belgrado. I deportati esclusi dalla recente amnistia»*), naslednji dan pa tudi novico o tem, da so svojci vse bolj brezupni zaradi neznane usode goriških »deportirancev« (*«Resterà per sempre un mistero la sorte dei deportati Goriziani?»*).⁵⁸⁹

Na zatožno klop je bila ponovno postavljena tudi italijanska vlada, ki naj se ne bi dovolj trudila okrog problema. Da bi se vlada zaščitila pred temi očitki, so veleposlaništvo v Beogradu prosili, naj obrazloži svoje aktivnosti. Veleposlanik je 15. februarja 1951 poročal, da je samoumevno, da so se, odkar je bilo veleposlaništvo ustanovljeno, pa še pred tem, preko zaveznikov, zelo trudili za rešitev tega problema. Med drugim se je osebno zavzel s tem, ko je za preko 300 »deportirancev« pošiljal posamična povpraševanja. Odgovori na ta so bili v glavnem negativni (torej da ni znano, da bi bila oseba v Jugoslaviji), le za nekatere primere so sporočili, da so bili obsojeni na smrt. Zato ni bil prepričan, ali ima smisel ponovno pristopiti s problemom, saj je pričakoval, da bo iz jugoslovanske vlade odgovor ponovno negativen. Kljub temu je Martino postopoma skušal pritisniti na Matesa in ga celo uspel prepričati, da bo sprejel nov seznam za preiskave. Manj uspeha je pričakoval pri predlogu, da bi v Jugoslavijo poslali komisijo, ki bi preiskala usodo »deportiranih«, vendar je veleposlanik poudaril, da bo glede tega vztrajen.⁵⁹⁰ Kljub vztrajnosti pa pri tem, kot je tudi pričakoval, ni imel uspeha.

Očitno se je situacija po šestih letih precej pomirila tudi znotraj društva ACDJ, ki je prenehalo s pozivi na italijansko vlado in samo občasno spomnilo na ta problem. Denimo oktobra 1955, ko so iz društva na vlado apelirali, naj se, tako

⁵⁸⁷ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 2c, Prefettura di Gorizia za MAE, Deportati in Jugoslavia del Maggio – Giugno 1945, št. 3148/Gab., 5. 1. 1951.

⁵⁸⁸ AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 2c, Prefettura di Gorizia za MAE, Deportati in Jugoslavia del Maggio – Giugno 1945, št. 3148/Gab., 5. 1. 1951.

⁵⁸⁹ Prepis obeh prispevkov je goriški prefekt posredoval tudi na italijansko vlado, AG PCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 2c, Prefettura di Gorizia za MAE, Deportati in Jugoslavia del Maggio – Giugno 1945, št. 3148/Gab., 10. 1. 1951.

⁵⁹⁰ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 2c, MAE za PCM, Questione deportati in Jugoslavia, št. 02559, 15. 2. 1951.

kot za vojne ujetnike v Sovjetski zvezi, prične zanimati tudi za »deportirance« v Jugoslaviji.⁵⁹¹ Prošnji se je novembra istega leta pridružila tudi tržaška sekcija.⁵⁹² Ali pa s postavitvijo spominskega kamna v Spominskem parku v Gorici leta 1960 (več o tem v zadnjem poglavju). Še januarja 1964 so denimo iz društva na problem opozorili takratnega predsednika vlade, Alda Mora, ki se je odpravljaj na obisk v Jugoslavijo. Novembra 1970, naj bi Italijo obiskal Tito, pa so takratnega italijanskega predsednika Giuseppeja Saragata prosili, naj z jugoslovanskim predsednikom doseže podoben sporazum glede iskanja pogrešanih na jugoslovanskem ozemlju, kot je bilo to storjeno za Sovjetsko zvezo že v petdesetih letih (ACDJ, 1980, 60–62). Vsi ti poskusi so bili neuspešni, verjetno tudi zato, ker so vpleteni diplomatski predstavniki z vseh strani prišli do zaključka, da se je v zadevi pretiravalo in da niso bile vse od teh 4 do 5 tisoč oseb resnično deportirane. Poleg tega je bilo tedaj že povsem jasno, da so bili številni, poleg umrlih v bojih, tudi žrtve poveljnih obračunov in maščevanj, kar ni bilo nobena izjema v evropskem kontekstu. Zavezniki so roke od problema dvignili z umikom iz Julijske krajine, CICR pa že marca 1946, ko je društvo ACDJ opozoril, da zadeva ni ravno taka, kot jim je bila predstavljena. Italijanska vlada jasno rok ni mogla dvigniti, bodisi ker tega delno tudi ni želela (zaradi vprašanja dokončne razmejitve) bodisi ker ni mogla, saj je bila svojim državljanom dolžna posredovati določene odgovore.

Društvo svojcev deportiranih v Jugoslavijo in subvencije s strani Urada za obmejna območja (UZC)

Arhiv Urada za obmejna območja pri predsedstvu ministrskega sveta (*Ufficio per le Zone di Confine del Gabinetto della Presidenza del Consiglio dei Ministri*, v nadaljevanju UZC) je postal dostopen šele pred nekaj leti. Vzbudil je veliko zanimanje med raziskovalci, predvsem tistih z obmejnimi območji. Ne bomo se posebej posvečali dokumentaciji tega arhiva (nekateri so ga deloma predstavili npr. D'Amelio, Di Michele & Mezzalana, 2015). Urad je bil zadolžen za probleme povezane z obmejnimi območji, predvsem Julijsko krajino in Trentinsko-Zgornje Poadižje (Trentino-Alto Adige/Südtirol), zato bo prav gotovo podrobna raziskava o njegovih aktivnostih še potrebna. Za nas bolj zanimiva je njegova propagandna funkcija na obmejnih območjih, za kar je UZC imel namenjen poseben finančni fond – Propaganda »italijanskosti« (*Propaganda d'Italianità*). Preko tega fonda je UZC financiral številna politična, športna, kulturna in humanitarna društva. Med drugim tudi ACDJ. Goriško sekcijo društva so, po predlogu goriškega prefekta Palamara, uradno pričeli financirati marca 1948,⁵⁹³ in sicer v mesečnem znesku 300.000 italijanskih lir. Kaj je to pomenilo v takratnem finančnem okviru nam pojasnjuje posredovanje bančnih čekov goriški prefekturi za mesec april

⁵⁹¹ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 3b, ACDJ Gorica za MAE, 6. 10. 1955.

⁵⁹² AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 3b, ACDJ Trieste za MAE, 8. 11. 1955.

⁵⁹³ AGPCM, UZC Sezione II, FVG Gorizia, b. 15, f. Associazione congiunti deportati in Jugoslavia, Gorizia, Prefettura Gorizia za UZC, Sovvenzioni II° programma, št. 797, 20. 2. 1948.

1948. Daleč najboljše financirana je, pričakovano, bila ezulska organizacija Julijske krajine (2 milijona), medtem ko so ostale organizacije (na seznamu jih je, poleg ACDJ, še deset) bile financirane med 100.000 in 300.000 lirami. Najvišji znesek v tej skupini je bil, poleg ACDJ, dodeljen le še Nacionalni ligi (*Lega Nazionale*) v Trzinu. Vendar je potrebno poudariti, da so bile določene sekcije iste organizacije (npr. Nacionalna liga Trzin in Gorica) financirane ločeno.⁵⁹⁴

Znesek za ACDJ torej ni bil velik, pa tudi zanemarljiv ne. Namen porabe zneska naj bi bila pomoč svojcem »deportiranih«, ki so se znašli v finančni stiski. Junija 1948 je društvo, ker naj bi se povečalo število družin, potrebnih pomoči, prosilo za povišanje subvencije (na vsaj 500.000 lir),⁵⁹⁵ nazadnje so prejeli le manjši popravek – nova subvencija je znašala 325.000 lir.⁵⁹⁶ Po številnih prošnjah goriškega prefekta, naj se znesek znova poviša,⁵⁹⁷ je aprila 1949 bila dodeljena nova subvencija v znesku 400.000 lir mesečno.⁵⁹⁸ Organizacija je bila v tem znesku financirana vsaj do leta 1977, to leto je prejela celo 500.000 lir mesečne subvencije za pomoč svojcem »deportiranih«.⁵⁹⁹ Ni znano, da bi imela tudi tržaška sekcija stalno financiranje, je pa slednja denimo leta 1952 za asistenco in pomoč svojcem »deportiranih«, ki so se znašli v hudi finančni stiski, od urada prejela enkratno pomoč v znesku enega milijona lir.⁶⁰⁰

Kot bomo videli v naslednjih poglavjih, so ti zneski gotovo bili nujno potrebni za družine, ki so ostale brez pomembne moške figure in s tem pogosto edinega vira družinske ekonomije. Na nek način se je s to pomočjo tudi italijanska vlada želela odkupiti družinam, ker problema »deportiranih« nikakor niso uspeli urediti. Kot je tudi v eni svojih prošenj izpostavil Palamara, je na ta način italijanska vlada pokazala, da ni indiferentna do trpljenja teh družin. Kar sicer posebej preseneča je stroškovno mesto, s katerega je vlada tem družinam namenjala sredstva – Propaganda »italijanskosti«. Gotovo je Palamara dobro presodil, kam se mora obrniti, da bi družinam zagotovil pomoč. Hkrati pa velja izpostaviti, da je italijanska vlada na ta način ohranjala določene aktivnosti društva pri življenju. Čeprav so torej po eni strani številni apeli društva ACDJ vlado spravljali v neprijeten položaj, ker na povpraševanja niso imeli odgovora, so istočasno s pomočjo svojcem ohranjali problem »deportiranih« na površju. Na ta način se praktično nikoli ni opustila retorika o »italijanskosti« tega območja, ki naj bi jo skušali Jugoslovani preko deportacij in likvidacij izbrisati.

⁵⁹⁴ AGPCM, UZC Sezione II, FVG Gorizia, b. 15, f. Associazione congiunti deportati in Jugoslavia, Gorizia, Prefettura Gorizia za UZC, PCM UZC za Prefettura Gorizia, Subvencije, št. 200/2493, 12. 4. 1948.

⁵⁹⁵ AGPCM, UZC Sezione II, FVG Gorizia, b. 15, f. Associazione congiunti deportati in Jugoslavia, Gorizia, PCM UZC za Prefettura Gorizia, ACDJ Gorizia za PCM UZC, 15. 6. 1948.

⁵⁹⁶ AGPCM, UZC Sezione II, FVG Gorizia, b. 15, f. Associazione congiunti deportati in Jugoslavia, Gorizia, Dekret PCM UZC, 1. 7. 1948.

⁵⁹⁷ Npr. AGPCM, UZC Sezione II, FVG Gorizia, b. 15, f. Associazione congiunti deportati in Jugoslavia, Gorizia, Prefettura Gorizia za PCM UZC, 15. 9. 1948, 11. 1. 1949, 5. 3. 1949 ali 31. 3. 1949.

⁵⁹⁸ AGPCM, UZC Sezione II, FVG Gorizia, b. 15, f. Associazione congiunti deportati in Jugoslavia, Gorizia, Dekret PCM UZC, 9. 4. 1949.

⁵⁹⁹ AGPCM, UZC Sezione II, FVG Gorizia Contributi, b. 4, vol. 1, ACDJ, Prefettura di Gorizia za UZC, št. 3.4/2005, 28. 12. 1977.

⁶⁰⁰ AGPCM, UZC Sezione II, FVG, Trieste, b. 79, vol. II, f. Trieste – ACDJ, UZC PCM za Direttore superiore dell'amministrazione, Contributo a favore dell'Associazione famiglie deportati in Jugoslavia, 20. 9. 1952.

VATIKAN: MISIJA SVETE STOLICE V JUGOSLAVIJO NI ODOBRENA

V Londonu, Washingtonu in Ženevi pa niso bili edini iz mednarodnega diplomatskega prostora, ki so se resno ukvarjali z usodo »deportiranih«. Ker so se številni svoji obračali tudi na Sveti sedež, so se za podoben korak odločili tudi slednji. Posamezni zgodovinarji so se že uporabili nekatere tu uporabljene vire, in sicer predvsem za vprašanja povezana z odnosi med Vatikanom ter Anglo-Američani. Pri tem velja izpostaviti, da so vatikanski diplomati sredi julija 1945 preko insinuacij glede »koncentracijskih taborišč« v Julijski krajini skušali pritisniti na zaveznike, naj posežejo glede usode »deportiranih«. Britanski diplomati so namreč iz vsebine vatikanskih spomenic razumeli, da je Sveti sedež napeljeval na obstoj tovrstnih taborišč tudi v Anglo-Ameriški coni Julijske krajine (Bajc, 2011, 143–146).

Za razliko od Italije je Vatikan imel vzpostavljene neposredne diplomatske stike z Jugoslavijo preko apostolske nunciature v Beogradu, katere predstavnik je bil nuncij Ettore Felici. Glede problematike »deportiranih« se je slednji na jugoslovansko vodstvo z diplomatsko noto obrnil že 22. julija 1945,⁶⁰¹ ko je prosil za odobritev komisije s humanitarnimi nameni, ki bi obiskala taborišča v Dolu, Borovnici Sv. Vidu in drugod.⁶⁰² Informacije, ki so jih imeli na razpolago, so bile očitno še skromne, saj so prosili za obisk taborišč v Dolu in Borovnici, ne zavedajoč se, da gre pravzaprav za eno taborišče, ki se nahaja v Dolu pri Borovnici. Za podporo prošnji so se obrnili tudi na anglo-ameriške oblasti. Britanski veleposlanik D'Arcy Osborne je iz Vatikana 7. avgusta 1945 pisal, da je prejel prošnjo, da bi ZVU dovolila misijo iz Trsta, ki bi obiskala »jugoslovanska koncentracijska taborišča«. Dobili naj bi namreč številne pozive po tovrstni komisiji, saj naj bi bili internirani potrebni tako materialne kot verske pomoči. Tržaško-koprski škof Antonio Santin naj bi imel na razpolago dovolj sredstev za oskrbo in prevoz ter naj bi bil pripravljen kreniti na misijo v kratkem.⁶⁰³ Veleposlanik je še dodal, da je predstavnikom Svete Stolice že odgovoril, da se morajo s tovrstnimi vprašanji obrniti na jugoslovansko vlado, hkrati pa izrazil mnenje, da bi v Vatikanu pri tovrstni prošnji zelo cenili podporo britanskega veleposlanika Stevensona. Kot so nekateri zgodovinarji že ugotavljali (prim. Bajc, 2011, 145), so v *Foreign Officeu* izrazili podporo tovrstni misiji, čeprav so dvomili v njeno odobritev s strani jugoslovanske vlade. Pri tem pa jih je predvsem zanimal izgovor, ki ga bo slednja uporabila pri zavrnitvi prošnje. Zato so 11. avgusta Stevensonu naročili, naj prošnjo posreduje jugoslovanski vladi.⁶⁰⁴ Stevenson je 14. avgusta odgovoril, da je na jugoslovansko vlado naslovil noto v podporo vatikanski prošnji, a dodal, da ne verjame, da bo ta podpora kakorkoli pripomogla k njeni odobritvi.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Vendar so Anglo-Američane na dogodke v Julijski krajini in Istri opozorili že pred tem, 23. maja 1945 (Bajc, 2011, 143–145).

⁶⁰² DAMSP, PA 1945, f. 13, br. 2908, d. 18, XIII/744, Državni sekretariat Vatikan za Beograd, 22. 7. 1945.

⁶⁰³ Glede angažiranosti škofa Santina pri vprašanju »deportiranih« glej Galimberti (1996, 101–106).

⁶⁰⁴ TNA FO 371/48836 R 13327/24/92, Relief Mission from Trieste to visit concentration camps in Yugoslavia, FO za Stevenson, Belgrade (No. 1214), 11. 8. 1945.

⁶⁰⁵ TNA FO 371/48836 R 13327/24/92, Relief Mission from Trieste to visit concentration camps in Yugoslavia, Stevenson, Belgrade za FO (No. 1384), 14. 8. 1945.

V resnici je tudi bilo tako, da britanska podpora ni pripomogla k odobritvi misije, saj odgovora iz Beograda niso prejeli. Ni pravzaprav jasno, ali je 1. oktobra 1945, ko se je jugoslovanski veleposlanik v Vatikanu, duhovnik Nikola Moscatello,⁶⁰⁶ obračal na zunanje ministrstvo v Beogradu, to storil zaradi note iz julija 1945 ali katerega izmed kasnejših posegov iz Svete Stolice. Po njegovih navedbah naj bi v vatikanskih krogih upali na odobritev misije, ki bi italijanskim internirancem v Jugoslaviji posredovala hrano in oblačila. Ta pomoč naj bi se v prihodnje, v okviru zmožnosti, razširila tudi na civilno prebivalstvo. Pri tem je imenovana misija že dobila odobritev prehoda preko anglo-ameriškega teritorija in upala na potrditev predstavnika iz vrst zaveznikov ali iz nevtralne države, ki bi misijo vodil, je še dodal Moscatello.⁶⁰⁷ Konec oktobra 1945 so v zvezi s tem na beograjskem zunanjem ministrstvu pripravili osnutek odgovora, ki naj bi zajemal naslednje vsebinske točke: vsi Italijani, ki so se nahajali v Jugoslaviji, z izjemo vojnih ujetnikov, so že repatriirani; pomoč ujetnikom lahko Sveta Stolica posreduje preko CICR; delegat, ki naj bi vodil misijo Svete Stolice, ni odobren, ker so vojni ujetniki raztreseni po državi, saj so za delovne potrebe razdeljeni po bataljoni in manjših skupinah.⁶⁰⁸

Izgovor, ki je tako zanimal zaveznike, je torej bil, da misija ni odobrena, ker so vojni ujetniki raztreseni po državi in bi torej težko lahko taka misija obiskala taborišča. Po tem so se očitno v Vatikanu odločili, da bodo (podobno, kot so to storili zavezniki) oblikovali seznam »deportiranih« iz območja Julijske krajine. O tem je februarja 1946 iz Vatikana poročal tudi italijanski veleposlanik Diana, pri čemer naj bi za tržaško pokrajino zbrali več kot 1000 imen.⁶⁰⁹ Pri pripravi seznama je pomembno vlogo igral tudi škof Santin; oblikoval je namreč seznam 689 oseb, ki je bil posredovan tudi britansko-ameriškim oblastem.⁶¹⁰ Če gre sklepati iz korespondence, so iz Vatikana na misijo v Jugoslavijo nameravali poslati prav njega, tako da njegova vloga pri celotni zadevi ni zanemarljiva. Očitno je bil s problematiko dobro seznanjen, kar je bilo tudi pričakovati, saj je bil glavni predstavnik katoliške cerkve na teritoriju, kjer so se deportacije zgodile, hkrati pa zelo angažiran v zvezi z mejnim vprašanjem.

Nazadnje je bil seznam jugoslovanskim oblastem z diplomatsko noto posredovan 12. junija 1946. Čeprav v nobeni od arhivskih zbirk priloženega seznama nismo našli, iz kasnejših virov vemo, da je ta zajemal 2513 oseb.⁶¹¹ V diplomatski noti so iz papeške nunciature v Beogradu pisali, da gre za Italijane, ki so bili iz Trsta in okoliških pokrajin »premeščeni« s strani jugoslovanskih oblasti. Tudi v nadaljnjem besedilu se za deportirane uporablja izraz »italijanski premeščenci«

⁶⁰⁶ O pomenu in vlogi Nikole Moscatella predvsem v času fašizma ter po drugi svetovni vojni prim. Veraja (2014).

⁶⁰⁷ DAMSP, PA 1945, f. 12, br. 5062, d. 17, XII/481 Veleposlaništvo DFJ pri Sveti Stolicy za MIP, br. 198, 1. 10. 1945.

⁶⁰⁸ DAMSP, PA 1945, f. 12, br. 5357, d. 17, XII/483, MNO za MIP, pov. br. 336, 24. 10. 1945.

⁶⁰⁹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 35, f. Deportati, R. Ambasciata d'Italia-P. Diana za MAE, n. 596/303, 19. 2. 1946.

⁶¹⁰ NARA, RG 331 B 869, E British-US zone, List 19 – Seznam monsinjor Santin, nedatiran.

⁶¹¹ Npr. DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, Deportirci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

(*Italian transferees*), kar je pravzaprav zanimivo, sploh glede na problematiko, ki se je med jugoslovanskimi in italijanskimi oblastmi spletla okrog izraza »deportiranci«. Morda so s tem namenom vatikanske oblasti upale, da bodo tako lažje prišle do želenega cilja in dobile informacije o teh osebah, ali pa so se že zavedale, da izraz »deportacije« v jugoslovanskih vladnih krogih ni najbolj priljubljen (ali celo primeren). Poleg priloženega seznama so ponovno izrazili željo po sodelovanju z jugoslovanskimi oblastmi tako, da bi za čas ujetništva v Jugoslavijo poslali manjšo misijo, ki bi skrbela za delitev verskega gradiva, knjig, oblačil hrane in zdravil. Predvsem so prosili, da bi ujetnikom bilo omogočeno obiskovanje svete maše in ostalih verskih obredov.⁶¹²

Dne 30. julija 1946 so iz jugoslovanskega zunanjega ministrstva sporočili, da je bil seznam »italijanskih deportirancev« posredovan beograjski vladi skupaj z željo, da bi v Jugoslavijo prišla komisija iz Vatikana.⁶¹³ V Beogradu so se torej zavedali, da je diplomatski poziv s strani Svetega sedeža pravzaprav nov seznam »deportiranih« oseb, čeprav so bili ti v vatikanski noti naslovljeni kot »premeščenci«. Hkrati je zanimivo, da se je izraz »deportirani« očitno prijel tudi v beograjskem vodstvu, čeprav so ga smatrali za neprimerne.

Da so bile oblasti Svete Stolece neprestano v stiku in obveščale italijansko vlado o odzivih s strani jugoslovanskih oblasti, nam priča dejstvo, da so beograjski odgovor, sicer nekoliko kasneje (v mesecu oktobru), posredovali tudi italijanskemu veleposlaniku.⁶¹⁴ Ko so iz italijanskega zunanjega ministrstva zaprosili, da bi dobili dvojnik seznama, ki je bil posredovan v Beograd,⁶¹⁵ je veleposlanik Diana sporočil, da seznama ne morejo posredovati, ker ga iz beograjske vlade še niso vrnili, da pa so ga dopolnili. Po zbranih informacijah Svetega sedeža naj bi bilo iz Julijske krajine »deportiranih« 4534 oseb, ki se še niso vrnile,⁶¹⁶ kar je skoraj dvakrat večje število od prejšnjega. Novega (dopolnjenega) seznama sicer jugoslovanski vladi, po naših virih, niso posredovali.

Prav tako je bil vatikanski predstavnik v Beogradu v neprestanem stiku z delegacijo CICR. V pogovorih z njenim predstavnikom Schindlerjem je razumel, da je ravnanje z vojnimi ujetniki zadovoljivo in v okviru zmožnosti jugoslovanskih oblasti. Kljub vsemu pa Schindler ni izključil, da so razmere po taboriščih, do katerih nimajo dostopa, slabe. Prav tako je trdil, da jugoslovanske oblasti ne priznavajo obstoja civilnih internirancev (ne italijanske ne nemške narodnosti) in da so taborišča, kjer naj bi se ti domnevno nahajali, pravzaprav zapori, v katerih se dotični »civilisti« nahajajo zaradi zločinov, storjenih proti jugoslovanski državi.⁶¹⁷

⁶¹² DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/525, Apostolska nunciatura Beograd za MIP, št. 14/1/46, 12. 6. 1946.

⁶¹³ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/537, MIP za Apostolsko nunciaturu Beograd, št. 8781, 30. 7. 1946.

⁶¹⁴ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 35, f. Deportati, R. Ambasciata d'Italia-P. Diana za MAE, n. 3083/561, 16. 10. 1946.

⁶¹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 35, f. Deportati, MAE za Ambasciata presso la Santa Sede, n. 15/36349/237, 31. 10. 1946.

⁶¹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 35, f. Deportati, R. Ambasciata d'Italia za MAE, n. 3508/1763 7. 12. 1946.

⁶¹⁷ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, f. 2 – Deportati Italiani in Jugoslavia (parte generale), Apostolska nunciatura Beograd, Memorandum glede vojnih ujetnikov in civilnih internirancev, n. 204/46, 30. 5. 1946.

Iz Beograda na diplomatski poziv iz Vatikana več mesecev ni bilo odgovora, zato se je apostolska nunciatura z novo diplomatsko noto (tretjo po vrsti) na jugoslovansko zunanje ministrstvo obrnila 3. januarja 1947. Zanimalo jih je, ali bo predlagana misija odobrena.⁶¹⁸ Dne 9. januarja so vendarle prejeli odgovor, da je repatriacija italijanskih vojnih ujetnikov v teku, kar se tiče »premeščencev« pa je jugoslovanska vlada ob več prilikah izjavila, da jih v Jugoslaviji ni in zato ni nobene osnove ali razloga, da bi v Beograd prišla misija Svetega sedeža.⁶¹⁹

Poskusi Svete Stolice, da bi zaradi številnih prošenj, ki so jih nanje in na škofa Santina naslavljali svojci, vendarle uspela omehčati jugoslovanske oblasti do te mere, da bi slednje dovolile vstop v državo humanitarni misiji, so bili brez uspeha. Podobno, kot so bili vsi posegi Anglo-Američanov, ki so že predhodno sklepali, da komisija ne bo odobrena. Jugoslovansko vodstvo je, ne glede na provenienco prošenj in pozivov, vztrajalo na svojem stališču: deportirancev v Jugoslaviji ni, zato nobena misija ni potrebna.

⁶¹⁸ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/538, Apostolska nunciatura Beograd za MIP, št. 50/1/47, 3. 1. 1947.

⁶¹⁹ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/541, MIP za Apostolsko nunciaturu Beograd, št. 4113, 9. 1. 1947.

IZSLEDKI PREISKAV V ITALIJI: ŠTUDIJSKA KOMISIJA ZA PREISKAVO GLEDE DEPORTIRANIH V JUGOSLAVIJO

Tekom raziskav smo prišli do pomembnega odkritja, da je bila leta 1956 s strani italijanske vlade Državnemu statističnemu uradu (*Istituto Centrale di Statistica*, ICS) naročena preiskava glede »deportiranih«. Leta 1955 so se namreč ponovno pričele pobude po preiskavi usode ljudi, ki naj bi končali v »fojbah«, tokrat v povezavi z dogovarjanji z nemško vlado o prekopu nemških žrtev, ki naj bi končale na dnu jam (Pirjevec, 2012, 173–174). Sočasno s tem se je očitno pričelo tudi zbiranje gradiva o osebah, ki so jih jugoslovanske oblasti odpeljale v maju in juniju 1945, kot je v svojem prispevku ugotavljal Samo Pahor (Pahor, 1987). Kaj več mu tedaj ni bilo znanega. Kot piše Roberto Spazzali, je tržaški župan Bartoli v prvi izdaji svoje knjige leta 1959, omenil podatke o Julijski krajini, ki jih je zbral ICS: da je bilo do avgusta 1943 zaradi vojne 5735 mrtvih in je na podlagi statistike ocenjeval, da je po tem datumu umrlo drugih 5000. Bartoli je pri tem dodal – tako Spazzali –, da je treba dodati drugih 5000 žrtev zaradi bombardiranj (samo za mesto Zadar 2000) in število infojbiranih (Spazzali, 1997, 100). Podatek je bil tedaj v bistvu zanimiv le v tem, ker je omenjal preiskave statističnega urada. Po svoje pa je tudi zanimiv, saj v literaturi nismo zabeležili, da bi za tem kdo konkretno preveril metode dela urada ICS in končne rezultate.

Tekom naših raziskav smo prišli do podatka, da je preiskavo vodil Vladni komisariat za tržaško območje (*Commissariato generale del Governo per il territorio di Trieste*) pod vodstvom generalnega komisarja in nekdanjega goriškega prefekta Giovannija Palamare. Komisariat je v obdobju do septembra 1956 preučeval več seznamov ministrstva za notranje in zunanje zadeve ter tržaške občine, ter na koncu oblikoval več seznamov, ki so skupaj zajemali 2224 oseb.⁶²⁰ Ravno v tem obdobju, ko so še potekale zadnje preiskave, so septembra 1956 z italijanskega zunanjega ministrstva Državnemu statističnemu uradu naročili naslednje:

*Glede na možnost, da bo problem italijanskih državljanov, ki so bili leta 1945 s strani Titovih okupacijskih oblasti aretirani in deportirani v Jugoslavijo, še enkrat predstavljen jugoslovanski vladi, to ministrstvo meni, da bi bilo primerno, da se opravi natančen pregled vseh razpoložljivih seznamov italijanskih deportirancev z namenom, da bi oblikovali čim bolj natančen in dokumentiran seznam tistih, ki se na podlagi zanesljivih informacij niso vrnili.*⁶²¹

⁶²⁰ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, Commissariato generale del Governo per il territorio di Trieste za Ministero dell'Interno (MI), Indagini sui deportati in Jugoslavia, št. 17/16-26135/56, 20. 9. 1956

⁶²¹ V izvorniku: »In vista dell'eventualità che la questione dei cittadini italiani i quali nel 1945 vennero arrestati e deportati in Jugoslavia dalle forze di occupazione titine abbia da essere sollevata ancora una volta con il Governo Jugoslavo, questo Ministero riterrebbe opportuno predisporre un accurato vaglio delle liste dei deportati italiani in suo possesso, in modo di addivenire alla compilazione di un elenco, per quanto possibile completo e documentato, di coloro che, sulla base delle notizie provenienti da fonti attendibili, risultano non aver fatto più ritorno dalla deportazione.« (AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, MAE za Istituto Centrale di Statistica (ICS), Indagine sui deportati in Jugoslavia, št. 9830/18, 7. 9. 1956).

S tem namenom je bila na Državnem statističnem uradu ustanovljena Študijska komisija za preiskavo glede deportiranih v Jugoslavijo (*Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia*), ki se je prvič sestala 13. decembra 1956. Na srečanju so se dogovorili, da bodo preiskave potekale v strogi tajnosti in na podlagi že pripravljenih seznamov iz Trsta. Šele nato bodo ugotavljali zanesljivost slednjih ter morebitne napake. Predvsem pa bodo naknadno črtali tiste, za katere bodo ocenili, da na seznam ne spadajo (pripadnike vojaških formacij ipd.).⁶²² Sprva so se torej odločili, da bodo iskali samo podatke glede »civilistov«, pri tem pa velja posebej izpostaviti, da je bilo ob koncu maja 1945 v Julijski krajini težko določiti, kdo je bil civilist in kdo ne. V vojaške akcije in vstajo so namreč bile vpletene tudi številne druge formacije, kot je že ugotavljala Troha (2012, 2014), poleg tega so potekale tudi aretacije domnevnih kolaborantov, za katere pa ni nujno, da so bili pripadniki vojaških formacij. Predstavnik italijanskega zunanjega ministrstva, Corrado Orlandi Contucci, je npr. menil, da vojni ujetniki ne morejo biti obravnavani kot deportiranci (temveč kot vojni ujetniki). Nadaljeval pa je, da morajo kot deportiranci biti upoštevani karabinjerji, finančne straže in vojaki, ki so bili v tem času »na dopustu« (*in licenza*).⁶²³ Zato moramo tukaj uporabljen pojem »civilistov« razumeti v kontekstu zelo nejasnih razmer in težko določljivih ločnic med civilisti in tistimi, ki to res niso bili.

Namen te preiskave je bil, po besedah zunanjega ministrstva, pridobiti natančne informacije s katerimi bodo lahko ponovno pristopili do jugoslovanske vlade, oziroma pridobiti podatke, ki bi bili tudi pred mednarodno javnostjo bolj zanesljivi, saj bi bili pridobljeni s strani resnega znanstvenega inštituta. Po besedah Orlandi Contuccija naj bi se namreč o deportacijah »veliko govorilo in pisalo, ne vedno objektivno, tako da je na podlagi pridobljenih podatkov težko reči, do katere mere so pogosto uporabljene številke zanesljive oziroma koliko so deformirane zaradi netočnosti in špekulacij«.⁶²⁴ Želja po zanesljivosti pridobljenih informacij je bila še toliko bolj pomembna zato, da seznama jugoslovanska vlada ne bi mogla izpodbijati. Kot vemo je bila namreč ravno nenatančnost pri snovanju seznamov eden glavnih jugoslovanskih očitkov na prvi seznam, ki je bil oktobra 1945 predan Jugoslaviji s strani Anglo-Američanov. Lahko tudi dodamo, da je predstavnik italijanskega zunanjega ministrstva vsaj posredno priznal, da so pri dotedanjih preiskavah (do leta 1956) pretiravali. Razloga za to ni navedel. Na podlagi tega priznanja pa lahko rečemo, da je treba biti pri obravnavi dotedanjih seznamov toliko bolj previdni in da so torej tudi številke deportiranih, ki so se dotedaj pojavljale in se nanašajoč nanje nemalokrat še zmerom pojavljajo, pretirane.

Drugo srečanje komisije je potekalo dobro leto dni kasneje, 9. januarja 1958. Do takrat dokončni sezname še niso bili pripravljeni, so se pa pojavile številne težave pri ključnih vprašanjih: ali bodo na seznamu samo »civilisti« ali tudi vojaško osebje,

⁶²² AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia, Riunione del 13 dicembre 1956, 13. 12. 1956.

⁶²³ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia, Riunione del 13 dicembre 1956, 13. 12. 1956.

⁶²⁴ V izvirniku »Di questo molto si è parlato e si è scritto, non sempre con la necessaria obiettività, sicchè è ora difficile dire, sulla base degli elementi di cui si dispone, fino a che punto le cifre comunemente riferite siano esatte o in che misura siano deformate da inesattezze o da speculazione di parte.« (AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia, Riunione del 13 dicembre 1956, 13. 12. 1956).

kako obravnavati definicijo »deportacije« ter na katero obdobje in kraje se bodo osredotočili. Diskusija je bila živahna in predlogi so bili številni, od tega da bodo na seznamu tudi pripadniki vojaških formacij, do predloga, da se bodo osredotočili na deportacije tudi iz kasnejših obdobj. Nazadnje so prišli do zaključka, da bodo sprejeli naslednjo definicijo deportirancev:

*civilisti, pripadniki sil javne varnosti [Forze di Pubblica Sicurezza], karabinjerjev, finančne straže [Guardia di Finanza] in vojaško osebje, ki ni služilo v operativnih enotah, ki so jih Titove okupacijske sile leta 1945 deportirale v Jugoslavijo.*⁶²⁵

Pri tem so se nekateri spraševali, če bi pripadniki karabinjerjev ali finančne straže lahko bili s strani jugoslovanske vlade obravnavani kot vojni ujetniki. Po vnovični diskusiji glede vojaških formacije niso prišli do zaključka, zato so odločili, da bodo vojaki obravnavani kot posebna kategorija. Dogovorili so se, da bodo pričeli s preverjanjem seznamov, črtanjem dvojnikov ter tujih državljanov ter počakali na morebitne dodatne seznane. Ponovno so se tudi strinjali, da morajo zagotoviti tajnost preiskav, saj bi bilo neprijetno, če bi zadeva prišla na uho jugoslovanski vladi.⁶²⁶

Pripravljanje seznama se je zelo zavleklo, saj je Vladni komisariat za tržaško območje dokončni seznam posredoval marca 1959. Tega bi morala komisija na Državnem statističnem uradu še pregledati in po potrebi dopolniti oziroma brisati nekatera imena, vendar informacij o tem, da bi to storila, nimamo. Po dosegljivih virih so preiskave torej postregle z rezultati, da je v času jugoslovanske zasedbe Julijske krajine na območju Trsta, Gorice in Vidma:

- umrlo zaradi različnih vzrokov (»infojbirani«, ustreljeni, bolezen) – 645 oseb;
- deportiranih in nato repatriiranih – 1239 oseb;
- deportiranih, ki se niso vrnili – 1982 oseb.

Skupaj torej 3866 oseb.⁶²⁷ Pomembno je poudariti, da je bilo po intenzivnih preiskavah, ki so na območju Julijske krajine potekale več let, ocenjeno, da je bilo na območju Trsta, Gorice in Vidma »infojbiranih« oziroma umrlih v drugih okoliščinah 645 oseb. Ker je po teh podatkih neznana še vedno ostajala usoda 1982 oseb, lahko torej ocenimo, da je na podlagi teh raziskav, kot posledica jugoslovanske okupacije in sočasnega nasilja, maščevanj, »infojbiranj« ter deportacij na območju Trsta, Gorice in Vidma umrlo največ 2627 oseb – »civilistov« (če so to res bili pa, kot rečeno, je bilo težko presoditi). Koliko je od teh bilo vojakov, ni jasno oziroma razvidno. Najverjetneje pa niso vsi od teh, ki se po seznamu sodeč niso vrnili, tudi umrli. Kot smo že poročali, so namreč zavezniške oblasti ugotavljale, da se številne osebe po povratku iz strahu najverjetneje niso prijavile oblastem. V vsakem primeru je to mnogo manjše

⁶²⁵ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4d, Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia, Riunione del 9. 1. 1958. V izvorniku: »civili, appartenenti alle Forze di Pubblica Sicurezza, Carabinieri, Guardie di Finanza e militari non in servizio in reparti operanti, che nel 1945 furono deportati in Jugoslavia dalle forze di occupazione titine«.

⁶²⁶ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4d, Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia, Riunione del 9. 1. 1958.

⁶²⁷ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4d, MI za ICS, Deportati Italiani in Jugoslavia, št. 442/3240, 23. 3. 1959.

število od denimo navedb v medijih, ko so govorili – in se še vedno ponavljajo – o več tisoč, celo deset tisoč »infojbiranih« (prim. Pirjevec, 2009, 2012; Spazzali, 1990). Navedbe torej, ki se niso spremenile vse do danes, ne glede na to, da so interne preiskave v Italiji očitno pokazale drugače.

Ne vemo, če je seznam komisija pri Državnemu statističnemu uradu preverila in interpretirala ter ali je bil dokončen, tako kot tudi ne, če je bil kdaj predstavljen jugoslovanski vladi. Gotovo pa je na tem mestu nujno izpostaviti nekaj opažanj. Italijanska vlada se je očitno v petdesetih letih začela postopno zavedati, da se je v celotni zadevi pretiravalo in da so bile številke pogosto medijsko »napihnjene«. Zato so želeli opraviti natančno preiskavo, na podlagi katere bi lahko pristopili do jugoslovanske vlade. Nazadnje tega, po nam poznanih virih, niso storili.⁶²⁸ Delni rezultati raziskave pa nam prinašajo do sedaj pravzaprav edine številke italijanskega izvora, na katere se lahko sklicujemo, ko govorimo o deportirancih in pogrešanih iz časa 42-dnevne jugoslovanske okupacije Julijske krajine, če pri tem upoštevamo še nejasno število vojakov. Preiskava je namreč potekala več kot deset let po dogodkih, ko je bila repatriacija vojnih ujetnikov že zaključena. Prav tako so se že vrnili zaporniki, ki so bili pomiloščeni z amnestijo aprila 1948. Med temi so se gotovo vrnili tudi nekateri izmed pogrešanih deportirancev. Poleg tega vse kaže, da je bila preiskava res natančna, saj naj bi po besedah Palamare temeljila le na zanesljivih in preverjenih virih. Gotovo obstaja neka določena stopnja napak – tudi zato, ker Komisija ICS seznamov, ki so nam na voljo, ni preverila. Kljub temu pa lahko zaključimo, da so preiskave zanesljive in prav gotovo pomembno izhodišče, ko je govora o deportirancih in »infojbiranih« oz območja Trsta, Gorice in Vidma (ne pa Istre in Reke) po drugi svetovni vojni.

⁶²⁸ Velja izpostaviti, da gradiva za obdobje po letu 1954 nismo natančno pregledovali, zato obstaja možnost, da so seznam italijanske oblasti predale jugoslovanski vladi, pa tega niso javno naglašale.

ZAKAJ SO ITALIJANSKE OBLASTI TAKO DOLGO VZTRAJALE PRI VPRAŠANJU »DEPORTIRANIH«?

Kot lahko sklepamo iz tega, da je italijanska vlada dolgo vztrajala in pravzaprav tudi polemizirala glede vprašanja »deportiranih«, je očitno temu vprašanju pripisovala velik pomen. Leta 1951 ga je Martino v pogovorih s predstavnikom jugoslovanske vlade po pomembnosti celo postavil ob bok vprašanju usode STO.⁶²⁹ Medtem pa v jugoslovanskem vodstvu niso razumeli, zakaj taka resnost okrog vprašanja pogrešanih iz časa osvobajanja Trsta, sploh glede na to, da jugoslovanska vlada ni nikdar polemizirala glede žrtev v fašističnih taboriščih. Zato je prav, da skušamo razumeti, zakaj so italijanske oblasti tako dolgo vztrajale pri tem.

Glede na dosedanje raziskave o diplomatskih prizadevanjih italijanskih oblasti pri Anglo-Američanih glede povojne razmejitve (npr. Bajc 2006a, 137–159) ter na podlagi ugotovitev tekom raziskave lahko sklepamo, da je bilo predvsem v prvih mesecih po vojni za italijansko vodstvo in javnost ključno, da bi Jugoslavijo očrnili v očeh Anglo-Američanov in na splošno mednarodne javnosti. Šlo je za spretno politično potezo, katere cilj je bil predvsem ohranitev kar čimvečjega deleža ozemlja ob meji, predvsem Istro. Tematiko »deportacij« in »fojb« so tako izkoriščali, da bi opozorili zaveznike na to, da bodo jugoslovanske oblasti ob morebitnem prevzemu Trsta in Gorice ponovno aretirale nezaželene in nič krive ljudi in jih deportirale v koncentracijska taborišča. Pri tem ne gre izključiti, da so najverjetneje v italijanskem vodstvu s tem skušali pihati na vest zahodnima zaveznicama, naj vendarle nekaj ukreneta, saj bodo v nasprotnem primeru vsaj sokrivi morebitnih zločinov.

Veleposlanik Martino je aprila 1951 v pogovorih s predstavniki jugoslovanske vlade izpostavil, da v Trstu, Gorici in drugod obstajajo »nekateri ljudje in krogi«, ki so proti politiki zbližanja med Italijo in Jugoslavijo, dokler se ne rešita vprašanji STO in »deportiranih«. Zato so se po njegovih besedah v Gorici neprestano prirejale demonstracije, v parlamentu držali govori, vlada v Italiji in veleposlaništvo v Beogradu pa sta neprestano prejemale pisma in prošnje glede pogrešanih oseb. Pri tem je poudaril, da se sam zaveda, da so ti ljudje izginili v bojih, vendar si s pravnega (in ne političnega) vidika družine zaslužijo odgovor. Sploh glede na to, da so že imeli primere poizvedovanj, ko so s strani jugoslovanske vlade dobili odgovor, da iskane osebe v Jugoslaviji ni, a se je ta nazadnje čez nekaj mesecev vrnila prav iz Jugoslavije. Posledično naj se svojci ne bi zadovoljili z morebitnim negativnim odgovorom in so še vedno upali, da se bodo pogrešani morda vrnili.⁶³⁰ Zato je italijanska vlada predlagala komisijo Rdečega križa, kasneje pa tudi mešano jugoslovansko-italijansko komisijo, ki bi preiskala ta problem. Pritisk javnosti je bil v Italiji seveda močan, sploh s strani društva ACDJ, ki je bilo v svojih dejavnostih in kampanji zelo glasno. Še bolj pomembno je, da je tovrstne pritiske podpiral tudi goriški prefekt Palamara, katerega pozive v italijanski vladi niso mogli prezreti. Večkrat je bilo italijanski vladi tudi očitano, da se ne trudi dovolj, da

⁶²⁹ AJ, 836, f. br. I., I-3-b/347, Zabeležka o razgovoru pomočnika ministra Vejvode z Martinom, 17. 4. 1951.

⁶³⁰ AJ, 836, f. br. I., I-3-b/347, Zabeležka o razgovoru pomočnika ministra Vejvode z Martinom, 17. 4. 1951.

bi se problem rešil. Zato je že maja 1946 italijansko Ministrstvo za zunanje zadeve pripravilo poročilo o aktivnostih v korist italijanskih ujetnikov v Jugoslaviji⁶³¹ (določeni izseki iz tega poročila so objavljeni v Di Sante, 2007, 188–209). Pripravo podobnega poročila je De Gasperi naročil tudi jeseni 1946, ko je bilo jasno, da bodo po zaslugi Togliattija italijanski vojni ujetniki repatriirani iz Jugoslavije. V povzetku vseh aktivnosti italijanske vlade v korist »deportirancem« je bila zbrana vsa korespondenca od 29. maja 1945, ko je De Gasperi pri Anglo-Američanih prvič posegel glede problema, pa do novembra 1946. In sicer se poročilo nanaša na intervencije pri ZDA in Veliki Britaniji, Vatikanu, CICR ter OZN.⁶³² Podobno, sicer precej krajše poročilo, je nastalo tudi ob podpisu mirovne pogodbe februarja 1947.⁶³³

Priprava tovrstnih poročil brez dvoma dokazuje, kako so se v vladnih krogih zavedali pritiska javnosti in problemov, ki bi jih ta nesoglasja lahko prinesla na teritoriju, katerega usoda še zdaleč ni bila dorečena. Italijanska vlada je svojim državljanom seveda dolgovala določene odgovore, zato so se v vladi vselej trudili, da so članom društva ACDJ izrazili podporo in razumevanje njihovega problema. Ker to ni bilo dovolj, so jim večkrat ponavljali, kar je bilo tudi res, da se pri jugoslovanskih oblasteh trudijo, da bi dobili odgovore. Hkrati je prepričanje o nujnosti vztrajanja pri preiskavah glede pogrešanih potrdil tudi predstavnik Urada za ujetnike, poizvedbe in sorodne storitve pri CRI, Aldo Zini. Ta je osrednjemu odboru CRI junija 1947 obrazložil, da bi prenehanje s preiskavami glede pogrešanih vojnih ujetnikov in deportirancev nasploh lahko imelo resne posledice in neželene reakcije v javnem mnenju.⁶³⁴

Pri tem ni bila zanemarljiva niti »*birokratska napaka*«, kot jo je označil Martino, in sicer posamezni primeri vračanja ujetnikov, za katere so v Jugoslaviji trdili, da jih ni. Strasti naj bi se v Julijski krajini vnele, ko se je ob izmenjavi 11. junija 1949 vrnil Vittorio Monticco, za katerega so jugoslovanske oblasti trdile, da ga v državi ni. Zato so sumili, da se »v Jugoslaviji zadržujejo italijanski državljani, ki bi jih po sporazumu iz 7. aprila 1948 morali osvoboditi«, ⁶³⁵ in se torej zakon o amnestiji ne izvaja pravilno. Prav tako naj bi o številnih imenih poročali tudi tisti, ki so bili izmenjani na meji.⁶³⁶ Sumi, da so v Jugoslaviji še številni italijanski državljani, za katere so oblasti v Beogradu zanikale obstoj, so zato italijanske vladne kroge spodbujale, da morajo pri zadevi vztrajati.

Po drugi strani pa je italijanska vlada od jugoslovanskih oblasti prav gotovo želela izsiliti pritrditev njihovim domnevam, da so bili ti ljudje streljani ali kakorkoli

⁶³¹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 35, MAE, Poročilo o intervencijah italijanskih oblasti v korist deportirancev, nedatirano.

⁶³² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 35, Poročilo o intervencijah italijanskih oblasti v korist deportirancev, nedatirano – najverjetneje november 1946.

⁶³³ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 34, Poročilo o intervencijah italijanskih oblasti v korist deportirancev, februar 1947.

⁶³⁴ ASCCRI, M 17, 94, A/VII, CRI, Funzionamento dell'Ufficio Prigionieri e ricerche (n. 255/S), 16. 6. 1947.

⁶³⁵ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 3b, MAE za delegacija Beograd, Deportati Italiani in Jugoslavia, št. 15/119, 21. 6. 1949.

⁶³⁶ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46 3b, MAE za delegacija Beograd, Deportati Italiani in Jugoslavia, št. 15/119, 21. 6. 1949.

ubiti pred ali v času ujetništva v Jugoslaviji. Delno je Tito ta razlog v svojem obširnem komentarju o jugoslovansko-italijanskih odnosih, objavljenem v *Borbi* 17. decembra 1945, povezal z dejstvom, da želi Italija na ta način zmanjšati svoje medvojne grehe. Nova italijanska vlada se je namreč v prvih mesecih in letih po vojni na vse načine trudila, da bi bila njena fašistična preteklost čim prej pozabljena. V sklopu tedanje politike držav zmagovalk, ki so univerzalno sprejele načelo, da je bila edina krivda za vojno na strani Nemčije (Judt, 1992, 87), je Italija praktično ignorirala svoje odgovornosti v odnosu do spopada. To politiko spominjanja so v Italiji sprejeli z velikim odobravanjem, saj je zabrisala njeno zgodovinsko krivdo in odgovornosti, kar se je v devetdesetih letih, še posebej pa leta 2004 s sprejetjem zakona o Dnevu spomina, manifestiralo v to, da je bila Italija pravzaprav ena izmed največjih žrtev vojne – ravno zaradi dogodkov v Julijski krajini ob koncu vojne (Orlić, 2015, 477).

Na to politiko pa ni želela pristati jugoslovanska država, katere prebivalstvo je tekom vojne močno trpelo, poleg tega pa so bile gospodarske posledice na njenem ozemlju zelo hude, kot je ugotavljala tudi delegacija CICR.

Primer »deportacij« iz Julijske krajine je bil gotovo kot nalašč za kampanjo, ki je služila namenu zmanjšanja fašističnih in celo nacističnih zločinov, saj so te pogosto enačili z razmerami v taboriščih po Jugoslaviji (predvsem Borovnici). Kljub vsemu je presenetljivo, da so v italijanskem vodstvu vztrajali pri vprašanju »deportiranih«, zavedajoč se (kar so predstavniki jugoslovanske vlade tudi neprestano ponavljali), da lahko Jugoslavija kadarkoli potegne karto zločinov iz časa fašistične okupacije. Lahko rečemo, da se bodisi niso zavedali resnosti jugoslovanskih groženj kot tudi, da se niso bali posledic.

Morda se odgovor na zgornje pomisleke nakazuje ravno v rešitvi vprašanja, zakaj Jugoslavija svojih groženj ni nikdar uresničila. Pravzaprav so se italijanski pozivi pomirili šele takrat, ko so postale te grožnje resne, torej leta 1951. Tassoni naj bi med pogovori z Brilejem dobil občutek, da v Jugoslaviji vprašanje fašističnih internacij drži na strani za morebitno priložnost v prihodnje, in sicer »ne toliko numerično vprašanje izginulih iz časa vojne, temveč predvsem neizpodbitne

Slika 24: Alcide De Gasperi, predsednik osmih italijanskih vlad v obdobju od leta 1945 do 1953 (Wikimedia Commons).

primere deportacij v Italijo kot povračilni ukrep in kolektivno kaznovanje.⁶³⁷ Dobil naj bi torej občutek, da je za Jugoslavijo to neke vrste »as v rokavu«, če ne celo predmet za izsiljevanje. Jugoslovanski predstavniki so neprestano trdili, da problema fašističnih zločinov niso nikdar izpostavljali, ker so jim bili bolj v interesu dobri sosedski odnosi. V to sicer ne moremo dvomiti, predvsem po sporu z Informbirojem in izgubi svojih zaveznic z Vzhoda, ko Jugoslavija ni imela nobenega razloga, da bi pretrgala vse vezi tudi z Zahodom. Po drugi strani pa smo mnenja, da so se v jugoslovanskem vodstvu tudi bali nepredvidljivosti odprtja problema fašističnih internacij, sploh v povezavi z domnevnimi »deportacijami« iz Julijske krajine, ker bi na ta način pravzaprav enačili obe zgodbi in, še huje, celo oba režima. Težko bi namreč opravičevali »deportacije« iz Julijske krajine (o katerih v javnosti ni bilo dvoma, saj je bila medijska kampanja v Italiji zelo močna) z denimo tem, da je fašistična Italija tekom vojne deportirala številne Slovence. To bi bilo bolj pogubno za novo jugoslovansko vodstvo kot italijansko, saj slednje ni imelo neposredne povezave s fašistično oblastjo, ki je te zločine izvajala. Medtem bi jugoslovansko vodstvo za »deportacije« iz Julijske krajine težko reklo, da z njimi ni imelo opravka. V tem oziru bi torej lahko rekli, da jugoslovanska vlada ni nikdar problematizirala fašistične okupacije kot odgovor na kampanjo okrog »deportacij«, saj je imela več izgubiti kot italijanska. Zato so raje vztrajali na Briljevem načelu, »kar se je zgodilo, se je zgodilo«, saj je bilo to pravzaprav s političnega in diplomatskega vidika najbolj smiselno. Kdo ve, kam bi vodila razprava in kako bi se rešilo že tako kompleksno vprašanje meje, če bi se v petdesetih letih odpirali tudi ti problemi.

⁶³⁷ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1 – Deportati in Jugoslavia (parte generale), Delegacija v Beogradu-Tassoni za MAE, 1354/672, 30. 5. 1949.

ZAKAJ JUGOSLOVANSKA VLADA NI NIKDAR PREVZELA ODGOVORNOSTI ZA DEPORTACIJE?

Ne glede na razloge, zaradi katerih je italijanska vlada vztrajala pri iskanju odgovorov glede »deportiranih«, je povsem jasno, da jugoslovanska vlada ni nikdar podala jasnega in uradnega odgovora o tem, kaj se je v 42-ih dneh jugoslovanske prisotnosti v Julijski krajini pravzaprav dogajalo. Že samo ta podatek je dovolj zgovoren in nakazuje na to, da je prihajalo do številnih nepravilnosti. Nesporno je, da so se jugoslovanske oblasti dobro zavedale, da bo ob osvoboditvi Trsta in drugih krajev Julijske krajine prišlo do velikega slavlja pro-jugoslovanskega dela prebivalstva. Posledično je bilo pričakovati, da lahko to privede do nasilja in predvsem maščevanj zaradi raznaradovalne politike in fašističnega nasilja v obdobju med obema vojnama in tekom vojne same. O tovrstnih pričakovanih pričajo že sama natančna navodila o ravnanju čet ob prihodu v mesto, o katerih smo že govorili. Očitno torej je, čeprav podatkov o tem nimamo, da se jugoslovansko vodstvo na nasilne izgrede ni dovolj dobro pripravilo in jih hkrati do določene mere tudi dopuščalo in načrtovalo (denimo aretacije fašističnega osebja na podlagi seznamov OZNE). Posledično so verjetno delež spontaniziranih izgredov in maščevanj tudi namer- no dopuščali, a je nazadnje to preseglo pričakovanja.

Da bi razumeli, zakaj je bila jugoslovanska vlada tako neodzivna glede vprašanja »deportiranih«, je potrebno razumeti odnos, ki ga je novo vodstvo gojilo do Italije nasploh. Tito in njegovi sodelavci niso nikdar skrivali sovraštva do italijanskega fašizma, ki je na jugoslovanskem ozemlju, v sodelovanju z nacistično Nemčijo, zagrešil številne zločine. Zato so v Beogradu z velikim neodobravanjem sprejeli dejstvo, da sta se zahodni zaveznici do novonastale italijanske države obnašali, po njihovi presoji, pretirano naklonjeno. Tega so se zavedali tudi Britanci, ki so večkrat opozarjali, da jim to v odnosih z Jugoslavijo lahko zelo škodi. Kljub temu da se je novo italijansko vodstvo distanciralo od fašističnega režima in ga obsodilo, v Jugoslaviji niso prenehali z obtožbami na njihov račun – zahtevali so, da tudi nova Italija prevzame odgovornost za fašistične zločine. Tak odnos je jugoslovansko vodstvo, predvsem v prvih letih, gojilo praktično pri vseh vprašanjih, ki so bila povezana z zahodno sosedo. Pravzaprav se na podlagi analize dokumentov zdi, da so bili v Jugoslaviji mnogo manj pripravljeni vzpostaviti normalen dialog z Italijo, kot obratno. Jugoslovansko vodstvo je pričakovalo, da bo v medsebojnih odnosih Italija podrejena država, ki bo kot poraženka vojne sprejela pogoje, ki jih bo jugoslovansko vodstvo postavilo, ne glede na to, ali so se pogovarjali o meji, ribolovu, vonjih ujetnikih, izmenjavi pomiloščencev ali predaji vojnih zločincev. V tem odnosu je vprašanje »deportiranih« bilo le eno izmed jabolk spora med državama.

Generalno gledano sklepamo, da v jugoslovanskem vodstvu prav gotovo glede »deportacij« niso želeli dajati nobenih odgovorov, dokler v Italiji ne bi prevzeli popolne odgovornosti za vojne zločine v Jugoslaviji (kar se nikdar ni zgodilo). To je, nenazadnje, tekom svoje tajne misije v Rimu ugotavljal tudi Josip Smolaka (prim. Lampe, 2022b). Vprašanje pa je, če bi sploh kdaj bile pripravljene dati kakšen odgovor. Poleg tega, kot je bilo že večkrat poudarjeno, niso bile vse osebe dejansko deportirane v Jugoslavijo, torej bi vsako priznanje deportacij lahko hitro

Slika 25: Jugoslovanski predsednik Josip Broz – Tito (Wikimedia Commons).

zdrsnilo v škandal, ki bi podpihoval naramice o »množičnih deportacijah civilistov iz Julijske krajine«. Posledično jugoslovanske oblasti prav gotovo »deportacij« niso nikdar priznale zaradi prepričanja, da do njih ni nikdar prišlo – vsaj ne v takšnem kontekstu in tako množičnih, kot je bilo to s strani italijanske javnosti in vlade predstavljeno (torej z namenom etnične čistke). Kljub temu pa jugoslovansko vodstvo pred mednarodno javnostjo ni nikdar niti skušalo pojasniti, kaj se je v 42-ih dneh pristonosti v Julijski krajini dogajalo in kam so bili tisti, ki so bili dejansko odpeljani, odvedeni. O tem niso nikdar razpravljali in problem preprosto ignorirali. Niti internih obrazložitvev o tem, zakaj tega niso nikdar storili, nimamo. Tudi na pozive iz svojih lastnih vrst (npr. Gospodarske delegacije v Trstu) Ministrstvo za

notranje zadeve ali za obrambo ni nikdar dalo nobene obrazložitve.

Nesporno je tudi, da so se v krogih jugoslovanske vlade s problemom seznanjali šele postopoma, v mesecih, ki so sledili. Vsaj do konca leta 1945 niso imeli natančnih internih informacij, kaj se je dogajalo ali kje se te osebe nahajajo. To je verjetno posledica tudi tega, da jugoslovansko vodstvo zadevi ni pripisovalo večjega pomena, sploh v kontekstu konflikta, ki je prizadejal na deset tisoče žrtev v Jugoslaviji, velik delež tudi kot posledica zločinov fašizma. V Jugoslaviji prav gotovo niso pričakovali tega, da bo vprašanje »deportiranih« v Italiji predstavljeno kot mednarodni škandal. Posledično so sprva upali, da bo problem hitro potonil v pozabo.

Dokler so v Jugoslaviji prejemali pozive s strani Anglo-Američanov (prvi diplomatski protest konec oktobra 1945) oziroma italijanske javnosti, se torej temu niso resneje posvečali. Ko pa se je leta 1946 v zadevo aktivno vključil tudi CICR in celo Vatikan, so prišli do ugotovitve, da se v mednarodni javnosti problem jemlje veliko resneje, kot so pričakovali. Zato so seveda naročili interno preiskavo, ki jo je vodil Hugo Skala in katere največji poznavalec je bil Mirko Vratović. Ta preiskava se ni dotikala dogodkov v 42-ih dneh prisotnosti v Julijski krajini, temveč predvsem ugotavljanja, kje se te osebe, ki so bile odvedene, nahajajo. Ukvarjali so se torej v glavnem s sanacijo problema (kar je mednarodna javnost od njih tudi zahtevala – torej repatriacijo teh oseb). Preiskava pa ni prinesla praktično nobenih rezultatov, saj zaradi kompleksnosti in nejasnosti dogodkov v času osvobajanja Trsta in Julijske krajine iz objektivnih razlogov ni bilo mogoče ugotoviti, kje se te osebe nahajajo in če so še žive. Za to bi bila potrebna mnogo temeljitejša preiskava, ki bi trajala več let, vendar je jugoslovanska vlada, vsaj po nam znanih informacijah, ni nikdar naročila. Zato so še v tistih redkih primerih, ko so se odzvali na katerega izmed diplomatskih pozivov, odgovorili, da deportiranih oseb v Jugoslaviji ni.

Pri tem je nesporno, da jugoslovansko vodstvo tudi ni pričakovalo, da bo problem tako ekskaliral. Kot smo že večkrat ugotavljali, so se tovrstni povojni

Slika 26: Edvard Kardelj, vodja jugoslovanske delegacije na mirovnih pogajanjih v Parizu in zunanji minister v obdobju od leta 1948 do 1953 (<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-JE8FBTUS>).

obračuni dogajali povsod po Evropi. Pri vseh posegih s strani Italije in njenih predstavnikov glede »deportiranih« je zato opaziti predvsem veliko nejevoljo s strani Jugoslavije, ker se je to vprašanje neprestano odpiralo. *»Kar se je zgodilo, se je zgodilo«* verjetno ni bila le neka fraza, ki jo je navrgel nek jugoslovanski diplomat, temveč bi z njo lahko v splošnem povzeli jugoslovansko stališče do tega problema. Medtem ko je namreč celotna Evropa prva leta po vojni doživljala neko »kolektivno amnezijo«, ki je omogočala oblikovanje kolektivnega spomina na vojno, ki je bil družbeno koheziven (in je torej slonel samo na pozitivnih naracijah in vidikih vojne ter je hkrati potlačil vse zločine in tisto, na česar niso bili ponosni), se je Jugoslavija namreč v odnosu z Italijo neprestano soočala s svojimi zločini, predvsem tistimi iz poveljnega časa. In če so vprašanje poveljnih obračunov in pobojev v Jugoslaviji lahko nekako kontrolirali in vsa namigovanja zatrli, tega niso mogli storiti na spornem območju, ki je še čakalo na razrešitev svoje usode. Da svoje podobe jugoslovansko vodstvo ne bi še bolj kompromitiralo je morda pri tem zavzelo še najbolj spretno diplomatsko taktiko, kar jo je v tistem trenutku lahko. Po prvih poskusih, ko je jugoslovansko vodstvo vsaj skušalo pojasniti, zakaj je problem »deportacij« brezpredmeten (Titova izjava decembra 1945), ter da so številni sezname pravzaprav sezname pogrešanih oseb, se je nazadnje odločilo, da bodo problem preprosto ignorirali. Morda je šlo za nenavadno taktiko, a njen namen je bil jasen – jugoslovansko vodstvo je preprosto (po)čakalo, da bo problem »deportacij« v mednarodni javnosti pozabljen.

Številni sezname »deportiranih«

Ker so bili tekom raziskave najdeni številni sezname domnevnih »deportirancev« iz Julijske krajine in ker smo sprva nameravali oblikovati nek enoten seznam deportiranih, se zdi smiselno, da predstavimo tudi izsledke teh raziskav. Najdeni so bili namreč številni sezname, ki so nastali v času dogodkov samih in mesecih ter letih po njih. Mednje sodijo tako sezname »deportiranih« kot tudi repatriiranih, ujetnikov v taboriščih, premeščenih v druga taborišča ali zapore ter umrlih.⁶³⁸ Seznamov je na desetine, med njimi si posebno mesto prav gotovo zaslužijo tisti, ki so bili uradno predani jugoslovanski vladi: sezname Anglo-Američanov (katerih je v resnici bilo več, vendar se pogosto izpostavlja samo prvi), Vatikana, CICR in delegacije ANPI. V nadaljevanju poglavja bo izpostavljenih več kot 50 seznamov, ki so bili izbrani zaradi njihovega obsega ali pomena, niso pa to vsi sezname, ki so bili tekom raziskave odkriti. Vse bi bilo bržkone skoraj nemogoče, če ne celo nesmiselno (ker se pogosto ponavljajo), omenjati. Namen tega poglavja je predvsem predstavitev po naši presoji glavnih seznamov, ki so bili oblikovani, in predvsem pojasnitev tega, kako problematično in dolgotrajno bi bilo delo snovanja enotnega seznama, da bi se ugotovilo dejansko število »deportiranih« oziroma, če smo res natančni, pogrešanih iz tega obdobja. Sezname namreč pogosto že v samem času svojega nastanka niso bili ažurirani, imena so se večkrat ponavljala, pojavljali so se duplikati in podobno. S tem nameravamo tudi prispevati svoj strokovno utemeljen pogled na raziskavo glede »deportiranih«, ki jih je leta 2015 pričela odprava *Lege nazionale* in je sofinancirana s strani goriške občine. Ta skupina je tekom svojih raziskav v rimskih arhivih prišla do seznama 1023 oseb, ki so bile »deportirane« iz Gorice oziroma »infojbirane«, hkrati pa tudi do seznama tistih, ki so se vrnili – teh naj bi bilo 204.⁶³⁹ Pravzaprav, kot bomo spoznali v nadaljevanju, ne gre za dva sezname, temveč več seznamov, katerih zaključna ocena je 1023 »deportiranih« in 204 repatriiranih. V tem poglavju želimo argumentirati, da en sam seznam ni dovolj, da bi lahko ugotovili dejansko število »deportiranih«, saj je v prvih mesecih in letih po vojni nastalo na desetine podobnih seznamov. Pri tem je tudi nujno poudariti, da tudi v kolikor bi na podlagi natančne analize seznamov prišli do tega števila, to še vedno ne bi predstavljalo števila deportiranih, temveč pogrešanih.

V grobem lahko ločimo sezname na tri kategorije; prvi so tisti, ki so bili pripravljeni s strani (državnih) institucij, organizacij in posameznikov, ter so v pretežni meri predstavljali podlago za uradno predane sezname jugoslovanskim oblastem (teh je največ); drugi so tisti, ki so bili uradno predani jugoslovanski vladi; tretji pa so tisti, ki so bili pripravljeni s strani uprav taborišč in tekom internih preiskav v Jugoslaviji.

⁶³⁸ O težavah pri oblikovanju seznamov in ugotavljanju števila »deportiranih« in »infojbiranih« tudi Spazzali, (1997, 107–122).

⁶³⁹ Il Piccolo, 19. 11. 2015: Gorizia, dagli Archivi la verità: oltre 800 infoibati. <http://ilpiccolo.gelocal.it/trieste/cronaca/2015/11/19/news/dagli-archivi-la-verita-oltre-800-infoibati-1.12473438?ref=search> (zadnji dostop: 2016-07-12).

V prvih mesecih po izginotju oseb se seznami še niso pripravljali, saj se je večina ujetnikov kmalu vrnila. Iz tega obdobja zato izhajajo predvsem seznami repatriiranih deportirancev. Ti so pogosto nedatirani in zajemajo manjše skupine oseb, po nekaj deset ali nekaj sto povratnikov. Nekaj takih seznamov hranijo npr. v ameriškem državnem arhivu, denimo za repatriiacijo 278 oseb iz Gorice in okolice, 556 oseb iz Trsta in okolice ter 41 oseb iz Pulja in okolice.⁶⁴⁰ Iz meseca julija in avgusta izhajajo tudi seznami repatriiranih iz Borovnice, ki so jugoslovanske provenience (avtor seznamov ni znan, najverjetneje so jih pripravili v štabu taborišča v Borovnici). In sicer seznam 622 oseb, repatriiranih 15. julija,⁶⁴¹ 639 oseb, repatriiranih 6. avgusta⁶⁴² ter 694 oseb, repatriiranih 21. avgusta.⁶⁴³ V arhivu NARA je hranjenih tudi več nedatiranih seznamov RKS, in sicer repatriiranih vojnih ujetnikov, ki so bili zajeti v bojih za Trst. Gre za manjše skupine repatriirancev, po nekaj deset ujetnikov. Dan osvoboditve ni znan, sklepamo pa, da izhajajo iz poletja 1945, saj je edini datiran seznam iz 21. avgusta (117 oseb, kar je sicer precej manjše število od tistih, ki so bili na ta dan repatriirani – najverjetneje ostale niso šli za vojne ujetnike). Ti seznami skupaj štejejo 372 oseb.⁶⁴⁴

Po prvem obdobju repatriacije, ko je bila izpuščena večina ujetnikov v Borovnici, so v štabu taborišča oblikovali več seznamov ujetnikov; tistih, ki so še ostajali v taborišču; tistih, ki so bili premeščeni drugam ali tistih, ki so umrli. Obstajata dva seznama italijanskih ujetnikov v Borovnici, ki pa nista datirana. Prvi šteje 353 imen,⁶⁴⁵ drugi 393.⁶⁴⁶ Sklepamo, da izhajata iz obdobja september–oktober 1945, saj je bilo po poročilu štaba za repatriiacijo 21. oktobra v Borovnici še 342 ujetnikov.⁶⁴⁷ Temu poročilu seznam ni priložen, čeprav po vsebini sklepamo, da bi moral biti. Najverjetneje je bil uničen po navodilih o uničenju vsega gradiva vojnih ujetnikov. Poleg tega obstaja tudi seznam tistih, ki so bili premeščeni v Karlovac,⁶⁴⁸ ter seznam 13 ujetnikov, ki so umrli v Borovnici.⁶⁴⁹ Glede seznamov umrlih v tem taborišču je nujno izpostaviti tudi seznam, ki ga je pripravil nekdanji ujetnik Giuseppe Stanzione, in sicer 50 ujetnikov,⁶⁵⁰ ter seznam 9 umrlih v bolnišnici v Škofji Loki, ki ga je pripravil Mario Prigione.⁶⁵¹

⁶⁴⁰ NARA, RG 331, E 88, B 882, F 47, več nedatiranih seznamov.

⁶⁴¹ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/569–589, Seznam italijanskih ujetnikov, ki so bili poslani preko demarkatske črte in izročeni zavezniškemu oblastem dne 15. VII. 45, 15. 7. 1945.

⁶⁴² DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/590–626, Seznam italijanskih ujetnikov, ki so bili poslani preko demarkatske črte in izročeni zavezniškemu oblastem dne 6. avgusta 1945, 6. 8. 1945.

⁶⁴³ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/627–664, Seznam italijanskih ujetnikov iz jetniškega lagerja Borovnica, so bili poslani preko demarkacijske črte dne 21. avgusta in so bili predani zavezniškemu oblastem, 21. 8. 1945.

⁶⁴⁴ NARA, RG 331 B 871, E British-US zone, B 871, več nedatiranih seznamov.

⁶⁴⁵ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/548–564, Seznam italijanskih ujetnikov, ki se še nahajajo v ujetniškem taborišču v Borovnici, [nedatiran].

⁶⁴⁶ NŠK, OZE, NOB, f. 23, m. Seznam civilistov v taborišču v Borovnici, Spisek italijanskih vojnih ujetnikov bataljona št. 316 Borovnica, [nedatiran].

⁶⁴⁷ ARS, SI AS 1487, t. e. 40, a. e. 5149, Poročilo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. 10. 1945.

⁶⁴⁸ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/546–547, Seznam italijanskih ujetnikov, ki smo jih poslali v Karlovac, kjer se še baje nahajajo, [nedatiran].

⁶⁴⁹ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/565, Seznam umrlih v taborišču v Borovnici, [nedatiran].

⁶⁵⁰ Kot smo že omenjali, obstaja več verzij tega seznama, v celoti je ohranjen tisti v arhivu italijanskega zunanjega ministrstva (ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, *Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi*, CLXXII, s. d.).

⁶⁵¹ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. *Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi*, d. CLXXXIII, P.M. 3800, september 1945.

Tekom preiskav, ki so jih vodile tako zavezniške kot italijanske oblasti, so v mesecu avgustu in septembru začeli nastajati prvi sezname »deportiranih«. Po repatriacijah v juliju in avgustu so v Julijski krajini namreč ugotovili, da se številni še vedno niso vrnil, repatriacija pa je bila s strani jugoslovanskih oblasti ustavljena. Že konec meseca avgusta je tako denimo bil oblikovan seznam 81 agentov kvesture v Reki, ki so bili aretirani 3. maja.⁶⁵² Na razpolago imamo številne sezname, ki niso datirani, a so najverjetneje nastali prav v tem obdobju. Ti so pogosto ločeni po kraju, kjer so bili aretirani. Tako so nastajali sezname za Trst in okolico, npr. seznam »deportiranih« vojakov – 582 oseb⁶⁵³ in civilistov – 254 oseb,⁶⁵⁴ ter več nedatiranih in neoštevilčenih seznamov, za katere tudi ni zabeleženo, ali je šlo za civiliste ali pripadnike vojaških formacij.⁶⁵⁵ Pomembni so tudi sezname, ki so najverjetneje predstavljali podlago za oblikovanje seznamov »deportiranih«, ki so ga zavezniški konec oktobra predali jugoslovanskim oblastem skupaj s prvim diplomatskim protestom. Za tržaško območje je seznam nastal v dveh delih, in sicer *Volume I*, ki zajema 1132 imen (od tega repatriiranih je že bilo 190, skupaj je torej ostajalo 942 pogrešanih oseb),⁶⁵⁶ ter *Volume II*, ki zajema 569 imen (od tega 17 repatriiranih), popravljen torej na 552 pogrešanih iz obdobja maj–junij 1945.⁶⁵⁷

Potekale so tudi številne preiskave o »deportacijah« iz Gorice, tako je nastal denimo seznam »deportiranih« vojakov – 103 osebe.⁶⁵⁸ Pripravljena sta bila tudi dva sezname s strani zveznikov, in sicer *Volume I*, ki šteje 1227 imen, od tega dva sta bila repatriirana, skupaj torej 1225 oseb,⁶⁵⁹ ter *Volume II*, ki šteje 38 imen.⁶⁶⁰ Za goriško območje so pomembni tudi sezname, ki so jih pripravljale italijanske oblasti in so datirani 1. oktobra 1945. Gre za sezname, na katere se sklicuje tudi *Lega Nazionale* in jih je našla tekom svojih raziskav v Rimu. Seznamov je torej več in ne gre samo za dva sezname (en »deportiranih« in drugi repatriiranih), kot je bilo do sedaj napačno predstavljeno v javnosti. Sezname »deportiranih« skupaj, kot

⁶⁵² TNA WO 204/9792, MAE za ZVU, Arrest by the Yugoslav Authorities of the personnel of the Questura of Fiume (no. 6/3282/1554), 10. 9. 1945 [seznam datiran 28. 8. 1945].

⁶⁵³ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 144/1, Elenco prigionieri militari deportati nel maggio-giugno 1945 da Trieste e circondario – zona A, [nedatiran].

⁶⁵⁴ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 144/1, Elenco civili deportati nel maggio-giugno 1945 da Trieste e circondario – zona A, [nedatiran].

⁶⁵⁵ IRSML FVG, b. XXIX., d. 2229, Elenco deportati da Trieste in Jugoslavia (1945), [nedatirani in neoštevilčeni sezname].

⁶⁵⁶ NARA, RG 331, E British-US zone, B 876, F 53, Volume I – Containing names of persons from Trieste area claimed to have been deported by the Yugoslav Authorities during the Yugoslav occupation of Venezia Giulia [nedatiran].

⁶⁵⁷ NARA, RG 331, E British-US zone, B 876, F 53, Volume II – Containing names of persons from Trieste area claimed to have been deported by the Yugoslav Authorities during the Yugoslav occupation of Venezia Giulia [nedatiran].

⁶⁵⁸ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 144/1, Elenco deportati militari da Gorizia in Jugoslavia, [nedatiran].

⁶⁵⁹ NARA, RG 331, E British-US zone, B 876, F 48, Volume I – Containing names of persons from Gorizia area claimed to have been deported by the Yugoslav Authorities during the Yugoslav occupation of Venezia Giulia [nedatiran].

⁶⁶⁰ NARA, RG 331, E British-US zone, B 876, F 49, Volume II – Containing 38 names for Gorizia area of persons claimed to have been deported by the Yugoslav Authorities during the Yugoslav occupation of Venezia Giulia [nedatiran].

je navedeno na prvi strani dokumenta, štejejo 1023 imen,⁶⁶¹ repatriiranih pa 204.⁶⁶² Pomembno je izpostaviti, da je na prvi strani navedeno, da ni znano, ali so bile te osebe (1023) deportirane ali »infojbirane« – ne govorimo torej o deportacijah, temveč o pogrešanih in izginulih iz tega časa. Poleg tega gre za dva povsem ločena seznama – 204 repatriirane osebe, vsaj po hitri analizi obeh seznamov, se namreč ne nahajajo tudi na prvem seznamu »deportiranih«.

Nastalo je tudi nekaj seznamov »deportiranih« iz Pulja, npr. vojakov – 68 oseb in civilistov – 59 oseb.⁶⁶³ Bolj obsežna sta dva seznama, ki so ju pripravili v ZVU, in sicer *Volume I*, ki šteje 495 imen, od tega 9 je bilo repatriiranih, torej 486 oseb,⁶⁶⁴ ter *Volume II*, ki beleži 356 imen in dva repatriirana, torej 354 pogrešanih.⁶⁶⁵ Precej obsežen je tudi seznam »deportiranih« iz Pule, ki ga hranijo na inštitutu IRSML in zajema 829 oseb.⁶⁶⁶ Kljub pomanjkanju virov in možnosti preiskav so sprva nastajali tudi seznam »deportiranih« iz cone B, ki je bila pod jugoslovansko upravo, vendar so ti maloštevilčni. Seznama vojakov iz cone B tako štejeta 113 in 48 oseb,⁶⁶⁷ seznama civilistov pa 107 in 109.⁶⁶⁸

Dne 23. oziroma 24. oktobra je bil jugoslovanski vladi predan prvi diplomatski protest glede »deportiranih« s strani Anglo-Američanov, ki je vseboval tudi seznam 2472 oseb.⁶⁶⁹ Tega so kasneje v jugoslovanskem vodstvu izpodbijali z ugotovitvami o številnih napakah in duplikatih, ki so se na njem pojavili, o čemer smo podrobneje že govorili. Konec oktobra pa je nastalo še več drugih seznamov, ki sta jih pripravila ameriški in italijanski Rdeči križ. Seznam ARC iz 24. oktobra šteje 1254 imen tistih, ki so bili »deportirani« iz Gorice in okolice.⁶⁷⁰ Dva dni kasneje je bil ta isti seznam predan tudi RKJ, pri čemer so na ARC izpostavili, da je od tega približno 200 oseb slovenske nacionalnosti.⁶⁷¹ Poleg tega so poudarili, da seznam ni ažuriran na podlagi tistih, ki so se vrnili, veliko vračanj pa tudi ni bilo zabeleženih, ker se po povratku osebe niso javljale kvesturi. Hkrati so se spraševali o tem, koliko deportacij je pravzaprav sploh bilo prijavljenih, tako da je že po oceni ARC šlo za nezanesljiv seznam. Podoben seznam je CRI oblikoval za

⁶⁶¹ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXX, Stato Maggiore Regio Esercito, Ufficio informazioni, [več seznamov], 1. 10. 1945.

⁶⁶² ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, f. Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, d. CLXXI, Stato Maggiore Regio Esercito, Ufficio informazioni, [več seznamov], 1. 10. 1945.

⁶⁶³ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 144/1, Elenco deportati militari in Jugoslavia dalla zona di Pola, [nedatiran].

⁶⁶⁴ NARA, RG 331, E British-US zone, B 876, F 50, Volume I – Containing names of persons from Pola area claimed to have been deported by the Yugoslav Authorities during the Yugoslav occupation of Venezia Giulia [nedatiran].

⁶⁶⁵ NARA, RG 331, E British-US zone, B 876, F 53, Volume II – Containing names of persons from Pola area claimed to have been deported by the Yugoslav Authorities during the Yugoslav occupation of Venezia Giulia [nedatiran].

⁶⁶⁶ IRSML FVG, b. XXIX., d. 2259, Deportati in Jugoslavia da Pola, [nedatiran].

⁶⁶⁷ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 144/1, Elenco deportati militari in Jugoslavia dalla Zona "B" [nedatiran] – 2 seznama.

⁶⁶⁸ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 144/1, Elenco deportati civili in Jugoslavia dalla Zona "B" [nedatiran] – 2 seznama.

⁶⁶⁹ TNA FO 371/48951 R 18659, H.M. Embassy's Note to Yugoslav Ministry of Foreign Affairs (No. 355). 23. 10. 1945. Kje se nahajajo druge kopije seznama glej Bajc 2011, 159

⁶⁷⁰ NARA, RG 331, E British-US zone, B 869, AMG Gorizia to John Kellett, Welfare Division, 24. 10. 1945.

⁶⁷¹ NŠK, OZE, Pahor, f. 2, m. A-3, Marshall J. Truax – ARC za RKJ, 26. 10. 1945.

Trst in okolico. Datiran je 30. oktobra 1945, na njem pa je zabeleženih 852 oseb.⁶⁷² Tema seznamoma so nato sledile številne dopolnitve, npr. 22. decembra seznam 303 »deportirancev« iz Gorice⁶⁷³ in številne dopolnitve seznama CRI, ki so sledile v naslednjih mesecih in letih.⁶⁷⁴ Močno se je pri oblikovanju seznamov angažiral tudi škof Santin, saj je v okviru škofije nastal seznam 689 »deportiranih«.⁶⁷⁵ Pri tem ni znan datum nastanka ali kraj, na katerega se nanaša.

Čeprav seznamov CICR nimamo na razpolago, je te nujno omeniti, med drugim predvsem zato, ker gre za najbolj obsežen komplet seznamov, ki je bil predstavljen jugoslovanskim oblastem. Skupaj so seznama namreč zajemali 4768 oseb. Prvi del seznamov je delegat CICR v Beogradu prejel 13. marca 1946. V spremnem dopisu je bilo navedeno, da obsegajo seznama 1560 oseb iz Gorice, 2210 oseb iz Trsta in 998 oseb iz Pule.⁶⁷⁶ Kot smo omenjali, je bil ta seznam CICR najverjetneje posredovan s strani ZVU. Jaeggy je seznam nato predal jugoslovanskim oblastem, da bi opravile nadaljnje preiskave.

Dne 12. junija 1946 so v jugoslovanski vladi prejeli tudi seznam s strani Vatikana, ki je obsegal 2513 oseb. Tudi tega seznama nimamo, na razpolago imamo samo diplomatsko noto, s katero je bil seznam predan.⁶⁷⁷

Kot posledica diplomatskih protestov in javnih obtožb s strani italijanskih medijev so v Jugoslaviji naročili interno preiskavo o deportacijah. Prvi rezultati v obliki seznamov so nastali 2. maja 1946, ko je Hugo Skala Brileju posredoval seznam 138 deportirancev. Ta seznam je CLN v Trstu oblikoval že 17. decembra 1945.⁶⁷⁸ V naslednjih mesecih so temu sledili številni krajši seznama.⁶⁷⁹ Te preiskave sicer, kar se seznamov tiče, niso obrabile večjih sadov, saj je zbiranje informacij bilo zaradi pomanjkanja kadra in na splošno zmede, ki je nastala zaradi kaotičnih razmer pri aretacijah ob koncu vojne, zelo oteženo.

Z namenom novega diplomatskega protesta so nove sezname začele v letu 1946 oblikovati tudi zavezniške oblasti. Tako je avgusta 1946 bil oblikovan splošni seznam »deportiranih« v Jugoslavijo, ki je zajemal tudi umrle, repatriirane ipd., ter je obsegal

⁶⁷² NARA, RG 331, E British-US zone, B 870, CRI – Ellenco degli arrestati dagli Jugoslavi dal 1° maggio in poi in Trieste e Provincia e non ancora rientrati alla data del 30 ottobre 1945, 30. 10. 1945.

⁶⁷³ NARA, RG 331, E British-US zone, B 869, ARC to Kellett, Internees in Yugoslavia, 22. 12. 1945.

⁶⁷⁴ NARA, RG 331, E British-US zone, B 876, F 87, CRI – Secondo elenco suppletivo degli arrestati dagli Jugoslavi dal 1. Maggio 1945 in Trieste e provincia e non ancora rientrati alla data dell'elenco stesso, 7. 12. 1945; B 876, F 87, CRI – quinto elenco suppletivo, 22. 2. 1947; B 869, CRI – Ellenco degli internati in Jugoslavia deceduti in prigionia, soppressi o rimpatriati a tutto il 20 Agosto 1947, 20. 8. 1947 – dva seznama.

⁶⁷⁵ NARA, RG 331 B 869, E British-US zone, List 19 – Seznam monsinjor Santin, [nedatiran].

⁶⁷⁶ DAMSP, PA 1946, f. 40, d. 1, XL/224, Note a l'attention de Monsieur Francois Jaeggy, 13. 3. 1946.

⁶⁷⁷ Seznama ni, samo diplomatska nota; DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/525, Apostolska nunciatura Beograd za MIP, št. 14/1/46, 12. 6. 1946.

⁶⁷⁸ DAMSP, PA 1946, F. 39, XXXIX/480–493, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 179/6-1946, Deportiranci iz Julijske krajine, 2. 5. 1946.

⁶⁷⁹ Npr. DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 7337, XXXIX/529–534, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 275/16-46, Italijanski »deportiranci«, 21. 6. 1946; DAMSP, PA 1946, F. 39, XXXIX/520–528, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 275/17-46, Italijanski »deportiranci«, 22. 6. 1946; DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 505, XXXIX/535–542, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 275/19-46, Italijanski »interniranci«, 11. 7. 1946; DAMSP, PA 1946, F. 39, br. 1038, XXXIX/543–545, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, pov. br. 305/20-46, Italijanski »deportiranci«, 19. 8. 1946.

2691 imen.⁶⁸⁰ Najverjetneje iz tega obdobja izhaja tudi le delno oštevilčen seznam, ki na 44 straneh šteje 2005 oseb, neoštevilčenih pa je še 24 strani. Tudi ta zajema vse, ki so v obdobju maj–junij 1945 izginili in za katere se je izkazalo, da so bili kasneje repatriirani, so umrli ali bili »infojbirani« oziroma se niso nikdar vrnili.⁶⁸¹ Dne 4. oziroma 5. oktobra 1946 so, kot posledica teh preiskav, Anglo-Američani jugoslovanskim oblastem predali nov seznam, ki je tokrat zajemal 4330 imen.⁶⁸² Temu so 9. julija 1947 dodali še dopolnilni seznam 230 oseb.⁶⁸³

Konec novembra 1946 se je po srečanju med Titom in Togliattijem pričela splošna repatriiacija italijanskih vojnih ujetnikov iz Jugoslavije. V ta namen je decembra 1946 v Beograd prišla tudi delegacija ANPI, ki je jugoslovanskemu vodstvu predala seznam 1064 oseb, ki naj bi bile »deportirane« v času okupacije Julijske krajine. Tega seznama nimamo na razpolago, vendar je pomemben, ker je Vratović tekom preiskave ugotavljal, da gre za najbolj natančen in konkreten seznam, vendar, kot je menil tudi za ostale, gre za seznam pogrešanih, saj niso bili vsi deportirani.⁶⁸⁴ Poleg tega bi bilo nujno analizirati tudi sezname repatriiranih vojnih ujetnikov, ki jih je po povratku ujetnikov objavljala časnik *L'Unità*.⁶⁸⁵

Konec leta 1947 so iz ZVU jugoslovanski gospodarski delegaciji predali nov seznam »deportiranih«, ki je, za razliko od prejšnjih, tokrat zajemal samo osebe, ki so bile »deportirane« iz cone A STO – tukaj, kar je pomembno izpostaviti, ni bila zajeta Gorica. Šlo je za dva seznama, in sicer za 238 civilistov in 351 vojakov, skupaj torej 589 oseb. Seznam je datiran 25. novembra ter je bil nato gospodarski delegaciji predan 27. decembra 1947.⁶⁸⁶

CRI je nato 18. februarja 1948 pripravil seznam pogrešanih iz Reke, Pulja, Gorice in Trsta, za katere so prijeli prijave. Med 2838 osebami na seznamu so, poleg tistih, ki se niso vrnili, zabeleženi tudi repatriirani, umrli, »infojbirani« ipd.⁶⁸⁷

Posebno mesto med temi si gotovo zasluži seznam, ki je nastal kot posledica uradnih preiskav italijanskega Državnega statističnega urada (ter s tem namenom oblikovane posebne Študijske komisije za preiskavo deportiranih), opravljal pa jih je Vladni komisariat za tržaško območje. Komisariat je 23. marca 1959 po več letih zaključil s preiskavami, prišel pa je do končnih števil: 645 umrlih, 1239 »deportiranih« in repatriiranih ter 1982 »deportiranih«, ki se niso vrnili, in sicer za območje Trsta, Gorice in Vidma. Teh seznamov Državni statistični urad, vsaj na podlagi našega zbranega gradiva, ni preveril, čeprav je to bila njegova naloga. Nikjer ni pojasnjeno, zakaj do tega ni prišlo. Gre za pomemben seznam, saj so

⁶⁸⁰ NARA, RG 331, E British-US zone, B 876, F 87, Elenco generale dei deportati in Jugoslavia, 14. 8. 1946.

⁶⁸¹ NARA, RG 331 BOX 870, E British-US zone, B 870, Deported Persons in Jugoslavia – Trieste – Pola, datum 1945 – 1946 [nedatiran]. Seznam obsega 68 strani in je delno oštevilčen, neimenovan in nedatiran, ni znana provenienca.

⁶⁸² DAMSP, PA 1946, f. 40, br. 11771, d. 2, Diplomatska nota veleposlaništva Velike Britanije, 4. 10. 1946 in diplomatska nota veleposlaništva ZDA, 5. 10. 1946.

⁶⁸³ TNA FO 371/67412 R10055, Note to Yugoslav Ministry of Foreign Affairs (No. 719), 9. 7. 1947.

⁶⁸⁴ Seznama nimamo, DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

⁶⁸⁵ prim. *L'Unità*, 30. 11. 1946: I romani reduci dalla Jugoslavia, 2.

⁶⁸⁶ TNA FO 371/67412 R15616, Trieste to Belgrade (No. 204), 25. 11. 1947.

⁶⁸⁷ IRSML FVG, b. XXIX., d. 2259, CRI – Elenco nominativo di deportati in Jugoslavia le cui denunce sono pervenute alla C.R.I. di Trieste dalle zone di Fiume – Gorizia – Pola – Trieste, 18. 2. 1948.

raziskave namreč potekale deset in več let po preteku dogodkov, in (vsaj po zapisnikih sodeč) so v glavnem opravljale delo primerjalne analize več seznamov, ki so se nanašali tako na »deportirane«, kot umrle in »infojbirane« ter repatriirane. Želeli so torej zajeti celoten spekter problema in ne ugotavljati samo tega, koliko je bilo »deportiranih«, ne ozirajoč se na to, da so se nekateri tudi vrnili, kar se je pogosto dogajalo v mesecih in letih po vojni. Ker je od dogodkov preteklo toliko let ter je bila repatriacija italijanskih vojnih ujetnikov že zaključena, prav tako povratek pomiloščenih oseb ipd., so ti podatki mnogo bolj verodostojni. Poleg tega so sezname oblikovali samo na podlagi zanesljivih in preverjenih virov, kar pomeni, da niso beležena imena tistih, ki so bili domnevno »deportirani«, vendar tega niso mogli preveriti. Teh oseb naj bi bilo, kot navajajo v sklepnem povzetku, 266 in niso bile vključene v seznam. Po vsej verjetnosti gre za najbolj zanesljiv seznam, saj izhaja iz povojnega obdobja, ko so informacije še lahko bile peverljive (svojci so bili verjetno še živi ipd.). Vendar bi tudi ta bil potreben kritične analize. Ni znano, na podlagi katerih seznamov so primerjalne analize potekale in ali so imeli na razpolago tudi sezname CICR, Anglo-Američanov in podobno. Poleg tega, kot je razumeti iz vsebine zapisnikov sej preiskovalne komisije, bi preverbo duplikatov in napak moral opraviti Državni statistični urad, vendar ni znano, ali je to storil. Gotovo to ni bilo storjeno za omenjene sezname, ki so nam na razpolago, tako da je treba med rezultate všteti tudi nek določen odstotek morebitnih odstopanj zaradi duplikatov in drugih napak.

Omeniti velja tudi seznam, ki ga je leta 1980 ob izdaji sklepne publikacije ob sklenitvi svojih aktivnosti izdala goriška sekcija društva ACDJ. Ta seznam zajema 651 »deportiranih« iz Gorice, ki se niso nikdar vrnili, in je zelo verjetno nastal na podlagi prijav svojcev, ki so tudi bili člani društva (ACDJ, 1980).

Kot smo torej videli, je v času od deportacij do konca petdesetih let nastalo res veliko seznamov (samo v tem poglavju smo jih za namen raziskave zbrali več kot 50). Želeli bi izpostaviti, da so v desetletjih po dogodkih nekateri že poskušali opraviti določeno analizo in primerjalno študijo ter tako oblikovati enoten seznam »deportiranih« (prim. Bartoli, 1961; Papo, 1989 in 1994; seznam Nataše Nemec⁶⁸⁸).

Kljub temu torej, da je bilo nekaj poskusov oblikovanja enotnega seznama, ti najpogosteje ne upoštevajo celostne slike, tako kot tudi iz vsebine njihovih analiz izhaja, da problematike ne poznajo dobro. Zato bi želeli poudariti, da se mora vsak raziskovalec, preden se posveti analizi seznamov, najprej poglobiti v problem »deportacij« kot tak, razumeti okoliščine, dogodke in posledice ter diplomatsko »vojno« in medijski diskurz, ki se je spletel okrog tega problema. Šele takrat bo lahko razumel, da so sezname nujno potrebni temeljite analize, in se soočil z dejstvom, da v pretežni meri ne gre za sezname deportiranih, temveč pogrešanih oseb. Ravno iz tega nepoznavanja problema se je namreč spletlo veliko neresnic in so nastali številni zavajajoči prispevki, ki generično povzemajo število »deportiranih« (pa še to pretirano, saj je govor tudi o več deset tisoč oseb) in se ne poglobljajo v pomembna ozadja in okoliščine.

⁶⁸⁸ Seznam je bil marca 2006 objavljen v tržaškem dnevniku *Il Piccolo* (*Il Piccolo*, 9. 3. 2006: I mille deportati spariti in Slovenia 61 anni fa, 11–12), dostopen pa je tudi na spletni strani *Lege nazionale*, http://www.leganazionale.it/attualita/deportati_gorizia.pdf (zadnji dostop: 2018-10-22).

Ocene o številu deportiranih ter njihovi usodi

Glede ocene o številu deportiranih je v knjigi zbranih več ugotovitev, do katerih so prihajale različne vlade, institucije ter raziskovalne ustanove. Na tem mestu so zbrani nekateri teh podatkov, za katere pa velja posebej poudariti, da so samo ocene. Pri tem smo skušali te osebe ločiti po strukturi njihove usode:

- deportirani – torej dejansko odvedeni v Jugoslavijo,
- repatriirani iz Jugoslavije,
- umrli pred deportacijo,
- umrli v Jugoslaviji.

Do najbolj zanesljivih podatkov o tem, koliko oseb je bilo dejansko odvedenih, lahko pridemo na podlagi izračuna nam poznanih števil ujetnikov (deportirancev) po jugoslovanskih taboriščih in zaporih. Pri tem je nujno ponovno poudariti, da so podatki glede zapornikov pomanjkljivi (zaradi pomanjkanja virov, prim. Troha, 1999, 61). Tekom raziskave smo prišli do ugotovitve, da je bilo v Borovnici okrog 10. julija 1945 interniranih 3250 ujetnikov, kar je bilo najvišje zabeleženo število v tem taborišču (prim. Barral, 2007, 207). Že pred tem je bilo repatriiranih 56 karabinjerjev (Miccoli, 2013, 187), ki med te niso prišteti. Temu moramo dodati še 30 ujetnikov, ki so na podlagi seznama, ki ga je pripravil že omenjeni Stanzione,⁶⁸⁹ umrli do tega datuma in 90 oficirjev iz Julijske krajine, ki so jih prepeljali v taborišče Vršac. Skupaj torej 3426 deportiranih po taboriščih, verjetno jih je bilo nekaj več. Ferenc je leta 1990 ugotavljal, da je iz zaporov OZNE decembra 1945 in januarja 1946 izginilo 113 deportirancev iz Julijske krajine.⁶⁹⁰ To pomeni skupaj 3539 tistih, ki so bili gotovo odvedeni v Jugoslavijo, kot prikazuje tabela 2. Med te niso prišteti tisti, ki so sicer bili odpeljani, vendar so umrli že na poti (v prehodnih taboriščih ali tekom pohodov od ene do druge lokacije) ter torej njihov prihod ni bil nikdar zabeležen. Število teh težko določimo. Zelo verjetno je bilo zapornikov več, vendar virov o tem nimamo.

Tabela 2: Število deportiranih v Jugoslavijo iz Julijske krajine.

Taborišče Borovnica	3336
Taborišče Vršac	90
Zapori OZNE v Ljubljani	113
SKUPAJ	3539

⁶⁸⁹ ASDMAE, AP 1931–1945 JUG, b. 146, Atrocità e illegalità commesse ai nostri danni da Jugoslavi, CLXXII, [nedatiran].

⁶⁹⁰ Primorski dnevnik, 7. 12. 1990: Kdaj so bili usmrčeni?, 9. Pri tem se zavedamo, da obstaja verjetnost, da so bili ti v zapore OZNE prepeljani iz taborišča v Borovnici, vendar smo jih kljub temu upoštevali.

Iz Borovnice se je v obdobju od 26. junija, ko je bila repatriirana skupina karabinjerjev iz Gorice, do 21. avgusta 1945 vrnilo 2022 deportirancev, če štejemo tudi manjšo skupino 11 deportirancev, katere repatriacijo so zavezniki zabeležili na večer 27. julija.⁶⁹¹ Junija 1947 se je vrnilo tudi 66 oficirjev iz taborišča Vršac (usoda ostalih oficirjev nam ni znana, verjetno so se vrnili že pred tem, vendar o tem nimamo virov). Poleg tega je zabeležena tudi repatriacija 42 deportirancev iz Gorice, ki se je po navedbah prefekta Palamare vrnila 8. decembra 1947.⁶⁹² Skupaj je po teh podatkih bilo repatriiranih 2130 ujetnikov – deportirancev.

Še vedno ostaja torej neznana usoda 1409 oseb. Po jugoslovanskih virih je v ujetništvu oktobra 1945 še vedno bilo 353 italijanskih ujetnikov v Borovnici, v Vipavi 30, na sektorju mariborskega vojnega področja 25, v Karlovac so jih poslali 64, obsojenih, ki so služili kazen v taborišču Kočevje je bilo 12.⁶⁹³ Po teh podatkih naj bi torej v Jugoslaviji bilo še 484 deportirancev. Velika večina teh je še vedno bila v taborišču v Borovnici, nekaj verjetno tudi po drugih manjših taboriščih in bataljonih (npr. v Vipavi, prim. Bajc, 2012b, 401).

Od tega zagotovo vemo, da je bilo smrtnih žrtev v Borovnici oziroma nato v Škofji Loki vsaj 72 (uradno zabeležene). Umrlo naj bi tudi 113 zapornikov, ki so bili odpeljani iz zaporov OZNE. Nekatere naknadne raziskave sicer kažejo, da niso vse te osebe dejansko izginile, saj naj bi se nekateri vrnili v Italijo. Claudia Cernigoj piše, da naj bi bilo takih – s seznama 113 zapornikov, vsaj 7 (prim. Cernigoj, 1997, 56; Cernigoj, 2013, 50). Skupno torej izginulih iz zaporov OZNE 106. Pri tem moramo dodati, da so podatki o repatriacijah pomanjkljivi, saj so se vračale tudi manjše skupine, ki niso bile zabeležene. Zavezniki so ocenjevali, da je teh bilo nekje 1100,⁶⁹⁴ kar pomeni, da nepojasnjena ostaja usoda 131 ujetnikov iz jugoslovanskih taborišč, kot prikazuje tabela 3. Ocena je seveda okvirna, zaradi pomanjkljivih podatkov.

Tabela 3: Število nepojasnjenih usod tistih, ki so bili dejansko deportirani v Jugoslavijo.

Deportirani v Jugoslavijo (tabela 2)	3539
Od tega zagotovo repatriirani	2130
Od tega zagotovo smrtne žrtve	178
Od tega repatriirani, ki pa se niso javili oblastem	1100
Skupaj nepojasnjenih	131 (okvirna ocena)

⁶⁹¹ NARA, RG 331, E British-US zone, B 869, List of ex-prisoners resident at Trieste, who were held by the Jugoslav government, being freed by said government on the evening of the 27th July, 1945.

⁶⁹² ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 23, f. Jugoslavia 62, Palamara, Prefettura Gorizia za MAE, n. 16665, 8. 12. 1947.

⁶⁹³ DAMSP, PA 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/544–566, več seznamov.

⁶⁹⁴ TNA FO 371/67412 R16240, Welfare&Displaced Persons division to HQ AMG, FTT (Ref. AMG/FTT/WEL/15), 24. 11. 1947; TNA FO 371/67412 R16240, W. J. Sullivan, Office of the British Political Adviser to the Commander, British/United States zone FTT to G. L. Clutton, British Embassy Belgrade, 25. 11. 1947. Ponovno velja tu izpostaviti tiste ujetnike in civiliste, ki so bili zabeleženi ob prihodu v Videm v obdobju od 6. avgusta do 5. septembra s strani ZVU in za katere so menili, da so v glavnem bili deportiranci – skupno 3757 oseb (TNA WO 204/12754, pp Nubar Nadir za Stepanovic, AFHQ, 7. 9. 1945).

Za 131 oseb, katerih usoda ni pojasnjena, sklepamo, da so umrli po deportaciji. Tem prištejemo 178 tistih, za katere imamo zanesljive podatke, da so umrli v ujetništvu. To pomeni 309 žrtev med deportiranimi v Jugoslavijo (tabela 4), kar je ponovno okvirna ocena.⁶⁹⁵ Če predpostavljamo, da so obstajala določena odstopanja tudi pri oceni zaveznikov (torej, da je bilo tistih, ki niso prijavili vrnitve, manj kot 1100) ter da so naši podatki o številu dejansko odvedenih v Jugoslavijo verjetno za nekaj odstotkov prenizki, se torej iz Jugoslavije ni nikdar vrnilo nekaj sto deportiranih. Natančnega števila verjetno nikdar ne bomo ugotovili, gotovo pa so to bile smrtne žrtve kot posledica nasilja in slabih razmer na poti oziroma v ujetništvu.

Tabela 4: Število smrtnih žrtev med deportiranimi v Jugoslavijo.

Zagotovo smrtne žrtve	178
Nepojasnjena usoda	131
Skupaj	309 (okvirna ocena)

To število je precej manjše od drugih raziskav, saj se nanaša samo na smrtne žrtve po deportaciji, torej po prihodu v Jugoslavijo (oziroma na poti). ICS je denimo v svojem seznamu beležil 1982 nepojasnjenih usod za območje Trsta, Vidma in Gorice; Anglo-Američani za območje cone A STO 589 pogrešanih (torej Trst z okolico); ACDJ za območje Gorice 651 »deportiranih«. Te žrtve gre pripisati ne samo dejansko deportiranim, ki se niso vrnili iz Jugoslavije, temveč tudi žrtvam, ki so umrle pred prihodom v Jugoslavijo. Od teh so nekateri umrli v času bojov za Trst, nekateri kot posledica jugoslovanske represije iz časa 42-dnevne okupacije Julijske krajine, »infojbiranj« idr.

⁶⁹⁵ Za primerjavo, najnovejše raziskave glede taborišča Borovnica in bolnišnice v Škofji Loki kažejo na to, da naj bi tam umrlo 262 deportirancev (prim. Gobbato, 2023, 153–167 – vključuje tudi poimenski seznam umrlih).

DEPORTIRANCI IZ JULIJSKE KRAJINE IN DRUŽINSKO ŽIVLJENJE PO POVRATKU

V zadnjih desetletjih smo v zgodovinopisju priča vse večjemu številu raziskav in študij, ki se posvečajo socialni zgodovini prve in druge svetovne vojne. Te so se postavile ob bok številnim »klasičnim« raziskavam s področja vojaške, politične in diplomatske zgodovine. Slovenski prostor, čeprav morda z manjšo zakasnitvijo, pri tem ni izjema. Prav gotovo pri tem prednjačijo raziskave o usodi in vlogi žensk v dveh največjih konfliktih v zgodovini človeštva, prvi in drugi svetovni vojni (npr. Verginella, 2015a, 2015b, 2018; Cergol Paradiž & Verginella, 2016; Dornik *Šubej*, 2004; Strle, 2015; Konovšek, 2019). Nekaj prispevkov se posveča tudi vprašanju usode civilnega prebivalstva tako za obdobje prve (Ajlec, 2016; Kerec, 2016, 2018) kot druge svetovne vojne (Dobaja, 2015; Dobaja & Prebilič, 2016; Ajlec, 2020).

Morda so prav družbeni trendi tisti, ki nagovarjajo raziskovalce, da se poglobljeno ukvarjajo z izkušnjami »malih ljudi«, kar izpodriva vprašanja kolektivne usode neke nacije ali skupine in v ospredje postavlja individualno usodo posameznikov in njihove okolice. Skoraj sočasno s številnimi študijami o kolektivnem spominu, ki smo jim bili v evropskem prostoru priča vse od 80-ih let 20. stoletja dalje, se namreč številne izrazito interdisciplinarne raziskave ukvarjajo z različnimi oblikami spomina in travme kot posledici druge svetovne vojne, in medgeneracijskemu prenosu le-te (prim. Wiseman & Barber, 2008). Tako tedaj kot danes so dolgoročne posledice travme in njenega medgeneracijskega prenosa predmet številnih raziskav, ki se v pretežni meri nanašajo na družine preživelih holokavsta in vietnamske vojne (prim. Schwab, 2010; Assmann & Shortt, 2012; Danieli, 1998).

Če smo torej v zadnjem desetletju v slovenskem prostoru priča številnim raziskavam o kolektivnem spominu, predvsem na slovensko-italijanskem obmejnem območju (prim. Rožac Darovec, 2010, 2012, 2016, 2018; Širok, 2010a, 2010b, 2012a, 2012b; Klabjan, 2012, 2019), in vplivu spomina na politiko in diplomacijo (prim. Udovič, 2020; Kočan & Udovič, 2020; Mahnič, 2019), pa so s strani humanistov in družboslovcev vprašanja medgeneracijskega prenosa spomina in travme pri nas skoraj prezrta (z nekaj izjemami, prim. Starman, 2006).

V zadnjih letih se stroka pogosta posveča preučevanju tega, kako je vojna spremenila družinsko življenje (prim. Fishman, 2017; Turner & Rennell, 2014; Summers, 2009). Poleg vrzeli, ki jo konec vojne povzroči v notranje in zunanje-političnem položaju neke države, se največji prelom namreč zgodi prav na družbenem in, še ožje, družinskem nivoju. Konec druge svetovne vojne, ki ga je svet tako nestrpno pričakoval, je namreč povzročil praznino, ki je klicala po re-adaptaciji na življenje brez vojne. Več raziskav v zadnjih desetletjih ugotavlja, da je to privajanje na »novo« življenje za družine predstavljalo velik izziv. Kot ugotavlja Sarah Fishman, je bil konec vojaških spopadov za družine pravzaprav le prvi korak h koncu vojne (Fishman, 2017, 1). Kot pojasnjujeta Turner in Rennell, se je namreč ta realnost izkazala za veliko težjo in bolj kompleksno, kot bi si kdorkoli kdaj lahko predstavljal:

Šest dolgih let vojne je močno spremenilo družinsko življenje. Oče je bil figura na fotografiji na steni, zmečkano pismo iz tujine, občasni obiskovalec ob koncu tedna. Zdaj je bil tu, da bi ostal, tujec v skupini, ki se je naučila živeti brez njega – in ni bila vedno pripravljena, da ga sprejme nazaj. Večina povratkov je bila veselih, nikoli pozabljenih trenutkov humorja in upanja. Drugi so bili težki. In nikogar ni bilo, ki bi se ukvarjal s solzami in travmo. Potrebna sta bila upanje in pogum, da bi družine lahko spet živele in ljubile skupaj. (Turner & Rennell, 2014, About the book)

V tem kontekstu so vprašanja o vplivu vojnega ujetništva na družinsko življenje pravzaprav pogosto prezrta. Raziskovalci se jih v svojih študijah, z nekaj izjemami (prim. Fishman, 1991; Hately-Broad, 2009), le občasno dotikajo. Ali, kot je poudarila britanska zgodovinarica Barbara Hately Broad, »*kljub temu, da izkušnje družin vojnih ujetnikov posegajo na širok spekter področji, vključujoč zgodovino žensk, socialne zgodovine ter vojaške in politične zgodovine, njihova preteklost ostaja praktično nezapisana za katerokoli vojno*« (Hately-Broad, 2002). Študije o vplivu vojnega ujetništva in zavlačevanja oziroma pozne repatriacijo na življenje njihovih družin, predvsem žensk (mater, žena, sester) in otrok, so torej zelo redke ne samo v primeru italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, temveč na splošno. Zgleda, da to ostaja splošni problem pri obravnavi usode vojnih ujetnikov, saj se študije navadno posvečajo usodam vojnih ujetnikov samih ali diplomatskim odnosom, ne pa (ali v zelo okrnjeni obliki) temu kakšen vpliv je ujetništvo imelo na njihove družine, njihov socialni in ekonomski položaj ter na družinsko življenje na sploh.

Bržkone je to posledica tudi tega, da se mora zgodovinopisna stroka, ki se ukvarja s socialno zgodovino in zgodovino travmatičnih dogodkov, pogosto zagovarjati, saj ji je očitana pretirana empatija pri obravnavi usod posameznikov in njihove okolice. LaCapra v uvodu v svojo monografijo *Writing History, Writing Trauma* ugotavlja, da je »*presenetljivo, kako malo zgodovinarjev prepozna pomen individualne in kolektivne travme, tudi če piše o dogodkih in procesih, v katerih ta prevladuje, kot so genocidi, vojne, posilstva in različne oblike viktimizacije in zlorabe ljudi in živali*«. Pri tem dodaja, da je seveda »*težje dokumentirati psihološko travmo ali post-travmatske učinke, kot prešteti mrtve ali ranjene*« (LaCapra, 2014, x). Pri tem LaCapra odpira pomembno vprašanje o vlogi empatije pri razumevanju zgodovinskih dogodkov. Vprašanje torej, ki, kot pravi, je bilo v preteklosti izrinjeno iz zgodovinskega programa, predvsem kot posledica »*ideala objektivnosti*« v povezavi s profesionalizacijo zgodovinopisja in enačenju objektivnosti z objektivizacijo (LaCapra, 2014, 8).⁶⁹⁶

Tako kot pri travmi lahko ohromitev (objektivizacija in ločitev objekta od subjekta, vključno z jaz-kot-subjekt od jaz-kot-objekt) tudi za zgodovinarja deluje kot ščit ali sredstvo za zaščito pred neproblematično identifikacijo z

⁶⁹⁶ Zdi se, da se zgodovinarji, ki se ukvarjajo(mo) s travmo soočajo s podobnimi očitki, kot so se (ali se še) soočajo ustni zgodovinarji, kar je najbrž posledica tudi podobnih metodoloških pristopov (za podrobno analizo prim. Rožac Darovec, 2006).

izkušnjami drugih in možnostjo biti travmatiziran. Vendar objektivnosti ne bi smeli identificirati z objektivizmom ali izključno objektivizacijo, ki zanika ali izključuje empatijo, tako kot empatije ne bi smeli povezovati z nepreverjeno identifikacijo, vživetjem in nadomestno viktimizacijo. Objektivnost zahteva preverjanje in odpor do popolne identifikacije, in to je ena pomembnih funkcij natančnega raziskovanja, kontekstualizacije in poskusa, da bi bili čim bolj pozorni na glas drugih, katerih drugost je prepoznana. Empatija je v tem smislu oblika navidezne, ne vživetvene, izkušnje, povezane s tem, kar je Kaja Silverman poimenovala heteropatska identifikacija, pri kateri čustveni odziv prihaja s spoštovanjem do drugega in spoznanjem, da izkušnja drugega ni lastna. (LaCapra, 2014, 40)

LaCapra meni, da »na izkušnje v zvezi z zgodovinskim razumevanjem ne smemo gledati na ozko kognitiven način, ki vključuje samo obdelavo informacij« (LaCapra, 2014, 41). Pogosto pa zgodovinopisna stroka teži ravno k tovrstni objektivizaciji dogodkov in zavestni oddaljitvi od njihovega samega bistva iz strahu, da bi se ji očitala subjektivnost. Ta odločitev se pogosto zagovarja s tem, da empatija v zgodovinopisju pravzaprav ni potrebna, kar pa LeCapra zavrača:

Vprašanje je, ali lahko zgodovinopisje na svoj način pomaga sicer ne zaceliti, ampak vsaj se sprijazniti s preteklimi ranami in brazgotinami. Za tako soočenje je potrebno znanje, katerega trditve o resnici niso enodimenzionalno objektivne ali ozko kognitivne, ampak vključujejo afekt in lahko samega sebe empatično izpostavijo nelagodju, če ne celo sekundarni travmi, ki je ne bi smeli povečevati ali biti z njo obsedeni, ampak nasloviti na način, ki si prizadeva biti kognitivno in etično odgovoren ter odprt za izziv utopične težnje. (LaCapra, 2014, 42)

LaCapra zato meni, da moramo ločevati med »pisanjem o travmi« (writing about trauma) in »pisanjem travme« (writing trauma), pri čemer pri prvem težimo k čimbolj objektivnem prikazu nekega zgodovinskega momenta, medtem ko drugi »vključuje proces izpovedovanja, predelovanja in, do določene mere, premostitve preko analiziranja in ‚dajanja glasu‘ preteklim procesom spopadanja s travmatičnimi ‚izkušnjami‘, ‚mejnimi dogodki‘ in njihovimi simptomatskimi učinki, ki dosežejo artikulacijo v različnih kombinacijah in hibridnih oblikah« (LaCapra, 2014, 186). LeCapra pri tem predlaga uporabo ti. »srednjega glasu« (middle voice), kot načina, ki zgodovinsko resnico vidi kot nujen, ne pa tudi zadosten del zgodovinopisja.⁶⁹⁷ Zgodovinopisne raziskave in razprave, ki se zavedajo pomena empatije in to pri pisanju tudi upoštevajo, imajo dodano družbeno-politično vrednost, ker lahko prispevajo k premostitvi travmatične preteklosti. Pri pisanju o travmatičnih dogodkih je torej pomembno zadostiti kriteriju zgodovinske resnice, a hkrati ne pozabiti na potrebno mero empatije.

⁶⁹⁷ To je pristop na preseku med samozadostnim dokumentarnim modelom oziroma raziskovalno paradigmo, katere skrajna oblika je pozitivizem (referenčne izjave, ki tvorijo resnico, so nujni in zadostni pogoji zgodovinopisja) ter med negativno zrcalno sliko prvega, to je radikalni konstruktivizem (referenčne izjave, ki tvorijo resnico, veljajo, v najboljšem primeru, le za dogodke in so postranskega pomena) (LaCapra, 2014, 196).

Da bi zadostili kriteriju objektivnosti in ti. srednjega glasu pa pri pisanju travme zgodovinarji naletimo na polje ustne zgodovine. Jasno je, da se mora pri iskanju globljega razumevanja travmatičnih dogodkov in torej ne zgolj nizanja dejstev in informacij, stroka posluževati številnih ego-dokumentov (npr. pisem, dnevnikov) in osebnih izpovedi (bodisi ustnih, preko intervjujev, kot tudi spominov), ki jih moramo znati pravilno kontekstualizirati in ovrednotiti, da nam ti lahko služijo kot sredstvo poglobljenega razumevanja preteklih (travmatičnih) dogodkov. Pri tem se ustni in pisni viri, kot ugotavlja Alessandro Portelli, ne izključujejo. Ti »[i]majo tako skupne kot avtonomne značilnosti in posebne funkcije, ki jih lahko izpolni le eden od obeh (ali katere en niz virov zapolni bolje kot drugi)« (Portelli, 1998, 64).

V nadaljevanju Portelli izpostavi pomen in »dodano vrednost« ustne zgodovine:

Prva stvar, zaradi katere je ustna zgodovina drugačna, je torej ta, da nam o dogodkih govori manj kot o njihovem pomenu. To ne pomeni, da ustna zgodovina nima dejanske veljave. Intervjuji pogosto razkrijejo neznane dogodke ali neznane vidike znanih dogodkov; vedno dajejo novo luč na neraziskana področja vsakdanjega življenja nehegemonskih razredov. (Portelli, 1998, 67)

Ustna zgodovina nam na ta način pomaga razumeti ne samo to, kaj se je zgodilo, ampak kako so bili ti dogodki interpretirani s strani ljudi, ki so bili vanje tako ali drugače vpleteni. Pri tem je pomembno ta spomin spoštovati in posameznikom dovoliti, da tvorijo svojo lastno pripoved o tem, kako so nek dogodek doživljali. To je še posebej pomembno za dogodke in izkušnje, ki so bile v preteklosti (načrtno ali ne) potisnjeni v pozabo.⁶⁹⁸ Tak primer je prav gotovo tudi primer italijanskih deportirancev z območja Julijske krajine, ki so o svojem ujetništvu v Jugoslaviji težko govorili, če sploh. To je veljalo predvsem za tiste, ki so bili internirani v taborišču v Borovnici, saj je bila zaradi razmer v njem ta izkušnja zelo težka in je pri nekaterih gotovo vodila k travmatičnim posledicam.

V tem poglavju⁶⁹⁹ se bomo zato posvetili individualnim in socialnim posledicam vojnega ujetništva na primeru italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, s poudarkom na usodi deportirancev iz Julijske krajine. Na podlagi dostopne spominske literature, arhivskih virov in ustnih pričevanj je bil namen razumeti, *če in* kako je izkušnja ujetništva vplivala na socialno in družinsko življenje ujetnikov in njihovo reintegracijo v družbo po povratku v domovino. Ker so bili ti spomini v prvih letih in desetletjih pogosto potisnjeni v pozabo in omejeni na ožji krog družine in prijateljev (če sploh), je namen tudi izpostaviti pomen in funkcijo individualne in družinske izkušnje nekdanjih ujetnikov, saj lahko na ta način zgodovinopisje služi k potrebni valorizaciji te izkušnje in s tem lažji premostitvi skupne travmatične preteklosti na slovensko-italijanskem obmejnem območju.

⁶⁹⁸ Podrobneje glede ustne zgodovine prim. Portelli (1990, 2003), Perks & Thomson (1998), Passerini (2014), Abrams (2010), Pollock (2006), Gribaudi (2020), od slovenskih avtorjev prim. Rožac Darovec (2006), Verginella (2012), Klavara (2012).

⁶⁹⁹ Izsledki raziskave, predstavljeni v poglavju, so bili prvič objavljeni v znanstveni reviji *Studia Historica Slovenica* (Lampe, 2020).

Konec ujetništva – začetek krize?

Znanost in družba 21. stoletja se aktivno posvečata iskanju razumevanja in aparatov za soočenje z morebitnimi (dolgoročnimi) posledicami (zdravstvenimi, predvsem psihološkimi) vojaških spopadov, tako vojakov, ki se vračajo iz vojnih območij, kot tudi njihovih družin. To, kar je torej danes nekaj pričakovanega – da se družine lahko soočajo s številnimi psiho-socialnimi težavami, ki so posledica odsotnosti (najpogostejše moškega) družinskega člana, tako tekom njegove odsotnosti kot po povratku, je bilo v času po drugi svetovni vojni nekaj težko predstavljivega. Kljub temu ali ravno zato, pa so bile posledice vojne, spopadov, nasilja in grozot, ki so jih vojaki doživljali, pogosto dolgoročne. Še toliko bolj je to veljalo za vojne ujetnike, saj so se ti v številnih primerih vrnili šele mesece ali leta po tem, ko je bilo vojne že konec, kar je seveda vplivalo na zmožnost njihove ponovne integracije v družbo. Na možnost integracije pa je, poleg trajanja ujetništva, vplivala tudi sama izkušnja vojnega ujetništva, ki je bila pogosto zelo težka ter psihično in fizično naporna.

Ravno zaradi tega so se v letih po vojni zdravstveni delavci po vsem svetu soočali s številnimi tako fizičnimi kot psiho-socialnimi posledicami ujetništva. Leta 1961 je v Haagu potekala *Mednarodna konferenca o dolgotrajnih posledicah ujetništva in deportacije* (*International conference on later effects of imprisonment and deportation*), ki jo je organizirala Svetovna veteranska zveza (*World Veterans Federation*). Cilj konference je bil preučiti zapoznelo patologijo, ki se je pojavila po najmanj petih letih in pogosto tudi dvajset let po izkušnji ujetništva, in sicer z interdisciplinarnega vidika. Pri tem so bile upoštevane in analizirane tako izkušnje holokavsta in koncentracijskih taborišč, kot tudi vojnega ujetništva in ujetnikov različnih nacionalnosti. Kot povzemajo Julius Segal, Edna J. Hunter in Zelda Segalso, so prispevki na konferenci izpostavili širok spekter zdravstvenih težav, ki so se pojavile kot posledica ujetništva: pljučne bolezni, npr. tuberkuloza, poslabšanje kroničnega bronhitisa, pojav emfizema; pojav bolezni srca in ožilja; arterioskleroza; prebavne motnje; izguba menstruacije in ovularne funkcije z dolgotrajnimi in nepopravljivimi ginekološkimi posledicami; kronični revmatizem; poškodbe centralnega in perifernega živčnega sistema ipd. Ena izmed glavnih ugotovitev konference pa je bil tudi pojav prehitrega staranja in zgodnejše smrti med nekdanjimi ujetniki, tudi kot posledica samomorov, ki so bili, kot so ugotavljali, med nekdanjimi ujetniki pogostejši kot med tistimi, ki ujetništva niso doživeli (*čeprav je bil raziskani vzorec ujetnikov majhen*; Segal, Hunter & Segal, 1976, 595–598). Hkrati pa so zaznavali tudi psiho-socialne posledice ujetništva. Med pojavnimi oblikami so bile najpogostejše tako akutna kot kronična sprememba osebnosti. Kljub temu, da je bila večina raziskav posvečenih preživelim iz nacističnih koncentracijskih taborišč (ter pojavu »sindroma koncentracijskih taborišč«, takoj po vojni poznan tudi kot »repatriacijska nevroza«), so znanstveniki ugotavljali, da so se podobne težave pojavljale pri praktično vseh nekdanjih vojnih ujetnikih (Segal, Hunter & Segal, 1976, 599).

Psiho-socialne posledice holokavsta in ujetništva so znanstveniki zaznavali še 30 let po vojni, ko je tudi prvič prišlo do uradne klasifikacije post-travmatskega stresnega sindroma, ki je povsem obrnil dotedanje dožemanje psiholoških motenj

kot posledica nekega travmatičnega dogodka (prim. Fassin & Rechtman, 2009). Kar danes razumemo kot travmo, ki je posledica neke travmatične izkušnje, pa po drugi svetovni vojni ni bilo tako samoumevno. Zato družba teh simptomov pogosto ni znala prepoznati in razumeti ter se posledično z njimi soočala oziroma žrtvam ni znala pomagati. Tako so družine bile tiste, ki so nosile breme in iskale način, kako posamezniku pomagati.

Posledično so se znanstveniki šele kasneje pričeli posvečati vprašanjem dolgoročnih posledic, ki jih je ujetništvo nosilo na družinsko življenje nekdanjih vojnih ujetnikov. Tako so ugotavljali, da je bila re-adaptacija na družinsko življenje za povratnike pogosto težka, počutili so se odrinjene, odmaknjene, apatične in sploh nezmožne ohranjanje zanimanja za okolico. Prav tako so bili pogosto šokirani, ker je družba v času vojne doživela številne preobrazbe – to ni bila skupnost, ki so jo zapustili, temveč družba, v kateri so se vrednote in morala pogosto radikalno spremenile, kot tudi politična in družbena ureditev. Nekdanji ujetniki so novega človeka označevali za sebičnega, za katerega delo ni bilo več vrednota (Segal, Hunter & Segal, 1976, 601–602).

Zgodovinarica Sarah Fishman je leta 1991 objavila rezultate obsežne raziskave, ki jo je opravila med ženami nekdanjih francoskih vojnih ujetnikov. Kot je ugotavljala, sta vojna in ujetništvo na nekdanjih vojaki pustila številne posledice. Taborišča za vojne ujetnike v Nemčiji, ki jih je preiskovala, seveda niso bila koncentracijska ali uničevalna taborišča, kar pa hkrati ne pomeni, da so bila to počitniška naselja, kot se je avtorica slikovito izrazila (Fishman, 1991, 151). Kljub temu, da je to ujetništvo le redko vodilo v resne psihoze, je seveda imelo psihološke posledice. Žene so moške po povratku označevale za zagrenjene, nekomunikativne, razdražljive in agresivne (Fishman, 1991, 153).

Ponovna združitev je za nekatere družine zato predstavljala poseben izziv. Dolgotrajna ločitev je moške odtujila od svojih partneric, otroci pa so pozabili, kako oče izgleda, ali pa ga sploh niso poznali. Vsak družinski član se je na svoj način privajal na vrnitev sina, moža in očeta. Kar Barner in Turner ocenjujeta kot posebej žalostno pa je to, da je bilo za te moške po njihovem povratku zelo malo empatije in razumevanja. Kar je posledica tudi tega, da je bil koncept post-travmatskega stresnega sindroma leta 1945 praktično nepoznan. Družba je od povratnikov pričakovala, da se bodo brez težav ponovno prilagodili na vsakdanje življenje (Turner & Rennell, 2014). Kot ugotavlja Fishmanova se je, kljub vsemu, velika večina družin tudi dejansko uspešno privadila na novo družinsko življenje, čeprav je trajalo nekaj časa. Številne ženske tudi menijo, da to ni bilo posebej zahtevno, čeprav Fishmanova zaključuje, da si ženske pogosto niso priznale tega, da je bila ponovna združitev težka in da je bilo za ponovno vzpostavitev normalnega družinskega življenja potrebno veliko potrpežljivosti predvsem s strani žensk (Fishman, 1991, 157–165).

Osebna in družinska usoda

Zgodovinarji imamo, poleg arhivskih virov, na razpolago kar nekaj spominske literature, ki je nastala izpod peresa deportirancev iz Julijske krajine. Nekatera teh del so nastala tudi izpod peresa njihovih svojcev oziroma potomcev. Ta nam lahko služijo kot neprecenljiv vir znanja ne samo o življenju v ujetništvu (kar smo v knjigi

že obravnavali in upoštevali) temveč tudi o razumevanju (pretrganih) družinskih vezi in družinskih usod. Iz njih namreč lahko ugotovimo, da je izkušnja vojne in, posledično, ujetništva, bila prelomna ne samo za ujetnike, temveč za družine v celoti. Usoda vojnih ujetnikov, in s tem njihovih družin, je bila namreč v prvih mesecih in letih po vojni veliko bolj negotova od usode tistih vojakov, ki niso bili zajeti. Medtem ko se je večina vojakov pogosto vrnila v nekaj mesecih po vojni, se je lahko povratek vojnih ujetnikov zavlekel še dolgo po koncu vojne. Zadnji italijanski vojni ujetniki so se iz Jugoslavije, kot vemo, vrnila šele leta 1947 – med njimi tudi zadnji deportiranci iz Julijske krajine.

Na to je ob koncu vojne posebej opozarjal tudi CICR, saj se je čas do repatriacije v Evropi in svetu podaljšal preko vseh pričakovanih meja. Dne 2. julija 1946 je zato odbor na vse podpisnice *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki* iz leta 1929 naslovil memorandum, v katerem je poudaril, da ima obstoječe stanje resen negativen vpliv na moralo in psiho vojnih ujetnikov:

Obiski delegacij Mednarodnega odbora v taboriščih za vojne ujetnike kažejo, da je morala vojnih ujetnikov povsod čedalje bolj depresivna zaradi negotovosti glede trajanja njihovega ujetništva. Prav tako obstaja strah, da bo podaljšanje njihovega pridržanja tem močem otežilo prilagoditev na običajno življenje. Medtem ko so se sovražnosti nadaljevale, so ujetniki upali, da bo konec vojne pomenil njihovo izpustitev. Vendar danes tega upanja nimajo več, ker živijo v popolni nevednosti glede namenov, ki jih imajo z njimi sile, ki jih zadržujejo. (Durand, 1984, 643)

Zavlačevanje z repatriacijo je torej, tudi po presoji delegatov CICR, negativno vplivalo na moralo ujetnikov in s tem oteževalo ponovno integracijo ujetnikov v vsakdanje življenje. Podobno kot so na repatriacijo čakali vojni ujetniki drugod po Evropi in svetu, so nanjo čakali tudi italijanski ujetniki v Jugoslaviji.

Vpliv ujetništva na ponovno adaptacijo na družinsko življenje

V obsežnem poročilu, ki ga je pripravila ZVU glede deportiranih iz Julijske krajine, beremo številne zgodbe in pričevanja tistih, ki so se vračali iz ujetništva v Jugoslaviji. Med njimi so bili nekateri zaradi slabega zdravstvenega stanja sprejeti v eno izmed bližnjih bolnišnic (npr. v Vidmu ali Trstu). Od številnih pričevanj tistih, ki so bili po repatriaciji poslani na zdravljenje v bolnišnico, se psihično stanje ujetnikov ne omenja, izpostavi se samo njihovo pogosto izredno slabo fizično stanje. Nekateri primeri obsegajo tudi popis poškodb, ki pa so zgolj fizične.⁷⁰⁰ Tak odnos do ujetnikov ob njihovem povratku in pomanjkanje analize njihovega psihičnega stanja je bil seveda za tisti čas povsem običajen, kar dokazujejo tudi druge raziskave, ki ugotavljajo, da je bilo edino zdravljenje, ki so ga ujetniki po povratku v domovino prejeli, zdravljenje fizičnih poškodb (Bernstein, 1998, 120).

⁷⁰⁰ TNA FO 371/48953 R 18136/15263/92, Nubadir Nadir, J. H. Byrd-Investigation Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I), 27. septembra 1945.

Ob neposrednem povratku italijanskih vojnih ujetnikov in deportirancev iz Jugoslavije se torej nihče od pristojnih, ki so jih sprejeli, ni ukvarjal s psiho-socialnimi posledicami, ki jih je ujetništvu pustilo na povratnikih. Družine so bile posledično pogosto prepuščene same sebi, ko je šlo za vprašanje ponovne adaptacije na vsakdanje življenje. S tem so se tako ujetniki kot družine soočali na različne načine, spominska literatura pa nam kar veliko razkrije o občutkih ujetnikov po njihovem povratku. Ob ponovnem snidenju z družino so bili ti občutki seveda pozitivni, vsi so bili srečni, da se je nekdanji ujetnik vrnil domov živ, čeprav ne ravno v najboljši fizični kondiciji. V naslednjih dneh in mesecih pa je njihovo razpoloženje nihalo in pogosto postajalo vse bolj depresivno. O svojih občutkih in ravnanju ter odnosu do ostalih družinskih članov in družbe v mesecih po svojem povratku v domovino tako pripoveduje Franco Razzi:

Vse, kar sem videl, vse, kar sem utrpel, me je dobesedno šokiralo. K nikomur nisem želel pristopiti, z nikomer izven svoje družine nisem hotel govoriti. Ure in ure sem sedel na majhnem vrtu za hišico v kateri smo živeli v kraju Este v provinci Padova, kamor smo bili preseljeni leta 1943, negibno sem razmišljal in se spominjal. Ponoči sem lahko spal le, če sem imel pod vzglavnikom kos kruha.

Starši so me zaskrbljeno gledali, ne da bi mi to pokazali. Nekega večera smo po koncu skromne večerje, kot so bili vsi obroki v tistem času, vsi vstali od mize in moj mlajši brat Luciano je z zelo naravno gesto s hrbtno stranjo roke pobrisal drobtine, ki so ostale na prtju, na tla. Brez besed sem skočil kot vzmet in ga udaril z glasno klofuto. Sledila je popolna tišina.

Takšno je bilo moje razpoloženje v zadnjih mesecih leta 1945. (Razzi, 1992, 11–12)

Novejše študije tudi dokazujejo, da so bili depresija, agresija in verbalno nasilje v intimnih odnosih pri nekdanjih vojnih ujetnikih, ki so bili podvrženi travmatičnemu ujetništvu, pogost pojav (O'Donnell et al., 2006, 864). Franco Razzi je preživel dva meseca ujetništva v taborišču v Borovnici. Pomanjkanje in nasilje, ki so ga bili ujetniki tam pogosto deležni, sploh v prvih mesecih, je nekdanje ujetnike močno zaznamovalo. Zaradi izredno slabih razmer, ki so jih v Borovnici preživeli, so o tem le redko govorili, so pa bile posledice, kot vidimo, razvidne iz njihovih gest in dejanj. Spomini pa so privreli na plano ponoči:

Toda temna noč me nevede vrne v tiste čase. Mučeništvo se ponavlja skoraj vsako noč: »Ponovno so me ujeli!« slišim, kako se krik ponavlja v meni... In vidim blato pod svojimi bosimi nogami, meglo okoli telesa in bodečo žico, ki se zvija pred menoj. »Ponovno so me ujeli!« in vidim okoli sebe izčrpana telesa svojih tovarišev, čutim krut ugriz lakote, surov mraz na obrazu. „Ponovno so me ujeli!“ (Razzi, 1992, 13)

Podoben vpliv je ujetništvo v Borovnici imelo tudi na druge ujetnike; Lionello Rossi Kobau je pripovedoval, da ga tisto, kar je videl in doživel v Borovnici, še po 50-ih letih včasih ni pustilo spati (Rossi Kobau, 2001, 1). Tudi Franco Giuseppe Gobbato piše o tem, da je oče nerad govoril o svoji izkušnji ujetništva. Ta je bil v Borovnici interniran »nekaj več kot 80 dni«. Pripoveduje, da je oče

o taborišču nerad govoril, ko pa je pripovedoval, je to počel »*površinsko in s strahospoštovanjem*« (Gobbato, 2005, 10–12).

Hči enega izmed nekdanjih ujetnikov v Borovnici, ki ne želi biti imenovana, pripoveduje, da oče ni nikdar spregovoril o svoji izkušnji v ujetništvu, kot tudi ne o drugih, predvsem žalostnih aspektih vojne. Doma se je ob vsaki omembi tega časa ali taborišča povsem zaprl vase in umaknil, zato so ga domači sčasoma nehali spraševati. In to kljub temu, da je oče kasneje napisal knjigo s spomini na ujetništvo. Hči pri tem dodaja, da je bilo pisanje knjige zanj zelo naporno, saj ga je prisililo, da se je spomnil stvari, ki jih je morda želel pozabiti.

Kljub temu (ali ravno zato), da očetje o tem niso govorili, pa to ne pomeni, da ta spomin (ali travma) v družinah ni bil prisoten. Kot piše Luisa Passerini (2014, 27) gre v teh primerih za spomin, ki se prenaša brez besed – preko gest, podob, predmetov. Ta tišina v družinah nima funkcije pozabljanja, temveč spominjanja, na kar nenazadnje nakazuje tudi to, da se otroci odločijo to preteklost raziskati. Posledično so nastale nekatere študije izpod peresa otrok nekdanjih deportirancev (Gobbato, 2005), še več pa je primerov posameznikov – otrok in vnukov, ki se podajajo na samostojne raziskovalne poti in iščejo podatke pri različnih pristojnih službah in organih. Kar nekaj takih je kontaktiralo tudi mene osebno, s prošnjo, če lahko osvetlim usodo njihovega družinskega člana, ki je bil ujetnik v Jugoslaviji. Tišina in zapiranje vase je gotovo bremenila družinske odnose. Omenjena hči nekdanjega ujetnika, ki pravi, da se je ta glede taborišča v Borovnici povsem zaprl vase, tudi pravi, da je oče o svoji izkušnji verjetno lažje spregovoril s tistimi, ki niso bili družinski člani. Kasneje je tudi napisal knjigo s spomini, a tudi v času pisanja z domačimi o tem ni govoril. Hči je knjigo dobila v roke šele, ko je ta že bila zaključena in jo je oče prosil za lekturo.

Nedvomno so se zapisali in objavili v glavnem spomini tistih, na katere je izkušnja ujetništva najbolj negativno vplivala in je pisanje zanje predstavljalo neke vrste terapijo,⁷⁰¹ s katero so skušali premostiti in osmisliti travmatično izkušnjo ter se soočiti z njo. Franco Razzi tudi pripoveduje o tem, kako je pričel s pisanjem in kako mu je to koristilo:

Oče mi je s tesnobno intuicijo dal ključ, da se rešim iz te situacije. Prinesel mi je majhen pisalni stroj in sveženj papirja ter mi rekel: »Poskusi zapisati vse, česar se spomniš: videl boš, da ti bo koristilo.« Pisal sem stran za stranjo: ko sem zaključil, sem se začel spet ogledovati okrog sebe. Svet je bil tam zunaj in me čakal. Imel sem 21 let. (Razzi, 1992, 12)

Trpljenje, smrt in nehumane razmere, v katerih so živeli ti ujetniki, so nekatere zaznamovale za vse življenje, kar je bržkone vplivalo tudi na njihovo družinsko in družabno življenje. Družbena reintegracija in vrnitev v vsakdanje življenje v okolje, ki si z ujetniki ni delilo tragične usode, je bila dolgotrajen proces. Lionello Rossi Kobau tako pripoveduje, kako je nekaj mesecev po vrnitvi domov praznoval svoj rojstni dan in se z dvema prijateljskima odpravil na zabavo:

⁷⁰¹ O terapevtskih učinkih pisanja, da bi premostili travmo, prim. Marinella (2017).

»Daj no, Nello, gremo v akcijo, poglej tista tri dekleta pod oknom, sama so in še vedno sedijo, gremo?« Samo trenutek, želim počakati vsaj na kak tango ali valček. Vendar ne! ne najdem razlage, ne razumem zakaj, a nenadoma začutim cmok v grlu in bolečino v prsih, težko diham. Aristide ... Giorgio: Oprostita, vem, da vama uničujem večer, vendar ne morem ostati niti minute dlje, moram domov.

Izognem se staršem in v svoji sobi mislim na svoje sovaščane, prijatelje, na Musia, Tomassonija in Fondo, ki so umrli v dolini Bače, na Tosuta, ki je umrl od lakote na gradu Škofja Loka, na Antoninija, ki je bil ubit pred mojimi očmi v prekletem gozdu v Borovnici, na Piva, ki je umrl v ujetništvu v taborišču Prečko, in na Destrinija, ki je morda res še živ, a še vedno ujetnik v taborišču Banovici. Morda tudi oni niso imeli nikoli časa za ples. Ne morem si predstavljati da, medtem ko je v Jugoslaviji na tisoče Italijanov (fašistov in ne), kljub koncu vojne, mučenih na stebru, obešenih in pobitih v skupinskih streljanjih (samo za zabavo), infojbiranih (mnogo še živih) ali umirajo zaradi lakote ali še hujših bolezni, v Italiji naši rojaki plešejo bugi-vugi, kadijo ameriške cigarete (originalne ali ne), pijejo pivo, dvojni Kummel, Strega, Anise, Vermouth in veliko viskija. (Rossi Kobau, 2001, 171)

Izkušnja je ujetnike zelo močno prizadela, zato običajno druženje in življenje, ki so ga živeli sovostniki, ki te izkušnje niso prestali, zanje ni imelo smisla in se jim je zdelo, kot vidimo, celo ponižujoče do vseh tistih, ki so izgubili življenje v ujetništvu. Vseh tistih, ki tega istega ne bodo mogli izkusiti. Podobno razmišlja hči enega izmed nekdanjih ujetnikov v Borovnici:

Ko se je [oče] po vojni vrnil, je bila njegova edina želja ta, da bi se vrnil v normalno življenje. Ni imel ambicij, ne poslovnih, o karieri, denarju ... Bil je hvaležen, da je živ in da ima ob sebi svojo ženo, da ima hči, za te stvari. Torej, [ujetništvo] mu je vzelo vse tisto, kar bi nekdo v mladosti želel narediti. Postal je otopel, kot oseba. (Lucia, 2021)

Iz virov, ki jih imamo na razpolago, gre razbrati tudi nerazumevanje »nove« družbe in družbenih vrednot, ki so se razvile tekom in kot posledica druge svetovne vojne. Ujetniki so pod vprašaj postavljali svojo celotno izkušnjo in se spraševali, ali je bilo res vredno tvegati življenje za to, kar jih je doma pričakalo. Tako piše Lionello Rossi Kobau:

Divja in hrupna zabava mojih rojakov se mi gnusi in mi gre na bruhanje. Jasno je, da nisem še »pripravljen« na novo »svobodo in demokracijo«. Jasno je, da me nova »družba« še ni uspela (in kdo ve za kako dolgo?) »očistiti« z dobrim pranjem možganov. Kako nenavadna je naša država, ali je bilo res vredno tvegati svoje življenje, da bi jo branili? Še posebej, ko ugotoviš, da ima dolgo tradicijo preživetja tudi brez žrtev? (Rossi Kobau, 2001, 171)

Kot je ugotavljala že Sarah Fishman pa niso bile vse združitve in vrnitve težavne, kot bi bilo pričakovati. Nekateri svojci tako pripovedujejo, da ujetništvo očeta ni posebej zaznamovalo. Kot pravi eden izmed pričevalcev, je bil oče in-

terniran v taborišču Vršac (Srbija). Domov se je vrnil med zadnjimi italijanskimi vojnimi ujetniki, leta 1947. Otroci pripovedujejo, da se je oče že naslednje jutro s kolesom vrnil v svojo pisarno (bil je odvetnik) in nadaljeval z življenjem izpred vojne. O ujetništvu so doma le redko govorili. Njihovi otroci, torej ujetnikovi vnuki, pa naj sploh ne bi vedeli, da je bil njihov ded vojni ujetnik v Jugoslaviji. Iz pogovora ni razbrati, da bi očeta ujetništvo kaj posebej zaznamovalo, kar je bržkone posledica tudi tega, da je bila njegova izkušnja z ujetništvom, kljub temu, da je bila dolgotrajna, manj kruta, kot tista, ki so jo imeli npr. ujetniki v taborišču v Borovnici.

»Mi smo fašisti!« in razočaranje nad porazom med nekdanjimi ujetniki

Ko je govora o ponovni integraciji italijanskih vojnih ujetnikov v družbo pa je pomembno upoštevati tudi njihovo fašistično preteklost. Velja namreč izpostaviti, da so jugoslovanske oblasti najdlje zadrževale tiste ujetnike in deportirance, za katere so menile, da so prepričani fašisti. Podobno prepričanje je leta 1947 izrazil tudi eden izmed britanskih funkcionarjev STO, in sicer da je bilo med deportiranimi iz Julijske krajine le nekaj takih, ki so bili aretirani po krivici, večina pa so bili aktivni fašisti in ne zgolj pripadniki fašistične stranke.⁷⁰² Seveda je pomembno poudariti, da to ne pomeni, da so bili vsi deportirani tudi prepričani fašisti oziroma da so to prepričanje ohranili tudi po vojni. Vsekakor pa je to nujno izpostaviti, saj je politično prepričanje tistih, ki so bili ideološko privrženi fašizmu in so to ostali tudi po vojni, brez dvoma vplivalo na to, kako so se ponovno integrirali v družbo (ne glede na to, ali so to bili vojni ujetniki ali drugi). Prav tako je to veljalo za tiste, ki morda niso bili prepričani fašisti, pa so bili v fašistični miselnosti vzgojeni – razprav o tem, kako se je italijanska družba skušala otresti fašistične mentalitete je v preteklosti nastalo kar nekaj (prim. Dunnage, 2002, predvsem str. 135–139). Med njimi najdemo tudi tiste, ki govorijo o tem, kako so se v novo družbo uspeli integrirati tisti, ki so tudi po vojni in vse do smrti ostali prepričani fašisti (prim. Bertagna, 2013; Tarchi, 1995; Parlato, 2012).

Raziskave o dolgoročnem vplivu fašizma na italijansko družbo ugotavljajo, da sta bili zaradi specifičnosti italijanskih okoliščin tekom vojne, predvsem pa nikdar povsem razčiščena fašistična preteklost in kaznovanje »fašistov«, italijanska politika in družba še dalje prežeta s fašizmom. Kljub temu, da je velika večina nekdanjih fašistov prevzela demokratične politične nazore, Mirco Dondi ugotavlja, da se je bilo za veliko Italijanov težko otresti fašistične miselnosti. Delež tistih, ki so se pridružili povojnim neo-fašističnim organizacijam, še zdaleč ni bil zanemarljiv. To se je nazadnje izkazalo leta 1948 z ustanovitvijo Italijanskega socialističnega gibanja (*Movimento Sociale Italiano*, MSI), politične stranke, ki ni skrivala svojih neo-fašističnih korenin, in ki je od tedaj dalje redno kandidirala na volitvah (Dondi, 1999, 154).

⁷⁰² TNA FO 371/67412 R16240, W. J. Sullivan, Office of the British Political Adviser to the Commander, British/United States zone FTT to G. L. Clutton, British Embassy Belgrade, 25. 11. 1947.

Kot ugotavlja Federica Bertagna, se je veliko fašistov po vojni odločilo za emigracijo (predvsem v države, kjer jih zaradi političnih prepričanj niso obsojali, npr. v Argentino in Brazilijo). Za razliko od teh, ki jim svojih prepričanj in nostalgije v novem okolju ni bilo potrebno skrivati, so tisti, ki so ostali v Italiji, o tem raje molčali oziroma so o tem govorili le v ozkem krogu ljudi in organizacij, s katerimi so si ta prepričanja delili (Bertagna, 2013, 283–284). Najnovejše raziskave med italijanskimi emigranti, ki so se za emigracijo odločili kasneje in ne takoj po vojni, namreč pričajo o tem, da so se ti v Italiji počutili izključene, nekateri celo pravijo, da so vse do odhoda spali s pištolo pod blazino (Bertagna, 2013, 284–285).

Če se vrnemo k tistim italijanskim ujetnikom, ki so se vrnili iz Jugoslavije, je za nekatere bilo razočaranje zelo podobno. Poleg izkušnje ujetništva je njihovo ponovno integracijo oteževala tudi fašistična preteklost ter predvsem to, da svojega prepričanja niso spremenili, a so morali o tem molčati. Opis Franca Razzija je pri tem zelo poveden, saj gre iz njega razbrati razočaranje in jezo nad političnimi spremembami v povojni Italiji:

Mi, ki smo se vrnili iz jugoslovanskega pekla, smo v srcu nosili veliko bolečino. In ta bolečina se ni izbrisala, ampak se je stopnjevala, postala je neizmerna in globoka in se še vedno ne želi zaceliti. [...] Vrnili smo se in videli, kako strahopetci blatijo tiste, ki se ne bodo nikoli več vrnili. [...] Prav tisti, ki so nas v šeststotih pustili, da se 18 mesecev borimo na 30km fronti; ki nam niso poslali ne čevljev in ne streliva, edino za kar smo prosili, da bi zaščitili našo sveto zemljo, saj moralne podpore nismo potrebovali, ker nam je bila dovolj naša lepa in velika vera. [...] V moralni zablodi, v kateri so se znašli, še naprej omalovažujejo trupla tistih, ki so, pri dvajsetih letih, dali svoje življenje v boju in v koncentracijskem taborišču, da bi Julijska krajina ostala italijanska, da bi Italija ostala italijanska. [...] Ostajamo torej s svojo veliko bolečino. Radi bi zakričali, a ne moremo. Stigmatizirani smo. Mi smo fašisti! (Razzi, 1992, 125–126)

Podobno o svojem očetu pripoveduje tudi Luciano, ki pravi, da je oče »do smrti ostal prepričan fašist«, ki je trdil, da je bil dan, »ko je Italija kapitulirala, najbolj žalosten dan v njegovem življenju«. Povratek teh ujetnikov, ki so ostajali prepričani fašisti, ter njihova ponovna integracija v družbo, ki je fašizem obsojala, je bil zato še toliko težji. Njihova izkušnja vojne in borba za preživetje v jugoslovanskih taboriščih sta bili v novi Italiji, ki je skušala povsem prekiniti s fašistično preteklostjo, povsem razvrednoteni.

Kaj pa tisti, ki se niso vrnili?

Kljub težavam, s katerimi so se soočali povratniki in njihove družine, ta usoda ni primerljiva s tistimi družinami, katerih svojci se iz ujetništva niso nikdar vrnili. Ti so pogosto več let čakali, da bo iz Jugoslavije prišla kakšna spodbudna novica, pa se to ni zgodilo. Aktivnosti društva ACDJ so bile v prvih mesecih in letih po vojni usmerjenje v repatriacijo domnevno »deportiranih«, aplikacijo mednarodnih konvencij v odnosu do ravnanja z njimi ter promocijo asistence, da bi se olajšalo njihovo ujetništvo. Nato so se usmerili v aktivnosti iskanja pogrešanih in pred-

vsem moralno ter ekonomsko podporo njihovim svojcem (ACDJ, 1980, 9). Goriška sekcija je bila v svojih dejavnostih zelo aktivna tudi z organizacijo manifestacij, spominskih slovesnosti in ne nazadnje s postavitvami spominskih obeležij, njene tovrstne aktivnosti pa se ohranjajo še danes z vsakoletnim obeležitvenjem spomina na deportacije na dan 3. maja (o tem več v nadaljevanju). Pozaba zanje ni bila možna, saj jih je praznina manjkajočega družinskega člana (ali celo več teh) neprestano opominjala, da je bila storjena krivica. Ti so neprestano iskali odgovore in javno pozivali na to, da bi se ugotovila usoda tistih, ki se niso vrnil.

Poleg žalosti in jeze zaradi krute usode pa so se te družine pogosto spopadale tudi s finančnimi težavami. Kot smo videli že v prejšnjih poglavjih, so nekatere družine »deportiranih«, ki se niso nikdar vrnil iz Jugoslavije (predvsem iz goriške sekcije društva ACDJ), od marca 1948 prejemale mesečne subvencije. Februarja 1948 je goriški prefekt na UZC naslovil prošnjo, da bi se društvu ACDJ dodelila mesečna subvencija v znesku 300.000 tedanjih italijanskih lir, z naslednjim pojasnilom:

*Neprekinjena in učinkovita pomoč in naklonjenost sorodnikom deportirancev v Jugoslavijo je nujna, da se vsaj malo pomaga v kritičnih ekonomskih razmerah, s katerimi se mnoge od teh družin spopadajo po deportaciji njihovih najdražjih, ki so bili pogosto edina finančna podpora v družini. Finančna pomoč ne bi pričala samo o zanimanju vlade, ampak bi tudi pomagala ublažiti že tako resne skrbi samih družin.*⁷⁰³

Subvencija se je dodeljevala na letni ravni, zato je goriška prefektura v imenu društva letno prosila za podaljšanje. Goriški prefekt je leta 1950 tako upravičeval novo podaljšanje:

*[...] položaj številnih družin ostaja zelo resen tako z materialnega kot z duhovnega vidika. Pomoč, ki jo omogočajo dodeljena sredstva in katere namen je lajšanje nevzdržnih razmer ter so izraz interesa in tolažbe s strani vlade, je potrebna tudi zato, ker blaži ogorčenje družin, ki jih je prizadelo boleče in dolgo čakanje na novice o svojih najdražjih.*⁷⁰⁴

Na ta način je italijanska vlada finančno pomagala vsaj nekaterim družinam, katerih svojci se niso nikdar vrnil. Iz nekaterih prošenj s strani društva, ki so jih naslavljali na UZC, lahko razberemo slab ekonomski položaj, ki se je z meseci in leti samo stopnjeval. Tako je junija 1948, le nekaj mesecev po prejemu prve finančne pomoči, predsednica društva, Vincenza Grossi, poročala da se »številne članice društva, ki so se do tedaj lahko same vzdrževale, zdaj zatekajo k naši pomoči, saj so po treh letih odsotnosti glave družine porabile vse ekonomske rezerve«.⁷⁰⁵

Čeprav je na ta način vlada družinam nudila tudi vsaj malo moralne podpore, kot je to izpostavila tudi goriška prefektura, pa to ni ublažilo čustvenih bolečin in ran, ki jih je to dolgo čakanje in izguba družinam prizadejala. Posebej nam je s tega

⁷⁰³ AGPCM, UZC, Sezione II, FVG GO, b. 15, 33/1, n. 797, Prefettura di Gorizia za UZC, 20. 2. 1948.

⁷⁰⁴ AGPCM, UZC, Sezione II, FVG GO, b. 15, 33/1, n. 576/4, Prefettura di Gorizia za UZC, 26. 5. 1950.

⁷⁰⁵ AGPCM, UZC, Sezione II, FVG GO, b. 15, 33/1, Vincenza Grossi, ACDJ za UZC, 15. 6. 1948.

vidika povedna poezija Annamarije Muiesan Gaspari, katere oče je bil interniran v Borovnici in se iz ujetništva ni nikdar vrnil. Kako je nerazčiščena preteklost in izkušnja vplivala na njeno družinsko življenje ne vemo, vsekakor pa je zelo povedna avtoričina poezija,⁷⁰⁶ ki je tudi vklesana v spominskem kompleksu pri Fojbi v Bazovici (slika 27):

BOROVNICA

*Imamo svoje spomine
in spomine iz druge roke,
torej tiste, ki jih nismo doživeli sami,
ampak smo jih za svoje vzeli potem,
ko smo jih nešteto krat
slišali v družini.
Pred očmi mojega spomina, torej,
se vije lačna in razcapana
procesija deportiranih.
Borovnica – poletje '45,
rdeče zvezde – bodeča žica.
Jaz sem tista, ki se potuhnem med strnišča,
da bi vrgla kruh ujetnikom,
jaz trpim glasove,
ki prosijo pijače,
jaz sem ženska, ki se odcepi od skupine,
malo tečem in malo padam,
misleč, da sem v vsakem od teh shujšanih obrazov
prepoznala svojega moža.
Jaz, jaz, in ne moja mati, ki je že umrla,
z vsemi svojimi spomini,
ki so postali moji.*

Iz poezije lahko razberemo, kako se je tragični spomin prenesel iz ene generacije v drugo in kako ga je avtorica ponotranjila. Znanost se zadnja desetletja pogosto ukvarja s primeri medgeneracijskega prenosa spomina in travme, kot tudi sekundarne travmatizacije, ki se pojavi, ko je posameznik izpostavljen travmatizirani osebi. Simptomi so pogosto zelo podobni kot tisti, ki jih imajo osebe s post-travmatskim stresnim sindromom (prim. Cvetek, 2009). Kot pravi avtorica poezije, je ta spomin in s tem bolečina ob izgubi moža (očeta), po materini smrti postal njen spomin in njena bolečina. Na tem mestu je morda potrebno dodati še to, da so pretekle študije glede medgeneracijskega prenosa in sekundarne travmatizacije ugotavljale, da otroke sicer izkušnja, ki so jo starši preživeli, zanima in jih skrbi, v splošnem pa zaradi nje ne obolevajo oziroma ta le redko vodi v sekundarno travmatizacijo (Rosenheck & Fontana, 1998, 240).

⁷⁰⁶ V izvirniku je poezija napisana v italijanskem jeziku, glej sliko 27.

Podobno to usodo doživlja Chiara, katere stari oče je preminul v Borovnici zaradi podhranjenosti. Med pogovorom pripoveduje o tem, kako je stari oče izginil in ga stara mati ob vrnitvi v Trst ni več našla. Tako se je začela agonija družine – za seboj je preminuli zapustil tudi hči in sina –, ki ni vedela, kje je oče. Ostal je pogrešan in sklepali so, da je po več letih preminil v enem izmed jugoslovanskih taborišč. Kaj se je z očetom v resnici zgodilo so izvedeli šele leta 2003. Hči je namreč pričela raziskovati glede njegove usode, pri tem je svoji teti pomagala tudi vnukinja Chiara. Ta se spominja, kako je odraščala s figuro pogrešanega starega očeta:

Ko sem bila majhna sem preračunavala. Ko sem imela deset let sem računala, koliko bi lahko bil takrat star stari oče. Ostajala je misel, da je morda na nek način preživel. Ker ni bilo trupla. Dobila sem vtis, da je morda preživel, da bi se še lahko vrnil. Ker je bil pogrešan. Iz tega sklepam, da [družina] ni vedela prav ničesar. Niso vedeli, kaj se je zgodilo. To zaznamuje življenje. Če se mi je pojavila potreba po iskanju resnice, so mi jo posredovali oni. Oče mi ni nikoli rekel, naj ga poiščem. Implicitno je to storil. Kaj se je zgodilo z očetom je vedno bilo odprto vprašanje. Teta je zadevo zaključila, ker je opravila raziskavo. Po mojem mnenju se stvari prenašajo na družinske člane. [...] Žalovanje, ki ni bilo nikoli predelano. Truplo, ki ga niso nikoli našli, pogreb, ki ga ni bilo. Pogrešan. Ta beseda v sebi nosi upanje, da je nekje živ. Vse življenje nosiš v sebi to besedo: pogrešan. To te prisili v iskanje. Ta pogrešan na neki točki mora imeti zaključek. [...] Še danes včasih pomislim, da danes bi v vsakem primeru bil mrtev. To mi pride na misel. Da bi bil danes že dovolj star, da bi bil mrtev. Potem si lahko mislimo, kaj so preživljali oče, stara mama in teta.

Pogovori s svojci in potomci, ki ujetnika morda niti nikoli niso poznali, nam torej jasno kažejo, kako je nepojasnjena usoda nosila dolgoročne posledice. Svojci v sebi (pogosto, ni pa nujno, da vsi) nosijo potrebo po tem, da raziščejo, kaj se je v resnici zgodilo. In v mnogih primerih, s katerimi sem se tudi sama pogovarjala, so zelo razočarani, ko ne najdejo nobene informacije ali ugotovijo, da bodo te zelo težko dobili (zaradi uničenih arhivov ipd.).

Med spominom, pozabo in razkritjem

Na podlagi zgornje analize torej lahko sklenemo, da so se tisti, ki so bili internirani v taborišču v Borovnici, in s tem dnevno izpostavljeni lakoti in nasilju, v prvih mesecih težko ponovno integrirali v družinsko in družbeno življenje. Sreči, veselju in olajšanju ob ponovnem snidenju je pogosto sledilo težavno obdobje privajanja na življenje po ujetništvu. Velja sicer izpostaviti, da so viri iz spominske literature pogosto zelo dragoceni, kar pa ne pomeni, da prikazujejo splošno sliko stanja, v katerem so se znašli italijanski vojni ujetniki in deportiranci po povratku iz Jugoslavije. Tudi pisanje in beleženje spominov je neke vrste terapija, zato so se tega pogosto posluževali tisti ujetniki, katerih izkušnja je nanje nosila najbolj negativne posledice. Posledično se večina objavljenih spominov nanaša na taborišče v Borovnici, kjer so ujetniki v prvih mesecih živeli v velikem pomanjkanju in bili izpostavljeni velikemu nasilju. Ugotavljamo torej lahko, da so najbolj tragične in dolgoročne posledice

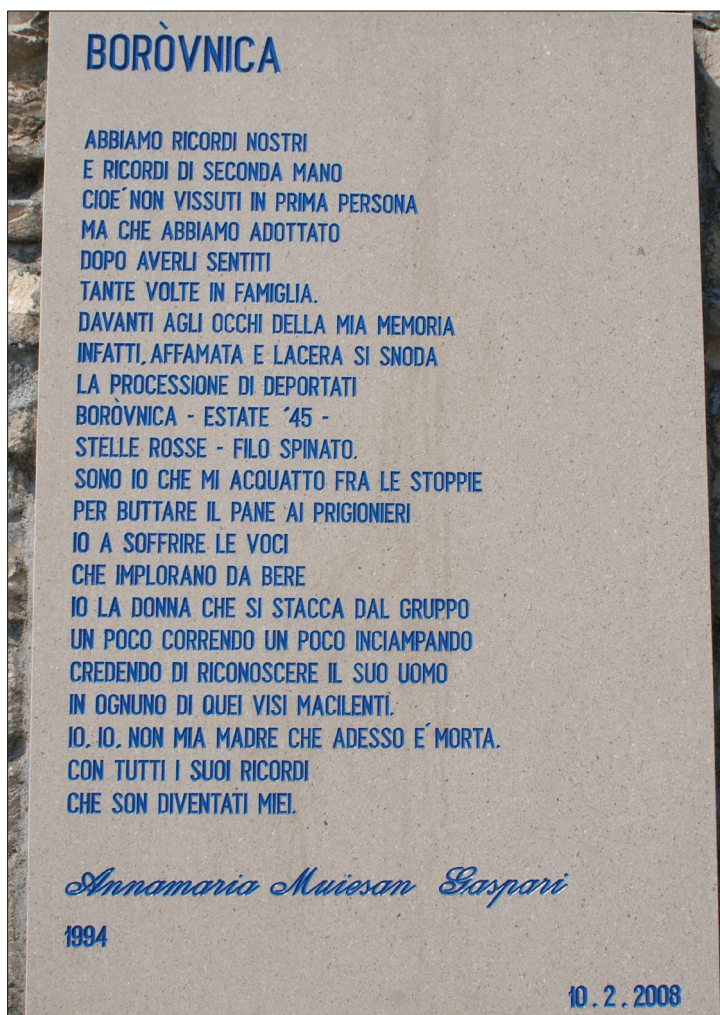
ujetništva nosili tisti ujetniki, katerih izkušnja je bila najbolj negativna. Po drugi strani pa so se tisti, katerih usoda v ujetništvu ni bila tako kruta, po vrnitvi hitreje in brez težav privadili na vsakdanje življenje. Pri tem velja še posebej izpostaviti, da je na nekatere poleg težke izkušnje ujetništva na družbeno integracijo vplivala tudi njihova fašistična preteklost oziroma fašistično prepričanje, ki ga niso nikdar opustili. Italija je bila namreč po vojni prežeta s fašistično mentaliteto in hkrati željo po obračunu z nekdanjimi podporniki tega režima, kar je posameznike, ki so ostali v Italiji in se niso odločili za emigracijo, prisililo v skrivanje teh čustev.

Večje težave pri adaptaciji na novo življenje so imele tiste družine, katerih svojci se iz ujetništva niso nikdar vrnili. Poleg čustvene praznine in vrzeli, ki je nastala, so te družine, predvsem ženske, pestile tudi ekonomske težave, saj je bil umrlj svojec pogosto edini, ki je skrbel za družinsko ekonomijo. Italijanska vlada je tem družinam finančno vsaj delno pomagala in jim na ta način nudila vsaj manjšo moralno oporo, čeprav so se pogosto tudi te bile primorane z novo realnostjo soočiti same. Poleg finančnih težav pa je bila prav nikdar pojasnjena usoda posameznikov tista, ki je bremenila družinski spomin. To se je pogosto manifestiralo v potrebo po tem, da se usoda posameznika razišče, pa četudi več desetletij po vojni.

Pri tem velja poudariti, da je bila usoda teh ujetnikov primerljiva z usodo vseh vojnih ujetnikov po koncu druge svetovne vojne, kot tudi vseh vojakov na sploh. Čeprav teh usod ne gre enačiti jim je skupno prav to, da ob povratku domov niso bili deležni pretiranega razumevanja ali empatije, kot bi danes morda pričakovali, saj so bile v tedanji družbi travmatske posledice vojne in ujetništva malo poznane in razumljene. Družine so bile zato prepuščene same sebi in svojim zmožnostim in znanju za premostitev teh travm. Prav tako lahko na podlagi pričevanj, ki jih imamo na razpolago, ugotavljamo, da so se v prvih mesecih po povratku ujetniki soočali s podobnimi simptomi, kot so jih izkazovali drugi vojni ujetniki, o katerih so znanstveniki razpravljali v 60-ih in 70-ih letih prejšnjega stoletja. Re-adaptacija na družinsko življenje je bila za povratnike pogosto težka, počutili so se odrinjene, odmaknjene, apatične in nezmožne ohranjanje zanimanja za okolico.

Kot smo že ugotavljali, se pri zgodovinopisnih raziskavah glede usode italijanskih vojnih ujetnikov iz Jugoslavije socialni in psihološki vidiki pogosto izpuščajo in pozabljajo. V raziskavah se najpogosteje izpostavljata diplomatska in ideološko-politična funkcija teh ujetnikov, ki so igrali pomembno vlogo v italijansko-jugoslovanski diplomatski igri v prvih dveh letih po vojni. Ko je bilo »igre« konec, in so bili ujetniki repatriirani, se tudi v zgodovinopisnih razpravah njihova usoda ne obravnava več. Vendar, čeprav je bilo z repatriacijo morda res »pravici zadoščeno«, tudi zgodovinopisje ne more spregledati grenke usode tistih, ki so bili žrtve diplomatske igre, in na katere se je pozabilo takoj, ko so se vrnili v domače okolje. Ideal objektivnosti je namreč iz zgodovinopisne stroke izrinil poglobljanje in analizo teh dogodkov (torej ujetništva) in jih pogosto zreduciral na golo nizanje dejstev. O življenju ujetnikov po repatriaciji v arhivih najdemo dokumente le redko, zato v zgodovinopisnih razpravah njihova usoda po repatriaciji pogosto ni dokumentirana. To se je v zadnjih letih do določene mere spremenilo, kar pa ne velja za italijanske vojne ujetnike in deportirance iz Julijske krajine, ki so več mesecev ali let preživeli v ujetništvu v Jugoslaviji.

Spomini nekdanjih ujetnikov in deportirancev iz Julijske krajine so bili pogosto potisnjeni v pozabo (z izjemo družin tistih, ki se iz ujetništva niso nikdar vrnili, in

Slika 27: Spominska plošča pri spominskem kompleksu v Bazovici, v katero je vklesana poezija Annamarie Muiesan Gaspari v italijanskem jeziku (Foto: Urška Lampe, 2010).

so ta spomin javno ohranjali vse do danes). Luisa Passerini ugotavlja, da se tišina in pozaba pogosto prekrivata, vendar tišina še ne pomeni nujno, da so bili ti dogodki pozabljeni. Pogosto so ti potlačeni zaradi travme, neskladja s sedanostjo, raznih individualnih in kolektivnih konfliktov ali pa preprosto ker okoliščine (še) ne dopuščajo razgrnitve tega spomina. Ta se morda nikdar ne obelodani, včasih pa pride do spremembe okoliščin, ki dopuščajo njegovo razgrnitev (Passerini, 2014, 16–17). In prav to je primer spominov nekdanjih internirancev v Borovnici. Ti so bili potlačeni, iz različnih razlogov o njih niso govorili, še zdaleč pa niso bili pozabljeni. Kljub temu, da so zapisani spomini nastali v prvih mesecih in letih po vojni, jih je bila

večina objavljena šele 50 ali 60 let po vojni. Morda so prav prvi primer spominov na Borovnico, ki so bili objavljeni, tisti nastali izpod peresa Ezia Martina, ki jih je pod psevdonimom Gianni Barral objavil v reviji *Zaliv* v letih 1988, 1989 in 1990. To je Ezio Martin storil na pobudo Borisa Pahorja, za rabo psevdonima (ki ga je nato ohranil tudi pri izdaji svoje knjige; Barral, 2007) pa se je odločil, ker ni želel povzročati nevšečnosti in pretirane zainteresiranosti javnosti tako za svojo družino kot družino njegove žene Marije, ki izhaja iz slovenske vasi Kneža. V osebni korespondenci je leta 2011 poudaril, da ni nikdar skrival svoje prave identitete in je bila ta v zamejstvu vse od prve objave v reviji *Zaliv* poznana.⁷⁰⁷

Lionello Rossi Kobau, ki je spomine napisal v prvih mesecih po povratku, je leta 1947 dodal pripis, v katerem med drugim pravi:

Italijanski komunisti, še vedno so del koalicije, in zavedam se, da ni pravi čas za obsodbo »etničnega čiščenja« Titovih partizanov, brez da bi se spopadel z voljo tistih, ki ne želijo »prekiniti« solidarnosti s sosednjo Jugoslavijo. (Rossi Kobau, 2001, 173)

Leto kasneje je še dodal:

Da bi se izognil kamenjanju, kot ga je doživela dirka po Italiji,⁷⁰⁸ se predam in uredim svoje zapiske o ujetništvu v star kovček, prepričan, da bom s preložitvijo vsega na boljše čase lahko izpostavil dejstva manj osebno in s tem manj pristransko. (Rossi Kobau, 2001, 173–174)

Nazadnje je knjiga njegovih spominov izšla leta 2001. Ta *časovnica*, ne naključno, sovпада z obdobjem (konec osemdesetih in v devetdesetih letih), ko so v Jugoslaviji na dan pričela prihajati opozorila na krivice, ki so se dogajale ob koncu druge svetovne vojne, predvsem množični povojni poboji in čistke. V obmejnem prostoru so se s tem okrepile raziskave o domnevnih zločinih in krivicah, ki so se zgodile tu živečim Italijanom, s poudarkom na problematiki povojnega »eksodusa« in izvensodnih likvidacij oziroma ti. »fojb« (pim. Rožac Darovec, 2016, 896–897). Pri tem velja tudi izpostaviti, da se je to dogajalo, podobno kot v slovenskem prostoru nasploh, zelo nekritično in predvsem se je določene fenomene potenciralo in pogosto pretiravalo s številu žrtev (npr. infojbiranih). Posledično so tudi nekdanji ujetniki začutili, da so čas in okoliščine naklonjene temu, da javnost izve tudi za njihove zgodbe.⁷⁰⁹

⁷⁰⁷ Med drugim tudi izpostavlja, da priimka Martin ni želel uporabiti, ker ne prenese njegove (nepravilne) izgovorjave na območju Veneta, saj je priimek francoski, od koder izhaja tudi njegova družina po očetovi strani, in se pravilno izgovarja Martèn (Martin, 2010–2011).

⁷⁰⁸ Nekaj vrstic pred tem Lionello Rossi Kobau pripoveduje, kako je skupina sovaščanov (ti niso bili Slovenci), da bi izrazila svojo privrženost Titu in jugoslovanskemu režimu, kamenjala karavano na dirki po Italiji (*Giro d'Italia*) zato, ker je bila ta imenovana dirka po »Italiji«.

⁷⁰⁹ Na tem mestu velja izpostaviti, da je v italijanskem prostoru posledično prišlo do intenzivne politične rabe zgodovine (prim. Orlić, 2015).

»Fojbe« so sicer monopolizirale razprave o jugoslovanskih strategijah in metodah v Julijski krajini maja in junija 1945, vendar ne povsem zavzele. Kot smo tekom raziskave lahko ugotovili, so »deportacije« prav tako predstavljale pomemben prelom, ki se je nazadnje pokazal kot najbolj oprijemljiva točka diplomatskih sporov med vpletenimi državami. Ne nazadnje so veliko pripomogli tudi svojci v društvu ACDJ, ki so neprestano apelirali na odgovorne, naj vendarle uredijo nastalo situacijo ter odgovarjajo glede usode teh oseb.

Še najbolj so v spominu tako neposredno (ujetnikov) kot posredno udeleženih (svojci, okoliško prebivalstvo), ostale nehumane razmere v taborišču v Borovnici, na kar so svojci in odgovorni v italijanski vladi še posebej opozarjali. Gre za spomin, ki tekom let ni zbledel in hkrati tudi ni dobil epiloga. Gotovo so odgovorni v jugoslovanskem in slovenskem vodstvu želeli na te prizore čim prej pozabiti in taborišče izbrisati iz javnega spomina – računali so na to, da bo na ta način njegova podoba zbledela tudi v osebnih spominih. Kljub temu se to ni zgodilo. 15. oktobra 2005 je v Borovnici potekala pravna maša, ki jo je organiziralo združenje *Concordia et Pax*.⁷¹⁰ Gre za goriško društvo, katerega temeljno poslanstvo je promocija razumevanja med ljudmi na obeh straneh slovensko-italijanske meje ter podpora pobudam, ki stremijo k razjasnitvi dogodkov iz skupne preteklosti, s poudarkom na obdobje prve in druge svetovne vojne. Ob tej priložnosti so pripravili brošuro, ki vsebuje tudi kratke zgodovinopisne prispevke glede internacij Slovencev v fašistična taborišča tekom druge svetovne vojne (avtor Marco Cuzzi), zgodovine Borovnice s poudarkom na obdobje druge svetovne vojne (avtorica Nataša Nemec) ter prispevek o jugoslovanskih taboriščih za italijanske vojne ujetnike s poudarkom na taborišču v Borovnici (avtorica Nevenka Troha). Na ta dogodek spominja spominska ploščica, ki so jo na ta dan postavili pod križ na borovniškem pokopališču (*Concordia et Pax*, 2005). Z izjemo te ploščice, ki pa sama po sebi ne nosi podatkov o taborišču, ni nobenega spomenika, ki bi neposredno spominjal na taborišče in tiste, ki so tam preživljali ujetništvo ali celo umrli. Na to, da je tam kdaj delovalo taborišče, spominjajo temelji ene izmed taboriščnih barak, ki so bili očiščeni leta 2021. So pa zato na italijanski strani, pri prenovi spomenika ob »fojbi« pri Bazovici, postavili nekaj spominskih plošč. Ena od teh nosi besedilo poezije Annamarie Muiesan Gaspari, o kateri smo govorili v prejšnjem poglavju.

Najpomembnejši spomenik, ob katerem se na letni ravni spominjajo »deportacij«, je tisti v goriškem Parku spomina. Pravzaprav tam stojita dva spomenika v spomin na »deportacije«. Da bi razumeli njun namen in pomen za ohranjanje spomina na »deportacije« iz Gorice, moramo najprej izpostaviti nekaj osnovnih značilnosti glede spominskih slovesnosti, ki so že vse od prve obletnice potekale v spomin »deportirancem«.

⁷¹⁰ Poglavje predstavlja nekoliko dopolnjene izsledke raziskave, ki je bila prvič objavljena v znanstveni reviji *Annales, Series Historia et Sociologia* (Lampe, 2016).

»Deljeni spomini vsakemu služijo drugače«

Kaj hitro je postal popularen izrek, ki ga je Robert Evans uporabil v znamenitem filmu *The kid stays in the picture* (2002): »Vsaka zgodba ima tri strani: Tvojo, mojo in resnico. Nobena ni laž. Deljeni spomini vsakemu služijo drugače.«⁷¹¹ Navadno se citira samo prvi del izreka, za nas bolj zanimiv je zadnji del. V zadnjih letih popularnim obmejnim zgodovinopisnim raziskavam na temo *shared history* kot pričakovana posledica sledijo raziskave o deljenem spominu – *shared memory*. Borut Klabjan v svojem prispevku o partizanskih spomenikih ugotavlja, da so postale študije o spominu zelo popularne v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja, ko je tudi v zgodovinopisju prišlo do »noirizacije« (2012, 670). Kljub temu da so se z interdisciplinarnim pristopom številni raziskovalci posvetili preučevanju komemorativnih praks ter spominskih obeležij na sploh, so to le izjemoma storili tudi na etnično nehomogenih območjih, ki predstavljajo tovrstnim raziskavam velik izziv.

Raziskave komemorativnih praks in običajev na obmejnih, nacionalno mešanih teritorijih so postale aktualne v zadnjih dvajsetih letih. Pri tem je stično območje vsaj dveh dominantnih nacionalnih skupin, italijanske in slovenske, gotovo več kot zanimiv laboratorij za preučevanje posebnosti, ki jih obmejna območja v tem pogledu ponujajo. Prej omenjena »noirizacija« v zgodovinopisju je s tem pridobila novo raziskovalno polje – obmejna, večetnična območja in mesta, kjer vsaka etnija na svoj način označuje teritorij in se tako, vsaka na svoj način, spominja dogodkov. Gorica je pri tem šolski primer, kjer se tepeta spominski konstrukt svetega mesta (»*Santa Gorizia*«) in izgubljenega mesta. Podoba svetega mesta se je izoblikovala tekom prve svetovne vojne z »odrešitvijo« mesta (9. avgusta 1916), ki je tedaj pripadlo Italiji; dogodek, ki je za Slovence pomenil izgubo mesta. Zgodba se ponovi z »osvoboditvijo« mesta 1. maja 1945 s strani jugoslovanskih čet, tokrat v obratni smeri, saj je to pomenilo izgubo mesta za italijansko prebivalstvo (ki ga je nazadnje dobilo vrnjeno v diplomatskih pogajanjih). Kot ugotavlja Kaja Širok, sta pri tem ključna oba datuma (torej 9. avgust 1916 in 1. maj 1945), saj »predstavljata odločilna pojasnjevalca poteka zgodovinskih dogodkov v istem prostoru, saj odgovarjata na ključno vprašanje o identiteti mesta: je bila Gorica tistega dne osvobodjena ali okupirana?« (Širok, 2010a, 349). Kot avtorica argumentira v nadaljevanju, je pravih odgovorov, torej »resnic«, več. Pionirske raziskave na goriškem območju nam torej ponujajo prispevki Kaje Širok (2010a; 2010b; 2012a; 2012b), ki v svojih delih obravnava mesto Gorica kot stičišče dveh nasprotujočih si kultur, ki jih je leta ločevala meja, še zdaleč pa ne tako trdna kot mentalna meja predsodkov in stereotipov, ki so plod desetletij in stoletij življenja v skupnem prostoru, a v večnem antagonizmu (2010a, 342). Pomembne raziskave je v Gorici opravil tudi italijanski zgodovinar Alessandro Cattunar (2010, 2012a, 2012b, 2014). Tukaj se ne bomo spuščali v podrobnosti dinamike in problematike življenja ob meji, kateremu sta se omenjena raziskovalca v svojih delih natančno posvetila, temveč naj to predstavlja temelj za razumevanje spominskih obeležij na temo konca druge svetovne vojne in posledično komemorativnih praks, ki so te dogodke obujali.

⁷¹¹ V izvirniku: »There are three sides to every story: Your side, my side, and the truth. And no one is lying. Memories shared serve each differently.«

3. maj – dan spomina na »deportacije«

Komemoracije in spominske slovesnosti za »deportirane« so se pričele vrstiti vse od maja 1946, torej prve obletnice »deportacij«. Posebnost tovrstnih srečanj je bila v tem, da so se prirejale na obletnico dogodka, katerega zgodba in okoliščine še niso bile povsem definirane. Kot smo v prejšnjih poglavjih namreč videli, so svojci domnevno »deportiranih«, združeni v društvo ACDJ, še več let po dogodku opozarjali oblasti in iskali načine, da bi ugotovili usodo svojcev. Več let so torej živeli v upanju, da so njihovi svojci še živi in da se bodo brnili. Prva leta torej namen komemoracij ni bil spomin na žrtve »deportacij«, temveč javni opomin, da je problem še vedno živo prisoten in se dotika številnih družin. Dne 11. maja 1946 je torej v Gorici prvič potekal spreved svojcev »deportiranih«, na katerem so poleg organizatorja dogodka, goriške sekcije društva ACDJ, sodelovali tudi drugi predstavniki pomembnih goriških organizacij in političnih skupin (CLN, Italijanska mladinska zveza (*Associazione giovanile Italiana*), Univerzitetna katoliška zveza Italije (*Federazione universitaria cattolica italiana*), Republikanska stranka (*Partito repubblicano*), Krščanska demokracija (*Partito della Democrazia cristiana*), Italijansko socialno gibanje (*Movimento sociale*)). Na sprevedu, ki je potekal ob 18. uri, je bil prebran tudi apel, katerega namen je bil, da pozovejo k osvoboditvi aretiranih in prosijo, naj jim bo pravično sojeno. Apel se je namreč sklenil z geslom »Pravica za deportirane iz Julijske krajine«⁷¹² (ACDJ, 1980, 31).

Že naslednje leto se je »obletnica« dogodkov obeleževala na dan 3. maja, ki je ostal nespremenjen vse do danes. Dne 3. maja 1947 so se torej »deportiranih« spomnili in k njihovi vrnitvi pozvali s sveto mašo in s plakati izobešenimi po mestu in časopisih (ACDJ, 1980, 40). Podobno so s sveto mašo obeležili tretjo obletnico, 3. maja 1948, katere tudi tokrat osrednji namen je bil, da se opomni na aretacije in »deportacije«. Poleg tega je društvo ACDJ ponovno pozvalo z manifestom, naj se »deportirani« vendarle izpustijo iz ujetništva (ACDJ, 1980, 49).

Tudi četrta obletnica ni ostala neopažena, saj so 3. maja 1949, ob že tradicionalni sveti maši, sledile manifestacije in apel ACDJ, tokrat tudi na jugoslovanske državljane v Gorici, naj ti posežejo pri »svojih«, jugoslovanskih oblasteh, da bi bili »deportiranci« vrnjeni v domovino. Goriški prefekt je poročilo o teh dogodkih pospremil z opazko, da so svojci »deportiranih« iz Gorice v preteklih letih dokaj mirno pospremili tovrstne obletnice, vendar ni izključeval, da bo v bodoče, v kolikor se zadeva ne uredi, prišlo do javnih demonstracij in osebnih obračunavanj s prebivalci slovanskega rodu, katere naj bi krivili za »deportacije«.⁷¹³ Leto 1949 je bilo namreč zaznamovano z obračuni med italijanskim in slovenskim prebivalstvom mesta, ko sta marca 1949 dve Italijanki napadli Slovenko in jo okrivili za »deportacije«, o čemer smo podrobneje že govorili.

⁷¹² »Giustizia per i deportati della Venezia Giulia!«

⁷¹³ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 3b, Prefettura di Gorizia za PCM UZC, Gorizia – Deportati in Jugoslavia, št. 01012/PS, 4. 5. 1949.

Peta obletnica dogodka je bila pospremljena z veliko medijsko kampanjo, ki sta jo podprla tudi zunanje ministrstvo in UZC. V društvu ACDJ so namreč prosili, da bi bila obletnica 3. maja 1950 pospremljena z radijskim sporočilom, ki bi bil predvajan tudi preko nacionalne radijske postaje RAI v Rimu. Iz predsedstva UZC so, po posvetu z zunanjim ministrstvom in nekaj popravki, ki nam niso poznani, odobrili prenos sporočila tudi preko nacionalne radijske postaje.⁷¹⁴ V sporočilu so italijanske državljane pozvali k solidarnosti do njihove stiske in ponovno pozvali oblasti, naj se vendarle kaj ukrene, da bodo »deportirani« končno repatriirani. Ni sicer znano, zakaj so ravno tega leta želeli obeležiti »deportacij« nameniti tolikšno nacionalno pozornost. Sklepamo pa, da je bila to posledica »okrogle« obletnice dogodkov (5 let) ter predvsem pomanjšanega zanimanja za »deportirance« in njihovo usodo tako v javnosti kot tudi v vladnih krogih (čeprav smo že ugotovili, da je italijanska vlada temu problemu še vedno namenjala precej pozornosti).

Podobne manifestacije, javni apeli in svete maše so se beležile tudi v naslednjih letih. Vsem je skupno to, da njihov namen ni bilo spominjanje in žalovanje za svojci, temveč opominjanje javnosti in oblasti, naj se zadeva uredi. V društvu so bili namreč prepričani, da so svojci še živi, vendar zaprti v nekem jugoslovanskem zaporu ali taborišču, iz katerega že več let niso mogli dati glasu. To je bilo posledica tudi številnih nejasnosti okrog »deportiranih« in, kot smo že govorili, tudi napačnih informacij, ki so prihajale iz Jugoslavije. Medtem ko iz Jugoslavije namreč nikdar ni bilo natančnega odgovora ali pojasnil glede problema »deportacij«, so se nekateri ujetniki, za katere naj bi bilo rečeno, da jih v Jugoslaviji ni, ti po več letih vrnili prav od tam. Posledično so svojci bili prepričani, da se »deportirani« vendarle nekako še nahajajo v kakem taborišču ali zaporu. Pri tem je potrebno tudi razumeti, da so imele te manifestacije tudi funkcijo pomiritve in ohranjanja morale, da svojci niso izgubili upanja. Kdaj točno je prišlo do premika in ugotovitve, da se »deportirani« najverjetneje ne bodo vrnili, tudi ni povsem jasno. Ob deseti obletnici dogodkov, med sveto mašo 3. maja 1955, je svoj govor imel tudi goriški prefekt. Ob prisotnosti širokega občinstva iz goriškega in tržaškega območja, ter tudi tržaškega župana Giannija Bartolija, je izrazil upanje, da bodo svojcem vrnjeni vsaj posmrtni ostanki umrlih, kar bi lahko ponovno obudilo upanje o vrnitvi tistih, ki so še živi.⁷¹⁵ Še deset let po dogodkih torej med ljudmi ni ugasnilo upanje o repatriaciji »deportirancev«, kljub temu da so se očitno zavedali, da je večina tistih, ki se niso vrnili, mrtvih.

Od opomina do spomina

Zaradi odmevnosti dogodkov ob koncu vojne, »infojbiranje« in domnevnih »deportacij« oseb, ki se niso nikdar vrnile, je bilo samo vprašanje časa, kdaj bodo v Gorici, mestu večnih nacionalnih antagonizmov, odkrili tudi spomenik »deportiranim«. Ceremonija ob odkritju prvega obeležja, ki mu raziskave do sedaj pravzaprav

⁷¹⁴ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 2, f. ACDJ – richiesta di notizie sulla sorte dei deportati stessi, PCM UZC za Direzione della R.A.I., Messaggio dell'Associazione Congiunti dei deportati in Jugoslavia, št. 200/2316, 29. 4. 1950

⁷¹⁵ AGPCM, UZC, Sezione II. FVG, Jugoslavia e varie, b. 10 vol. 1, f. 4/46, 2c, MAE za PCM UZC, Commemorazione X anniversario delle deportazioni in Jugoslavia, št. 12/6439/194, 4. 6. 1955.

(za razliko od tistega iz leta 1985) niso posvečale pozornosti in so ga na pobudo ACDJ Gorica postavili v goriškem spominskem parku (*Parco della rimembranza*), je potekala 8. maja 1960 (verjetno je to leto predstavljalo izjemo, ker je 3. maj padel na torek, zaradi večjega javnega zanimanja in odmevnosti pa je bila nedelja, 8. maj, za ta dogodek bolj primerna). Na petnajsto obletnico »deportacij« so ga postavili ob bok spomeniku padlim v času druge svetovne vojne, ker, kot ugotavlja Kaja Širok (2012b, 634), lokacija ni nikoli naključna. Tako kot ne lokacija tudi ostale podrobnosti niso bile prepuščene naključju, začenši z obeležjem samim. To je bilo narejeno iz monolitnega kamna, ki so ga pripeljali iz doline Devetakov v bližini Gorice, in je nosilo napis: »Ob koncu vojne tragičnega maja 1945 so s sovraštvom zaslepljeni ljudje iztrgali iz domov na stotine državljanov, ki se niso nikdar vrnili«. ⁷¹⁶

Napis je jasno nakazoval na prepričanje, da je italijanski del goriškega prebivalstva konec vojne označeval za še bolj tragičen kot vojno samo. Poleg tega pa tudi namigoval na to, da so bili vsi »deportirani« civilisti, ki so bili iztrgani iz svojih domov. Hkrati to, da je bil postavljen ravno ob bok spomenika žrtvam vojne, daje vtis, da je Gorici več trpljenja kot vojna prinesla »osvoboditev«. Kot namreč pojasnjuje Širokova, spomeniki padlim med vojno postavljajo vprašanje smotrnosti njihove smrti (2012b, 636). Zato je obeležje, posvečeno »deportiranim«, samo še nadgradnja slednjega – če so že žrtve vojne povsem nesmotne, so še toliko bolj žrtve svobode in miru. Ničkolikokrat se tudi v apelih društva ACDJ ponavljajo besede, da je v Julijsko krajino in Gorico šele »osvoboditev« prinesla pravo trpljenje. Čustva kot so jeza, nemoč, hrepenenje, bolečina, upanje – vsa ta so značilna za čas vojne, ko se ne ve, ali se bo nekomu draga oseba vrnila s fronte ali ne. Goriške žene in družine pa so vsa ta čustva, v še bolj tragični obliki kot pred tem (ker je bilo upanja za preživetje veliko manj), doživljale še desetletja po vojni. Še bolj impresiven ob tem je bil govor goriškega prefekta, ki je med drugim potrkal na vest oblasti, kot je 9. maja 1960 povzemal *Il Piccolo*, da so »celo v Nemčiji dovolili, da družine ubitih v uničevalnih taboriščih lahko častijo svoje na mučeniških krajih«, ⁷¹⁷ kar je še podkrepilo že povsem ponotranjeno »resnico«, da so se »barbarski Slovani« po vojni izkazali še bolj krvoločni kot Nemci. Spomenik, ki je torej postal tako kraj spomina, kot tudi opomina. Goriški župan je v svojem govoru vztrajal, naj se vodstvi obeh držav končno sestaneta in razčistita usodo »deportiranih« ter ugotovita, ali je kdo še živ. Petnajst let po dogodkih, kot je razumeti tudi iz govora predstavnika ACDJ, je med svojci še vedno ostajalo upanje o preživelih »deportirancih«, čeprav se ti od maja 1945 niso oglasili.

Zgodba pa s tem še zdaleč ni bila zaključena. Potem, ko je najbolj aktivna izmed sekcij društva ACDJ, goriška, leta 1980 izdala sklepno publikacijo (katera vsebuje tudi imena 651 »deportiranih« iz Gorice, ki se niso nikdar vrnili) in z njo domnevno zaključila svoje aktivnosti, je leta 1985 v goriškem parku spomina prostor dobilo novo obeležje, in sicer lapidarij s 665 imeni tistih, ki naj bi bili v 42 dneh jugoslovanske zasedbe »deportirani« (slika 28). Temeljni kamen je bil

⁷¹⁶ »A guerra finita nel tragico maggio 1945 uomini accecati d' odio strapparono dalle loro case centinaia di cittadini che non fecero ritorno«

⁷¹⁷ *Il Piccolo*, 9. 5. 1960: Un appassionato appello nel nome dei deportati.

Slika 28: Lapidarij z imeni 665 »deportirancev« iz Gorice (Foto: Urška Lampe, 2016).

Slika 29: Prvo obeležje v spomin »deportiranim« (1960), ki še danes stoji v goriškem Parku spomina (Foto: Urška Lampe, 2016).

postavljen 3. maja 1985, lapidarij pa je goriški nadškof Antonio Vitale Bommarco blagoslovil na obletnico naslednje leto, 10. maja 1986.⁷¹⁸ Poleg imen »deportiranih« iz Gorice nosi napis: »Ob koncu vojne je bilo 665 nemočnih bratov deportiranih v Jugoslavijo. Ob 40. obletnici se Gorica spominja.«⁷¹⁹ Pravzaprav lahko sklepamo, da je ravno ta napis tisti, ki je najbolj učinkovito povzemal (in generiral) osrednji mit o »deportiranih«, ki je značilen za razprave vse do danes, in sicer, da so bili vsi »deportirani« (»nemočni bratje«) civilisti.

⁷¹⁸ Ob tej priliki je izšla tudi publikacija, ki poleg zanimivega uvoda Diega De Castra, vsebuje tudi govore ob odkritju in blagoslovitvi lapidarija (Il lapidario ai deportati del maggio ,45, 1986).

⁷¹⁹ »A guerra finita 665 furono i fratelli inermi deportati in Jugoslavia. Nel 40° anniversario della scomparsa Gorizia ricorda«

Čeprav je torej ob samih dogodkih bilo jasno, da med aretirani in deportirani niso bili samo civilisti – teh je bilo pravzaprav še najmanj, se je postopoma začela vse bolj potencirati ideja o nedolžnih žrtvah jugoslovanske agresije. Tudi znotraj društva ACDJ v letih po vojni niso, vsaj ne neposredno, problematizirali funkcije aretiranih – so pa apelirali na pravično sojenje. Zanje je bilo leta 1945 in v kasnejših komemoracijah ključno vprašanje, vprašanje krivde – so bili »deportirani« krivi ali nedolžni? V duhu reinterpretacije dogodkov je bila tako, tudi preko obeh spomenikov, povsem ponotranjenja naracija o Titovih četah, »barbarskih Slovanih«, ki so deportirali nedolžne in neoborožene goriške meščane, torej civiliste.

Kaja Širok ugotavlja, da prav lapidarij danes predstavlja »*drugi opomnik identitete (italijanske) Gorice*« (Širok, 2010a, 353). Prvi opomnik te identitete pa predstavlja spomenik junakom iz prve svetovne vojne. Da bi bila impresija še večja, stoji lapidarij ob vhodu v park, in sicer na obeh straneh pešpoti. Obležje torej stoji neposredno na poti proti osrednjemu spomeniku parka ter s tem odpira pogled na spomenik žrtvam prve svetovne vojne. Še dodatno težo postavitvi lapidarija seveda daje dejstvo, da je bil spomenik žrtvam prve svetovne vojne leta 1944 razstreljen v povračilni domobranski akciji (Širok, 2010a, 352) in se kot tak, razrušen, ohranja še danes. Ta torej danes nosi dvojno funkcijo, kar je njegova ključna naloga. Poleg tega na njegovi desni strani še vedno stoji prvo obležje, ki je bilo postavljeno leta 1960.

O napisu in na seznamu na lapidariju se je ponovno pričelo javno diskutirati v zadnjih letih. Z namenom, da se dokončno doreče število »deportiranih« (iz Gorice) in temu primerno tudi popravi imenski seznam na lapidariju, je namreč goriška občina leta 2015 namenila finančna sredstva skupini predstavnikov Nacionalne lige (*Lega Nazionale*). Predsednik lige, Luca Urizio, je novembra 2015 za dnevnik *Il Piccolo* povedal, da so v rimskih arhivih našli seznam 1023 oseb (napačno v prispevku, kjer objavljajo tudi naslovnico dokumenta, navajajo, da je imen 1024), ki so bile »deportirane« iz Gorice, hkrati pa tudi seznam tistih, ki so se vrnil – teh naj bi bilo 204 (o problematiki seznamov smo sicer že govorili v prejšnjih poglavjih). Seznam naj bi pregledala tudi predsednica društva ACDJ, ki je ob priliki povedala, da bo za to potrebovala približno dva tedna. Kljub obljubi Urizija, da bo seznam obelodanjen na prihajajoči *Dan spomina*,⁷²⁰ 10. februarja 2016, se to ni zgodilo. Na ta dan je Urizio povedal, da se je preverjanje imen zavleklo in še ni zaključeno.⁷²¹ Leta 2018 so vendarle prišli do zaključka, da bodo k obstoječemu spomeniku in seznamu dodali novega, ki bo obsegal še dodatnih 52 imen.⁷²² To je seveda sprožilo nove ostre razprav o tem, katera imena na lapidarij spadajo in katera ne. Povzetek dolgoletnih razprav, ki segajo vse od 80-ih let, ko je bil lapidarij postavljen, pa do danes, je goriška sekcija ANPI objavila prav pred kratkim. V publikaciji so povzeti vsi problemi okrog imen tistih, ki

⁷²⁰ Il Piccolo, 19. 11. 2015: Gorizia, dagli Archivi la verità: oltre 800 infoibati. <http://ilpiccolo.gelocal.it/trieste/cronaca/2015/11/19/news/dagli-archivi-la-verita-oltre-800-infoibati-1.12473438?ref=search> (zadnji dostop: 2022-10-15).

⁷²¹ Il Piccolo, 10. 2. 2016: Il Collio svela l'esistenza di una nuova foiba. <http://ilpiccolo.gelocal.it/trieste/cronaca/2016/02/10/news/il-collio-svela-l-esistenza-di-una-nuova-foiba-1.12933183?ref=search> (zadnji dostop: 2022-10-15).

⁷²² Il Piccolo, 29. november 2018: Lista dei deportati, ci sono altri 52 nomi. <https://ilpiccolo.gelocal.it/trieste/cronaca/2018/11/29/news/lista-dei-deportati-ci-sono-altri-52-nomi-1.17512053> (zadnji dostop: 2022-10-15).

Slika 30: Prva skrunitve lapidarija v goriškem Parku spomina, 28. april 2015.⁷²²

⁷²² Il Piccolo, 28. april 2015: Lapidario imbrattato dai vandali. <http://ilpiccolo.gelocal.it/trieste/foto-e-video/2015/04/28/fotogalleria/lapidario-imbrattato-dai-vandali-1.11322790?ref=search#2> (zadnji dostop: 2016-07-15).

so zapisani na seznamu, kot tudi pereča problematika novega lapidarija z dodatnimi imeni, ki naj bi ga postavili ob prvi lapidarij (Di Gianantonio, 2021). Čeprav je bila postavitev novega lapidarija napovedana za maj 2022, zaenkrat do tega še ni prišlo.

Vse to dokazuje, da je problematika »deportiranih« še vedno zelo aktualna, če ne še najbolj v njeni zgodovini (če seveda ne štejemo prvih povojnih let). Še bolj ta problem aktualizira dejstvo, da so neznanci v noči na 28. april 2015, prvič v njegovi zgodovini, oskrunili lapidarij (slika 30). Kot v svojem prispevku pojasnjuje Klabjan, je »*praksa skrunitve spomenikov in simbolnih materialnih objektov, drugega*«, v 20. stoletju spremljala vse večje politične spremembe (2012, 684). V osemdesetih letih so postajale prakse skrunitve s fašističnimi in nacističnimi simboli ponovno vse pogostejše in se niso zaključile niti s propadom Jugoslavije niti z vstopom Slovenije v Evropsko unijo leta 2004. Klabjan tudi ugotavlja, da, čeprav so ti napadi vse manj pogosti, še niso prenehali (2012, 685). Pravzaprav so »nov zagon« dobili tudi z uvedbo *Dneva spomina*. Tako kot ne spominska obeležja, tako tudi skrunitve slednjih ne potekajo na naključno izbrane dni, temveč so »napadi« skrbno načrtovani. Bodisi kot odgovor na napade druge strani bodisi kot izzivanje in pošiljanje političnih sporočil.

Ker gre za prvo skrunitev spomenika posvečenega »deportacijam« in dokaj izoliran dogodek v skupini tovrstnih aktivnosti, neko sporočilo in namen gotovo ima. Neposredni vzvod akcije je bil gotovo ta, da je nekaj dni kasneje (3. maja), ob lapidariju potekala slovesnost ob 70. obletnici deportacij. Posredni vzvod pa je bil gotovo tudi ta, da je goriška občina ponovno odprla vprašanje »deportiranih« in finančno podprla nove preiskave, katerih cilj je korekcija števila in imen na lapidariju. Vsekakor pa ravno skrunitev kaže na to, da problematika in ozadja »deportacij« tako iz goriškega kot Julijske krajine nasploh, še zdaleč niso pozabljena.

Kolektivni spomin in kolektivna pozaba v Evropi po drugi svetovni vojni

Taborišče Borovnica je bilo pravzaprav do nedavnega ovito v misterij. O njem se je v mesecih in letih po vojni veliko govorilo, predvsem zaradi slabih razmer, ki so v njem vladale – a to v glavnem le na italijanski strani meje. Medtem pa je bila situacija na jugoslovanski strani povsem nasprotna. Čeravno so v času delovanja taborišča govorice krožile po naselju in po državi, so te postopoma potihnile. V pričujočem poglavju⁷²⁴ smo se zato posvetili vprašanju o tem, kako se je oblikovala naracija in kolektivni spomin glede taborišča v Borovnici. Seveda smo to naracijo umestili v širši kontekst kulture spominjanja v Jugoslaviji in Evropi po drugi svetovni vojni. Kot namreč pojasnjuje Tony Judt, kar o čemer smo uvodoma že pisala, je bilo leta 1945 v Evropi »*malo stvari, na katere bi lahko bili ponosni*« (Judt, 2005, 41). Druga svetovna vojna je kot totalna vojna pomenila nivo nasilja, ki ga pred tem svet še ni izkusil. Zločini so se dogajali povsod in so bili povzročeni s strani pripadnikov vseh v vojno vpletenih armad, seveda v zelo različnih obsegi. Posledično so se ob koncu vojne oblasti vseh v vojno vpletenih držav soočale s številnimi neprijetnimi spomini, bodisi spomini nasilja in zločinov, kot tudi spomini napačnih odločitev v ključnih trenutkih. To so bili spomini z negativnim prizvokom, ki so metali temno luč ne samo na pripadnike nacistične Nemčije, temveč na vse v vojno vpletene skupine ali posameznike. Zato je po drugi svetovni vojni nastopila potreba po rekonstrukciji dogajanja v obliki naracije, ki je bila za nacijo sprejemljiva. Spomin na čas vojne je bil v glavnem prežet z negativnimi aspekti bojevanja, ki jih je bilo potrebno »izbrisati« in pozabiti. Kot ugotavlja Tony Judt, je zato po vojni vsaka evropska država razvila svoj »*sindrom Vichy*« (Judt, 2005, 808). Pri tem zaključuje, da je bila poveljna Evropa zgrajena na namernem pozabljanju – na pozabljanju kot načinu življenja, kar označuje kot »*amnezijo nacionalnih izkušenj*« (Judt, 2005, 829).

Želja po kolektivni pozabi je bila vsesplošno prisotna in v funkciji poveljne obnove. Vendar, kot ugotavlja Luisa Passerini, je bilo tisto, kar so želeli »odpraviti«, nujno nadomestiti z drugim:

Vsaka operacija, katere cilj je izbris spomina, ne more drugače, kot da ustvari drug nabor spominov z namenom, da bi nasilno zamenjali prve. Področje spomina je v mnogih pogledih bojno polje. Dejansko bi lahko rekli, da govorimo o stoletju, ki je rodilo protislovno mešanico spomina in pozabe. (Passerini, 2014, 18)

Zato je bilo po drugi svetovni vojni povsod po Evropi nujno ustvariti nabor spominov, ki bi tvorili pozitivno kolektivno naracijo utemeljeno na virih nacionalnega ponosa. Redek vir kolektivnega nacionalnega ponosa iz tega časa pa je bilo odporniško gibanje. »Mit o odporu« je imel še posebej veliko veljavo na

⁷²⁴ Izsledki raziskave, predstavljeni v poglavju, so bili prvič objavljeni v znanstveni reviji *Acta Histriae* (Lampe, 2021).

Zahodu, saj je bilo tam pravega odpora pravzaprav še najmanj oziroma ta ni bil tako množičen, kot odporniška gibanja v Jugoslaviji, Grčiji, na Poljskem ali v Ukrajini (Judt, 2005, 41).

Večina evropskih držav je novo obdobje utrdila na temeljih osvobodilnega boja in upora proti fašizmu oziroma nacizmu. Pri tem, kot ugotavlja Stefan Berger, so posamezne države ustvarile niz naracij, ki so bile kombinacija naracij o žrtvah in naracij o junaškem odporu. Te so postopoma iz javnega v zasebni spomin izrinile naracije o kolaboraciji in drugih negativnih aspektih vojne. Te izrinjene naracije so lahko, v nekaterih primerih, ostale prikrite vse do 70-ih in 80-ih let prejšnjega stoletja (Berger, 2010, 122–123). Posledično se več desetletij ni spregovorilo o ravnanju zmagovalk ob koncu vojne, predvsem glede ravnanja z nacističnim osebjem in odnosa do civilnega prebivalstva.⁷²⁵ Miti o žrtvah, junaštvu in kolektivnem odporu proti nemškim nacističnim okupacijskim silam ter zavračanju kolaboracionizma so prevladovali v naraciji povojnih družb v Evropi.

Kot ugotavlja Luisa Passerini, je bilo 20. stoletje na sploh stoletje »izbrisa spomina«. Ta »izbris« je bil sicer najbolj značilen za totalitarne režime, ne pa zgolj zanje (Passerini, 2014, 18). Stefan Berger je proces »memorializacije« (*memorialisation*) oziroma evolucije spominske naracije glede druge svetovne vojne na Zahodu razdelil v več faz. (1) Prva povojna leta so bila zaznamovana z močno željo po normalizaciji oziroma vrnitvi k normalnemu življenju. Da bi to dosegli je bilo potrebno vojno prikazati kot obdobje »zablode in zmede«, po katerem se je narod vrnil v »normalne« tirnice. V tem obdobju je bilo zato nujno poudarjati predvsem trpljenje naroda med vojno, ki ga je bilo treba preseči, premagati in »ozdraviti«, kar je še okrepilo občutek izjemnosti. Naracije o junaškem odporu proti domačim in tujim fašizmom so bile ključnega pomena, da je nacionalni spomin lahko utrl pot v nacionalno normalnost. (2) Temu so sledila 60-a in 70-a leta, to sta bili desetletji, v katerih so bile te tradicionalne naracije v mnogih primerih na podlagi radikalne reinterpretacije druge svetovne vojne resno postavljene pod vprašaj. (3) V 80-ih in 90-ih letih je sledila revizija teh kritičnih naracij iz 60-ih in 70-ih let, v želji da bi se ponovno vzpostavile bolj pozitivne nacionalne naracije, čeprav so se te tokrat bistveno razlikovale od tistih iz časa po drugi svetovni vojni. (4) Zadnjo fazo pa predstavlja razmah zgodovine spomina in spominskih študij v zadnjih desetletjih, ki je omogočil, da so na dan prišli veliko bolj kompleksni spomini na čas druge svetovne vojne (Berger, 2010, 132–133).

Bergerjeva interpretacija sledi »zahodno-evropskemu« modelu oziroma demokratičnim družbenim sistemom, ki so postopno pluralizacijo spominov in nove/različne interpretacije dopuščali. Namreč, medtem ko je amnezija v Zahodni Evropi pričela razpadati že v 60-ih in 70-ih letih, je v Vzhodni Evropi do tega prišlo šele po letu 1989. V večini teh držav je padec spremljala hitra delegitimizacija nekdanjih državno podprtih nacionalnih naracij. Spomini in pripovedi, ki so bile pred tem skrite in potlačene, so se pričele bliskovito širiti. Proces pa pogosto ni pomenil pričakovane pluralizacije spominov, temveč predvsem »zamenjavo« ideologij in kolektivnih spominov in s tem nekritično spreobrnitev prejšnje uradne naracije (Karge, 2010, 137). Pravzaprav tisto, kar se je po Bergerjevem modelu v Zahodni Evropi dogajalo v 60-ih in 70-ih letih, ko

⁷²⁵ V zadnjih desetletjih so na to temo izšle številne poglobljene študije, npr. Ahonen, 2003; Frank, 2007; Salvatici, 2008; Stafford, 2008; Bessel, 2009; Hitchcock, 2009; Graham-Dixon, 2013; Lowe, 2014.

je prišlo do radikalnih reinterpretacij prvotnih poveljnih narecij. Poleg tega so bila na Vzhodu 90-a leta zaznamovana tudi z reinterpretacijo vloge sovjetske vojske in politike, ki je bila leta 1945 označena za »osvoboditelja«, po letu 1989 pa za »okupatorja« (Karge, 2010, 138).⁷²⁶

Podobno kot v Vzhodni Evropi je proces potekal tudi v Jugoslaviji. Poveljna leta so bila zaznamovana z narečjem o junaškem narodno-osvobodilnem boju v duhu bratstva in enotnosti z željo, da bi se prikrila nacionalna nesoglasja, ki so pravzaprav ravno v času druge svetovne vojne izbruhnili v vsej svoji brutalnosti (npr. odnos med partizani, četniki in ustaši ter odnos do civilistov različnih nacionalnosti, razmere v taborišču Jasenovac ipd.). Pripovedi, ki niso bile v skladu z uradno kolektivno narečjem, so bile utišane. Te so na dan pričele prihajati v 80-ih letih (Karge, 2009, 49). Narečje o osvobodilni vojni, ki je bila vir legitimacije in identitete in eden od temeljev socialističnih režimov, se je začela postopoma opuščati, saj je, kot ugotavlja Marta Verginella, »ideološko lepilo«, ki je povezovalo narode Jugoslavije, razpokalo in žrtve revolucionarnega in komunističnega nasilja so bile postopoma postavljene v središče javnega diskurza (Verginella, 2019, 191). V 90-ih letih, tako kot v Vzhodni Evropi in v nasprotju z Zahodom, ni prišlo do pluralizacije spominov, temveč do zamenjave uradne kolektivne narečja in infiltracije novih interpretacij osvoboditve ob koncu druge svetovne vojne, ki je bila (sicer ne povsod enako, saj je bila reakcija v nekdanjih jugoslovanskih republikah različna) interpretirana kot okupacija s strani komunističnih oblasti (o tem tudi Rožac Darovec, 2016, 893–894). Kot argumentira Todor Kuljić je temu tako, ker »javne kulture spominjanja spreminjajo vizijo preteklosti skladno z vrednotami trenutne politične kulture« (Kuljić, 2012, 119). Na ta način usklajujejo različne vrednote, kar »posamezniku ponuja identitetno oporo, vladajočim skupinam pa ideologijo za kritje interesov« (Kuljić, 2012, 119).

Spomin, pozaba in (vsiljeni) molk v poveljni Jugoslaviji

Jugoslavija torej v poveljnem kontekstu ni bila izjema, ko je šlo za vprašanje kolektivnega spomina in pozabe. Po prevzemu oblasti s strani novega, komunističnega režima, se je vzpostavila uradna narečja vojne, ki je narodno-osvobodilni boj postavila kot temelj nove jugoslovanske identitete in vir državne legitimacije. Vse, kar je bilo v nasprotju s tem idealom, je bilo državi sovražno in nevarno in se o tem ni smelo javno govoriti. Spomini, ki so nasprotovali narečju o »bratstvu in edinstvu«, so bili nezaželeni in so le izjemoma vstopali v družbeni diskurz.⁷²⁷

V poveljni Jugoslaviji nasilje, ki so ga partizani izvajali nad sovražniki, zlasti ob koncu vojne, ni bilo vključeno v uradno narečje o »čistem« partizanskem boju. Za spomin tistih, katerih narečja ni bil v sozvočju z uradnim kolektivnim spominom, v strogo nadzorovanem prostoru spomina (Karge, 2009, 50) ni bilo mesta, in je bil zato potisnjen v individualno sfero osebnega spomina ter bil s tem omejen na družinski krog oziroma ožji krog somišljenikov in tistih, ki so ta spomin sprejemali; tisto, kar

⁷²⁶ Glede razpada narečij, pojava novih (kontra)narečij in soočenja s preteklostjo in spominom po letu 1989 prim. Cohen, 1999; Jarausch & Geyer, 2003; Pakier & Stráth, 2010; Todorova, Dimou & Troebst, 2014 idr..

⁷²⁷ Glede komemorativnih praks in »manevrskega prostora« znotraj sicer strogo nadzorovanih komemorativnih aktivnosti glej predvsem Karge, 2009.

Jan Assmann označuje kot »komunikativni spomin« (Assmann, 1995, 127). Za razliko od komunikativnega spomina, kot ugotavlja Assmann, pa je kulturni spomin »skrbno pripravljen in preverjen« (Assmann, 2011, 40). Skrbna organizacija tega spomina pa nujno pomeni tudi organizacijo pozabe. S prisilnim aparatom in ustrahovanjem so vodilne politične elite v nekdanji Jugoslaviji dosegle, da je bil spomin na temne plati bodisi partizanskega boja ali, še bolj, komunističnega režima, izbrisan (oziroma so k temu vsaj stremele). Paul Connerton je pri obravnavi vprašanja glede vloge državnega aparata pri pozabi izpostavljal, da

[š]e posebej skrajn primer takšne interakcije nastopi, ko se državni aparat sistematično uporablja za odvzem spomina državljanom. Tako delujejo vsi totalitarizmi; mentalno zasužnjevanje subjektov totalitarnega režima se začne, ko se jim odvzame spomin. Ko želi velika sila majhni državi odvzeti nacionalno zavest, uporabi metodo organizirane pozabe. (Connerton, 1989, 14).

Pri tem so sodobni pisatelji prepovedani, zgodovinarji ostanejo brez svojih delovnih mest, ljudi se utiša, jim odvzame delovno mesto ter tako postanejo »nevidni in pozabljeni« (Connerton, 1989, 15). Kar je še posebej strašno v totalitarnih režimih, kot nadaljuje Connerton, niso samo kršitve človekovih pravic in dignitete, temveč tudi strah, da ne bo ostal nihče, ki bi lahko pripovedoval o tej preteklosti. Ali, kot zaključuje, boj ljudi proti totalitarnim oblastem je pravzaprav boj spomina proti prisilni pozabi (Connerton, 1989, 15).

Osební spomíní na vojno, ki so bili pogosto tudi v nasprotju z uradno naracijo, so bili torej omejeni na družinski krog. Kot pojasnjuje Ilana R. Bet-El (2004, 208–209), so to bile »zaupne besede, izrečene med obdelovanjem polja ali ob družinskem obroku, boleče osebne izkušnje, ki so počasi prešle v kolektivni, a še vedno večinoma zasebni spomin«. Ta boleč spomin je bil tudi leta po tem, ko je bil prisilno potisnjen v pozabo, z lahkoto potegnen na plano (Bet-El, 2004, 212). V Jugoslaviji so ti spomini postopoma pričeli prihajati na površje po Titovi smrti v 80-ih letih ter postajali vse bolj javni in nacionalizirani. Boj proti prisilni pozabi se je v Sloveniji, kamor se umešča tudi tu obravnavani primer, postopoma začel že sredi 70-ih let. V Sloveniji (sicer v zamejstvu) je bil prvi, ki je javno spregovoril o teh zamolčanih spominih, Edvard Kocbek, krščanski socialist in med ustanovnimi člani Osvobodilne fronte, ki je v intervju leta 1975, ki sta ga za revijo Zaliv opravila Boris Pahor in Alojz Rebula, prvič javno spregovoril o povojnih pobojih. O njih je bilo leto pozneje govora tudi v Ljubljani objavljeni knjigi Francija Strleta (*Veliki finale na Koroškem*), sicer v smislu, da so si »izdajalci« kazni zaslužili. Predvsem pa je v 80-ih o tem obširneje spregovorila vidna intelektualka Spomenka Hribar v eseju *Krivda in greh*, objavljenem v Kocbekovem zborniku leta 1987, ki je izšel z dvoletno zamudo zaradi cenzure ravno zaradi tega eseja (prim. Verginella, 2019, 197; Godeša, 2019, 205–206). Izbruh osebnih spominov in pojav nove naracije, ki je prejšnjo, komunistično interpretacijo vojne in naracijo o čistem partizanskem boju, povsem obrnila na glavo, pa se je zgodil po osamosvojitvi Slovenije leta 1991.⁷²⁸

⁷²⁸ Glede revizije spomina po letu 1991 in vprašanju »sprave« med zagovorniki različnih spominskih naracij ter politike spomina je v zadnjih letih nastalo nekaj pomembnih prispevkov, npr. Luthar, 2012, 2019; Rožac Darovec, 2016; Pušnik, 2019; Verginella, 2019; Godeša, 2016, 2018, 2019; Zajc, 2019.

Taborišče za italijanske ujetnike Borovnica

Če je kolektivni spomin na »deportacije« na italijanski strani meje bil prisoten praktično od konca druge svetovne vojne, v Jugoslaviji, pričakovano, ni bilo tako. O »deportacijah« se ni govorilo, razen ko je šlo za zavračanje očitkov s strani italijanske javnosti (pa še to le v prvih mesecih po vojni). Posebno zanimiva pa je v tem oziru spominska naracija (ali naracija pozabe) glede taborišča Borovnica. Medtem ko v italijanskih arhivih najdemo številne dokumente in pričevanja, ki se navezujejo na taborišče v Borovnici, kot tudi v arhivih v Veliki Britaniji in ZDA (ki pogosto povzemajo italijanske vire), pa v arhivih z območja nekdanje Jugoslavije temu ni tako. Tekom obsežne raziskave smo prišli do ugotovitve, da v teh arhivih ni najti skoraj nobenega pisnega vira o tem, da je taborišče kdaj obstajalo. Pridobljenih je bilo le nekaj seznamov nekdanjih taboriščnikov, v glavnem gre za sezname repatriiranih v juliju in avgustu 1945. To je posledica tudi tega, kar smo že govorili, da so jugoslovanske oblasti leta 1949 ukazale uničenje celotnega arhiva Odseka za vojne ujetnike.⁷²⁹ Pisnih virov iz prve roke, torej s strani jugoslovanskih oblasti, praktično nimamo na razpolago.

Tudi zgodovinopisje do nedavnega taborišču ni posvečalo nobene pozornosti, oziroma je bilo pogosto omenjeno le v nekaj stavkih. Po eni strani je to posledica pomanjkanja virov, po drugi pa gotovo tudi okvirjev zgodovinopisja, ki je bilo v času socialistične Jugoslavije usmerjano in nadzorovano s strani oblasti,⁷³⁰ zato se zgodovinarji te tematike do 90-ih let niso dotikali. Prva, ki se je poglobila v jugoslovanske (in delno tudi italijanske) arhive in razgrnila to peščico obstoječe arhivske dokumentacije, je bila Nevenka Troha (1999 in 2000).

Nehumanim razmeram in lakoti, ki so v prvih mesecih vladale v taborišču, pa so bili nesporno priča domačini in okoliško prebivalstvo, saj je bilo taborišče postavljeno v bližini naselja (danes Dol pri Borovnici). Ti v taborišče niso imeli vstopa, so pa imeli z ujetniki vsaj posreden stik; bodisi ko so jih srečevali ob pohodih na delo, bodisi tako, da so jim, vsaj najbolj pogumni, skušali pomagati in jim nastavljali ali ponujali hrano.

Spomin in pozaba na taborišče v povojnih letih

Kot je na primeru zamolčanega spomina v vasi Rakitovec ugotavljala že Vida Rožac Darovec, ima prav ustna zgodovina velik pomen za »*odstiranje zamolčanih in potlačenih spominov neke skupnosti*« (Rožac Darovec, 2012, 694). Leta 2010 sem se, takrat za potrebe svoje diplomske naloge, prvič odpravila v Dol pri Borovnici. Ko sem se kot mlada in neizkušena raziskovalka odpravila v iskanje ljudi, ki bi bili pripravljeni spregovoriti o taborišču, sem se takoj soočila s številnimi preprekami. Po neuspeh poskusih na Občini Borovnica sem pri lokalnem župniku dobila pojasnilo, da za taborišče vsi vedo, a o njem

⁷²⁹ Glej *Odločbo o ureditvi arhivov republiških ministrstev za notranje zadeve in njihovih ustanov* (ARS, SI AS 1931, t. e. 1448, a. e. 3, m. 13,) z dne 18. marca 1950, iz katere je razvidno, da je jugoslovansko notranje ministrstvo 6. decembra 1949 naročilo, da se (med ostalimi) uniči arhiv odseka za vojne ujetnike.

⁷³⁰ Zelo dober prispevek o slovenskem zgodovinopisju v času socialistične Jugoslavije in ideološko-političnih pritiskih na zgodovinarje je pripravila Mateja Režek (2014).

Slika 31: Fotografija prikazuje lokacijo nekdanjega taborišča in del naselja, ki je bilo zgrajeno na temeljih taborišča (Foto: Urška Lampe, 2010).

nihče ne govori in da osebno dvomi, da bo sploh kdo pripravljen spregovoriti z menoj. Nato sem po spletu številnih naključij prišla do domačina, ki mi je bil pripravljen pomagati. Sam je bil sicer rojen po vojni, a ga je tematika taborišča zelo zanimala. Predvsem zato, ker so vsi za taborišče vedeli, tudi njegov oče, ki je prihajal iz bližine in se je taborišča spominjal, a o tem z njim ni nikdar spregovoril. Tistega leta sem tako opravila intervjuje z več posamezniki, domačini, ki so kot otroci ali mladostniki živeli v bližini taborišča.

Z njegovo pomočjo so se domačini počasi odprli in nekateri, ki se taborišča spominjajo, so mi pričeli pripovedovati o njem, o ujetnikih, o njihovih svojcih in nasilnih stražarjih. Kako so se domačinom ujetniki smilili, a jim niso smeli pomagati. Kako je vsaka pomoč bila obravnavana kot uporniška, čeprav je bila zgolj odraz humanosti. Da so bili pazniki nasilni tudi do domačinov, ki so želeli pomagati, zato te pomoči ni bilo veliko. Tovrstnih pripovedi sem v času, ko sem opravljala intervjuje, slišala kar nekaj, čeprav je bilo jasno, da je bila kakršnakoli pomoč ujetnikom dejanje poguma, ki so ga zmogli le redki, saj so pazniki v taborišču ustrahovali tudi domačine.

Že tekom delovanja taborišča se je torej nad domačini vzpostavil režim strahu, preko katerega so pazniki in štab taborišča skušali onemogočiti kakršnokoli pomoč ujetnikom, hkrati pa utišati govorice. Ta strah se je ohranil tudi po vojni, saj v letih in desetletjih kasneje o taborišču in dogajanju v njem niso oziroma so le izjemoma govorili. Molk je bil, kot smo videli v uvodu, delno posledica tudi splošne želje po pozabi, ki je vladala v celotni Evropi. Kot je velevalo družbeno-politično vzdušje so se ljudje javno spominjali le tistih dogodkov in plati vojne, ki so bile v konsenzu z uradno naracijo o osvobodilni vojni in junaškem boju. O ostalem se preprosto ni govorilo. Nemi spomeniki na taborišče so bili le še njegovi materialni ostanki. Na vprašanje, kaj se je s taboriščem zgodilo po koncu vojne, domačini pripovedujejo, da so vaščani sami razdrli barake, ker so potrebovali gradbeni material. Kasneje so dobili dovoljenje in na tem območju je zrastle naselje. Del hiš je celo nastal na temeljih nekdanjih barak taborišča.

Slika 32: Vidni temelji, ki so bili le delno pozidani in se držijo ene izmed hiš v naselju (Foto: Urška Lampe, 2021).

Sliki 31 in 32 prikazujeta prikazujejo lokacijo, kjer je nekoč stalo taborišče. Vidimo, da je na njegovem mestu zraslo naselje, del pa je bil prekrit s travnikom, obdelovalno zemljo in nogometnim igriščem. Na ta način so v nekaj letih po vojni izginile materialne sledi, da je taborišče kdaj obstajalo.

»Javna tajna«: obdobje od druge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije

Po koncu vojne so se domačini, kot pripovedujejo, tudi srečevali s sledmi, ki jih je pustilo taborišče. Danes tako na dan prihajajo tudi zgodbe o tem, kako so med opravljanjem poljedelskih opravil ali sprehajanjem po lokaciji nekdanjega taborišča oziroma njegovi bližnji okolici, domačini opazili ali odkopali napol zakopana trupla ljudi; najverjetneje, tako so sklepali, ujetnikov, ki so umrli v času ujetništva. Takole pravi informatorka, da ji je pred kratkim pripovedoval nekdanji sošolec:

Pravi: 'Veš, tamle dol na koncu taborišča,' se gre na ta Majerjev svet, ko se imajo njive ne, imajo Majerjevi njive ne, do konca taborišča. Pravi: 'Sva šla z mamo na mah, za prašiče nabirat futer, in je bila tako prijetna hoja ob tistem grabnu', pravi, 'si se malo udiral,' mah mi rečemo. Pravi: 'In kar zagledam ena roka ven.' Pravi: 'Veš, potlej me je bilo pa zmeraj strah it tam,' pravi. In zdaj se spomnim, je pa povedala od mojega ata sestrična. [...] Je rekla: 'Veš kaj [...], to ti morem pa res povedat, da je moj oče prišel k mojemu očetu,' ker je bila žlahta, 'pa je rekel: Poslušaj, kaj naj jaz naredim? Sem šel dol na vidrnek, orat, pa sem človeka odorat. Po sem pa reku: 'Nič, to bom kar pustil', pa gre mičken bolj stran, pravi, pa še enega.' In jaz [ime izbrisano] kar nisem mogla verjet, zdaj pa ko je še tale [ime izbrisano] rekel, da je roko videl ven. [tišina] (Jelka, 2021)

Zgodbe, o katerih danes pripovedujejo informatorji, pred leti niso prihajale na dan. Spomin na taborišče se je ohranjal le v osebnem spominu posameznikov, ki si najpogosteje niso upali spregovoriti niti v družinskem krogu. Takole pripoveduje informatorka, ki prihaja iz družine, v domačiji katere je bil nekaj mesecev nameščen štab taborišča:

In jaz sem, glejte, vsa ta leta pri meni doma, nič niso upali povedat. To je bil komunizem, ne. In o tem se sploh, a ne de, nikjer ne govori. (Jelka, 2010)

Ko sem jaz kasneje, ko sem mami rekla: 'Pa kaj je bilo to s tem taboriščem pa tam?' Sem rekla: 'Pa kaj so pa delali?' 'Joooj', ona je sam rekla da ... Edina stvar kar mi je rekla, koliko so bili lačni in ko so na skrivaj z njive vrgli čez peso, da so se vsi čisto zapodili v tisto peso. Ker ni bilo tudi trave nič več, so travo menda vse pojedli. [kratka tišina] Drugače pa ne, nič ne. Ata. O tem, da je zoral kakšnega človeka, kje pa da bodo povedal. (Jelka, 2021)

Tako pripoveduje drug domačin, kako si tudi njegov brat ni upal spregovoriti o tem, kar je vedel, sploh pred tujci:

Ja ampak je bilo tako, takrat ko enkrat so eni Italijani njega iskali, tega [ime izbrisan, eden izmed nekdanjih paznikov v taborišču], pa so do mojega brata [ime izbrisan] tudi prišli. Ampak to je bilo šele 80-ga leta, ko je bilo še bolj tako, ne. Ni smel povedat vse, kar je on videl ali pa dol tej grobovi ne. Je bil tiho, pravi, 'ker ne vem kaj je ozadje'. Si ni upal povedat. Danes je malo drugače, takrat pa ni bilo, je bilo še vse nekako težko kaj obravnavat glede tega. [...] Takrat ni upal, pravi, 'me bi lahko lovili'. (Rado, 2010)

Po vojni je bilo torej taborišče postopamo uničeno, na njegovih temeljih je zraslo naselje. O taborišču se v javnosti ni govorilo oziroma, kot pravijo domačini: »Javna tajna je bila« (Stanko, 2021). Ljudje pa nanj niso pozabili. O tem brez dvoma priča dejstvo, da vse od konca vojne, in še danes, ta del naselja imenujejo »loger«.

Ker vedelo se je, že včasih se je reklo 'loger' tukaj dol, 'u logerji'. Še ko smo imeli njivo tamle pr Majerjevi. 'U loger', 'pr logerji'. (Stanko, 2021)

To bi brez težav lahko opredelili kot spomin, ki se prenaša brez besed (o tem Paserini, 2014, 27). Kljub temu, da o njem ni nihče govoril, so za taborišče vsi vedeli in se je spomin na njegov obstoj, če ne drugače, ohranjal v poimenovanju predela naselja.

Z domačini sem se pogovarjala tudi o tem, česa jih je bilo pravzaprav vsa ta leta, v času Jugoslavije, strah, da si niso upali govoriti. Represije oblasti ali pritiskov družbe in okolice:

Ljudi in oblasti. (Jelka, 2021)

Mislim da, mislim da oboje. In med sabo, špitire, in da bi kakšen kej na njih pritiskal pol, a ne. Zaradi teh oblasti ne. Ker čim bi, čim bi kej preveč jezik stegnili, bi hitro UDBA priletela okoli. Bi hitro te utišali. [tišina] To včasih je bilo. 'Pazi,

pazi kaj govoriš!’ [...] Če odkrito povem, kar sem izvedel ... že prej tudi, glih od [ime izbrisano]. Glih od [ime izbrisano], pač po gasilski liniji smo bili malo več skupaj in mi je glih on, on je včasih kej povedal. Drugače se pa ni. Ker on, on se ni bal govorit. Drugače pa. [tišina] [...] Ker [ime izbrisano, eden izmed nekdanjih paznikov v taborišču, ki je kasneje živel v Borovnici] je bil zelo močan, ne, tudi politično. (Stanko, 2021)

Strah je torej na eni strani bil prisoten zaradi oblasti, ki so s pomočjo utečenega represivnega aparata ljudi prisilile, da o kočljivih temah niso javno razpravljali ali o njih govorili. Po drugi strani pa so se bali tudi morebitnih vaških sporov, ki bi lahko nastali kot posledica neželenih govorov. Nekateri izmed paznikov, za katere je bilo znano, da so bili do ujetnikov nasilni, so bili domačini oziroma so se po vojni nastanili in si ustvarili družino v Borovnici. Da ne bi prihajalo do sporov, vaščani raje niso govorili o dogajanju v taborišču.

Prekinitev molka in (kolektivni) spomin po osamosvojitvi Slovenije

Kot smo že ugotavljali je jugoslovanska naracija o »čisti vojni« pričela razpadati že v 80-ih letih, ko so na dan pričele prihajati pripovedi o povojnem komunističnem nasilju in predvsem povojnih pobojih. Tako kot drugod v Vzhodi Evropi, je v 90-ih letih tudi v Jugoslaviji prišlo do zamenjave uradne naracije oziroma vsaj do pojava vzporedne kontranaracije, ki je bila v nasprotju z dotedanjo naracijo o čistem osvobodilnem boju. Pri tem so se (pogosto nekritično) poudarjale negativne plati prejšnjega režima (povojni obračun s kolaboracionisti in nasprotniki komunizma, kot tudi nasploh represije v času jugoslovanskega socialističnega režima). Kar je bilo prej prepovedano in zamolčano, torej represija in zločini s strani komunističnih voditeljev in oblasti v času po drugi svetovni vojni, je v 90-ih letih postalo zaželeno in celo pričakovano. Na eni strani imamo torej primer povojnih pobojev, o katerih se je pričelo govoriti, ko je prišlo do »spremembe okoliščin« – torej osamosvojitve Slovenije. Po drugi strani pa Luisa Passerini ugotavlja, da lahko tišina traja tako dolgo, da izbríše spomin in povzroči pozabo (Passerini, 2014, 16). Zato me je v zanimalo, če se je o taborišču vendarle pričelo govoriti po osamosvojitvi in je bila ta tišina prekinjena, ko so postale družbene okoliščine temu bolj naklonjene.

Ne, menda ne. (Jelka, 2021)

Ne, kolikor jaz vem ne. [...] Jaz, če sem čisto iskren, sem največ glede dogajanja tukaj v logerju izvedel takrat, ko si ti raziskavo delala [leta 2010] in takrat sem največ izvedel od samih ljudi. Prej, prej ni. Sej, mogoče zgodovinski krožek so že pač, določeni ljudje so že pač. (Stanko, 2021)

Nekateri še danes ne želijo govoriti. Leta 2010 sem srečala več posameznikov, ki jih je bilo med pogovori še vedno strah govoriti o taborišču: »*To so bili pa že partizani, ke je bil ... To pa ni za govorit nič zdej, kej dosti. Ker, če je še živ kakšen, da bi slišal. [govori tiho in mrmra] Kar so delali tle... Smo vse videli tudi.*« (Miran, 2010). Drugi so trdili, da ničesar ne vedo oziroma da se ničesar ne spomnijo. Nekateri so na pogovor z menoj pristali šele po prigovarjanju drugih domačinov. Takole je ena izmed informatork preko telefona prepričevala drugega, naj pristane na srečanje z menoj:

Veš kaj [ime izbrisano], lepo te prosim, nekaj. [poslušaj osebo na drugi strani telefonske linije] Nerač govoriš, vem da nerada govoriš, ampak ona ima že toliko ogromno podatkov, a veš. In ima tu v diplomski nalogi recimo vprašanje: kaj so opravljali ujetniki. Jaz nič ne vem in tudi tukaj je [ime izbrisano] pa [ime izbrisano]. Ammm, če bi bil pokojni [ime izbrisano] živ bi bilo fejest, ne. Aaaa, ampak nič ji ne vemo povedati, ne. [poslušaj osebo na drugi strani telefonske linije] No dej povej kakšnega kdo je, ker nobenega nimamo. A veš ... Ne. No dej mi povej kakšnega, ki bi ti bil vedel, [ime izbrisano]. [Poslušaj osebo na drugi strani telefonske linije] [ime izbrisano] jaz bi te res lepo prosila ali pa da se ta gospa pri tebi oglasi, no. Za, mogoče ji poveš no. Kakšne podatke, no. [poslušaj osebo na drugi strani telefonske linije] Ja, lahko se zdajle, danes, a ne? (Jelka, 2010)

Leta 2021 se o tem že malo lažje govori, čeprav nekateri še vedno niso bili pripravljeni:

Kot [ime izbrisano], a ne. Tamle gor je bil doma. Pravi: 'Vse sem videl'. Sem rekla: 'Ti pridi', sem rekla, 'veš ena gospa bo prišla, jo tako zanima'. 'Jah, veš [ime izbrisano]', pravi 'to danes govorit ni v redu, jaz ne bom nič povedal'. Sem rekla: 'Kaj pa sinu, [ime izbrisano], si kaj povedal?' 'Ja, neki že ve, seveda'. Bojijo se. Pa star, 90 let! (Jelka, 2021)

Kljub temu, da je vzdušje bilo bolj naklonjeno odpiranju tovrstnih vprašanj, se torej o taborišču ni govorilo. Brez dvoma gre to pripisati tudi (ali predvsem) temu, da je v 45 letih od dogodkov postopno prišlo do kolektivne pozabe. Za dogajanje v taborišču so vedeli le tisti, ki so ga doživeli in se ga spominjali, a o tem niso govorili. Ostali vaščani so vedeli le za njegov obstoj. Nesporo je, da se večini domačinov niti ni zdelo pomembno obujati teh spominov, saj se jih taborišče in njegove posledice niso neposredno dotikale. Ker sami ali njihovi svojci niso bili ujetniki v taborišču, kljub empatiji do le-teh, jih spomin na taborišče ni bremenil. Je pa seveda Borovnica ostala breme nekdanjih ujetnikov oziroma njihovih svojcev. Ti so se tako v času nekdanje Jugoslavije, kot še v 90-ih letih, v Borovnico vračali. Ti, čeravno ne moremo govoriti o pogostosti teh obiskov, so bili neprestan opomnik tega, da je to nekoč bil kraj nasilja in trpljenja, ki je zaznamoval številne ljudi, torej nekdanje ujetnike, kot tudi njihove družine in potomce.

Prekinitev »kolektivne amnezije« v Borovnici

Ovire, s katerimi sem se srečevala, ko sem pričela s terensko raziskavo leta 2010, so bile plod nekega drugega časa. Časa, ko so oblasti nekdanje Jugoslavije na vse načine trudile, da bi odvrnile ljudi od spomina na tisto, kar družbeno ni bilo zaželeno ali sprejemljivo. Vsiljeni molk in amnezija sta tudi dejansko skoraj privedli do kolektivne pozabe. Še ena generacija in bi morda spomin na taborišče ostal ohranjen samo v poimenovanju predela naselja – »loger«. Desetletja je bilo za tiste, s katerimi sem se pogovarjala, nepredstavljivo, da bi javno spregovorili o taborišču ali o tem, kaj se je tam dogajalo. Sploh s tujci oziroma tistimi, ki smo prišli »od zunaj«.

Raziskava kaže, da je bil molk posledica ne samo političnih pritiskov in strahu pred režimom, temveč tudi medsebojnih odnosov v lokalni skupnosti (podobno, kot je na primeru vasi Rakitovec že ugotavljala Vida Rožac Darovec, 2012). Še danes so nekateri

*Slika 33: Očiščeni in urejeni temelji ene izmed barak nekdanjega taborišča
(Foto: Urška Lampe, 2021).*

*Slika 34: Zračna fotografija temeljev ene izmed barak, zraven igrišče za košarko
(Foto: Boštjan Pervinšek, fotografija objavljena z dovoljenjem avtorja).*

pripravljeni spregovoriti samo na prigovarjanje drugih domačinov, nekateri pa še to ne. Strah, da bi v naselju prišlo do nepotrebnih sporov in slabe volje, je še vedno prisoten. Kljub spremembi družbeno-političnih okoliščin v 90-ih letih se torej o taborišču ni govorilo. Družine in starejši sorodniki so pogosto utišali tudi radovedna vprašanja otrok in mladostnikov, čeprav je spomin druge generacije veliko manj obremenjen. Spomin na taborišče so ljudje preprosto skušala izbrisati. Veliko je bržkone tudi ostalo prikrito. Ravno zaradi tega nam ljudje in spomini, ki smo jih uspeli pridobiti, nudijo vpogled in dajejo glas času in dogodkom, ki bi sicer ostali brez glasu, zabrisani in pozabljeni. Taborišče v Borovnici je prav gotovo ena tistih zgodb, ki ji je grozila kolektivna pozaba.

Ko sem se leta 2021 ponovno vrnila v Dol pri Borovnici, me je pričakala nekoliko drugačna slika. V tem letu so bili očiščeni temelji ene izmed nekdanjih barak, ki leta 2010 (glej lokacijo na sliki 31) niso bili vidni – pravzaprav ni nihče od intervjuvancev omenil, da bi obstajali še kakšni nepozidani temelji. Danes so ti temelji urejeni in materialni spomin na to, da je tam nekoč stalo taborišče, ki ima danes svojo zgodbo in zgodovino (glej sliki 33 in 34).

Na podlagi raziskave primera taborišča Borovnica lahko torej zaključimo, da politične spremembe niso nujno tisto gibalno, ki sproži »izbruh« potlačenih spominov. Kljub sicer pravilnim dosedanjim ugotovitvam (npr. Berger, 2010; Karge, 2010), da so v 90-ih letih v Vzhodni Evropi in v državah nekdanje Jugoslaviji nastopile politične okoliščine, ki so ta »izbruh« omogočile, to še ne pomeni, da so ga tudi dejansko povzročile. Kot lahko ugotavljamo, morajo biti temu naklonjene družbene okoliščine tudi (in predvsem) na mikro-ravni. Gibalo, ki sproži prekinitev molka, torej ne deluje samo »od zgoraj navzdol«, temveč tudi »od spodaj navzgor«. Kot ugotavlja Borut Klabjan na primeru partizanskih spomenikov v Trstu in njegovi okolici, izgradnja spomina (*memory building*) ni enostranski proces, saj se mora uradna naracija neprestano pogajati z vernakularnimi oblikami spominske naracije (Klabjan, 2017, 306–307). Podobno lahko ugotavljamo tudi v danem primeru, torej da prekinitev kolektivne amnezije ni enostranski proces. Poleg temu naklonjenih družbeno-političnih okoliščin, se morata želja in potreba po prekinitvi molka pojaviti znotraj skupnosti, ki je bila prisiljena v pozabo, pa naj bo »sprožilec« želja skupnosti kot take ali pa raziskovalcev, ki se s temi tematikami ukvarjamo.

Zgodba o spominu na taborišče Borovnica in predvsem na dogajanje v njem je pravzaprav to, kar bi Luisa Passerini opredelila kot »zgodba o boju proti molku, ki je želel vsiliti pozabo« (Passerini, 2014, 21). Taborišče Borovnica v obdobju socialistične Jugoslavije ni bilo del nacionalnega kolektivnega spomina ali naracije. Ravno nasprotno; ker je nasprotovalo tej naraciji, se o njem se ni smelo govoriti, ljudje si niso upali, ker jih je bilo strah tako družbenih kot političnih posledic. Razvoj dogodkov po letu 1991 in po razpadu Jugoslavije pa kaže na to, da na dolgi rok izbris spomina ni nujno uspešen. Danes lahko rečemo, da je spomin na taborišče Borovnica postal integralni del lokalnega kolektivnega spomina, kljub temu, da nekateri še vedno neradi govorijo o tem času. Vprašanje pa je, koliko podobnih zgodb in spominov je povejna amnezija v Sloveniji in drugod po Evropi uspela izbrisati.

ZAKLJUČEK

Sklepne ugotovitve

Analiza in interpretacija številnih virov, ki so si pogosto zelo različni (arhivski – diplomatski in ego – socialni viri) ponuja zelo kompleksno sliko »deportacij« iz Julijske krajine. Na eni strani so to vidiki mednarodne diplomacije in kako je ta videla ali reševala problem »deportacij« ter kako je ta nanjo vplival, na drugi pa socialni vidiki življenja v ujetništvu, preživetja in nato življenja po deportacijah. Skušali smo kar se da analitično prikazati, kako je problem »deportacij« na eni strani bil kamen spotike med Italijo in Jugoslavijo, na drugi strani pa vplival na ljudi in na življenje na sploh – pa ne samo na življenje deportirancev kot takih, temveč tudi na življenje njihovih družin ter, zaradi nikdar pojasnjenih okoliščin, na življenje ljudi ob meji – predvsem v Gorici, in na življenje ob taborišču Borovnica, ki je v letih po vojni postalo simbol »deportacij« in sinonim nasilja in trpljenja.

Gotovo je, da je v monografiji prikazana zelo kompleksna diplomatska slika. V problem »deportacij« sta bili namreč aktivno vključeni ne samo italijanska in jugoslovanska vlada, temveč tudi britanska in ameriška, poleg njiju pa je pomembno k iskanju rešitve ali razjasnitvi ozadij prispeval tudi Mednarodni odbor Rdečega križa. Obenem se je, sicer neuspešno, angažiral tudi Sveti sedež. »Deportacije« so se v prvih letih po vojni redno pojavljale v mednarodni diplomatski korespondenci in bile na seznamu tistih vprašanj, ki jih je bilo nujno rešiti za izboljšanje italijansko-jugoslovanskih odnosov (červano ne pri vrhu teh vprašanj, saj sta osrednji problem predstavljala razmejitev in mirovni sporazum). V nasprotju z nekaterimi trditvami, predvsem italijanske vlade, da je jugoslovanska vlada v Julijski krajini v 42-ih dneh izvajala genocidno politiko in etnično čistko, je raziskava pokazala, da temu ni bilo tako. Hkrati pa ni mogoče zanikati jugoslovanske odgovornosti do tega, da je prišlo do množičnih aretacij (večina je bila sicer izpuščenih pred deportacijo) in nasilja ter izvenso-dnih likvidacij (»fojb«), ki so v 42 dneh med ljudi na območju Julijske krajine zasejala strah in negotovost. Nesporno pa je, da jugoslovanska vlada ni nikdar priznala, da so zadeve v Julijski krajini ušle izpod nadzora, in temu primer-no prevzela odgovornosti za nastalo situacijo. Posledično je to povzročilo in omogočilo generiranje različnih naracij in jugoslovansko vodstvo izpostavljalo neprestanim očitkom tudi mednarodne javnosti oziroma diplomacije.

Z razširitvijo raziskave iz bilateralne perspektive jugoslovansko-italijanskih odnosov smo presegli dosedanje enostransko obravnavo problema ter jo postavili v širši, transnacionalni in mednarodni kontekst. Podpis Beograjskega sporazuma 9. junija 1945, s katerim se je v 6. členu jugoslovanska vlada zavezala, da bo deportirance vrnila, ni bil samo posledica italijanskih pritiskov, temveč so se več kot očitno problematičnosti »deportacij« zavedali tudi v Londonu in Washingtonu. Hkrati pa lahko ugotovimo, da so se anglo-ameriške zavezniške oblasti s svojimi posegi glede »deportiranih« (v obdobju od 23. oktobra 1945 do 5. aprila 1949 sta jugoslovanski vladi predali šest diplomatskih not) skušale predvsem zavarovati pred morebitnimi očitki s strani italijanske vlade

in javnosti, da se problemu ne posvečata dovolj. Poleg tega so v Zavezniški vojaški upravi leta 1947 tudi prišli do zaključka, da pogrešanih ni bilo toliko oseb, kolikor je bilo govora, hkrati pa, kar je še pomembneje, so ugotavljali, da so bili deportirani v glavnem aktivni fašisti in ne nedolžni civilisti, kot so pogosto zatrjevali v italijanski vladi. Do podobne ugotovitve je že pred tem prišla delegacija Mednarodnega odbora Rdečega križa v Beogradu, ki je pripravila več poročil, ki so se posredno ali neposredno nanašala na »deportirance«. Na splošno je glavni delegat v Beogradu François Jaeggy ugotavljal, da gre bolj za politični spor med dvema državama kot dejanski problem. Nenazadnje so poročila delegatov nastala na terenu in bila pogosto postavljena v kontekst takratnih gospodarskih razmer v Jugoslaviji, česar denimo zavezniška poročila niso poudarjala.

Monografija pa hkrati prinaša pomemben vpogled v življenje v ujetništvu – predvsem v taborišču Borovnica, ki je bilo osrednje taborišče za deportirance iz Julijske krajine. Tu so bile razmere zelo slabe, predvsem v prvih mesecih po vojni (do septembra 1945). To je bilo tudi obdobje, ko so slabe razmere vladale v vseh taboriščih za vojne ujetnike v Jugoslaviji in so bile posedica tako slabe povojne gospodarske situacije kot tudi, kar je bilo za Borovnico še posebej problematično, samovolje in nasilja štabov taborišč. Ujetniki so živeli v slabih higienskih in prostorskih razmerah ter predvsem trpeli pomanjkanje hrane, vode, oblačil in zdravil. Hkrati so bili izpostavljeni težkemu fizičnemu delu ter nasilju, trpinčenju in usmrčitvam. V mesecih po septembru 1945 so se razmere postopoma izboljšale, a je številnim deportirancem izkušnja Borovnice pustila trajne posledice. Posebno poglavje je predstavljalo taborišče za oficirje Vršac v Srbiji, kjer so bili tudi internirani nekateri deportiranci iz Julijske krajine. Razmere v tem taborišču naj bi bile, po ugotovitvah delegata Jaeggyja in tudi pripovedovanja nekdanjih ujetnikov in svojcev, dobre in je šlo za eno najboljše urejenih taborišč v Jugoslaviji.

Pri zgodovinopisnih raziskavah (tudi sicer redkih) glede usode italijanskih vojnih ujetnikov iz Jugoslavije se socialni in psiho-socialni vidiki pogosto izpuščajo in pozabljajo. Najpogosteje se namreč izpostavljata diplomatska in ideološko-politična funkcija teh ujetnikov, ki so igrali pomembno vlogo v italijansko-jugoslovanski diplomatski igri v prvih dveh letih po vojni. Ko je bilo »igre« konec, in so bili ujetniki repatriirani, se tudi v zgodovinopisnih razpravah njihova usoda ne obravnava več. Vendar, čeprav je bilo z repatriacijo morda res »pravici zadoščeno«, tudi zgodovinopisje ne more spregledati grenke usode tistih, ki so bili žrtve diplomatske igre, in na katere se je pozabilo takoj, ko so se vrnili v domače okolje – ali družin tistih, ki se sploh niso vrnili. Čeravno se zgodovinopisje le redko posveča dolgoročnim posledicam (vojnega) ujetništva, monografija osvetljuje tudi ta vidik, saj izhajamo iz prepričanja, da so v diplomatskih bitkah pogosto žrtve prav ljudje. Na podlagi zbranih pričevanj, pripovedi in spominov smo se lahko prepričali o nehumanih razmerah v taborišču Borovnica, predvsem pa tudi o dolgoročnih posledicah, ki so jih ujetniki in njihove družine nosile. Te so za ujetnike bile tako fizične kot socio-psihološke narave. Novejše študije namreč kažejo, da so bili depresija, agresija in verbalno nasilje v intimnih odnosih pri nekdanjih vojnih ujetnikih, predvsem tistih, ki

so bili podvrženi travmatičnemu ujetništvu, pogost pojav. Ob tem velja tudi izpostaviti, da niso bile vse združitve in vrnitve težavne, ter da niso vsi ujetniki nosili dolgoročnih posledic. Nekateri svojci pripovedujejo, da to obdobje očeta ali drugega družinskega člana ni posebej zaznamovalo. Za razliko od teh pa so nekatere ujetnike trpljenje, smrt in nehumane razmere zaznamovale za vse življenje, kar je bržkone vplivalo tudi na njihovo družinsko in družabno življenje. Družbena reintegracija in vrnitev v vsakdanje življenje v okolje, ki si z ujetniki ni delilo tragične usode, je bila dolgotrajen proces. Pogosto ujetniki, sploh tisti, ki so bili internirani v Borovnici, o dogajanju v taborišču niso govorili. Spomine na ta čas so skušali potlačiti in pozabiti. Kljub temu da o tem niso govorili, pa je bilo to še kako prisotno in je vplivalo na družinsko življenje. Ta spomin se je prenašal brez besed – preko gest, podob, predmetov. Ta tišina v družinah ni imela funkcije pozabljanja, temveč spominjanja, na kar nenazadnje nakazuje tudi to, da se otroci ali vnuki pogosto odločijo to preteklost raziskati. Takih primerov je danes vse več, saj potomci pogosto opravljajo raziskave po arhivih in skušajo ugotoviti, kje je bil njihov svojec interniran ali celo kje je preminil. Za te družine že ime na nekem seznamu ujetnikov, ki ga najdejo mimogrede, pomeni ogromno.

Še večje težave pri adaptaciji na novo življenje so imele tiste družine, katerih svojci se iz ujetništva niso nikdar vrnili. Poleg čustvene praznine in vrzeli, ki je nastala, so te družine, predvsem ženske, pestile tudi ekonomske težave, saj je bil izginuli posameznik pogosto edini, ki je skrbel za družinsko ekonomijo. Italijanska vlada je tem družinam finančno vsaj delno pomagala in jim na ta način nudila vsaj manjšo moralno oporo, čeprav so se pogosto bile primorane z novo realnostjo soočiti same. Ravno kot posledica nepojasnjene usode nekaterih »deportirancev« se je kaj kmalu pričel oblikovati kolektivni spomin, ki je bil v Italiji prisoten praktično že od konca vojne. Komemoracije in spominske slovesnosti za »deportirane« so se pričele vrstiti vse od maja 1946, torej prve obletnice »deportacij«, in se od tedaj vrstile vsako leto na dan 3. maja. Svojci »deportiranih«, združeni v društvo ACDJ, so več let po dogodku opozarjali oblasti in iskali načine, da bi ugotovili usodo svojcev. Na njihovo pobudo je tako leta 1960 v goriškem Parku spomina zraslo prvo obeležje v spomin »deportirancem«, ki je danes bolj kot ne spregledano. Petnajst let kasneje, leta 1985, je namreč v istem parku svoj prostor dobilo drugo, danes bolj poznano obeležje, in sicer lapidarij s 665 imeni tistih, ki naj bi bili v 42 dneh jugoslovanske zasedbe »deportirani«. Lapidarij je danes prostor, kjer vsako leto na dan 3. maja potekajo spominske slovesnosti ob prisotnosti pomembnih političnih predstavnikov. Seznam z imeni pa je postal v zadnjih letih predmet ostrih diskusij in razprav o tem, katero ime nanj spada in katero ne. Pričujoča raziskava pa skuša razložiti prav to, da so te razprave brezpredmetne, saj bi seznam dejansko deportiranih težko oblikovali, ker so ostale okoliščine številnih »deportacij« (torej ali so posamezniki res bili deportirani ali jih je doletela kakšna druga usoda) nepojasnjene.

Če je kolektivni spomin na »deportacije« na italijanski strani meje bil prisoten praktično od konca druge svetovne vojne, v Jugoslaviji, pričakovano, ni bilo tako. O »deportacijah« se ni govorilo, razen ko je šlo za zavračanje očitkov

s strani italijanske javnosti (pa še to le v prvih mesecih po vojni). Posebno zanimiva pa je v tem oziru spominska naracija (ali naracija pozabe) glede taborišča Borovnica. Ljudje o taborišču preprosto niso govorili, čeprav je bila njegova prisotnost nesporna (če ne drugače, je bila razvidna iz toponima predela vasi, kjer je taborišče stalo, ki mu še danes pravijo »loger«). Kljub temu, da je bilo po razpadu Jugoslavije vzdušje bolj naklonjeno odpiranju teh vprašanj, se o taborišču v Borovnici še vedno ni govorilo. Brez dvoma gre to pripisati tudi (ali predvsem) temu, da je v 45 letih od dogodkov postopno prišlo do kolektivne pozabe. Nesporno je, da se večini domačinov niti ni zdelo pomembno obujati teh spominov, saj se jih taborišče in njegove posledice niso neposredno dotikale. Kljub temu torej da so v 90-ih letih nastopile družbeno-politične okoliščine, ki so *omogočile* izbruh spominov, to še ne pomeni, da so ga tudi dejansko *povzročile*. Kot lahko namreč na primeru taborišča Borovnica ugotovimo, morajo biti temu naklonjene družbene okoliščine tudi (in predvsem) na mikro-ravni. Gibalo, ki sproži prekinitev molka, torej ne deluje samo »od zgoraj navzdol«, temveč tudi »od spodaj navzgor«. Prekinitev kolektivne amnezije ni enostranski proces. Poleg temu naklonjenih družbeno-političnih okoliščin, se morata želja in potreba po prekinitvi molka pojaviti znotraj skupnosti, ki je bila prisiljena v pozabo, pa naj bo »sprožilec« želja skupnosti kot take ali pa raziskovalcev, ki se s temi tematikami ukvarja.

Danes velja prepričanje, da so »fojbe« po drugi svetovni vojni na nek način monopolizirale problematiko jugoslovanskih ekscesov v času zasedbe Julijske krajine. Prvič je to prepričanje posledica izredno velike tako znanstvene kot neznanstvene produkcije na to temo, ki je zelo bogata predvsem na italijanski strani meje. Drugič pa je to posledica močne medijske kampanje okrog »fojb«. Problem »deportacij« je bil v zadnjih desetletjih medijsko malo izpostavljen, vsaj v primerjavi z veliko bolj odmevnimi »fojbami«, če ne celo zanemarjen. Povečano zanimanje javnosti za »deportacije« je zaznati šele v zadnjih nekaj letih, kot posledica novih raziskav povezanih s seznamom na goriškem lapidariju. Zato nas je presenetilo, da je bila pravzaprav situacija ob koncu druge svetovne vojne ravno nasprotna – »fojbe« se tedaj niso znašle na seznamu diplomatskih sporov med državama. Čeravno so v Italiji novice o domnevnih »infojbiranjih« sprejemali z velikim nelagodjem in glede tega večkrat protestirali tudi pri zavezniških oblasteh, z jugoslovanskimi oblastmi okrog tega problema niso nikdar polemizirali. »Fojbe« preprosto niso bile na seznamu diplomatskih sporov, medtem ko so se »deportacije« v pogovorih med italijanskimi in jugoslovanskimi predstavniki pojavljale še v začetku petdesetih let. Da so »fojbe« postale kasneje tako »zanimive«, gre prav gotovo pripisati tudi temu, da jugoslovanske oblasti niso nikdar dale uradnega odgovora glede usode tistih »deportiranih«, ki se niso vrnili. Protijugoslovanska javnost in mediji, ter ne nazadnje tudi svoji »deportiranih«, so po letih in desetletjih neodzivnosti potegnili sklep, da so bili ti ljudje »infojbirani«. V resnici ni vseh »deportirancev«, ki se niso vrnili, doletela ta usoda. Vendar je molk v Beogradu povzročil ravno te sklepe. Hkrati pa je to bila »voda na mlin« tistim (političnim) krogom v Italiji, ki so »fojbe« skušali prikazati kot največjo tragedijo vojne.

Terminološki vozeli – deportiranci ali pogrešane osebe?

»Deportacije« so izraz, ki se tako v zgodovinopisnih delih kot publicistiki najpogosteje uporablja za dogodke, ki smo jih obravnavali. Vendar je raziskava pokazala, da ga je potrebno problematizirati in kontekstualizirati, saj ne ustreza dejanskemu poteku dogodkov in usodi vseh aretiranih oseb. Ugotavljamo namreč, da tega do sedaj ni storil še nihče, kar nas pravzaprav presenečena. Problematisirali ga niso ne v povojnem političnem ali medijskem prostoru (delno so ga po vojni problematisirali le v jugoslovanskem vodstvu), tako kot ga mediji ne problematisirajo niti danes. To je bržkone posledica parcialnega poznavanja problema »deportacij« iz Julijske krajine, saj so dozdajšnje raziskave temeljile v glavnem na nekaterih italijanskih in slovenskih virih.

Sam izraz »deportacije« je potrebno postaviti v mednarodni kontekst in razmere, v katerih sta se Evropa in svet znašla ob koncu druge svetovne vojne. Leta 1945 je bilo že povsem jasno, da so nemške oblasti tekom vojne v koncentracijska taborišča deportirale številne civiliste predvsem judovske veroizpovedi, pa tudi slovanskih korenin in skratka vseh tistih, ki so jih označevali za politične nasprotnike, nezaželene ali raso manjvredne. V taboriščih so bili ti podvrženi zelo slabim razmeram in več milijonov ljudi je izgubilo življenje. Ob koncu druge svetovne vojne je bila Evropa, ob osvobajanju teh taborišč, neposredno soočena s posledicami teh razmer, saj so krožile fotografije in posnetki trupel ter tudi preživelih – okostnjakov. Da se ne bi pretirano spuščali v temo, ki ni bistvo naše raziskave, smo s tem želeli samo nakazati na določeno (medijsko) tendenco v Julijski krajini (pa tudi Italiji nasploh) po izginotju oseb ob osvoboditvi regije maja 1945. Izraz deportacije, koncentracijsko taborišče in enačenje določenih taborišč v Jugoslaviji (predvsem Borovnice v Sloveniji) z nacističnimi (npr. s taboriščem Dachau) je bil tudi način, kako so vlekli vzporednice komunističnega režima v Jugoslaviji z nacističnim v Nemčiji. Besedišče, ki so ga takrat (in ga še danes) uporabljali nekateri časopisi, ni bilo naključno (masovne deportacije, etnična čistka, genocid, množični poboji ipd.).

V takem povojnem vzdušju si v jugoslovanskem vodstvu prav gotovo niso mogli privoščiti podobe diktatorskega režima, ki iz Julijske krajine v koncentracijska taborišča deportira civilno prebivalstvo italijanske nacionalnosti. Zato so se teh pridevnikov tudi krčevito branili. Kot je maja 1949 v enem svojih poročil ugotavljal funkcionar italijanskega veleposlaništva v Beogradu, je očitno sam izraz »deportacije« jugoslovanskemu vodstvu šel zelo v nos (*»la parola »deportato« che tanto offende le orecchie jugoslave«*).⁷³¹ In res je bilo tako. Sprva je bilo iz nekaterih izjav jasno, da je ta izraz vnesel precejšnjo zmedo. Pravzaprav ravno zaradi te nejasnosti ni znano, ali je šlo za sprenevedanje ali v resnici jugoslovansko vodstvo sprva ni vedelo, o čem je govor. Zato je denimo že ob podpisu Beograjskega sporazuma 9. junija 1945, po sugestiji Britancev, s posebno noto takratni jugoslovanski zunanji minister Ivan Šubašić zagotovil, da jugoslovanske oblasti niso izvajale aretacij in deportacij, razen takrat, ko

⁷³¹ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1, Tassoni za MAE, *Questione Amnistiati: Conversazioni con Krulj*, 20. 5. 1949.

je to zahtevala vojaška varnost (Bajc, 2011, 148–150). V nadaljevanju je do nesporazuma očitno prišlo tudi pri izjavi Josipa Broza – Tita iz 17. novembra 1945, ki je bila odgovor na obtožbe takratnega predsednika vlade v Italiji, Ferruccia Parrija, glede »deportiranih« (v govoru 10. novembra 1945). Na ta nesporazum je v svoji depeši Tita opozoril tudi Josip Smolaka in mu obrazložil, da Parri v svojem govoru ni imel v mislih vojnih ujetnikov, temveč tiste Italijane – civiliste iz Julijske krajine, ki so bili po koncu spopadov aretirani s strani jugoslovanske policije in nato odvedeni v Jugoslavijo.⁷³²

Italijanski veleposlanik Martino je ob priliki pojasnil, da so rabo izraza »deportirani« v Jugoslaviji ocenjevali za nepravilno in ne-relevantno v mednarodnem kontekstu. To pa predvsem zato, ker naj bi vse domnevne »deportacije« bile legalizirane s sodnimi procesi in obsodbami (Di Sante, 2007, 136). Ključ nesporazuma je torej bil v tem, da so jugoslovanske oblasti ocenjevale, da so bili odvedeni bodisi kolaboracionisti, ki jim je bilo nato sojeno, ali vojni ujetniki. V teh primerih torej ni bilo mogoče govoriti o deportacijah, saj je bil ta izraz, sploh v povojnem kontekstu, stigmatiziran z internacijami civilistov. To je bilo pa tisto, v kar so bili prepričani protijugoslovanski krogi in svojci »deportiranih«, torej da so bili odvedeni številni civilisti oziroma osebe, ki niso bile kompromitirane s fašizmom ali nacizmom (Bajc, 2012b, 404). Čeprav je nesporno, da so bile med odvedenimi tudi ti, tega v Jugoslaviji niso nikdar priznali. Večino teh je bilo tudi kmalu repatriiranih, že do konca avgusta 1945. Kljub temu je bil izraz splošno sprejet in prisoten tako na medijskem kot političnem nivoju, kar so v italijanski vladi opravičevali z dejstvom, da gre pač za »spontan izraz«, ki se v Italiji uporablja za osebe, ki »so bile obsojene mnogo kasneje in na jugoslovanskem teritoriju za dejanja, storjena na italijanskem ozemlju in torej znotraj meja italijanske jurisdikcije«.⁷³³ Tudi v samem italijanskem vodstvu so torej priznavali, da ni šlo za deportacije (ker je bilo tem osebam sojeno), vendar se je ta izraz pač spontano prijel med ljudmi in je zato prešel v splošno rabo.

Jugoslavija deportacij ni nikdar uradno priznala, saj je bilo jasno, da je to v mednarodnem kontekstu nekaj nesprejemljivega in se je to odražalo tudi v kasneje sprejeti *Konvenciji za zaščito civilnih oseb med vojno* (1949, čl. 46). Po njihovi oceni to tudi sicer niso bile deportacije, temveč aretacije oseb, za katere je bila uvedena preiskava, jim je bilo sojeno in na podlagi česar so bili nekateri izpuščeni, nekateri pa zaprti ali obsojeni na prisilno delo. Kljub temu pa je v navalu jeze in maščevanja v prvih tednih po 1. maju 1945 prihajalo do ekscesov in osebnih maščevanj, katerih posledica je bila tudi smrtna obsodba ljudskih sodišč, hkrati pa so nekateri umrli tudi nasilne smrti po prihodu v Jugoslavijo, za katere preiskava ni bila nikdar sprožena. Na podlagi raziskave ne moremo trditi, da so bile te osebe deportirane z namenom spremembe etnične podobe tega prostora. Razbrati je namreč, da so se v Jugoslaviji še kako zavedali, da mora biti osvoboditev Julijske krajine ter ravnanje z aretiranci in vojnimi

⁷³² AJ, 836, I, I-3-b/320, Smolaka za Tito, pov. br. 127/45, 19. 11. 1945.

⁷³³ ASDMAE, AP 1946–1950 JUG, b. 57, f. 1, Tassoni za MAE, *Questione Amnistiati: Conversazioni con Krulj*, 20. 5. 1949.

ujetniki vzorno in v skladu z mednarodnimi predpisi. V praksi pa se je zgodba obrnila drugače in posledično se je Jugoslavija znašla na zatožni klopi in se branila očitkov mednarodne javnosti.

Na podlagi pričujoče raziskave ocenjujemo, da izraz »deportacije« ni povsem ustrezen za dogodke v Julijski krajini maja 1945. Jugoslovanske oblasti z območja Trsta in Gorice v maju in juniju 1945 niso načrtno deportirale civilistov – odvedli so domnevne vojne zločince, ujetnike, ki so bili nastanjeni v taboriščih za vojne ujetnike, kolaboracioniste in politične osumljence, katerim naj bi bilo sojeno in so kazni preživljali v temu primernih zavodih (zaporih, taboriščih; v spornost aretacij političnih nasprotnikov in protikomunistov se ne bomo spuščali, vendar v vsakem primeru ne moremo govoriti o deportacijah). Aretiranih je bilo tudi nekaj civilistov, ki so se prekršili v času zasedbe, nekateri pa so bili aretirani tudi kot posledica osebnih maščevanj. Ne smemo sicer zanemariti tudi nekaterih, ki so bili aretirani brez (pravno) utemeljenega razloga. Tovrstne krivice se za nekatere niso nikdar popravile, saj jih je smrt doletela preden bi lahko dokazali svojo nedolžnost. Tem je potrebno prišteti še vse tiste, ki so umrli v času spopadov in bili pogrešani iz bojov ali v nasilnih usmrtitvah po vojni (»fojbah«), ter so se pogosto znašli na seznamih »deportiranih«.

Vse zgoraj naštetje kategorije aretirancev in smrtnih žrtev so bile po vojni označene bodisi za »deportirance«, bodisi za »infojbirane«. To so bili praktično vsi, ki se po nekaj dneh ali tednih niso vrnil domov. To poenostavljanje, ki je sicer razumljivo v času dogodkov, ko usoda ljudi pravzaprav še ni bila jasna, se je pogosto ohranilo v interpretacijah dogodkov leta in desetletja kasneje. S tako poenostavljeno terminologijo pa se je (morda tudi nehote) prispevalo k nesporazumom, npr. glede števila tistih, ki so bili v resnici usmrčeni in so njihova trupla v fojbah, kot tudi tistih, ki so bili v resnici odvedeni v ujetništvo (torej deportirani) in pri tem umrli.

Ko torej razpravljamo o dogodkih ob koncu vojne v Julijski krajini, ne moremo govoriti zgolj o deportacijah. Vsi tisti, ki so v tem obdobju na kakršenkoli način izginili iz tega območja, so bili pogrešane osebe. Te bi lahko kategorizirali naknadno (v kolikor je to sploh možno), ko se ugotovi njihova struktura – koliko od teh je bilo aretiranih in jim je bilo sojeno, koliko jih je umrlo v spopadih in koliko kot posledica nasilnih usmrtitev in »infojbiranj«, koliko je bilo aretiranih, ki se niso vrnili itd. V kolikor se niso vrnil še vedno velja, da so pogrešane osebe, kar pravzaprav v takratnem povojnem kontekstu ni bila nobena redkost. Za primer, ameriška Obrambna agencija za število vojnih ujetnikov in pogrešanih iz časa spopadov (*Defense POW/MIA Accounting Agency*) danes ocenjuje, da je iz časa druge svetovne vojne še vedno pogrešanih nekaj več kot 72.000 Američanov.⁷³⁴ Tekom raziskave smo prišli do zaključka, da je bilo iz območja Trsta in Gorice v Jugoslavijo dejansko odvedenih 3539 oseb, verjetno nekaj več. Velika večina teh se je že v naslednjih mesecih vrnila, nekateri čez nekaj let, nekaj sto pa jih je v ujetništvu umrlo.

⁷³⁴ Podatki dostopni na uradni spletni strani agencije: <http://www.dpaa.mil/OurMissing/WorldWarII.aspx> (zadnji dostop: 2022-05-12).

Zaradi lažjega razumevanja, na katere osebe se raziskava nanaša, je bil v besedilu ohranjen izraz deportacije, in sicer v dveh različicah: z navednicami in brez – kar smo uvodoma že pojasnili. Ohranili smo ga, ker se uporablja v večini virov (korespondenci, seznamih, pričevanjih idr.) različne provenience (italijanske, anglo-ameriške in CICR, delno tudi jugoslovanske). Prav tako se redno uporablja v publicistiki, tako tedanji kot današnji, in gre za splošno sprejet izraz za označevanje tega problema. Sicer pa bi za osebe, ki so združene pod pojmom »deportacije« in predvsem za tiste, ki se niso nikdar vrnili in je njihova usoda ostala nepojasnjena, bila bolj primerna uporaba izraza »pogrešani«.

KRONOLOGIJA

LETO 1945

- 13. april – jugoslovansko vodstvo se zaveže do spoštovanja *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*
- 15. april – ukaz o formiranju Odseka za vojne ujetnike pri jugoslovanskem Ministrstvu za narodno obrambo
- 1. maj – jugoslovanske čete vstopijo v Trst
- Prva polovica maja – aretacije in izvensodne likvidacije (»infojbiranja«)
- 23. maj – prihod prvih deportirancev v taborišče v Borovnici
- 29. maj – De Gasperi Anglo-Američanom prvič izpostavi problem »deportacij«
- 9. junij – podpis Beograjskega sporazuma in posebna jugoslovanska diplomatska nota, ki zanika deportacije iz Julijske krajine
- 10. julij – 3250 ujetnikov v taborišču v Borovnici
- 15. julij – repatriacija 622 ujetnikov iz Borovnice
- 22. julij – Jugoslovansko Ministrstvo za obrambo izda navodila o postopanju z vojnimi ujetniki
- 22. julij – diplomatska nota apostolske nunciature v Beogradu za jugoslovansko vlado za odobritev misije glede italijanskih vojnih ujetnikov in deportiranih v Jugoslaviji
- 3. avgust – poročilo 8. armije ZVU glede »deportacij«
- 6. avgust – repatriacija 639 ujetnikov iz Borovnice
- 21. avgust – repatriacija 694 ujetnikov iz Borovnice
- 29. avgust – Okrožnica štabom taborišč v Jugoslaviji glede postopanja z vojnimi ujetniki
- September 1945 – poročilo italijanskega zunanjega ministrstva o razmerah v taborišču v Borovnici in bolnišnici v Škofji Loki
- 18. september – Odsek za prehrano pri obrambnem ministrstvu Jugoslavije izda novo tabelo prehrane vojnih ujetnikov
- 18. september – De Gasperi problematizira »deportacije« v svojem govoru na devetem srečanju Sveta zunanjih ministrov velikih sil
- 27. september – poročilo zavezniškega preiskovalnega odbora *Investigating Committee – Venezia Giulia*
- Oktober 1945 – Delegat CICR obiše taborišče v Kočevju ter zapora v Novem mestu in Ljubljani
- 1. oktober – seznami pogrešanih oseb iz Gorice italijanskega vojnega ministrstva (skupaj 1023 »deportiranih« in 204 repatriiranih oseb)
- 18. oktober – poziv ACDJ na CICR glede »deportiranih«
- 21. oktober – Poročilo štaba za repatriacijo o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, v taborišču še 342 ujetnikov
- 23. oktober – prvi poziv goriške sekcije ACDJ na italijansko vlado
- 23. oktober – prva britanska diplomatska nota za jugoslovansko vlado glede »deportacij« in seznam »deportiranih« (2472 imen)
- 24. oktober – prva ameriška diplomatska nota za jugoslovansko vlado glede »deportacij« in seznam »deportiranih« (2472 imen)
- 24. oktober – odgovor zunanjega ministrstva v Beogradu v Vatikan, da misija glede vojnih ujetnikov ni odobrena

- 26. oktober – seznam ARC 1254 »deportiranih« iz Gorice in okolice predan RKJ
- 6. november – prvo poročilo delegacije CICR v Jugoslaviji o »deportacijah« iz Julijske krajine
- 17. november – tiskovna konferenca Josipa Broza – Tita, na kateri komentira problem »deportacij«
- 7./8. december – jugoslovanski odziv na prvo anglo-ameriško diplomatsko noto glede »deportacij«
- 17. december – komentar Josipa Broza – Tita o jugoslovansko-italijanskih odnosih in »deportacijah«, objavljen v osrednjem glasilu KPJ, *Borbi*

LETO 1946

- januar 1946 – jugoslovanska vlada delegaciji CICR v Jugoslaviji preda seznam italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji (9892 oseb)
- 8. februar – memorandum delegata François Jaeggyja glede »deportiranih«
- 13. februar – prihod *Missione mutilati Italiani in Jugoslavia* v Jugoslavijo
- 13. marec – prvi del seznama »deportiranih« s strani CICR (na koncu skupaj 4768 oseb)
- 30. april – poročilo o aktivnostih delegacije CICR v Jugoslaviji za obdobje september 1945 do april 1946
- maj 1946 – delegat CICR v bolnišnici v Škofji Loki
- 11. maj – italijansko Ministrstvo za zunanje zadeve CICR preda obsežno diplomatsko noto o problemih glede vojnih ujetnikov in civilnih internirancev v Jugoslaviji
- 11. maj – prva komemorativna slovesnost svojcev »deportiranih« v Gorici v organizaciji goriške sekcije ACDJ
- 12. junij – diplomatska nota iz Vatikana za jugoslovansko vlado s seznamom »deportiranih« (2513 imen)
- 8. julij – poročilo delegata CICR Georgesa Dunanda glede italijanskih civilnih internirancev v Jugoslaviji
- 11. julij – apel društva ACDJ na delegacije na Pariški mirovni konferenci
- 16. avgust – poročilo Pierra Colomba glede italijanskih vojnih ujetnikov in »deportirancev« v Jugoslaviji
- 4. oktober – druga britanska diplomatska nota za jugoslovansko vlado glede »deportacij« in nov seznam »deportiranih« (4330 imen)
- 5. oktober – druga ameriška diplomatska nota za jugoslovansko vlado glede »deportacij« in nov seznam »deportiranih« (4330 imen)
- 9. oktober – odziv Mirka Vratovića na drugo anglo-ameriško diplomatsko noto
- 7. november – *L'Unità* objavi pogovor s Palmirom Togliattijem o dogovoru z jugoslovanskim predsednikom Titom glede repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov iz Jugoslavije
- 28. november – repatriacija 3144 italijanskih vojnih ujetnikov
- 29. november – repatriacija približno 4000 italijanskih vojnih ujetnikov
- 9. december – odhod v Jugoslavijo delegacije ANPI
- 24. december – repatriacija 2684 italijanskih vojnih ujetnikov
- 31. december 1946 – poročilo Mirka Vratovića o »deportacijah«

LETO 1947

3. januar – diplomatska nota apostolske nunciature za jugoslovansko zunanje ministrstvo glede misije v korist vojnim ujetnikom
9. januar – odgovor jugoslovanskega zunanjega ministrstva apostolski nunciatuuri, da misija ni odobrena in »premeščencev« v Jugoslaviji ni
10. februar – podpis mirovne pogodbe z Italijo
5. marec – repatriacija 614 italijanskih vojnih ujetnikov
27. junij – repatriacija 849 italijanskih vojnih ujetnikov
9. julij – tretja (britanska) diplomatska nota za jugoslovansko vlado glede »deportacij« z dopolnilnim seznamom »deportiranih« (230 imen)
27. december – seznam »deportiranih« (589 imen), predan Francetu Hočevarju, vodji jugoslovanske gospodarske delegacije v Trstu

LETO 1948

18. februar – CRI pripravi seznam pogrešanih iz Reke, Pulja, Gorice in Trsta (2838 imen)
6. marec – poziv ZVU jugoslovanski gospodarski delegaciji v Trstu glede seznama »deportiranih« (589 imen)
7. april – jugoslovansko-italijanski sporazum o amnestiji
8. april – diplomatska nota jugoslovanske vlade italijanski glede številnih povpraševanj za »deportiranimi«
4. maj – poziv ZVU jugoslovanski gospodarski delegaciji v Trstu glede seznama »deportiranih« (589 imen)
- 12./14. oktober – prva izmenjava pomiloščencev v Gorici
20. oktober – poziv ZVU jugoslovanski gospodarski delegaciji v Trstu glede seznama »deportiranih« (589 imen)
17. december – četrta britanska diplomatska nota za jugoslovansko vlado glede »deportacij« in sporazuma o amnestiji (brez seznama)

LETO 1949

3. februar – izmenjava pomiloščencev v Gorici
17. februar – peta britanska diplomatska nota za jugoslovansko vlado glede »deportacij« in sporazuma o amnestiji (brez seznama)
19. februar – diplomatski protest italijanske vlade glede izmenjave pomiloščenih in »deportiranih«
5. april – šesta britanska diplomatska nota za jugoslovansko vlado glede »deportacij« in sporazuma o amnestiji (brez seznama)
11. junij 1949 – izmenjava pomiloščencev v Gorici
18. junij – diplomatski protest italijanske vlade zaradi izmenjave pomiloščenih in »deportacij«
10. december – poročilo društva ACDJ o deportacijah v Jugoslavijo v obdobju med 2. majem in 12. junijem 1945

LETO 1950

- 18. marec – notranje ministrstvo vlade Ljudske republike Slovenije, na podlagi odredbe jugoslovanskega notranjega ministrstva o ureditvi arhivov z dne 6. decembra 1949, izda navodilo o uničenju arhiva Odseka za vojne ujetnike
- 3. maj – peta obletnica »deportacij«, obeležena z radijskim sporočilom društva ACDJ, predvajanim preko nacionalne radijske postaje RAI v Rimu

OBDOBJE PO L. 1954

- 7. september 1956 – italijansko Ministrstvo za zunanje zadeve Državnemu statističnemu uradu naroči preiskavo glede seznamov »deportiranih« iz Julijske krajine
- 13. december 1956 – prva seja Študijske komisije za preiskavo deportiranih v Jugoslavijo pri Državnem statističnem uradu
- 9. januar 1958 – druga seja Študijske komisije za preiskavo deportiranih v Jugoslavijo pri Državnem statističnem uradu
- 23. marec 1959 – na Državnem statističnem uradu Italije prejmejo dokončni seznam »deportiranih« Vladnega komisariata za tržaško območje (skupaj 3866 imen)
- 8. maj 1960 – postavitve prvega obeležja v spomin na »deportacije« v goriškem Parku spomina
- 3. maj 1985 – postavitve temeljnega kamna za lapidarij s 665 imeni »deportiranih« iz Gorice v goriškem Parku spomina

SEZNAM KRATIC

ACDJ – *Associazione Congiunti dei Deportati in Jugoslavia* (Društvo svojcev deportiranih v Jugoslavijo)
AFHQ – *Allied Force Headquarters* (Vrhovni štab zavezniških sil)
AMIG – *Associazione mutilati ed invalidi di guerra* (Društvo vojnih invalidov)
ARC – *American Red Cross* (Ameriški Rdeči križ)
CK KPS – Centralni komite Komunistične partije Slovenije
CLN – *Comitato di Liberazione Nazionale* (italijanski Narodnoosvobodilni odbor)
CRI – *Croce rossa Italiana* (Rdeči križ Italije)
CICR – *Comité international de la Croix-Rouge* (Mednarodni odbor Rdečega križa)
ICS – *Istituto Centrale di Statistica* (Državni statistični urad italijanske vlade)
JA – Jugoslovanska armada
PCI – *Partito comunista italiano* (Komunistična partija Italije)
KPJ – Komunistična partija Jugoslavije
KPS – Komunistična partija Slovenije
NOV – Narodnoosvobodilna vojska
OZN – Organizacija združenih narodov
OZNA – *Odelenje za zaščito naroda* (Oddelek za zaščito naroda)
PCM – *Presidenza del Consiglio dei Ministri* (Predsedstvo sveta ministrov)
PNOO – Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor
PO – Partizanski odredi
RKJ – Rdeči križ Jugoslavije
RKS – Rdeči križ Slovenije
RSI – *Repubblica Sociale Italiana* (Italijanska socialna republika)
STO – Svobodno tržaško ozemlje
UZC – *Ufficio per le Zone di Confine* (Urad za obmejna območja)
ZVU – Zavezniška vojaška uprava

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ARCHIVES DU COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE,
ŽENEVA (ACICR)

ACICR, B G 17 05-235 – Archives du Comité international de la Croix-Rouge (ACICR), Archives generales (AG) 1918–1950, Groupe G (Generalites: Affaires operationnelles) 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 17 05-238 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 17 05-239 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 17 05-240 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 17 05-241 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 17 05-243 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 17 05-245 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 17 05-249 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 17 05-250 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Camps – listes des effectifs – courrier des delegations CICR.

ACICR, B G 10, Yougoslavie – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Bureaux nationaux de renseignements et transmission de listes nominatives de PG et IC, B G 10 Yougoslavie.

ACICR, B G 3 83-1 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Missions – delegations, B G 3 83-1 – Mission de Georges Dunand dans le territoire libre de Trieste en février 1948.

ACICR, B G 85, 1085, Gouvernements – Yougoslavie – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, G 85/1085 Gouvernements – Yougoslavie.

ACICR, B G 85, 1061, Gouvernements – Italie – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, G 85/1061 Gouvernements – Italie.

ACICR, B G 86/R, 1149, Rapatriement de PG, Yougoslavie – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Apres-guerre, G 86/R 1149 Rapatriement de PG, Yougoslavie.

ACICR, B G 85, Societes Nationales – Yougoslavie – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, B G 85, carton (c.) 1113, Croix-rouges (CR) Yougoslave.

ACICR, B G 3 48z-10 – ACICR, AG 1918–1950, Groupe G 1939–1950, Missions – delegations, B G 3 48z-10, Mission de Georges Dunand en Yougoslavie.

ACICR, C SC Yougoslavie RT – ACICR, C SC, Yougoslavie, RT.

ARCHIVIO GENERALE DELLA PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI
MINISTRI, RIM (AGPCM)

AGPCM, UZC, Sezione II, FVG GO – Archivio Generale della Presidenza del Consiglio dei Ministri (AGPCM), Ufficio per le Zone di Confine (UZC), Sezione II, Friuli Venezia Giulia Gorizia (FVG GO), b. 15.

AGPCM, UZC, Sezione II, FVG GO CON – AGPCM, UZC, Sezione II, Friuli Venezia Giulia, Gorizia contributi (FVG GO CON).

AGPCM, UZC, Sezione II, FVG JUG – AGPCM, UZC, Sezione II, Friuli Venezia Giulia, Jugoslavia e varie (FVG JUG).

AGPCM, UZC, Sezione II, FVG TS – AGPCM, UZC, Sezione II, Friuli Venezia Giulia, Trieste (FVG TS).

ARCHIVIO ISTITUTO GRAMSCI, RIM (AIG)

AIG, Mosca – Archivio Istituto Gramsci (AIG), Fondo Mosca 1939 – 1958, Serie Jugoslavia e Venezia Giulia.

ARHIV JUGOSLAVIJE, BEOGRAD (AJ)

AJ, 642 – Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 642 – Ministarstvo socijalne politike DFJ (FNRJ) 1945–1946.

AJ, 836 – AJ, fond 836 – Kancelarija maršala Jugoslavije.

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE, LJUBLJANA (ARS)

ARS, SI AS 1277 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond SI AS 1277 – Rodbinski fond Edvarda Kardelja.

ARS, SI AS 1487 – ARS, fond SI AS 1487 – Centralni komite Komunistične partije Slovenije (CK KPS).

ARS, SI AS 1489 – ARS, fond SI AS 1489 – Oblastni komite Komunistične partije Slovenije za Gorenjsko.

ARS, SI AS 1569 – ARS, fond SI AS 1569 – Glavni odbor KP Julijske krajine in Centralni komite KP Svobodnega tržaškega ozemlja.

ARS, SI AS 1584 – ARS, fond SI AS 1584 – Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v coni A Julijske krajine.

ARS, SI AS 1822 – ARS, fond SI AS 1822 – Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev Ljubljana.

ARS, SI AS 1848 – ARS, fond SI AS 1848 – Deveti korpus narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (1943–1945).

ARS, SI AS 1931 – ARS, fond SI AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve.

ARCHIVIO STORICO CENTRALE DELLA CROCE ROSSA ITALIANA, RIM (ASCCRI)

ASCCRI, MAE 1945–69 – Archivio storico centrale della Croce rossa italiana (ASCCRI), M.A.E. 1945–69, Min. Guerra 1941–43, Ospedale Montenegro, Corsica P. G. (C 342/2).

ASCCRI, L 22 – ASCCRI, L 22, C 401 – P. G. 1945/50.

ASCCRI, M 17 – ASCCRI, M 17 – Prigionieri di guerra CRI corrispondenza.

ARCHIVIO STORICO DIPLOMATICO DEL MINISTERO DEGLI AFFARI
ESTERI, RIM (ASDMAE)

ASDMAE, AP 1931–1945 JUG – Archivio Storico Diplomatico del Ministero
degli Affari Esteri (ASDMAE), Affari politici 1931–1945 Jugoslavia (AP
1931–1945 JUG).

ASDMAE, AP 1946–1950 JUG – ASDMAE, Affari politici 1946–1950 Jugoslavia (AP
1946–1950 JUG).

DIPLOMATSKI ARHIV MINISTARSTVA SPOLJNIH POSLOVA REPUBLIKE
SRBIJE, BEOGRAD (DAMSP)

DAMSP, PA 1945 – Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike
Srbije (DAMSP), Politička arhiva (PA), g. (godina) 1945.

DAMSP, PA 1946 – DAMSP, PA, g. 1946.

DAMSP, PA 1947 – DAMSP, PA, g. 1947.

DAMSP, PA 1948 – DAMSP, PA, g. 1948.

DAMSP, PA 1949 – DAMSP, PA, g. 1949.

DAMSP, PA 1950 – DAMSP, PA, g. 1950.

DAMSP, PA 1951 – DAMSP, PA, g. 1951.

ISTITUTO REGIONALE PER LA STORIA DEL MOVIMENTO DI
LIBERAZIONE NEL FRIULI VENEZIA GIULIA, TRST (IRSML FVG)

IRSML FVG b. XXIX – Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel
Friuli-Venezia Giulia (IRSML FVG), fondo Raccolta di documenti sul Novecento in
Venezia Giulia, b. XXIX.

IRSML FVG b. XXVI – IRSML FVG, fondo Raccolta di documenti sul Novecento in
Venezia Giulia, b. XXVI.

NATIONAL ARCHIVES AND RECORDS ADMINISTRATION, COLLEGE
PARK, MD (NARA)

NARA, RG 226 – National Archives and Records Administration (NARA), Record
Group (RG) 226.

NARA, RG 331 – NARA, RG 331 – Records of Allied Operational and Occupation
Headquarters.

IMPERIAL WAR MUSEUMS (IWM)

IWM – Imperial War Museums, online Collections, <https://www.iwm.org.uk/collections> (zadnji dostop: 2022-10-15).

NARODNA IN ŠTUDIJSKA KNJIŽNICA TRST, ODSEK ZA ZGODOVINO IN
ETNOGRAFIJO (NŠK OZE)

NŠK OZE, NOB – Narodna in študijska knjižnica Trst (NŠK), Odsek za zgodovino in etnografijo (OZE), NOB – fond Narodno-osvobodilni boj. Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice (OZE NŠK), fond Narodno-osvobodilni boj (NOB), f. 23a.
NŠK OZE, Pahor – NŠK, OZE, Pahor – fond Zapuščina Romana Pahorja.

THE NATIONAL ARCHIVES, KEW-LONDON (TNA)

TNA CAB 121/602 – The National Archives (TNA), Cabinet Office (CAB) 121/602.
TNA FO 371 – TNA, Foreign Office (FO) 371 – Political Departments: General Correspondence from 1906–1966.
TNA WO 204 – TNA, War Office (WO), 204 – Allied Forces, Mediterranean Theatre: Military Headquarters Papers, Second World War.

VOJNI ARHIV MINISTARSTVA ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE,
BEOGRAD (VA)

VA, DSNO – Vojni Arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije (VA), Centralna Arhiva DSNO (DSNO).

Ustni viri

V besedilu niso uporabljena prava imena intervjuvancev temveč psevdonimi.

Anna (2020). r. 1936. Ustno izporočilo leta 2020. Diktafonski zapis pri avtorici.
Chiara (2022). r. 1969. Ustno izporočilo leta 2022. Transkripcija pri avtorici.
Damir (2010). r. 1934. Ustno izporočilo leta 2010. Diktafonski zapis pri avtorici.
Giorgio (2022). r. 1964. Ustno izporočilo leta 2022. Diktafonski zapis pri avtorici.
Izidor (2010). r. 1931. Ustno izporočilo leta 2010. Diktafonski zapis pri avtorici.
Jelka (2010). r. 1944. Ustno izporočilo leta 2010. Diktafonski zapis pri avtorici.
Jelka (2021). r. 1944. Ustno izporočilo leta 2021. Diktafonski zapis pri avtorici.
Karel (2010). r. 1930. Ustno izporočilo leta 2010. Diktafonski zapis pri avtorici.
Lucia (2021). r. 1942. Ustno izporočilo leta 2021. Diktafonski zapis pri avtorici.
Luciano (2020). r. 1938. Ustno izporočilo leta 2020. Diktafonski zapis pri avtorici.
Mario (2022). r. 1954. Ustno izporočilo leta 2022. Diktafonski zapis pri avtorici.
Martin (2010-2011). Ezio Martin, r. 1921. Zasebna korespondenca leta 2010 in 2011 pri avtorici.
Miran (2010). r. 1931. Ustno izporočilo leta 2010. Diktafonski zapis pri avtorici.
Rado (2010). r. 1937. Ustno izporočilo leta 2010. Diktafonski zapis pri avtorici.
Razzi, Franco (2008). Intervju iz leta 2008, ki so ga posneli neznani avtorji, dostopen na: <https://www.youtube.com/watch?v=JsdK4yC15aw> (zadnji dostop: 2022-11-10).
Samo (2010). r. 1935. Zapis iz leta 2010 pri avtorici.
Stanko (2021). r. 1963. Ustno izporočilo leta 2021. Diktafonski zapis pri avtorici.
Tomaž (2010). r. 1936. Ustno izporočilo leta 2010. Diktafonski zapis pri avtorici.

Objavljeni (arhivski) viri

- Haaška konvencija (1899):** International committee of the Red Cross. 1899. Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899. <http://www.CICR.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=CD0F6C83F96FB459C12563CD002D66A1&action=openDocument>
- Haaška konvencija (1907):** International committee of the Red Cross. 1907. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. <http://www.CICR.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=4D47F92DF3966A7EC12563CD002D6788&action=openDocument>
- Ženevska konvencija (1929):** International committee of the Red Cross. 1929. Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. <http://www.CICR.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=0BDEDD046FDEBA9C12563CD002D69B1&action=openDocument>
- Ženevska konvencija (1949a):** International committee of the Red Cross. 1949. Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949. <http://www.CICR.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=77CB9983BE01D004C12563CD002D6B3E&action=openDocument>
- Ženevska konvencija (1949b):** International committee of the Red Cross. 1949b. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. <http://www.CICR.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=AE2D398352C5B028C12563CD002D6B5C&action=openDocument>
- DDI (1992):** Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici 1992. I documenti diplomatici Italiani, Decima Serie: 1943–1948. Volume II. Roma: Libreria dello Stato.
- DDI (1993):** Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici 1993. I documenti diplomatici Italiani, Decima Serie: 1943–1948. Volume III. Roma: Libreria dello Stato.
- DDI (1997):** Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici 1997. I documenti diplomatici Italiani, Decima Serie: 1943–1948. Volume VI. Roma: Libreria dello Stato.
- DDI (2011):** Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici 2011. I documenti diplomatici Italiani, Undicesima Serie: 1948–1953. Volume V. Roma: Libreria dello Stato.
- DDI (2015):** Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici 2015. I documenti diplomatici Italiani, Undicesima Serie: 1948–1953. Volume VI. Roma: Libreria dello Stato.
- Pariška mirovna pogodba (1997):** Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRJ in STO. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije.
- FRUS (1945a):** United States Department of State, Foreign relations of the United States 1945a. Diplomatic papers, 1945. General: political and economic matter. Volume II. Washington: United States Government Printing Office.

FRUS (1945b): United States Department of State, Foreign relations of the United States 1945b. Diplomatic papers, 1945. General: political and economic matter. Volume IV. Washington: United States Government Printing Office.

Časopisni viri

Giornale alleato. Quotidiano d'informazione a cura del P.W.B.. Trieste, A.I.S., 1945–1947.

Il Piccolo. Giornale di Trieste. Trieste, S.P.E., 1881–.

La voce libera. Quotidiano politico d'informazioni. Trieste, [s. n.], 1945–1949.

L'Unità. Roma, Società editrice l'Unità, 1924–.

Primorski dnevnik. Trst, Založništvo tržaškega tiska, Družba za založniške pobude, 1945–.

Literatura

Abrams, Lynn (2010): Oral History Theory. London, New York, Routledge.

ACDJ (1980): Gli scomparsi da Gorizia nel maggio 1945. Gorizia, Tipografia sociale.

Aga Rossi, Elena & Maria Teresa Giusti (2011): Una guerra a parte. I militari italiani nei Balcani 1940–1945. Bologna, il Mulino.

Ahonen, Pertti (2003): After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe 1945–1990. Oxford, Oxford University Press.

Ajlec, Kornelija (2016): System of State Allowances and Pensions for Families of Soldiers (1914–1918). *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 16, 1, 81–111.

Ajlec, Kornelija (2020): Vloga Unrre pri oskrbi in repatriaciji jugoslovanskih razseljenih oseb v Italiji (1945–1947). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 60, 2, 120–132.

Aleida Assmann & Linda Shortt (ur.) (2012): Memory and Political Change. London, Palgrave Macmillan.

Assmann, Jan (1995): Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 65, 125–133.

Assmann, Jan (2011): Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge, Cambridge University Press.

Bajc, Gorazd & Urška Lampe (2017): Kritična analiza uporabe anglo-ameriških dokumentov glede nasilja ob koncu druge svetovne vojne v Julijski krajini. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 17, 1, 247–287.

Bajc, Gorazd (2006a): Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945). Koper, Založba Annales.

Bajc, Gorazd (2006b): Le »foibe«: contributo ad un dibattito storiografico in corso. V: Antoni, Daniela (ur.): Revisionismo storico e terre di confine. Udine, Kappa Vu, 195–205.

Bajc, Gorazd (2011): Zgodba neke diplomatske note: ozadje britanskega in ameriškega posega v Beogradu 23. in 24. oktobra 1945 glede deportacij Italijanov iz Julijske krajine. V: Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (ur.): Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca. Koper, Univerzitetna založba Annales, 139–163.

- Bajc, Gorazd (2012a):** Anglo-Američani in fojbe. V: Pirjevec, Jože, Dukovski, Darko, Troha, Nevenka, Bajc, Gorazd & Guido Franzinetti: *Fojbe*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 297–325.
- Bajc, Gorazd (2012b):** Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave. *Acta Histriae*, 20, 3, 389–416.
- Bajc, Gorazd (2013):** Pogledi zahodnih zaveznikov na nasilje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, LIII, 1, 137–157.
- Bajc, Grazd (2018):** Internments after the First World War. The Case of Women in the Northern Adriatic, 1918–1920. *Acta Histriae*, 26, 4, 1017–1040.
- Barral, Gianni (2007):** Borovnica '45. Al confine orientale d'Italia. *Memorie di un ufficiale italiano*. Milano, Paoline.
- Bartoli, Gianni (1961):** Le deportazioni nella Venezia Giulia, Fiume e Dalmazia. Trieste.
- Berger, Stefan (2010):** Remembering the Second World War in Western Europe, 1945–2005. V: Pakier, Małgorzata & Bo Stråth (ur.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York, Oxford, Berghahn Books, 119–136.
- Bernstein, Murray M. (1998):** Conflicts in Adjustment. World War II Prisoners of War and Their Families. V: Danieli, Yael (ur.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York, Springer New York, 119–124.
- Bertagna, Federica (2013):** Vinti o emigranti? Le memorie dei fascisti italiani in Argentina e Brasile nel secondo dopoguerra. *História: Debates e Tendências*, 13, 2, 282–294.
- Bessel, Richard (2009):** Germany 1945. From War to Peace. New York, Harper Collins.
- Bet-El, Ilana R. (2004):** Unimagined Communities: the Power of Memory and the Conflict in the former Yugoslavia. V: Müller, Jan-Werner (ur.): *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. Cambridge, Cambridge University Press, 206–222.
- Biess, Frank (2006):** Homecomings: Returning POWs and the Legacies of Defeat in Postwar Germany. Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Bloch, Marc (2006):** Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Borovnica (2022):** Borovniški viadukt. Občina Borovnica. <https://www.borovnica.si/objava/683772> (zadnji dostop: 2022-10-15).
- Brown, Pam (1993):** Henry Dunant. Ustanovitelj Rdečega križa, ki je z ljubeznijo do bližnjega rešil milijone. Celje, Mohorjeva družba.
- Cattunar, Alessandro (2010):** Confine, memorie, identità. Il Governo militare alleato tra politiche pubbliche e percorsi privati. *Italia Contemporanea*, 258, 26–56.
- Cattunar, Alessandro (2012a):** Le fonti orali sulla frontiera italo-slovena proposte per una ricerca sulle identità dei confini e sui confini fra le identità. *Acta Histriae*, 20, 1–2, 151–174.
- Cattunar, Alessandro (2012b):** Il calendario conteso. Commemorazioni di confine, tra manipolazioni della storia e costruzione delle identità nel secondo dopoguerra. *Acta Histriae*, 20, 4, 703–720.
- Cattunar, Alessandro (2014):** Il confine delle memorie. Storie di vita e narrazioni pubbliche tra Italia e Jugoslavia (1922–1955). Firenze, Le Monnier-Mondadori education.
- Cergol Paradiž, Ana & Marta Verginella (2016):** »Volemo pan, polenta e lavor«: le proteste delle donne triestine, 1914–1918. *Genesis: rivista della Società Italiana delle Storie* 15, 1, 87–112.

- Cernigoi, Claudia (1997):** Operazione foibe a Trieste. Udine, Kappa Vu.
- Cernigoi, Claudia (2005):** Operazione foibe tra storia e mito. Udine, Kappa Vu.
- Cernigoi, Claudia (2013):** La »Banda Collotti«. Storia di un corpo di repressione al confine orientale d'Italia. Udine, Kappa Vu.
- Cohen, Shari J. (1999):** Politics without a Past. The Absence of History in Postcommunist Nationalism. Durham, London, Duke University Press Books.
- Concordia et Pax (2005):** Incontro a Borovnica. 15. 10. 2005.
- Connerton, Paul (1989):** How Societies Remember. Cambridge, Cambridge University Press.
- Conti, Flavio Giovanni (1986):** I prigionieri di guerra italiani 1940–1945. Bologna, il Mulino.
- Conti, Flavio Giovanni (2012):** I prigionieri italiani negli Stati Uniti. Bologna, il Mulino.
- Čepič, Zdenko, Guštin, Damijan & Nevenka Troha (2017):** Slovenija v vojni 1941–1945. Ljubljana, Modrijan.
- D'Amelio, Diego, Di Michele, Andrea & Giorgio Mezzalana (ur.) (2015):** La difesa dell'italianità L'Ufficio per le zone di confine a Bolzano, Trento e Trieste (1945–1954). Percorsi. Bologna, il Mulino.
- Danieli, Yael (ur.) (1998):** International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. New York, Plenum Press.
- Dassovich, Mario (1997):** Sopravvissuti alle deportazioni in Jugoslavia. Trieste, Bruno Fachin Editore.
- De Castro, Diego (1981):** La questione di Trieste, L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954. Vol. I in II. Trieste, LINT.
- Di Gianantonio, Anna (ur.) (2021):** Una ferita che non si rimargina. Storia del Lapidario di Gorizia. Gorizia, ANPI Comitato provinciale di Gorizia.
- Di Sante, Constantino (2007):** Nei campi di Tito. Soldati, deportati e prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia (1941–1952). Verona, Ombre corte.
- Dobaja, Dunja & Vladimir Prebilič (2016):** Ukradeni otroci in na silo odpeljani otroci. Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije, 16, 2, 499–525.
- Dobaja, Dunja (2015):** Socialnozdravstvene razmere in organizacija legalne socialnozdravstvene službe za ženske in otroke na nemškem okupacijskem območju: na zasedenem območju Koroške in Kranjske. Prispevki za novejšo zgodovino, 55, 1, 42–65.
- Dondi, Mirco (1999):** The Fascist Mentality after Fascism. V: Bosworth, R. J. B. & Patrizia Dogliani (ur.): Italian Fascism. History, Memory and Representation. London, Palgrave Macmillan, 141–160.
- Dornik Šubej, Ljuba (2004):** Vloga žensk v obveščevalnih in varnostnih službah na Slovenskem pred, med in po drugi svetovni vojni. V: Žižek, Aleksander (ur.): Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 159–168.
- Dragoni, Ugo (1996):** La scelta degli I.M.I. Militari italiani prigionieri in Germania (1943–1945). Firenze, Le lettere.
- Dunant, Henry (2006):** Spomin na Solferino. Ljubljana, Rdeči križ Slovenije.
- Dunnage, Jonathan (2002):** Twentieth-Century Italy: A Social History. London, Routledge.
- Durand, Andre (1984):** From Sarajevo to Hiroshima. Geneva, Henry Dunant Institute.
- Duroselle, Jean-Baptiste (1966):** Le Conflit de Trieste: 1943–1954. Bruxelles, Institut de sociologie de l'Université Libre de Bruxelles.

- Fabbri, Guerrino (1993):** La tromba di Versaz. Memorie di guerra e di prigionia in Jugoslavia del cappellano militare p. Guerrino Fabbri (in religione p. Cesario), 1940–1947. Bologna, Graficolor.
- Fassin, Didier & Richard Rechtman (2009):** The Empire of Trauma. An Inquiry into the Condition of Victimhood. Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Fedorowich, Kent & Bob Moore (1996):** Co-Belligerency and Prisoners of War: Britain and Italy, 1943–1945. *The International History Review*, 18, 1, 28–47.
- Fedorowich, Kent & Bob Moore (2002):** The British Empire and its Italian Prisoners of War, 1940–1947. New York, Palgrave Macmillan.
- Ferenc, Mitja (2005):** Prikrito in očem zakrito: prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Celje, Muzej novejšje zgodovine.
- Fishman, Sarah (1991):** We Will Wait. Wives of French Prisoners of War, 1940–1945. New Haven, London, Yale University Press.
- Fishman, Sarah (2017):** From Vichy to the Sexual Revolution. Gender and Family Life in Postwar France. Oxford, Oxford University Press.
- Fogar, Galliano (1985):** Fojbe in deportacije v Julijski krajini. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXV, 1-2, 95–109.
- Fogar, Galliano (1989):** Venezia Giulia 1943–1945: problemi e situazioni. *Metodi & Ricerche*, 8, 1, 63–83.
- Frank, Matthew J. (2007):** Expelling the Germans: British Opinion and post-1945 Population Transfer in Context. Oxford, Oxford University Press.
- Galimberti, Sergio (1996):** Santin. Testimonianze dall'archivio privato. Trieste, MGS Press.
- Giusti, Maria Teresa (2003):** I prigionieri italiani in Russia. Bologna, il Mulino.
- Gobbato, Franco Giuseppe (2005):** Borovnica e altri campi per prigionieri di guerra nell'ex-Yugoslavia 1945-.... Pordenone, Silentes Loquimur.
- Gobbato, Franco Giuseppe (2023):** Borovnica e altri campi di Tito (con liste inedite dei prigionieri di Borovnica). Milano, Ritter.
- Godeša, Bojan (2014):** Oblikovanje odnosa do sosednjih držav (Italija, Avstrija) v slovenskem/jugoslovanskem partizanskem gibanju (1941–1945). *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 4, 749–762.
- Godeša, Bojan (2016):** Reconciliation Instead of History. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 3, 101–117.
- Godeša, Bojan (2018):** Post-Communist Interpretations of the Second World War in Slovenia in Comparison to those of other former Yugoslav Nations. *Slovene studies: journal of the Society for Slovene Studies*, 40, 1-2, 65–76.
- Godeša, Bojan (2019):** Slovenian Historiography in the Grip of Reconciliation. V: Luthar, Otto & Uhl Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 205–224.
- Golob, Janvit, Vodopivec, Peter, Hribar, Tine, Prunk, Janko & Milena Basta (2005):** Žrtve vojne in revolucije: zbornik. Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije.
- Graham-Dixon, Francis (2013):** The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction. London, I.B. Tauris.
- Gribaudo, Gabriella (2020) (ur.):** Testimonianze e Testimoni nella storia del tempo presente. Firenze, editpress.
- Hammermann, Gabriele (2004):** Gli Internati militari in Germania 1943–1945. Bologna, il Mulino.

- Hately-Broad, Barbara (2002):** Prisoner of War Families and the British Government during the Second World War. Doktorska disertacija. Sheffield University. <http://etheses.whiterose.ac.uk/3416/1/246925.pdf> (zadnji dostop: 2020-10-27).
- Hickman, John (2009):** Explaining the Interbellum Rupture in Japanese Treatment of Prisoners of War. *Journal of Military and Strategic Studies*, 12, 1, 1–20.
- Hilger, Andreas (2005):** Re-educating the German Prisoners of War: Aims, Methods, Results and Memory in East and West Germany. V: Moore, Bob & Barbara Hately-Broad (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 61–75.
- Hitchcock, William I. (2009):** *The Bitter Road to Freedom: The Human Cost of Allied Victory in World War II Europe*. New York, Free Press.
- Il lapidario ai deportati del maggio '45 (1986).** Gorizia. Comune di Gorizia.
- Jančar, Drago (ur.) (1998):** *Temna stran meseca*. Ljubljana, Nova revija.
- Jarausch, Konrad H. & Michael Geyer (2003):** *Shattered Past. Reconstructing German Histories*. Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Jogan, Savin (1997):** Mednarodno vojno/humanitarno pravo. Ljubljana, Uprava za razvoj – MORS.
- Judt, Tony (1992):** The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe. *Daedalus*, 121, 4, 83–118.
- Judt, Tony (2005):** *Postwar. A History of Europe since 1945*. New York, The Penguin Press.
- Kacin Wohinz, Milica & Jože Pirjevec (1998):** *Storia degli Sloveni in Italia 1866–1998*. Venezia, Marsilio.
- Kacin Wohinz, Milica & Jože Pirjevec (2000):** *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana, Nova revija.
- Karge, Heike (2009):** Mediated Remembrance: Local Practices of Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia. *European Review of History*, 16, 1, 49–62.
- Karge, Heike (2010):** Practices and Politics of Second World War Remembrance: (Trans-) National Perspectives from Eastern and South-Eastern Europe. V: Pakier, Małgorzata & Bo Stråth (ur.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York, Oxford, Berghahn Books, 137–146.
- Keefer, Louis E. (1992):** *Italian Prisoners of War in America, 1942–1946. Captives or Allies?* New York, Praeger.
- Kerec, Darja (2016):** Položaj civilnega prebivalstva v Prekmurju ob koncu vojne. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 16, 2, 437–448.
- Kerec, Darja (2018):** Prekmurje leta 1917. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 18, 3, 811–825.
- Klabjan, Borut & Gorazd Bajc (2021):** Ogenj, ki je zajel Evropo: Narodni dom v Trstu (1920–2020). Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Klabjan, Borut (2012):** »Partizanska pokrajina«: Partizanski spomeniki in komemoriranje partizanov na tržaškem. *Acta Histriae*, 20, 4, 669–692.
- Klabjan, Borut (2017):** »Our Victims Define Our Borders«: Commemorating Yugoslav Partisans in the Italo-Yugoslav Borderland. *East European Politics and Societies*, 31, 2, 290–310.
- Klabjan, Borut (ur.) (2019):** *Borderlands of Memory: Adriatic and Central European Perspectives*. Oxford, Peter Lang Ltd.

- Klanšek, Maks (1973):** Zaščita vojnih žrtev po ženevskih konvencijah. V: Žnidaršič, Ivica & Maks Klanšek (ur.): O nastanku in razvoju mednarodne organizacije Rdečega križa / Zaščita vojnih žrtev po ženevskih konvencijah; Vloga Rdečega križa v splošnem ljudskem odporu. Ljubljana, ČGP Delo, 81–118.
- Klavora, Marko (2012):** Intervju in ustna zgodovina: pričevanje ali pripoved? *Acta Histriae*, 20, 1-2, 121–136.
- Kočan, Faris & Boštjan Udovič (2020):** Diplomacija s (kolektivnim) spominom: kako preteklost vpliva na izvajanje diplomacije? *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 3, 457–468.
- Konovšek, Tjaša (2019):** Between the Ideal and Reality: Women During World War II in Slovenia. Prispevki za novejšo zgodovino, 59, 3, 98–112.
- Kosmač, Miha (2017):** »Etnično homogena Evropa«: preselitve prebivalstva v Istri in Sudetih 1945–1948. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales.
- Kostrenčič, Marko (ur.) (1972):** Zapisi Dra Josipa Smodlake. Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, Knjiga 5. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Kramer, Alan R. (2010):** Prisoners in the First World War. V: Scheipers, Sibylle (ur.): Prisoners in War. New York, Oxford University Press, 75–90.
- Kuljić, Todor (2010):** Sećanje na titoizam. Beograd, Čigoga.
- Kuljić, Todor (2012):** Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- LaCapra, Dominick (2014):** Writing History, Writing Trauma. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Lampe, Urška (2014):** Prevzgoja nemških vojnih ujetnikov v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji. *Acta Histriae*, 22, 4, 955–970.
- Lampe, Urška (2015):** Od prve svetovne vojne do Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki (1929). *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 15, 3, 649–660.
- Lampe, Urška (2016):** Obležji v spomin deportiranim iz Julijske krajine po drugi svetovni vojni v goriškem Parku spomina. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 4, 767–778.
- Lampe, Urška (2017):** »Revolucija v polnem pomenu besede!«: izsledki jugoslovanske preiskave deportacij iz Julijske krajine po koncu druge svetovne vojne. *Acta Histriae*, 25, 3, 767–784.
- Lampe, Urška (2018):** Guerra gelida a Belgrado: le deportazioni in Jugoslavia dalla Venezia Giulia nel secondo dopoguerra: la questione degli elenchi e nuove fonti. *Acta Histriae*, 26, 3, 691–712.
- Lampe, Urška (2019a):** »Vojne je konec, a še naprej jemlje svoj davek«: slovenski in hrvaški vojni ujetniki ob koncu prve svetovne vojne in vpliv zakasnele repatriacije na vsakdanje življenje njihovih svojcev. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 19, 2, 551–574.
- Lampe, Urška (2019b):** Posredniška vloga delegacije mednarodnega odbora Rdečega križa v Jugoslaviji pri reševanju usode italijanskih vojnih ujetnikov in deportirancev v Jugoslaviji v letih 1945 in 1946. *Acta Histriae*, 27, 4, 835–864.
- Lampe, Urška (2020):** Kako je ujetništvo spremenilo družinsko življenje: primer deportirancev iz Julijske krajine v Jugoslavijo po drugi svetovni vojni. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 20, 3, 773–810.

- Lampe, Urška (2021):** Spomin in pozaba v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni: primer taborišča Borovnica v Sloveniji. *Acta Histriae*, 29, 1, 135–158.
- Lampe, Urška (2022a):** The Repatriation of Italian Prisoners of War from Yugoslavia after the Second World War, 1945–7. *Journal of Contemporary History*, 57, 1, 68–89.
- Lampe, Urška (2022b):** Tajna misija Josipa Smolke v Rim: prvi poskus neposrednega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo, oktober 1945–januar 1946. *Acta Histriae*, 30, 4, 1115–1136.
- Leone, Paolo (2012):** I campi dei vinti. Civili e militari nei campi di concentramento alleati in Italia (1943–1946). Siena, Edizioni Cantagalli.
- Low, Keith (2014):** Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Modrijan.
- Luthar, Otto (2012):** Forgetting does (not) Hurt: Historical Revisionism in Post-Socialist Slovenia. *Nationalities papers: the journal of nationalism and ethnicity*, 40, 1–11.
- Luthar, Otto (2019):** The Sanitation of Slovenian Post-socialist Memorial Landscape. V: Luthar, Otto & Uhl Heidmarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 261–273.
- Lynn Uehling, Greta (2004):** Beyond Memory: the Crimean Tatars' Deportation and Return. New York, Palgrave Macmillan.
- MacKenzie, Simon P. (1994):** The Treatment of Prisoners of War in World War II. *The Journal of Modern History*, 66, 3, 487–520.
- Mahnič, Katja (2019):** Spomin: med individualnim in kolektivnim, med tradicijo in zgodovino. *Ars & Humanitas*, 13, 1, 7–18.
- Marinella, Sandra (2017):** The Story You Need to Tell. Writing to Heal from Trauma, Illness, or Loss. Novato, New World Library.
- Marušič, Branko (1993):** O deportacijah in fojbah. *Primorska srečanja*, 18, 145, 321–329.
- Miccoli, Franco (1994):** La ricerca storica sulle deportazioni (maggio 1945). *Nuova iniziativa isontina*, 10, 62–69.
- Miccoli, Franco (1995):** La ricerca storica sulle deportazioni (maggio 1945) (2a parte). *Nuova iniziativa isontina*, 11, 34–41.
- Miccoli, Franco (2013):** Carabinieri a Gorizia 1942–1945. *Memorie degli anni bui*. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia.
- Mikola, Milko (ur.) (2006):** Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji. Ljubljana, Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.
- Mikola, Milko (ur.) (2007):** Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. Koncentracijska taborišča Strnišče, Hrastovec, Brestrnica in Filovci. Ljubljana, Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.
- Mikola, Milko (ur.) (2008):** Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. Del 2, Koncentracijska taborišča Št. Vid nad Ljubljano, Škofja Loka in Teharje ter taborišče za otroke Petriček. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo.
- Mlakar, Boris (2013):** Poglavitne oblike in razsežnosti represije v povojni Evropi. *Pripravki za novejšo zgodovino*, LIII, 1, 18–31.
- Morettin, Luisa (2011):** Anatomia di un eccidio. La tragedia delle foibe nei documenti Alleati. Treviso, Alcion.
- Natta, Alessandro (1997):** L'altra Resistenza. I militari italiani internati in Germania. Torino, Einaudi.

- Neff, Stephen C. (2010):** Prisoners of War in International Law: The Nineteenth Century. V: Scheipers, Sibylle (ur.): Prisoners in War. New York, Oxford University Press, 57–73.
- Nemec, Nataša (1996):** Maggio '45: arresti, deportazioni ed esecuzioni nel goriziano e nella Venezia Giulia. Nuova iniziativa isontina, 12, 29–34.
- Novak, Bogdan C. (1970):** Trieste 1941–1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle. Chicago, The University of Chicago Press.
- O'Donnell, Casey et al. (2006):** Verbal and Physical Aggression in World War II Former Prisoners of War: Role of Posttraumatic Stress Disorder and Depression. *Journal of Traumatic Stress Studies*, 19, 6, 859–866.
- Orecchia, Antonio Maria (ur.) (2008):** La stampa e la memoria. Le foibe, l'esodo e il confine orientale nelle pagine dei giornali Lombardi agli albori della Repubblica. Varese, Insubria University Press.
- Orlić, Mila (2015):** Se la memoria (non) mi inganna ... L'Italia e il »Confine orientale«: Riflessioni sulla storia e sul suo uso pubblico. *Acta Histriae*, 23, 3, 475–486.
- Overmans, Rüdiger (2005):** The Repatriation of Prisoners of War once Hostilities are Over: A Matter of Course? V: Moore, Bob & Barbara Hatel-Broad (ur.): Prisoners of War, Prisoners of Peace: Captivity, Homecoming and Memory in World War II. New York, Oxford International Publishers, 11–22.
- Pahor, Samo (1978):** Začasni seznam oseb umrlih zaradi ran, ki so jih dobile v Trstu in okolici v bojih od 28. 4. do 3. 5. 1945/Elenco provvisorio delle persone morte a Trieste e nei dintorni per ferite riportate nei combattimenti dal 28. 4. al 3. 5. 1945. Trst, Narodna in študijska knjižnica v Trstu.
- Pahor, Samo (1987):** Openska Bršljanovca in bazoviški Šoht. *Razgledi po svetu*, 25. 12. 1987, 738–740.
- Pakier, Malgorzata & Bo Stråth (ur.) (2010):** A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance. New York, Oxford, Berghahn Books.
- Papo, Luigi (1984):** Prestrane: diario di un condannato a morte. Gorizia, L'Arena di Pola.
- Papo, Luigi (1989):** Albo d'oro. La Venezia Giulia e la Dalmazia nell'ultimo conflitto mondiale. Trieste, Unione degli Istriani.
- Papo, Luigi (1994):** Albo d'oro. La Venezia Giulia e la Dalmazia nell'ultimo conflitto mondiale. Trieste, Unione degli Istriani.
- Parlato, Giuseppe (2012):** Fascisti senza Mussolini. Le origini del neofascismo in Italia, 1943–1948. Bologna, Il Mulino.
- Passerini, Luisa (2014):** Memory and Utopia. New York, Routledge.
- Perks, Robert & Alistair Thomson (ur.) (1998):** The Oral History Reader. London, New York, Routledge.
- Petković, Ranko (1995):** Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije: 1943–1991. Beograd, Službeni list.
- Petrović, Vladimir (2014):** Josip Broz Tito's Summit Diplomacy in the International Relations of Socialist Yugoslavia 1944–1961. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 4, 577–592.
- Picciaredda, Stefano (2003):** Diplomazia umanitaria. La Croce Rossa nella seconda guerra mondiale. Bologna, Il Mulino.
- Pirjevec, Jože (1985):** Tržaški voz. O zgodovinskih dogodkih in političnem razvoju v letih 1945–1980. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

- Pirjevec, Jože (2007):** »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, Jože (2009):** Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi.
- Pirjevec, Jože (2012):** Predgovor. V: Pirjevec, Jože, Dukovski, Darko, Troha, Nevenka, Bajc, Gorazd & Guido Franzinetti: Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba, 9–24.
- Pirjevec, Jože, Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (ur.) (2005):** Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954. Koper, Založba Annales.
- Polian, Pavel (2005):** The Internment of Returning Soviet Prisoners of War after 1945. V: Moore, Bob & Barbara Hatelly-Broad (ur.): Prisoners of War, Prisoners of Peace: Captivity, Homecoming and Memory in World War II. New York, Oxford International Publishers, 123–139.
- Pollock, Della (ur.) (2006):** Remembering: Oral History Performance. New York, Palgrave Macmillan.
- Portelli, Alessandro (1990):** The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories: Form and Meaning in Oral History. New York, State University of New York Press.
- Portelli, Alessandro (1998):** What Makes Oral History Different. V: Perks, Robert & Alistair Thomson (ur.): The Oral History Reader. London, New York, Routledge, 63–74.
- Portelli, Alessandro (2003):** The Order Has Been Carried Out: History, Memory, and Meaning of a Nazi Massacre in Rome. New York, Palgrave Macmillan.
- Pupo, Raoul & Roberto Spazzali (2003):** Foibe. Milano, Bruno Mondadori.
- Pupo, Raoul (1992):** Venezia Giulia 1945. Immagini e problemi. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.
- Pupo, Raoul (2010):** Trieste '45. Bari, Laterza.
- Purini, Piero (2010):** Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria. 1914–1975. Udine, Kappa Vu.
- Pušnik, Maruša (2019):** Media-based Historical Revisionism and the Public's Memories of the Second World War. V: Luthar, Otto & Uhl Heidemarie (ur.): The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 241–260.
- Rainero, Romain H. (ur.) (1985):** I prigionieri militari Italiani durante la seconda Guerra mondiale. Aspetti e problem storici. Milano, Marzorati Editore.
- Razzi, Franco (1992):** Lager e foibe in Slovenia. Vicenza, Editrice Vicentina.
- Repe, Božo (2015):** S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Režek, Mateja (2014):** Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične »kontaminacije« zgodovinskega v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966). *Acta Histriae*, 22, 4, 971–992.
- Rochat, Giorgio (1988):** I prigionieri di guerra, un problema rimosso. *Italia Contemporanea*, 171, 7–14;
- Rochat, Giorgio (2005):** Dall'Impero d'Etiopia alla disfatta. Torino, Einaudi.
- Rossi Kobau, Lionello (2001):** Prigioniero di Tito 1945–1946. Milano, Mursia.
- Rossi, Marina (1995):** Primi documenti della propaganda sovietica verso i prigionieri italiani. V: Tomassini, Luigi (ur.): Le diverse prigionie dei militari italiani nella seconda guerra mondiale. Firenze, Regione Toscana, 83–115.

- Rossi, Marina (1996):** I prigionieri italiani in Russia nei documenti riservati degli archivi ex sovietici. V: Carloti, Anna Lisa (ur.): Italia 1939–1945, Storia e Memoria. Milano, Vita e pensiero, 205–221.
- Rožac Darovec, Vida (2006):** Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. *Acta Histriae* 14, 2, 447–467.
- Rožac Darovec, Vida (2010):** Narod, država in identitete v obmejnih prostorih. *Acta Histriae* 18, 1-2, 217–228.
- Rožac Darovec, Vida (2012):** »Po svobodi je v vas pršu hudič!«: pomen ustne zgodovine za razkrivanje mitoloških struktur v preteklosti – primer spominjanja Rakitljanov. *Acta Histriae*, 20, 4, 693–702.
- Rožac Darovec, Vida (2016):** Komemoriranje TIGR-a v kontekstu politike spominjanja na Primorskem po letu 1991. *Acta Histriae*, 24, 4, 891–904.
- Rožac Darovec, Vida (2018):** An Archaeology of Remembering the Fascist Era in the Istrian Countryside – a Case Study of the Village Rakitovec. *Acta Histriae*, 26, 4, 1143–1156.
- Rumici, Guido (2006):** Storie di deportazione. Pola e Dignano, maggio 1945. Testimoni-anze di istriani reduci dalle carceri di Tito. Gorizia, Edizione ANVGd.
- Salvatici, Silvia (2008):** Senza casa e senza paese: Profughi europei nel secondo dopoguerra. Bologna, il Mulino.
- Sasse, Gwendolyn (2007):** The Crimea Question. Identity, Transition, and Conflict. Cambridge, Harvard University Press.
- Scheipers, Sibylle (2011):** Prisoners and Detainees in War. European History Online (EGO), <http://www.ieg-ego.eu/scheipers-2011-en> (zadnji dostop: 2013-09-06).
- Scheipers, Sibylle (ur.) (2010):** Prisoners in War. New York, Oxford University Press.
- Schreiber, Gerhard (1992):** I militari italiani internati nei campi di concentramento del Terzo Reich 1943–1945. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, Ufficio Storico
- Schwab, Gabriele (2010):** Haunting Legacies: Violent Histories and Transgenerational Trauma. New York, Columbia University Press.
- Segal, Julius, Hunter, Edna J. & Zelda Segal (1976):** Universal Consequences of Captivity: Stress Reactions Among Divergent Populations of Prisoners of War and Their Families. *International Social Sciences Journal*, XXVIII, 3, 593–609.
- Selinić, Slobodan (2014):** Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: Stvaranje partijske diplomatije. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 4, 553–562.
- Smith, Arthur L. (1996):** The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers. Providence, Berghahn Books.
- Spazzali, Roberto (1990):** Foibe. Un dibattito ancora aperto. Trieste: Editrice Lega Nazionale.
- Spazzali, Roberto (1997):** Contabilità degli infoibati. V: Valdevit, Giampaolo: Foibe. Il peso del passato. Venezia, Marsilio Editori, 97–127.
- Spazzali, Roberto (2000):** Epurazione di frontiera. Le ambigue sanzioni contro il fascismo nella Venezia Giulia 1945–1948. Gorizia, Libreria editrice Goriziana.
- Spazzali, Roberto (2003):** ... L'Italia chiamò. Resistenza politica e militare italiana a Trieste 1943–1947. Gorizia, Libreria editrice Goriziana.
- Stafford, David (2008):** Endgame 1945. Victory, Retribution, Liberation. London, Abacus.
- Starman, Hannah (2006):** Travma, ideologije pripadnosti, nacija: nastavki za teoretski model kulturotvornega prenosa posledic množičnega nasilja. *Razprave in gradivo – Inštitut za narodnostna vprašanja* (1990), 50, 132–159.

- Stibbe, Matthew (2006):** The Internment of Civilians by Belligerent States during the First World War and the Response of the International Committee of the Red Cross. *Journal of Contemporary History*, 41, 1, 5–19.
- Strle, Urška (2015):** K razumevanju ženskega dela v veliki vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 2, 103–125.
- Summers, Julie (2009):** *Stranger in the House: Women's Stories of Men Returning from the Second World*. London, Pocket Books.
- Svetlič, Rok (2009):** Filozofija človekovih pravic. Koper, Založba Annales.
- Širok, Kaja (2010a):** Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 337–358.
- Širok, Kaja (2010b):** Spomeniki, javni prostor in spomin: izgradnja družbene preteklosti na obmejnem območju. V: Kolenc, Petra (ur.): *Marušičev zbornik: zbornik prispevkov v počastitev 70-letnice prof. dr. Branka Marušiča*. Nova Gorica, Goriški muzej, 631–642.
- Širok, Kaja (2012a):** *Kaleidoskop goriške preteklosti. Zgodbe o spominu in pozabi*. Ljubljana, Založba ZRC.
- Širok, Kaja (2012b):** Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na goriškem v XX. stoletju. *Acta Histriae*, 20, 4, 631–646.
- Šturm, Lovro (2004):** Pravo in nepravo po letu 1941. V: Golob, Janvit et al. (ur.): *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*. Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije, 100–111.
- Šturm, Lovro (ur.) (2000):** *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*. Ljubljana, Nova revija.
- Tarchi, Marco (1995):** *Esuli in patria. I fascisti nell'Italia repubblicana*. Milano, Guanda.
- Tenca Montini, Federico (2020):** *La Jugoslavia e la questione di Trieste*. Bologna, il Mulino.
- Todorova, Maria N., Dimou, Augusta & Stefan Troebst (2014):** *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest, New York, Central European University Press.
- Toldo, Paolo (1993):** Militari italiani deportati nella Germania nazista: Una ricerca nel territorio dell'ex D.D.R. *Storia contemporanea in Friuli*, 23, 24, 161–200.
- Tomasevich, Jozo (2001):** *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford, Stanford University Press.
- Tominšek Rihtar, Tadeja & Mojca Šorn (2005):** Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941–januar 1946). V: Golob, Janvit et al. (ur.): *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*. Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije, 13–21.
- Troha, Nevenka (1999):** *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, Nevenka (2000):** Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 10, 2, 325–340.
- Troha, Nevenka (2004):** Fojbe – zločin ali upravičeno kaznovanje. Odmevi aretacij, deportacij in usmrtnih med lokalnim prebivalstvom v Julijski krajini. *Acta Histriae*, 12, 2, 203–217.
- Troha, Nevenka (2012):** Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih. V: Pirjevec, Jože et al.: *Fojbe*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 253–296.
- Troha, Nevenka (2014):** Pogrešani: kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 v tržaški pokrajini aretirale jugoslovanske oblasti. V: Troha, Nevenka (ur.): *Nasilje vojnih in povojnih dni*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 157–230.

- Turner, Barry & Tony Rennell (2014):** *When Daddy Came Home. How War Changed Family Life Forever.* London, Random House UK.
- Udovič, Boštjan (2020):** *Memoirism Hype: Why do Slovenian Diplomats Write Memoirs?* *Acta Neophilologica*, 53, 1-2, 153–166.
- Valdevit, Giampaolo (1981):** *Politici e militari alleati di fronte alla questione della Venezia Giulia (giugno 1945–luglio 1946).* *Qualestoria*, IX, 3, 83–119.
- Valdevit, Giampaolo (1986):** *La questione di Trieste 1941–1954. Politica internazionale e contesto locale.* Milano, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Friuli – Venezia Giulia.
- Valdevit, Giampaolo (1999):** *Il dilemma Trieste. Guerra e dopoguerra in uno scenario europeo.* Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Valdevit, Giampaolo (ur.) (1995):** *La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica.* Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Friuli – Venezia Giulia.
- Valdevit, Giampaolo (ur.) (1997):** *Foibe. Il peso del passato.* Venezia, Marsilio.
- Vance, Jonathan F. (ur.) (2006a):** *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment.* New York, Grey House Publishing.
- Vance, Jonathan F. (2006b):** *Concentration Camps.* V: Vance, Jonathan F. (ur.): *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment.* New York, Grey House Publishing, 93–94.
- Vance, Jonathan F. (2006c):** *International Committee of the Red Cross (ICRC).* V: Vance, Jonathan F. (ur.): *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment.* New York, Grey House Publishing, 195–199.
- Vance, Jonathan F. (2006d):** *Geneva Convention of 1929.* V: Vance, Jonathan F. (ur.): *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment.* New York, Grey House Publishing, 148–149.
- Vance, Jonathan F. (2006e):** *Geneva Convention of 1949.* V: Vance, Jonathan F. (ur.): *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment.* New York, Grey House Publishing, 149–150.
- Veraja, Fabijan (2014):** *Nikola Moscatello savjetnik jugoslovanskog poslanstva pri Svetoj stolici.* Rim, Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima.
- Verginella, Marta (2012):** *Zgodovinopisna in politična raba pričevalca.* *Acta Histriae*, 20, 1-2, 107–120.
- Verginella, Marta (2015a):** *Ženske v vojni in o veliki vojni. Prispevki za novejšo zgodovino* 55, 2, 54–70.
- Verginella, Marta (2015b):** *Displacement and Cultural Borders in the Great war: Bitterness of the Refugee Experience in the Native Country or Abroad.* *Acta Histriae*, 23, 3, 357–376.
- Verginella, Marta (2018):** *Political Activism of Slovene Women in Venezia Giulia after World War I and the Rise of Fascism: from Autonomy to Subordination.* *Acta Histriae*, 26, 4, 1041–1062.
- Verginella, Marta (2019):** *Political Remake of Slovenian History and Trivialisation of Memory.* V: Luthar, Otto & Uhl Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition.* *Zeitgeschichte*, 46, 2, 189–204.

- Vodušek Starič, Jerca (1992):** Prevzem oblasti, 1944–1946. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Vourkoutiotis, Vasilis (2006):** World War II – Western Europe. V: Vance, Jonathan F. (ur.): Encyclopedia of Prisoners of War and Internment. New York, Grey House Publishing, 470–472.
- Walker, Shaun (2016):** Ukraine's Eurovision Singer Urges Voters to Show Crimea Solidarity. <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2016/may/13/eurovision-2016-ukraine-singer-urges-vote-for-crimean-ballad> (zadnji dostop: 2021-07-02).
- Walzer, Michael (2006):** Just and Unjust wars. A Moral Argument with Historical Illustrations. New York, Basic Books.
- Wiseman, Hadas & Jacques P. Barber (2008):** Echoes of the Trauma. Relational Themes and Emotions in Children of Holocaust Survivors. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wörsdörfer, Rolf (2009):** Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955. Bologna, Il Mulino.
- Zajc, Marko (2019):** The Politics of Memory in Slovenia and the Erection of the Monument to the Victims of all Wars. V: Luthar, Otto & Uhl Heidemarie (ur.): The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition. Zeitgeschichte, 46, 2, 225–240.

IMENSKO KAZALO

- Airey, Terence Sidney, 151
 Alexander, Harold R., 45, 135, 136, 139
 Appia, Louis, 13, 15
 Attlee, Clement, 192
 Barontini, Ilio, 118
 Bevin, Ernest, 91, 144, 180
 Bieri, Frederick, 182, 183
 Bowman, Alfred C., 150
 Brilej, Jože, 36, 97, 98, 100, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 148, 170, 211, 221
 Byngton, Homer M., 145
 Carandini, Nicolò, 91
 Charles, Noel, 90, 91, 139, 141, 142, 145, 180
 Colombo, Pierre, 82, 111, 119, 120, 121, 168, 175, 177, 178, 179, 183, 186, 187
 Dainese, Eufisio, 52, 81
 De Gasperi, Alcide, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 114, 117, 118, 137, 142, 191, 192, 193, 210, 211, 275
 Deakin, Frederick W., 140, 142, 143
 Dolfi, Danilo, 112
 Dufour, Guillaume-Henri, 13, 15
 Dunand, Georges, 51, 175, 176, 177, 179, 187, 189, 276, 281
 Dunant, Henry, 12, 13, 14, 15, 287, 288
 Einaudi, Luigi, 197, 292, 294
 Enderle, Paul, 162, 163
 Felici, Ettore, 201
 Giovacchini, Ugo, 114, 115
 Hopkinson, Henry, 141, 145
 Iveković, Mladen, 122, 123, 124, 126, 133
 Jaeggy, François, 37, 41, 42, 53, 82, 83, 85, 86, 106, 107, 111, 119, 120, 121, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 177, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 221, 268, 276
 Kardelj, Edvard, 9, 33, 92, 93, 98, 127, 132, 142, 215, 282
 Kellett, John, 115, 116, 122, 220, 221
 Kirk, Alexander C., 136, 139
 Kržišnik, Anton, 48, 157
 Laval, Pierre, 22
 Marchesan, Marco, 194
 Martino, Enrico, 53, 70, 95, 96, 124, 125, 126, 127, 129, 132, 133, 197, 198, 209, 210, 272
 Mates, Leo, 132, 133, 197, 198
 Maunoir, Théodore, 13, 15
 Milošević, Olga, 121
 Mirandola, Pier, 112
 Mooser, Hermann, 159
 Mosca, Aldo, 161, 162
 Mosca, Ugo, 95, 113, 117, 128
 Moscatello, Nikola, 202, 297
 Mottironi, Carlo, 50, 106, 107, 121, 158, 161, 162, 173, 174, 175, 181
 Moynier, Gustave, 15
 Nenni, Pietro, 117, 193
 Orlandi Contucci, Corrado, 206
 Osborne, D'Arcy, 201
 Paietta, Giuliano, 114, 115
 Parri, Ferruccio, 88, 272
 Pavlović, Ilija, 48, 106, 107, 111, 112, 158, 163, 188
 Popović, Vladimir, 90, 125, 154
 Prunas, Renato, 141, 161
 Quaroni, Pietro, 90
 Ranković, Aleksandar, 117
 Rizzatto, Lidia, 194
 Roosevelt, Eleanor, 192
 Rotini, Ambrosio, 175
 Santin, Antonio, 161, 201, 202, 204, 221, 289
 Saragat, Giuseppe, 199
 Schindler, Rodolphe, 48, 51, 81, 82, 106, 158, 160, 173, 174, 181, 188, 203
 Schmidlin, Julio, 85, 86, 160
 Scoccimarro, Mauro, 118
 Sforza, Carlo, 123, 124, 133, 197
 Sigerist, Fred G., 179
 Simić, Stanoje, 95, 96, 115
 Simmons, Lady, 181, 188
 Skala, Hugo, 36, 97, 98, 215, 221
 Smodlaka, Josip, 88, 89, 92, 93, 213, 272
 Smodlaka, Sloven J., 92, 114, 115, 117, 118
 Socrate, Mario, 112, 113
 Stalin, Josif, 135, 192
 Stevenson, Ralph S. C., 88, 89, 136, 137, 140, 142, 143, 144, 147, 148, 150, 180, 181, 182, 183, 187, 188, 201
 Stone, Ellery W., 87, 94, 137, 161
 Šubašić, Ivan, 136, 137, 143, 146, 271

- Tassoni Estense, Alessandro, 95, 125, 128, 130, 131, 211, 271, 272
 Taylor, T. L. C., 138, 139
 Thillot, Paul, 160
 Tito, Josip Broz, 47, 48, 88, 89, 90, 91, 92, 92, 93, 102, 110, 111, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 135, 136, 143, 144, 146, 157, 167, 168, 169, 171, 186, 194, 199, 205, 207, 211, 213, 214, 215, 216, 222, 244, 247, 252, 258, 272, 276, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295
 Togliatti, Palmiro, 102, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 194, 210, 222, 276
 Traux, Marshall J., 163
 Truman, Harry S., 135, 192
 Velebit, Vladimir, 117, 118, 123, 137, 158
 Vögeli, Rodolphe, 159, 160, 172
 Vratović, Mirko, 34, 36, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 148, 156, 170, 171, 184, 186, 202, 215, 222, 276
 Zanotti Bianco, Umberto, 107, 173, 181
 Zoppi, Vittorio, 116, 124, 128, 192

Znanstvena monografija o deportacijah iz Julijske krajine v Jugoslavijo predstavlja rezultate dolgoletnega raziskovalnega dela dr. Urške Lampe. To se je začelo z ukvarjanjem s taboriščem v Borovnici in Borovnica se na več ključnih mestih pojavi tudi v pričujočem besedilu. Zanj lahko rečemo, da predstavlja zaokrožen in celovit prikaz zapletene in v marsičem še neraziskane problematike. Avtorica je med njegovim nastajanjem pregledala kopico arhivskega gradiva, predvsem pri rekonstrukciji vprašanja deportacij kot diplomatskega problema v trikotniku med Jugoslavijo, Italijo in zahodnimi zavezniki. Drugi ključni sklop virov, ki je podlaga monografije, pa so ustni viri oziroma egodokumenti.

izr. prof. dr. Aleš Maver

Pred sabo imamo konkreten in znanstveno neoporečen ter intelektualno pošten prispevek k razbremenitvi nelahke obmejne/zamejne in meddržavne zgodovine. Govorimo torej o temeljnem delu, ki bo brez dvoma postalo referenčno zaradi vsebine, uporabljene metodologije in terminologije. Slednja je zgledno korektna, kot je pač zgledna celotna knjiga, ki odraža veliko zrelost avtorice. Podala je nadvse prepričljiv in izviren znanstveni prispevek k slovenskemu zgodovinopisju, ki bo zaradi aktualnosti tematike prav gotovo zanimiv tudi v sosednji Italiji in drugih evropskih državah, ki so ob koncu vojne doživele take ali podobne travme. Njena raziskava je originalna in izvirna, logično strukturirana, prinaša številna nova zelo pomembna spoznanja ter glede na dosedanje študije predstavlja bistven presežek. Odgovarja vsem kriterijem resnega znanstvenega besedila in je nenazadnje berljiva in razumljiva tudi za nespecialiste naslovne tematike.

prof. dr. Gorazd Bajc

Urška Lampe je raziskovalka na Inštitutu IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja in Marie Skłodowska-Curie štípendistka na Univerzi Ca' Foscari v Benetkah (MSC-IF). Doktorirala je leta 2016 na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Za svojo doktorsko disertacijo je leta 2018 prejela nagrado Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu (SLORI). Je avtorica številnih znanstvenih člankov, urednica znanstvenih revij *Annales*, *Series Historia et Sociologia* in *Acta Histriae* ter več znanstvenih monografij. Kot predavateljica sodeluje s Filozofsko fakulteto Univerze v Mariboru. Sodeluje pri številnih nacionalnih ARRS in mednarodnih projektih, pri čemer je bila tudi vodja podoktorskega projekta, in je prejemnica MSC-IF štípendije v okviru programa Obzorje2020. Njene raziskave so tako tematsko kot metodološko interdisciplinarne, saj zajemajo tako področje diplomatske zgodovine, kot tudi socialne, pravne in travmatske aspekte vojne in njenih posledic ter vprašanje kolektivnega spomina in pozabe v obdobju po drugi svetovni vojni.